

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

INTERNATIONAL ACADEMY OF SANSKRIT RESEARCH

MAHARAJA BHOJARAJA'S
Sringara Prakasha

FOURTH & FINAL VOLUME

Prakashas 25 to 36

म ह र ा ज ा भो ज दे व वि र चितः

शृ ङ्ग र प्र का शः

२५-३६ प्रकाशात्मकः

चतुर्थं भागं नित्यं मो भागः

Collated by

H. H. Yadugiri Sampathkumara Ramanuja Jeer Swamy

Revised, Edited and Published by

G. R. JOSYER

Founder, International Academy of Sanskrit Research,

and Printed by

G. N. JOSYER, BE

AT CORONATION PRESS, MYSORE-4.

Copyright Reserved

Rs. 35

FOREWORD

At last, at long last, we have completed printing Maharaja Bhojaraja's majestic literary work, 'Sringara Prakasha'. The four volumes have taken a toll of over 20 years and involved heavy strain. It has been like Bhageeratha bringing the Ganges for the salvation of his ancestors!

At the same time we were being urged to publish Maharshi Bharadwaja's "Vymanika Sastra", another great work of the past. We have felt like carrying both the Himalayas and Vindhya on our frail shoulders!

God, through the inner voice, urged us to undertake the two works, and sustained us through the physical and financial strain of the two monumental undertakings.

The manuscript of the fourth volume of Sringara Prakasha was far from perfect, and proved taxing. The ink was faded, the writing was marred by "hand mistakes" the pages were torn and presented gaps amidst the writing. Much erudition and insight was required to make the printing approximate to the thousand year old manuscript of Bhojaraja as he wrote his beloved work. That precious manuscript, where did it go? Why were there only 2 or 3 imperfect copies in Kerala, and not a scrap anywhere else in India, not even in Bhojaraja's home State of Central India?

Let us be grateful that at last we have found Bhojaraja's great work, and that the complete work in four volumes is now available to the world of Sanskrit scholars.

It is curious that it was left to us to accomplish the great task. The Kerala University where the manuscript was found could have published it. The Madras University which has a copy and to which the Yatiraja Swamy offered his manuscript for publishing rebuffed him. The Mysore University

also, which has become insular and parochial, disdained him. The Vikram University of Bhojaraja's home State, should have undertaken it, but did not. And now a humble, aged Sanskritist of Mysore has fulfilled the task which four Universities had felt to be beyond them ! Bhartrihari says,

प्रारभ्यते नखलु विद्ममयेननीचैः प्रारभ्यविद्म विद्वता विरमंतिमभ्याः ।

विद्ममुंहुंहुंरुषि प्रतिद्वन्वमाना भारभ्यनुत्तमशुणानपरिस्वजन्ति ॥

We hope the spirit of Bhojaraja, and the spirit of Sri Yadugiri Sampathkumara Swami, feel pleased that the manuscript has at last seen the light of day. Perhaps before long we shall meet them in person in the gardens of Elysium, in Indra's Deva Sabha, or among the Nityasooris of Vykuntha, or the Pramathas of Kylaasa !

G. R. JOSYER

OM TAT SAT

यात्रन्मूर्ध्नि हि सांशुवनन्दलवती स्वर्वाहिनी धूर्जटे

र्यात्रदक्षसि कौरुतु भस्तत्रकिते पद्मा मुरद्वेषिणः ।

यावच्चित्तमुवस्त्रिलोकविजयप्रोच्चं धनुः कौमुभं

भूयात्तावदियं कृतिः कृतधियां कर्णावतंसोत्पलम् ॥

विषय सूचिका

	पृष्ठे
१. पंचविंशः प्रकाशः	८७१
२. षड्विंशः प्रकाशः	लुप्तः
३. अभियोगविधिप्रकाशक रससविंशः प्रकाशः	८९२
४. दूतविशेषवर्णनं नाम अष्टाविंशः प्रकाशः	९०७
५. दूतकर्मोपवर्णनं नाम एकोनत्रिंशः प्रकाशः	९४९
६. मानप्रकाशो नाम त्रिंशः प्रकाशः	९८१
७. प्रवासोपवर्णनं नाम एकत्रिंशः प्रकाशः	१०४९
८. करुणरसत्रिनिर्णयो नाम द्वात्रिंशः प्रकाशः	११०७
९. सम्भोगशब्दार्थप्रकाशो नाम त्रयस्त्रिंशः प्रकाशः	११४३
१०. प्रथमानुरागप्रकाशो नाम चतुस्त्रिंशः प्रकाशः	११७९
११. मानानन्तरादिप्रकाशो नाम पंचत्रिंशः प्रकाशः	१२०५
१२. सम्भोगावस्थाप्रकाशो नाम षट्त्रिंशः प्रकाशः	१२३२

अथधारासदाधारा सदालंबासरस्वती ।
पंडितामंडितास्सर्वे भोजराजेभुवंगते ॥

कविषुवादिषुभोगिषु देहिषु
द्रविणवत्सु सतामुपकारिषु ।
धनिषुधन्विषु धर्मधनेष्वपि .
क्षितितले नहिभोजसमोनृपः ॥

॥ श्रीः ॥

महाराजाधिराज भोजदेवविरचिते

॥ शृङ्गारप्रकाशे ॥

पञ्चविंशः प्रकाशः

तत्रवैधर्म्यात् साधर्म्यमेवप्रागभिधातव्यं भवति । महाविषयत्वात् — किंपुनः प्रथमानुरागस्य
साधर्म्यं, किंवैधर्म्यं । इति । तत्र साधर्म्यं चतुर्गामपि विप्रलम्भभेदानां सामान्य लक्षणयोगः ।
वैधर्म्यं तु सजातीयेभ्यो विजातीयेभ्यश्च भेदप्रतिपादकः विशेषलक्षणयोगः इति ।

तत्र साधर्म्यपुत्रस्य चत्वारोर्थस्कन्धाः :— (१) भावस्कन्धः (२) भावजन्मस्कन्धः
(३) भावानुबन्धस्कन्धः (४) भावप्रकर्षस्कन्धः, इति । तेषु नायकयोः प्रागसङ्गतयोः मिथो
इष्टेन ध्वनाभ्यामवस्थितामिमानपरस्परानुरागः अन्वयतानुरागोवेति भावस्कन्धः । ममिलषणी
वाङ्मिहनादीनामनवाप्तौ सत्यां समुपजायमानैस्तैस्तैककण्ठादिभिर्न्यभिचारिभावैरिति भावजन्म
स्कन्धः । मनोवाग्बुद्धिजन्मभिश्चानुभावे रनुबन्ध इति भावानुबन्धस्कन्धः । प्रातप्राप्य
प्रकर्षावस्थोपि विप्रलम्भशृङ्गाराख्यां लभत इति, भावप्रकर्षस्कन्ध इति । एतेनैतदुक्तं
भवति —

एतेनैतदुक्तं भवति । विषयाश्रयालम्बनसंयोगो भावस्कन्धः । पश्चाद्भ्यासिप्रत्ययोत्पत्तियोगो
भावजन्मस्कन्धः, वेगभावनास्थितस्यापकारव्यवासनासंयोगो भावानुबन्धस्कन्धः, विभावानुभाव
स्यभिचारिसंयोगो भावप्रकर्षस्कन्धः । तदुक्तम् । भावजन्मानुबन्धप्रकर्षानुरूपस्तावस्था ?
कामूदय इति ।

तत्र भावस्कन्धे नायकयोर्मिथोदर्शनध्वनाभ्यां इत्यनेमास्य सचिकल्पकप्रत्यक्षानुमानोपमान
शब्दैरिष्टार्योपपत्ति सम्भवाभावप्रमाणे व्यापारागोचरवस्तुविषयतानुगदिशति । निर्विकल्पक
प्रत्यक्षोऽनेन प्रत्युक्तः । तेनव्यवहारात् भावात् इतिरिद्ध बानध्वनोदर्शनार्थः, तेन प्रत्यक्षानु

मानोपमानार्थापत्तिसम्भवाभावानां दर्शनारूपाशब्दैतिह्यधुतानुमान धुतोपमान धुतार्थापत्तिभूत
सम्भवानां भङ्गाशब्दोपपेयामुपयाग्यापीति सिद्धं भवति । तथाहि

नसोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविह्वमिव ज्ञानं सर्वशब्देन गम्यते ॥

ततश्चोपजायमानः परस्परप्रत्ययोऽन्वयतराभवो वा मिथो विज्ञात एवविषयो वा दृग्गालम्बनः
ध्रुत्वालम्बनो वा प्रमाणमेदः प्रथमानः प्रथते । तत्र दर्शनतः योदा प्रत्यक्षानुरागोऽनु
मानानुराग उपमानानुरागोऽर्थापत्यनुरागः सम्भवानुरागोऽभावापुराग इति भवणोपिताशब्देन ।
शब्दानुराग एतिल्लानुरागः भौतानुमानिकः, भौतोपमानिकः, भौतार्थापन्नः, भौतसम्भवा इति ।
तत्राक्षमक्षं प्रतिगतं विज्ञानं प्रत्यक्षं । तदपि योदा साक्षात् प्रतिविम्ब प्रतिमोपेक्षास्मृतिस्वप्न
मेदात् तत्र प्रतिविषयाभ्यासः साक्षात्प्रत्यक्षः यथा—

अत्रिअणपेण्णिवज्जेणतवखणंमामिदिण्ठेण ।
सिविणवपीएणवपाणिएणतल्लवचिअणपिण्ठा ॥

प्रत्यक्षरूपेण देहमात्रत्वप्रतिभासः प्रतिविम्बं यथा—

णव्चणसत्ताहणणिहेणपासपरिसंठिआतरूणगीपी ।
सरिसगोविआणइच्चुम्बइकवोळपडिमागअवकहं ॥
नर्तन श्लाघन निमेन पार्थपरिसंस्थिता निपुण गोपी ।
सदृशा गोपीनां चुम्बति कवोलप्रतिमागतं कृष्णम् ॥

बाहोभिद्रवनिरपेभ्रमदृष्टप्रभवमाकास्मिकमननुभूतानुभूतविषयज्ञानं प्रतिमानं यथा—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषिमेमनः ।
सतांहि संदेह पदेपुवस्तुपु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

परोक्षेऽपि प्रत्यक्षविषये प्रमाणाधिगतयस्तुधर्माभ्यारोपणमुपेक्षा यथा—

अहसाहि अणेण हरिवअदिण्ठिआरपवअविळासं ।
निजइ पडिवण्णुपेवखाणिसवणकव अंपि अवत्तेइ ॥

प्रमाणाद्भूतस्य वस्तुनो मनसि प्रतिबिम्बनं स्मृतिः यथा—

जंजुपुळ एमिदिसं पुरओळिहिओ० वदीससेव्यव्त ।

तुहपठिमापरिपाठी पवहइवसअळं दिसाअक्कं ॥

यायां प्रळोकयामिदिशं पुरतो लिखित एव दइयसे तंत्र ।

तत्र प्रतिमा परिपाठी वहतीष सकळ दिशाचकम् ॥

मविषयेन्द्रिय्याशरमिन्द्रियेमेव विषयेषु वदन्नुमबनं मानसं स स्वप्नः । यथा—

जाने स्वप्नविधौ ममाद्य चुलुकोत्सेक्यं पुरस्तादभूत्

प्रत्यूषे परिवेषमण्डलमिव ज्योत्स्नासपत्नंमहः ।

अस्यान्तर्नखनिस्तुषीकृत शरच्चन्द्रप्रभैरङ्गकैः

दृष्टा काप्यबला बलात्कृतवती सामन्मथं मन्मथम् ॥

स्वप्नाद्यः प्रमाणाभासत्वाद्प्रमाणमिति चेत्तत्र प्रथमानुरागोत्पत्तौ प्रमाणतदाभासयोरविशेषात् ।

• लिङ्गदर्शनाङ्घ्रिप्रतिपत्तिरनुमानम् । तदुक्तम् ।

अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धत्वं तदन्वये

तदभावेतु यन्नास्ति तद्विद्मनुमापकम् ।

विपरीतमतो यत्स्यादेकेन द्वितयेनवा

विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गंकाश्यपोऽब्रवीत् ॥

वयं तु लिङ्गमात्रमेव ज्ञमः तदाभासस्यापि प्रथमानुरागनिमित्तत्वात् । तदपि षोढा । सामान्यतो
दृष्टं विशेषतो दृष्टं प्रत्यक्षतो दृष्टं परोक्षतो दृष्टं विद्यमानविषय माविद्यमानविषयम् च । यथा—

कार्येणकारणं , स्वरेण पुत्रम् , कृत्तिकोदयेन रोहिषपुद्गलम् , मन्थान्तर प्राप्तादित्यगतिं ,

धूमेनाग्निं निमित्तेन भाविनमर्थं जानाति । तत्र सामान्येन गृहीतव्यातिकं सामान्यतो दृष्टं यथा—

उन्नमितैकभ्रूतमाननमस्याः पदानिरचयन्त्याः ।

कण्टकिनेन ग्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥

विशेषेण गृहीतव्यातिकं विशेषतो दृष्टं यथा—

अभुक्त्वा पुरस्तादवगाढा जवनगौरवात्पश्चात् ।

द्वारेऽस्व पाण्डुसिकते पदपंक्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥

प्रत्यक्षेण गृहीतव्यातिकं प्रत्यक्षतो दृष्टं यथा—

अत्रिर्भवन्तीप्रथमं प्रियायाः सोच्छ्वासमन्तःकरणं करोति ।

सन्तापदग्धस्य शिखण्डियूनो र्वष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव ॥

परोक्षेण गृहीतव्यातिकं परोक्षतो दृष्टं यथा—

एतानि निरसहतनोरममञ्जसानि शून्यं मनः पिशुनयन्ति पदानितस्थाः ।

एते च मार्गतरवः कथयन्ति तापमालम्बितोऽज्ञितपरिग्लपितैः प्रयासैः ॥

वर्तमान वस्तुगोचरो विद्यमानविषयो यथा—

अशोकनरुहज्जलस्तवकमाल भारोयथा यथा कुरवकस्तनुमतनुकोरकैरर्चति ।

यथा च तिलकद्रुमः सृजति मञ्जरीजालकं तथेहपुरतो वने पुरवधूजनः क्रीडति ॥

म...त...हावस्तुगोचरमविद्यमान विषय यथा—

शान्तमिदमाश्रम पदं स्फुरतिचवाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥

तदेतत् बद्धिधमपि स्वाधानुमान परार्थानुमान ध्रावणप्रमाणपट्टकं वक्ष्याम । भविष्यात् स्वरूपस्य वस्तुनः साधर्म्यादिभिरुपदेशादि सव्यपेक्षैः साक्षात्करणपुपमानं । इत्थं च । प्रसिद्ध

साधर्म्यवैधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् । उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिं जनयतीति । तदपि षोडशैव । साधर्म्योपमानम्, वैधर्म्योपमानं, मुद्रोपमानं, शिल्पोपमानं, संज्ञोपमानं, भीमनयोपमानमिति । संज्ञासाधर्म्यवैधर्म्यमुद्रा शिल्पाभिर्नातिभि इत् ? बहस्तुनो रूपमुपमानं तदुच्यते । तत्र साधर्म्योपमानं यथा—

निर्माल्यं नयन श्रियः कुत्रलयं वक्त्रस्य दासः शशी

कान्तिः प्रावरणं तनोर्मधुमुचो यस्याश्च वाचः किल ।

त्रिंशत्या रचिताञ्जलिः करतलैस्त्वां याचते रावणः

त्वां द्रष्टुं जनकात्मजां हृदय हे नेत्राणि मित्रीकुरु ॥

वैधर्म्योपमानं यथा—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।

उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥

मुद्रोपमानं यथा—

सचकितमिव विस्मयाकुलाभिः शुचिसिकतास्वतिमानुषाणि ताभिः।

क्षितिपु दृष्टिशिरे पदानि जिष्णोः उपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि ॥

शिल्पोपमानं यथा—

लीलावधूतपद्मा प्रथयन्ती पक्षपातमधिकं मे ।

मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥

संज्ञोपमानं यथा—

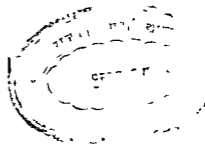
दृष्टू णतच्छत्राणं परिअणमञ्जंमिपोढमहिळाए ।

पव्णुच्छदळं कमळं करेण मउळाविअंक्विस् ॥

भिननयोपमानं यथा—

पइवियराणिग्गअदळोएरंडोसाहजव्वतरुणाणं ।

एदणघरे व्णिअवइएवदहमेअवधणीवसइ ॥

तत्र-प्रत्यक्षागमारेवोपमानमिति काणादकपिङ्गलपातञ्जलाः । तथाहि । यथा गौ स्तथा गवय इत्ययं स गोसदृशो गवय इति । नात्र गवानुभवोपदेश स्मरण गवय दर्शनानामतिरिक्तं स्फुरति । यत् प्रसिद्धे तुरीयं प्रमाणमङ्गीकुर्मः यच्चकैश्चिदुक्तमनेन सदृशी मदीया गौरित्येतदुपमानं तदपि सादृश्योद्बोधितस्मृतिर्बीजप्रभत्रगवानुभवस्मरणतो नातिरिच्यत इति ।

अत्रोच्यते । उक्तमेवास्माभिः कितदितिचेदविज्ञातस्वरूपस्य घस्तुनः साधर्म्यादिभिरुपदेशादि सव्यपेक्षैः सत्कारणमुपमानमिति उपदेशादयः पुनरुभयज्ञाने चक्षुरादय इव तत्सदृकारिणो नश्यत्प्रादेशहारिणः । तथावेद्भिद्यार्थसाभिकर्षोत्पद्येऽपि उभयजन्मव्यपदेश्यपदेन व्यवच्छिन्न मक्षपादपादैः ।

किञ्चान्यदास्तामस्थानित्री महत्येवा कथा । पतीभ्रूकाणां हि प्रायेणोपमानमेवप्रमाणं प्रत्यक्षा दीनि निरुपमायामेवास्तर्भयन्ति । तथाहि । व्यवहारोपयोगिप्रमाणं सत्तुविकल्पकज्ञानपूर्वं सवि कल्पकंज्ञान्दम् शब्दस्य संबन्धप्रदणसमयेऽर्थाप्रतिपादकम् । तदुत्तरकालन्तु तत्सादृश्येन अवबोधकत्वात्कथं नप्रत्यक्षमुपमानम् । भाह च विन्ध्यवासी । शब्दस्य सामान्यम् वाच्यम् । तत्सादृश्यरूपमिति । सामान्यं च पूर्वव्यपदेश्यच्छिन्न मपूर्वव्यपदेश्यप्रतीयमानं, तदुक्तम् । सा दृश्यम्, तद्योपमानमेव भवति । प्रत्यक्षस्य योपमानान्तर्भावे प्रायेणानुमानमुपमानं यथा तथेतिव्यपदेश .....सार्थानुमाने लिङ्गमधिगतलिङ्गिनोऽधिगमहेतुः । तदधिगमश्च प्रत्यक्षा दिपूर्वक इति । यथा तथेति च व्यपदेशात्परार्थानुमाने अौक्तमनुमानकारैः तत्रागमः, प्रतिज्ञा, हेतु, रजुमानं, उद्यन्तः, प्रत्यक्ष, मुपमान, मुपनय इति । शाब्दं तु साक्षा...पमान मेवेद् तदित्यादिव्यपदेशात् पतेनार्थापत्तिस्मभवाभावा अपि तत्प्रसिद्धैव व्याख्याताः । तैर्हितेऽनुमानैरन्तर्भाविता इति । पैतिह्यंतु शाब्दविशेषण एवं तस्मात्सर्वं प्रमाणमुपमानं ।

यद्येवमुपमानमेवास्तु किं प्रत्यक्षादिभिरिति अत्रोच्यते । गतानुगतिकयायोऽविद्या रितरमणीयः संसारव्यवहार इव विचारे न भ्रमते ।

तथाहि । भगवता मक्षपादेन प्रमाणप्रमेयान्तर्भूताअपि संशयादयश्चतुर्दश पृथगुक्ताः । निप्रदस्थानान्तर्भावेऽपि हेरवाभासच्छलप्रयजातिनिप्रदस्थानानां पृथक्प्रस्थानमभिहितम् । असिञ्चनै कान्तिकान्तर्गताअपि विरुद्धादयो हेरवाभासाः पञ्चहेतुनुपादाय चतुष्पट्टकेण त्रिंशतापोऽशकप्रसेन च द्वेसदृशे द्वान्त्रिंशके इति वर्णिताः ।

एवं धर्मकीर्तिनापि स्वभावानुपलब्धिरिति वक्तव्ये स्वभावानुपलब्धिः कार्यानुपलब्धिः कार णानुपलब्धिः व्यापकानुपलब्धिः स्वभावविच्छेदोपलब्धिः कार्यविच्छेदोपलब्धिः कारणविच्छेदोपलब्धिः विरुद्धकारणोपलब्धिः विरुद्धकार्योपलब्धिः व्याप्तविच्छेदोपलब्धिः रिक्तोक्ताद्या

नुपलब्धयो विकल्पिताः लोकेऽपि दृश्यते । ब्राह्मणा मायाता वसिष्ठश्चायात इति । तद्वदुपमानान्तर्गतत्वेऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणवर्णनमिति दृष्टः श्रुतोयान्यघानोपपद्यत इत्यर्थांतरपरिकल्पनार्थापत्तिः स्नापयेद्विप्रमाणपूर्वकत्वात् पट्टरकारापिदृष्टार्थापत्तिः प्रत्यक्षपूर्विका , अनुमानपूर्विका , उपमानपूर्विका , अर्थापत्तिपूर्विका , अमारपूर्विकाचेति । श्रुतार्थापत्तिस्तु श्रावणपट्टके षड्वामः । सानुमानतः सामग्रिमेदाद्भिद्यते । तथाहि । पक्षेवृत्तिः । सपक्षवत्त्वविपक्षावृत्तिश्चाधिगच्छेयवत्त्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चानुपानलक्षणनर्वापत्तौऽनुपक्षधर्मत्वाद्यनपेक्षस्तथानुपपद्यमानोऽर्थः स्वसिद्ध्यर्थमर्थान्तरं कल्पयति । तत्र दृष्टार्थापत्तिः प्रत्यक्षपूर्विका यथा—

सन्तापसन्तति महाव्यसनावतत्यां आसक्तमेतदनपेक्षित हेतुचेतः ।

प्रायश्शुभं च त्रिदधात्यशुभं च जन्तो स्सर्वङ्कृपा भगवती भवितव्यतैव ॥

अनुमानपूर्विका यथा—

नादस्तावद्विकलकुररी कूजितस्निग्धतारः

चित्ताकर्षी परिचित इव श्रोत्रसंवादमेति ।

अन्तर्भिन्नं भ्रमतिहृदयं विह्वलयद्गमद्गम्

गात्र स्तम्भः स्वलयति गतिं कः प्रकारः किमेतत् ॥

उपमानपूर्विका यथा—

शिखरिणि क्वनु नाम क्रियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

तरुणि येन तत्राधर पाटलं दशति विम्बफलं शुकशाबकः ॥

अर्थापत्तिपूर्विका यथा—

स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत् कथयति नतथान्त र्मन्मथोत्थामवस्थां ।

अतिशयपरितापग्लापिताऽङ्ग्या यथास्याः स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥

सम्भवपूर्विका यथा—

जनः पुण्यैर्यायाज्जलधिजलभावं जलमुच
स्तथावस्थंचैनं निदधतुशुभैश्शुक्तिवदने ।
ततस्तां श्रेयोभिः परिणतिमसौविन्दतु यया
रुचिन्वन् पीनस्तनि हृदितवायं विलुठति ॥

अभावपूर्विका यथा—

अहसा तर्हि ऋहिचिअवाणीरवणंमि चुक्कसंकेआ ।
तुहदंसणंमिमग्गइ पवमुठणिहाणठाणव्व ॥

संभावनाज्ञानं सम्भवः सोऽपि षट्प्रकार एव । संभावना संशयवितर्कवायोवाद्सम्प्रत्यय
प्रीत्यनुसन्धिभेदात् । तत्र प्रबलकारणकलापदर्शनात्कार्योत्पत्तिसम्प्रधारणसम्भावना भेदोऽप्या
दृष्टिरिति यथा—

मामुब्धपोढल्लोबअच्चाळाएइमिएहरिससुअपरिळ्ळं ।
विणिअंपणदंसणकोउहळ्ळग्गहिओगहिळ्ळि ॥

अर्वापत्तेर्विभ्रतिपत्तेरुपलब्धनुपलब्धवस्थातश्च । विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः स्थाणुर्वा
पुरुषोषेत्यादि । यथा—

किंरूपे स्फुटमेव सा शशिमुखे धत्ते तदत्यद्भुतम्
मामुत्साहयितुं परापकरणे चित्तंकिमस्मत्स्वसुः ।
इत्यन्तर्विकसद्वितर्कविधुरं चेतस्तथा वर्तते
स्वल्पोप्येव मम प्रयातिपुरतः पन्थायथादीर्घतां ॥

...शावलम्भी प्रत्ययः सन्देहः इहापि पाक्षिकी संभावनास्येव । सामवृत्तिहेतुः । तथा
हानिश्चितेऽपि प्रतिबन्धकाभाये सुखसाधनेज्ञानं प्रमाणमेवेति । अविज्ञातत्वेऽर्थे कारणोपपत्ति
स्वरवज्ञानार्थमूहो वितर्कः पुरुषेणानेन भवितव्यमिति । स यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभू चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
 श्रृङ्गारैकरसः स्वयंनु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
 वेदाभ्यासजडः कथं स त्रिपथ व्यावृत्त कौतूहलो
 निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

....नामैकमुख्यः प्रायोषादः प्रायेणौशीनरास्तकपायिण इति । स यथा—

ह्रिया सर्वस्यासौ हरति विदितास्मीतिवदनं
 द्वयोर्दृष्ट्वालापं कलयति कथामात्मत्रिपयाम् ।
 सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमतुलं
 प्रिया प्रायेणारुने हृदयनिहितातङ्कविधुरा ॥

कार्यार्थं प्रवर्तितस्य यथोक्तावान्तर चिह्नदर्शनं सम्प्रत्ययः, यथैतद्व्यट्टद्वारं तथाप्रे नागकन्यका
 नगरमिति, स यथा—

प्रमथ्य क्रव्यादं मरणसमये रक्षितवतः
 परिण्वङ्गं लब्ध्वा तत्रकथमिवान्यत्र रमताम् ।
 तथा च व्यापारः कमलनयनाया नयनयो
 स्त्रयिव्यक्तस्नेहस्तिमितरभणीय दिचरमभूत् ॥

अथवा अथवस्थितपदार्थतदात्वदर्शनात्प्रागुपलब्धेऽपि तदात्वसम्भावना प्रत्यनुसन्धिः,
 सोऽपि कपोलपाण्डुतादिसूचितः तस्याः साराभिष्वङ्गः । सोऽपि त्वन्नियन्धन इति । स यथा—

माभैः शशाङ्क मम शीघ्रुनि नास्ति राहुः खे रोहिणी कथय कातर किं विभेषि ।
 प्रायोविदग्धवनिताजनसंगमेषु पुंसां मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम् ॥

प्रमाणसप्तकव्यापारातीतप्रमेयप्राहकं प्रमाणप्रभावः, सत्वेकापि प्रमेयोपाधिमेदाद्विभिद्यमानः
 षोढा सम्मषति प्रागभाव प्रध्वंसाभावः, इतरेतराभावोऽत्यन्ताभावःसंबन्धाभावः सर्वाभाव इति ।
 तत्र प्रागभावः क्षीरे दधिनास्तीति । स यथा—

जावणउड्डंमनिघणअ मुहीए ।

ताववचिअधुव्कारिआइमअणेण अंगाइ ॥

प्रध्वंसाभावः क्षीरं दधि नास्तीति । स यथा — स्वस्तिस्तुत्येभ्यः सम्प्रतिसलिलाञ्जलि
रेव मग्मधरुवायतोऽपि मामतिव्यंतरदृशंतरलयन्ते । इतरेतराभावः स्तम्भः कुडूयो न भव
तीति । स यथा —

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा ।
तथाप्येता तपोभङ्गं विघातुं वेधसोप्यलम् ॥

अत्यन्ताभावः शशविषाणं नास्तीति । स यथा —

जंजव्रअवधिसारं तं सोदेइवति किव्वअव्वरिअं ।
अणहोताअंपि दिव्वणं दोहुव्वंअंतु उसवं तीणं ।

सम्पन्नाभावः शैशोगृहेनास्तीति । स यथा —

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥

सर्वाभावः स्तस्यनामापि नास्तीति । स यथा —

गामाप ससेसानुमरणसे साकुडुंगपरिवाडं ।
अहोवि जीअसेसा पेवमव्वत्तण अवधिसेसं वि ॥

सम्भवाभावयोरनुमा ..... घटते । सामान्यादेरभावात् । तथाहि । निश्चयारमक
मनुमानमनिश्चयारमासम्भवस्तथाप्यभ्युनाभावेन गतार्थत्वमिति चेत्तत्र । उत्पत्तिकाले तस्यापि
विषयात्मकत्वात् । अभावस्तुनानुमानसदृशमपि स्पृशति । तदुक्तम्—

मयूरो वृक्षमारुह्य कृत्वा दिगवलोकनम् ।
हन्तृभावमभावेन ज्ञात्वा नृत्यति निर्भयः ॥

स इन्द्रियव्यापारभावभावित्वेन प्रत्यक्ष इति चेत्तत्र । प्रत्यक्ष लक्ष्यस्तयोगात् । तथाहि ।
इन्द्रियार्थसन्निकर्षं ज्ञानं प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थया .... सदाभावाद्दौ न घटते । अथाघटंभूतलमित्यत्र
विशेषणविशेष्याभावः सन्निकर्षो भविष्यति । यथा ... संयोगः, संयुक्तः, समवायः, समवेत
समवायः, समवेतसमवायो संयुक्तसमवेतसमवायो विशेषणविशेष्यभावश्चेति षोडा । सन्निकर्ष
स्तेषु संयोगात्, द्रव्यप्रदणं संयुक्तसमवायाद्गुणप्रदणंसंयुक्तसमवेतसमवायात् । गुणत्वप्रदणं सम
वायाच्छब्दप्रदणं विशेषणविशेष्यभावात् अभावप्रदणमिति । धर्मधिकल्पपर्याग एव धर्मानाम् । तथा

प्यनुत्पत्तिमान् विनाशी प्रागभावः, उत्पत्तिमानप्यविनाशी प्रध्वंसाभावः । ततश्च ययैव सामग्र्यमाभावभूतं भूतलमुपलभ्यते न तथा तद्विशेषणप्रभाव इति । न चाष्टहीतविशेषणाविशेष्येयुद्धिः प्रवर्तत इत्यतो — भावमाहकं प्रमाणान्तरमभ्युपगन्तव्यम् । स च प्रमाणसप्तकव्यापारातीतविषयप्राहकोऽभाव एवेति । तान्येतानि प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिसम्भवामावक्ष्यमाख्यानि दर्शनतः पटुप्रमाणानि प्रतिपादितानि । अथ श्रवणतः शब्दैर्निवृत्तानुमानादिप्रमाणपटुकं वक्ष्यामः । तत्र शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे ज्ञानं शब्दम् । तत् द्विविधमौपदेशिकमनौपदेशिकं च । तत्रोपदेशः षोढा । विधिवादो, अर्थवादः, संज्ञावादः, स्वरूपवादः, मन्त्रवादो, ऽनुवाद, इति । तत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विधायको विधिः स चतुर्धा । उत्पत्तिविधिः, नियोगविधिः, प्रयोगविधिः, अभिकारविधिश्चेति । तदुक्तम् ।

उत्पत्तिविधियोगाख्यः प्रयोगादिः क्रियार्थकः ।

एको विधिस्तत्परतो विभेदेन विभियते ॥

तन्प्राज्ञानुरूपस्वरूपज्ञापनापरउत्पत्तिविधिः । यथा—

तत्र उदयगिरेरिवैक एषः स्फुरितगुणद्युतिमुन्दरः कलावान् ।

इह जगति महोत्सवस्य हेतुः नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः ॥

शेषभावेन कर्मादीनां विनियोजनापरो विनियोगविधिः । यथा—

असौविद्याधारश्शिशुरपि विनिर्गत्य भवना

दिहायातः सम्प्रत्यविकल शरच्चन्द्र मधुरः ।

यदालोकस्थाने भवति पुग्मुन्मादतरलं

कटाक्षैर्नारीणां कुवलयित वातायनमिव ॥

अत्र लिङ्गलोपिनि यथा बर्हिर्देवसदनं दामीतिलिङ्गादनेन मन्त्रेण चर्हीपि लुनीयाः कर्माङ्गुष्ठा
नापरः प्रयोगविधिः । यथा—

परश्चक्षुरागस्तदनुमनमो मन्युपरता तनुर्ज्यानिर्यस्य त्वयि समभवद्यत्र.... ।

.... सोऽयं प्रेया निह सुवदने मुञ्च जडतां त्रिधातुर्वैदग्ध्यं त्रिलसतु सकामोस्तु मदनः ॥

निवोच्यविशेषप्रतिपादनापरो ऽधिकारविधिर्यथा—

शरत् ज्योत्स्नाकान्तं कुमुदमिवतं नन्दयतुसा
सुजातं कल्याणी भवतु कृतकृत्यः स च युवा ।
गरीयानन्योन्य प्रगुण गुणनिर्माणनिपुणो
विधातुर्व्यापारः फलतु च मनोज्ञश्च भवतु ॥

--- विद्वत्स्य कर्तृत्वे कर्तुरधिकारेषा प्रयोगविधरेष प्राधान्यम् । तदुक्तम् ।

अभिधात्री श्रुतिः काचिद्विनियोगपरामता ।

विधात्री च तृतीया सा प्रयोगो यन्निबन्धनः ॥

स लिट्, लोट्, तन्यादि प्रत्ययाभिधेयः पुरुषमिष्टाभ्युपायोऽवच्छिन्नायां भावनायामप्रवृत्तं प्रवर्तयति, प्रवृत्तं च रागतोर — बहुधा, स्तुति, निन्दा, पुराकल्पः, पराकृतिरिति । स च विद्यमानाविद्यमानगुणसङ्कीर्तनं स्तुतिः । यथा ।

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रतारग्रहसङ्कुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥

शेषप्रकाशनं निन्दा । यथा—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगंघरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषुयद्वालमृगाक्षिमृग्यते तदरितं किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥

एवं पुराभूदिति पुराकल्पः । यथा—

अपेतगहारं ध्रुतत्रिविध शिल्पव्यतिकरं कररपशारम्भ प्रगलित दुकूलान्त शयनं ।

मुहुर्बद्धोत्कम्पं दिशिदिशिमुहुः प्रेरितदृशोरहल्या मुत्राम्णोः क्षणिकमिहतत्संगतमभूत् ॥

व्याहृतस्य प्रवादः पराकृतिर्वथा —

अयुक्तरूपं किमतः परं भवेत् त्रिनेत्रवक्षस्सुलभं तवापि यत् ।

स्तनद्वयेऽस्मिन्हरिचन्दनारपदे पदं चिताभस्म रजः करिष्यति ॥

सचायमर्थप्रकाशोऽर्थवादः प्ररोचनया पुण्यमप्रवर्तमानं स्तुतिपुराकल्पार्थं 'प्रवर्तेषति । रागतः प्रवृत्तं निम्दापराकृतिभ्यां निवर्तयति । कर्मव्यतिहारहेतुः संज्ञा । सापि चतुर्था । अन्वार्थिकी, पारिभाषिकी, नैमित्तिकी, यादृच्छिकी चेति । तत्र संज्ञार्थमनुगतान्वार्थिकी यथा—

असौ शरण्यः शरणागतानां अगाधसत्वो मगध प्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारञ्जनलङ्घ्यवर्णः परन्तपोनामयथार्थनामा ॥

अनपेक्षितसंज्ञार्था पारिभाषिकी यथा —

तस्यान्वये भूपतिरेपजातः प्रतीपइत्यागमवृद्धसेवी ।

येनश्रियः संश्रयदोपरूढं स्वभावलोलेत्ययशःप्रमृष्टम् ॥

निमित्त सव्यपेक्षा नैमित्तिकी यथा —

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना

अविद्यमानव्युत्पत्तिर्यादृच्छिकी, यथा—

लाङ्गलोच्छिख्यमानाया यत्र भूमेः समुद्रता ।

सीतेय मूर्मिलेयंतुद्वितीया जनकात्मजा ॥

सा तु चतुर्विधापि विधिनिषेधार्थमर्थवादानुवादां विधत्ते । मिथो भिद्वेकहेतुः स्वरूप
.... पि चतुर्था, जातिः, गुणः क्रिया द्रव्यमिति । तत्र सामान्याभिधायिनी जातिः यथा—

स्तेरिय निधानानि रत्नानामिवराशयः ।

अमृतस्येव कुम्भानि योपितः केन निर्मिताः ॥

आधितोविशपणं च गुणः, यथा—

वध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन्मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रेचामीलयन्नेप प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥

मनश्शरीर परिस्पन्दः क्रिया, यथा—

शिञ्जानमञ्जुमञ्जीरकाञ्चीसञ्चारचारवः ।

रमयन्ति मनः कान्ता नितान्तं योगिनामपि ॥

विशेषामिषायि द्रव्यं यथा—

सरसिजमनुविद्धं शौवलेनापिरभ्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनां ॥

तद्यत्तुःप्रमेदकमपि विषयनुरोधेन हानोपादानबुद्धिमुपकल्पयति । मनस्त्राणधर्माणः शब्द देवतात्मानो मन्त्रास्तेऽपि चतुर्धा । वैदिकाः, पौराणिकाः, सैद्धान्तिकाः, लौकिकाश्च । तत्र वेदोपनिषद् वैदिकाः यथा—

सोमोददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽदददज्ञये ।

रथिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥

पुराणोपनिषदाः पौराणिकाः । यथा—

श्रियावियुज्यते नाथ न कदाचिद्यथा भवान् ।

तथा कलत्र सम्बन्धो देव मा मे वियुज्यताम् ॥

सिद्धान्तोपनिषदाः सैद्धान्तिकाः । यथा—

सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थ साधनि ।

शरण्ये वत्सले गौरि नारायणि नमोरतुते ॥

छोके विदिताः लौकिकाः । यथा—

गोनासाय नियोजितागदरजाः सर्पाय बद्धौषधिः

कण्ठस्थाय विषाय वीर्यमहिते पाणौमणीन्विभ्रती ।

भर्तुर्भूतगणाय गोत्र जरती निर्दिष्ट मन्त्राक्षरा

रक्षत्वद्रिसुता त्रिवाहसमये प्रीता च भीता च वः ॥

ते चतुर्विधा अपि कर्माणि प्रकाशयन्तो रक्षन्ति । विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः । स विषयर्थो, निषेधार्थः, स्तुत्यर्थो, निन्दार्थश्च । अद्रव्यं हि विषये, निषेधति, स्तौति, निन्दति वा ; तत्र विषयर्थो यथा—

इन्दीवरश्यामतनुनृपोऽसौ त्वं रोचना गौरशरीरयष्टिः ।

अन्योन्यशोभा परिवृद्ध्ये वां योगस्तटित्तोयदयोरिवास्तु ॥

निषेधाथौ यथा—

अथाह वर्णी विदितो महेश्वरः तदर्थिनी त्वं पुर एव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्यतंतवानुवृत्तिनतुर्कुमुसहे ॥

स्तुत्यथौ यथा—

उवाच चैनं परमार्थतो हरं

निग्दाथौ यथा—

अवस्तुनिर्वन्धपरे कथंनु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना सहिष्यसे तत्प्रथमावलम्बनम् ॥

सोऽयमुपदेशश्चतुर्विंशतिविधोऽपि विधिरित्युच्यमानः साक्षादिकल्पेन समुच्चयेन विद्धान्
.. न्त्रानियमेन परिसहस्यथा च निषेधति । यद्योच्यते ।

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ विकल्पनियमे सति ॥

समुच्चयोऽसमावेशे परिसहस्यथाविकल्पयोः । तत्र साक्षाद्विधानं यथा—

अनेन सार्धं विहराम्बुराशे स्ती रेषु तालीवनमर्मेपु ।
द्वीपान्तरानीत लवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलशामरुद्धिः ॥

विकल्पविधानं यथा—

उमेय्व क्षमेवोदुमुभयोर्ग्रीयमाहितम् । सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी म्म ॥

समुच्चयविधानं यथा—

परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे बुलस्य मे । समुद्ररशना चोर्वी सखी च युद्धयोरियम् ॥

नष्पादिनिषेधो यथा—

निवर्तयारमादसर्माप्सितान्मनः वदतद्विधरत्वं वदचुप्यत्क्षणा ।
उपेक्षते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥

नियमनिषेधो यथा—

जगति जयिनस्तेते भावानवेन्दु कलादयः
 प्रकृतिमधुरारसन्त्येवान्त्ये मनो मदयन्तिये ।
 ममतु यदियं यातालोके विलोचनजद्रिका
 नयनविषयं जन्मन्येक रसएव महोरसवः ॥

परिसङ्ख्या निषेधो यथा—

अयं तथा रथक्षोभादंसेनांसो निर्पाडितः ।
 एकः कृती शरीरेऽस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥

विधिश्च विधिरूपो निषेधरूपो वा प्रयोजकाप्रयोजकतया द्विरूपः । तत्र च साधारणे
 कर्मण्येकस्य प्राधान्येन हेतुत्वं प्रयोजकता । स विधिरूपे यथा ।

त्वदपाङ्गाह्वयंजैत्रमनङ्गास्त्रवदङ्गने । क्षिप्रं त्वयान्यकस्तेन(सकेन)? सोप्यहं मनसिक्षतः ॥

निषेधरूपो यथा—

असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
 इमां हृदिव्यायतपातमक्षिणोद्विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥

विधिषु प्रयोगविधेः प्रयोजकत्वमितरेतरेषां तु प्रयानामप्रयोजकत्वं । तत्रोत्पत्तिविषयवेक्षित
 भेदप्रतिपादकानि शब्दान्तरादीनि पट्टप्रमाणानि । शब्दान्तर, मभ्यासाः, संज्ञा, सङ्ख्या,
 गुणः, प्रकरणमितिस्वरूपपरो हि विधिभिन्नस्तिकर्मति । तत्र शब्दान्तरभेदो यथा—

घंदं कीराणनहे पहिअण पहेमआण छेव्त्वमि ।
 तुह कळमगो विछोकारवरसिअं नचळइपअवपि ॥

तत्र नभसिक्षेत्रेचैकमेव वृन्दमिति प्राप्ते कीरपथिक मृगशब्दान्तरेभ्यो भेदः । मभ्यासात्
 भेदो यथा—

अद्वंसणेणपेम्मं अवेइ अइदंसणेण विअवेइ ।
 पिसुणजणजवपिणवि अवेइएमेअविअवेइ ॥

छाया :

अदर्शनेन प्रेमापैत्यति दर्शनेनाप्यपैति ।

पिशुनजनजल्पितेनाप्यपैत्येवमेवाप्यपैति ॥

। अत्र दर्शनादिभिः प्रेमातीति ते वाच्ये अपेहीति पदाभ्यासः प्रेममेदं बोधयति । कस्यचिद्दर्शनेन कस्यचिद्दर्शनेन कस्यचित्पिशुनजनजल्पितेन कस्यचिदेवमेवाति । संशामेदो यथा—

मैथिलीमुदवहद्रघूद्रहो लक्ष्मणो ललितवाचमूर्मिलाम् ।

यौ तयोरवरजौ वरोजसौ तौ कुशध्वजसुनेसुमध्यमे ॥

अत्र रघूद्रहवमैथिलीत्वाभ्यां मेदे प्राप्ते लक्ष्मण ऊर्मिलामुदवहदिति संशामेदः सङ्ख्यातो मे ... त्याण—,

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतः त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥

अत्र कपालिसमागमप्रार्थनया मेदे प्राप्ते द्वयमिति सङ्ख्यातो मेदः । गुणाद्भेदो यथा—

पाण्ड्योऽयमं सार्पितलम्बहारः कृमाङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥

अत्र पाण्ड्योऽयमित्युक्तेऽनेकराजन्यसमानाभिहारात् ज्ञायते कोसाविति । अंसार्पितलम्बहारत्वादिमेदकविशेषगुणयोगात् यौः (?) । प्रकरणान्तराद्भेदो यथा—

शशिनमुपगतेयं कौमुदीमेषमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जलुकन्यावतीर्णा ।

इतिसमगुणयोग प्रीतयस्तत्र पौराः श्रवणकटुनृपाणा मेकवावयं विवट्टुः ॥

अत्रेयमिति सर्वनामपदप्रयोगात् न ज्ञायते । का सा इत्यमेदे प्राप्ते स्वयंवरप्रस्तावादिन्दुमतीति प्रकरणान्तराद्भेदः । एवमेतद्भेदक प्रमा । .... रनो विवेकहेतुर्भेदः । स तु क्रियार्थो पाधिभेदात् कारकमेदाद्भावति । नात्र कनीयानपि विशेषः । येपाञ्चकार्येऽप्येदस्य प्रामाण्यं तेषां मते । मभिन्दतीति सिद्धे च मेदे प्रधानाङ्गभावविद्यक्षा तत्र विनियोगविषयपेक्षितशेषभावप्रतिपादकानि भुतिलिङ्गादि षट् प्रमाणानि, ध्रुतिः, लिङ्गं, वाक्यं, प्रकरणं, स्थानं, समाह्वयेति । परोपकारभावो विशेषः । स भुतितो यथा—

अनेन यूनासह पार्थिवेन रम्भोरु कञ्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
शिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥

अत्रानेनेत्यादिवृतीयाभृत्या पार्थिवस्याङ्गभाषः प्रतिपाद्यते । तृतीया हि पृष्ठीपदप्रधानादेश ।
लिङ्गतो यथा—

असौ विद्याधारःशिशुरपि विनिर्गत्य भवना
दिहायातः सम्प्रत्यविकलशरच्चन्द्र मधुरः ।
यदालोकस्थाने भवतिपुरमुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुत्रलयितवातायनमिव ॥

अत्र सौभाग्यसूचकाभिगामिकसमस्तवरगुणाभिधाविपदप्रयोगलिङ्गभाषित्वस्याभिप्राय विनि
वर्तने नियोगः । प्रकरणतो यथा—

अध्यास्य चाम्भः पृषतोक्षितानि शैलेयनद्धानि शिलातलानि ।
कलापिनां प्रावृषि पश्यन्तं कान्तासु गोवर्धन कन्दरासु ॥

अत्र कलापिनृतदर्शनादिकं किमन्योपकारकमुत्तेन्दुमतीर्यौवनधीनिर्वेशोपकारकमिति सन्देशे
प्रकरणादुत्तरः पक्षः इदं हि सभाव्यभर्तारमसुंयुवानमिति प्रकरणे पठ्यते । स्थानतो यथा—

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातः त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।
गुर्वीधुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यक्सदृशीं विभर्ति ।

अत्र राज्यधुरोद्धटनादिसादृश्यात्पितृसन्निधौ ध्रुवमाणस्य स्थानतस्तद्रौरवाभ्यामुपपत्तिः । समा
ख्यातो यथा—

सदृचं सवणा घठणा जातइ आकेमवेतगिरिधरणे ।
गुरुभारवावडेण विअअब्भंअंळं चिरंदिब्ढा ॥

अत्र घन्येति समाख्यायलात्सदैव तस्याः प्रियप्रसादपात्रत्वपथ विनियोगः । एवमेतत्प्रधान
विशेषभाषात् विनियोजकं प्रमाणपटकम् । अत्रापि कर्मणः कारकस्य वा शेषभाष इति समानं
पूर्वण । अवगते च प्रधानाङ्ग भाषे क्रमापेक्षा । तत्र प्रयोगविषयपेक्षिततम(१)प्रतिपादकानि

भ्रुत्पञ्चादीनि पट् प्रमाणानि । भ्रुतिः, अर्धः, पाठः, स्थानं, मुख्यं, प्रवृत्तिकमिति । षोडशो
षोडशाहुतानं क्रमः । स भौतो यथा—

सम्भाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तर पुष्पशय्ये ।
वृन्दावने चैत्ररथादनुने निर्विशयतां सुन्दरि यौवनश्रोः ॥

अत्र सम्भाव्येति पूर्वं काले कथाभूतेः भौतः क्रमः । आद्यो यथा—

ईसं जगन्ति बवडन्ति वमहं त्रिविअं सहावन्ति ।
विरहेणदन्ति मरिउं अहो इवणा तवसवहुमव्गा ॥

अत्र पूर्वं मन्मथवृद्धिस्तत इच्छां प्राङ्मरणामाधः ततो विप्रियसद्विष्णुत्वमित्यर्थः । क्रमः यथा
अग्निहोत्रं जुहोति यवान् पञ्चतीति । पाठक्रमो यथा—

अनेन कल्याणि करे गृहीतं महाकुलीनेन महीवगुर्वी ।
रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशस्सपत्नीभव दक्षिणायाः ॥

अत्र पृथ्वीसामान्यादक्षिणासाधर्म्याच्च पूर्वं पतित्वं पश्चात्करग्रहणमित्यर्थे प्राप्ते पाठसामर्थ्या
पूर्वं करग्रहणं ततः पतित्वमिति क्रमः । स्थानक्रमो यथा—

सातुह क एणवाळअणिवचंधरदारतोरणणिसवणा ।
ओसूसइवंदणमालिअव्वदिअहवच्चि अवराई ॥

अत्र गुहद्वारतोरणानिषण्णत्वेन यन्दनमालासन्धिषेः दिनेदिने सापि शुष्यति कृशायते रणरण
यते चेति क्रमः । मुख्य क्रमो यथा—

वेविरसिष्णकरंगुळिपरिवगहव्वळिअळेहणीमव्गे ।
सेत्थिवच्चिअणसमवपइपिअसहि लेहंमिक्किवळिहिमो ॥
वेपनशील खिन्न करांगुलि परिग्रहस्सलित लेखनीमार्गे ।
स्वस्त्येव नसमाप्यते प्रियमखि लेखे किं लिखामः ॥

अत्र स्वस्ति शब्दस्य माल्लिकत्वेन मुख्यत्वाद्धिषे प्राङ्निवेशस्ततोव्यवहितस्थाननाम्नोरथप्रति
योगिनोऽनन्तरमक्षरस्य ततः सम्देशस्येति क्रमः । प्रावृत्तिक क्रमो यथा—

पढमं वामणविहिणा पव्ळाहुकओ विअंभमाणेण ।
अणजुअळेणइप्पुमहुमहणेणव्ववळिवंधो ॥

अत्र त्रिविक्रमप्रवृत्तावपि स्तनप्रवृत्तावपि प्रश्यामनखं ततो विजृम्भणं पश्चाद्दलिवम्भ इति क्रमः । सिद्धेषु च भेदाङ्गाङ्गिभावकमेतु शब्दानामनेकार्थत्वेन कदाचिद्योगपद्येनार्थानामनुष्ठेयत्वादि प्राप्ते तदर्थं निर्धारणापेक्षा । तत्राधिकारविषयेक्षितानि समस्तानेकार्थशब्दाभाषणार्थप्रकरणादीनि पदप्रकाराणि । अर्थः, प्रकरणं, लिङ्ग, मौचित्यं, देशः, काल इति । निर्धारणं विभागतः पृथक्करणम् । तदर्थतो यथा—

गतिर्वेणी च नागेन वपुरुरू च रम्भया ।

पाणी प्रवालै रोष्ठौ च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥

अत्र गतिर्गजसदृशी, वेणी सर्पसदृशी, वपुः सुरस्त्री सदृशं, ऊरु कदली सदृशौ, पाणी पल्लवोपमौ, ओष्ठौ विद्रुमोपमाविति अर्थनेनेकार्थशब्दार्थ विभागः । प्रकरणाद्यथा—

ळव्छीए मुवधकुवळअदळुवजळाजहिमहणविरुमवमि ।

दिव्ठीजअइसअंवरमाळव्यहरिवमिणिपडंती ॥

अत्र लक्ष्मीस्वरयंत्रप्रकरणतो हरिशब्देन विष्णुव्यते । लिङ्गतो यथा—

कळहो लुवजळगोरंकळहोळसिआसुसरअराईसु ।

चुंवतिअवधअवळंविअव्यजुअईमुहवधवणा ॥

अत्र गौरसितशब्दाभ्यां कळधौतशब्दस्य स्वर्णरौप्य पाचकत्वेन यथाक्रमं युवतिगुलशरदि भावयोरुपमानविभागः । मौचित्यतो यथा—

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकरास्यां करभोपमोरुः ।

आसज्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्त्तमिवानुरागम् ॥

अत्राङ्गनारूपमौचित्यतात्करभशब्देन धनुःकोट्यप्रमाणो विधीयते । नोप्रावयव इति । देशतो यथा—

पउमवपहव्दिअंकं मअवळिपुडरीअपुंडरीएण ।

करसंधिएण मवगसि पुंडरिसमाउळेरवणे ॥

अत्र देशतः पुण्डरीकशब्दोऽरभ्यविशेषणे व्याप्रमाद् करस्थानेपत्र मातपत्रस्थानेऽत्तमिति

विभागः । कालतो यथा—

कालअति सुओरवहेरि द्विष्णदरदिव्ठस्वव्णुअणिणळ्ण ।
पारावआणविरुए हिणिअव्णइ जाअत्रिअणवसुळाएणंवदेवउळं ॥

यथावा—

पालेइअव्ठमव्ठं वउअइ कुअगामदेउळद्वारे ।
हेमंतआळरहिओ त्रिजाअंतं पलाअग्गिम् ॥

छाया :

पाटयत्यव्ठभल्लमिअ पश्यतकुग्रामदेवकुलद्वारे ।
हेमन्तकाल पथिको विध्मायमानं पलालाग्गिम ॥

—: पञ्चविंशो प्रकाशो एतदुत्तर भागस्य म त्वरा न प्राप्ता :—

—: पञ्चविंशः प्रकाशोऽपि नामावशिष्टः मातृका नोपलब्धा :—

॥ श्रीः ॥

महाराजाधिराज भोजदेवविरचिते

॥ शृङ्गार प्रकाशे ॥

सप्तविंशः प्रकाशः

* * * * *

आदौ किञ्चिदुक्तम्

सङ्कतापचारो यथा—

चोरिअरअसद्दालुइ मापुत्तिब्भ मसु अंधआरम्मि ।
अहिअअरं लळखिजसि तमभरिएदीव सी हेव्व ॥

छाया—

चौर्यरतश्रद्धाशीले मा पुत्रि भ्रमांधकारे ।
अधिकतरंलक्ष्यसे तमोभृते दीपशिखेव ॥

यथावा—

हलिअमुआमुहससिकंतिपहअतिमिखमि ।
इअ हअग्गामे ओ मामि कह वसिज्जइ संकेअअभंगदूमिआसाही ॥

सद्देतमनोरथो यथा—

फलहीवाहणपुव्णाहमंगळे लंगले कुणं तीए ।
असईअमणो रहगवभिणीण्हूव्धा थरहरंति ॥

छाया—

कार्पासीक्षेत्रकर्षणपुण्याहमङ्गलं लांगलेकुर्वत्याः ।
असत्या मनोरथ गर्भिण्या हस्तौ थरथरायेते ॥

यथावा—

अंतो हुंतुं धज्जइळिंदंते देअरेणइकिरंजं ।
हिअअब्भअमणोरहणविपरं मुहीमुह्ला ॥

सङ्केतोत्कण्ठा यथा—

संकेअऊसुअमणोगहवइधूआकउक्खसंचवियो ।
तंवंगअं णवेअइवीडाओअं परं दुहइ ॥

छाया—

संकेतोत्सुकमनोगृहपति रस्नुपाकटाक्षसंज्ञापितः ।
.... गतंनवेत्ति व्रीडायोगंपरंद्रुहति ॥

यथावा—

संकेअकुडुंगुळ्ळीणसउणि कोळाहळं सुणंतीए ।
घरकम्मवाउदाए बहुए सीअंति अंगाइ ॥

सङ्केतहर्षणं यथा—

ओव्चेइजाकुसुंभं तापवचिअपुवतिपुवळिआपूर्वा ।
मग्गेण मुहुवमंती कळ्ळाइपरंपरातुव्या ॥

यथावा—

सिंठिग्गिळिमे गामे वोदुहपइरंमिपुवति दिव्णासि ।
रवजअ पब्बाघंसं तुवगमाअं मुहुवथिवचिहिंसि ॥

सङ्केताश्वसो यथा—

किंरुअसिओणह मुहीधअळाअंते सुधाळिछेव्तेसु ।
हरिआलमंडिअमुहीणडिच्चसण वाडिआजाआ ॥

छाया—

किरोदिप्यवनतमुखी धवलायमानेषु शालिक्षेत्रेषु ।
हरितालमंडित मुखी नटीव शणवाटिका जाता ॥

यथावा—

असव्णकुडुंगे जुव्णदेउळेवहुजुआणसंकिव्णे ।
धेरोत्तिपर्ईमारुअसुपुवतिदिव्णासिसुव्गामे ॥

सङ्केतागमो यथा—

गोळणईए तूहेचव्खव्तो राइआएपत्ताइं ।
उप्पडइमव्खडोकोव्खएइपोट्टं च विट्टेइ ॥

छाया—

गौदावरीनद्याः कच्छेचर्वयन् राजिकायाः पत्राणि ।
उत्पतति मर्कटः खोक्खशव्दं करोत्युदरं च ताडयति ॥

यथावा—

ओसरइधुणइ साहं कोव्खामुहळोपुणोसमुवळिअइ ।
जंपूपळणगेव्णइ भमरोवतिकईपढमटव्को ॥

छाया—

अपसरति धुनोतिशाखां खोखामुखरः पुनः समुल्लिखति ।
जम्बूफलंनगृह्णाति भ्रमरइतिकपिः प्रथमदष्टः ॥

सहेतभ्रंशो यथा—

सामाङ् सामळीए अब्धवचिपुळो ईरीए मुखसोहा ।
जंवूदळकअकवणात्र अंसभमिरे हळिअउव्ते ॥

छाया—

श्यामायाः श्यामलायतेऽर्धाक्षिप्रलोकनशीलाया मुखशोभा ।
जम्बूदलकृतकर्णावतंस भ्रमणशीले हलिकपुत्रे ॥

यथावा—

गह्लाङ्मणोहळिअ०सि अडअणाणिअपड्स्सपचव्वं ।
दुम्मणमुहुस्सवाणीरमंजरिं देइदिअरव्वस ॥

सङ्केतविघ्नो यथा—

वाहि०ता पडिवअणं णदेइ रुसेइ ए०कमे०क०स ।
अ०सईक०जेणविणा पड्०पमाणेणईकव्छे ॥

छाया—

व्याहता प्रतिवचनं नददाति रुप्यत्येकैकस्य ।
असतीकार्येण विनाप्रदीप्यमाने नदीकच्छे ।

यथावा—

णि०प०चिमाङ्असई दु०खाळोआइमुहुअपुप्फाङ् ।
छिआवंधु०सवअ०ठिआइरुअरोसमु०चिणङ् ॥

छाया—

निष्पश्चिमान्नी असती दुःखालोकानि मधूकपुष्पाणि ।
चितायां वन्थोरिवास्थीनि रुदती समुच्चिनोति ॥

सङ्केतोपध्नेो यथा—

आअवणे इअउअणाकुडुंगहेव्ठवमिदिव्णसंकेआ ।

अवगपअपेवळिआणं मंमरअंजुव्णपव्ताणं ॥

आकर्णयस्यसती कुंजाधोदससंकेता । अमपदप्रेरितानां मंमरकं जीर्णप्रत्राणाम् ॥

यथा—

अव्णासंकाएतमंधआरवाअव्णपवणेवणि ।

सवतिणिऊहंतिवचिअहसईतेणमहकाआ ॥

सङ्केतभङ्गो यथा—

चित्तेहिअंगसंगो वअव्सअवणिवणिअंणिव्वाअं ।

साउणतळहीपा . . णतेणदव्ठातुसारेण ॥

यथावा—

अव्तातहरमणिव्जंअम्हअगामव्समंडणीभूअं ।

ळुअत्तिलवाडिसरिव्चंसि सिरेणकअंघिसिणिसंडं ॥

श्वधु तथारमणीय मस्माकंप्रामस्य गण्डनीभूतं । लूनतिलवाटीसदशं शिशिरेणकृतं विसिनीपण्डं ॥

सङ्केतानुसङ्गो यथा—

ववळइणइतेव्छनुकुमोवपिआह्वाहेपहव्ममाणीए ।

सव्णजुआणोकीरइ गामोवचिअहळिअधूआए ॥

यथावा—

ओसएवसंतकासअसिडिळिअळंगळविळाहिगामाहि ।

अव्णततोणीआभोइए सव्णळोआगहवइव्स ॥

सङ्केताशयो यथा—

दिव्ठवमिघरपरोहडवाकृकरंजंपइंमिसिचंते ।

अव्णोव्णपेसिअव्छंदिअरेणयहुवळ्ळिआहसइ ॥

यथावा—

ठाणेदाणेवळिआवळणे वळणेसवेअसकुडुंगा ।
णगओसिअव्मगामंमिदिअरणदिळातुएमुखा ॥

सङ्केतोपघयो यथा—

सोमुव्धमओमअतण्हअणिआहितहदूमिओहआसाहिं ।
जहसव्भावमईणंविणईणपरंमुहोजाओ ॥

यथावा—

अव्युंचणपुव्वंचणमितहदूमिआसाहिं ।
जहसाएठाइहव्ठे हुरुसविंचूअविडव्वस ॥

सङ्केतप्रार्थना यथा—

बहुपुत्रभरो णामिअभूमोगअसाहसुणसुविणंत्तिं ।
गोळातडविअडकुडंगमहुअसिणिअंगळिज्जासु ॥

बहुपुत्रभरावनामित भूमिगतशास्त्र दृणुविश्रुतिम् । गोदातटविकट निकुंजमधूक शनैर्गल्प्यसि ॥

यथावा—

सिकतिलतलाः सान्द्रच्छायास्तनान्तविलम्बिनः
शिशिरमरुतां लीलावासाः कणज्जलरङ्कवः ।
अविनयवतीनिर्विच्छेदस्मरव्ययदायिनः
कथय मुरले केनामीतेकृतानिचुलद्रुमाः ॥

सङ्केतबहुमानो यथा—

चुंवइवास०णिमुहीदइअकपोळंव पंडुर०छाअं ।
असईणि भुवणपडवाअव०सवाआणिअं प०तं ॥

यथावा—

गामं शुण्णिअळिअक०णव०कपडुत्तु०थदूरमणिइ०गो ।
ण०ते०ळपसि०खिर होइओविगामो सुहं वसइ ।

सङ्केतवारसत्यं यथा—

जंजंतणगअंपिवपू . . म०तणिअ०छएअसअं ।
आणीदवाहणि०भरभरिअ०छीवेतसकुडुंगं ॥

यथावा—

ब०धावि०छइपंसुळिगामास०णेसुखणछेवृत्तेसु ।
म०गसक०णसरि०छंदीसळव०णंपळाअ०स ॥

सङ्केतानुकोशो यथा—

तालूरभमाउलखडिअकेसरोगिरिणईएपूरेण ।
दरवु०डुंउवु०डणिवु०डमहअरोहृरइकळंभ्यो ॥

जलावर्तध्रमाकुलषण्डितकेसरो गिरिनद्याः पूरेण । दरमज्ञोमज्ञनिमज्ञ मधुकरो हियते कदंबः ॥

यथावा—

जइम०गिअ०णसरिअंजेणजहि०छाइ०दिअंसुरअं ।
ताएणिस०चेणभ०मए०खवाणीरं ॥

सङ्केताक्षेपणं यथा—

भ०जंत०सवितुहस०गगामिणोणइकरंजसाहाओ ।
पाआअ०जविध०मिअतुह कहुँधरणिं विअछिवंति ॥

भंजतोपि तद्यस्वर्गगामिनो नदीकञ्जशाखाः । पादावद्यापि धामिकतवकथं धरणीमेवस्पृशतः ॥

यथावा—

एहहमेतेगा मेणपडइभिवखंतिकीसमंभणसि ।
धमिअकरंजभजअजंजीअसितंमपिदेवहुअम् ॥

एतावन्मात्रेप्राप्ते नपतति भिक्षेति किमितिमांभणसि । धामिककरंजभंजकयजीवसि तदपिते बहुळम् ॥

सङ्केतामिरक्षा यथा—

पहिउ०ळूरणसंकाउलाहिंसईहिं ब्रह्मलतिमिर०स ।

आइंपणेणणिहुअंवड०ससि०ताइंप०ताइं ॥

पथिकच्छेदन शंकाकुलाभि रसतीभि बंधुळतिमिरस्य । आलेपनेन निभृतं यटस्यसिक्कानि पत्राणि ।

यथावा—

ध०मिअभमवीस०थो सोमुणहोअञ्ज माग्गिओतेण ।

गोदावरी इकच्छकुडुंगवासिणा दरिअमिहेण ॥

ध्रमधार्मिकाविस्त्रयः सशुनकोद्यमारितस्तेन । गोदातटविकटकुंजवासिनादत्तासिहेन ॥

सङ्केततात्पर्यं यथा—

अससिऊमसंतेहिंउ०वु०डइतहणिलडडमाणंमि ।

संकेअकुडुंगेअड अणाएहिअअ०मिळि०स्व०त्तं ॥

यथावा—

सु०जंति जडंतेहिं प०ळविआहोतिप०ळवंतेहिं ।

गामासएपळासेहिंपंसुळीहिअअस०भाव ॥

सङ्केतोपजापो यथा—

उ०मूळंतिजहतीरतइवणिचहसितहअहंस०णे ।

होहिसितुम०पि मुरळेगंग०मिवतवसिपरि०वारा ॥

यथावा—

रअणाअर०स्तसाहेमिण०मए अ०जमु०दद०स्वि०णा ।

वेअसळदाघरंतं णीआजंतुंसिपूरेण ॥

रत्नाकरस्यशंसामिनर्मदे अथमुकदाक्षिण्या । चेतसलतागृदांतं नीतायस्वमसि पूरेण ॥

सङ्केतोपालम्भो यथा—

एसाएम०जाआमु०धसहावाएपअसिसिराए ।

. . मुरळेवहसिपाणीअंड०थइकुडुंगो ॥

यथावा—

तंकथगअंतुहतरुणतीरवाणीरभंजणसमर्थं ।
णवउरजळकावेरिअंगकच्छेपळिप्पंते ॥

सङ्केतविप्रलम्भो यथा—

गामवडस्सपिउच्छाआवंडुमुहीणपंडुरञ्जाअं ।
हिअएणसमंसईणँपडइवाआहअंपवंतं ॥

ग्रामवटस्यपितृष्वस आपांडुमुखीनां पांडुरच्छापम् । दृदयेनसममसतीनां पतति यातादतं पत्रम् ।

यथावा—

. . . कइरघणवावणविअडसाहअइजणजणिअपरिओसं ।
जणसेसिअवेडसितणअप०खओकेणछिणासि ॥

सङ्केताक्षीर्यता—

असतीइवंधवघणविअडसाहप०तळजळासआण ।
दिअहेविणिसामुहसमकुडुंगजिवेहिम०झजीएण ॥

यथावा—

जहइ०छातहरमिअंणअगहिआ अ०जजूवसंगहणे ।
तुहतावीतीरकुडुंगखुणएहिविड०थ०सं ॥

सङ्केतप्रश्नो यथा—

पडमु०ळिअवासोहो०ळाइवहळमअरंदसुरभिगंधाइ ।
गोळेकु . . . णमिमोतुहपुळिणाइ ॥

यथावा—

अंगाणंतणुआरअसि०खावअदीहरोइअ०वाणं ।
विणआइ०कमआरअमाणंपम्हसि०जासु ॥

अंगानां तद्वृत्कारक शिक्षकदीर्घरोदितव्यानाम् । धिनयातिक्रमकारक मामा ऐनांप्रश्मारिष्यसि ॥

विरहविसूरणं यथा—

वैरि० जंतोपुवंकएहिक० मेहिकेहिंवराओ
 सुम० छंतोदु० सह जणाणराएजणेपरइ ।
 अरंभोज० सइमोणीसासाआससोसिअसरीरो
 परिणाहेकहंहोहिइणआणिमोद० ढपे० म० स ॥

सखीसम्प्रश्नो यथा—

वअणेअपळंअंतसीसणावहाणंहुंकारं ।
 सहिदंतीणिवासंतरेसिकीसमहदुमेसि ॥

पयावा—

अणंजंवूमिजइएअंवुणसुअणावमहरहंसं ।
 साहिपवत्तगतहागुपंतं जहपुरीहोइ ॥

इतिवृत्ताख्यानं यथा—

आजसहिसोजुआणोअचएठे . . रळमुस्तरंतीए ।
 संडेपअडणभ० गछळणएआहिवाआहि ॥

पयावा—

ददुंत्तुंचिरंणळद्वोमामिपिओदिठिगोअरगओवि ।
 दंडाहअवळिअहुअंगवकरंछेहअंगामे ॥

सखीशिक्षा यथा—

माववच पकिफलाविरळंइदेवाउअंजळीहितूसंति ।
 गोआअरीअपपुव्तअसीळुंमूळाइकूळाइं ॥

मावजपुपलवनशील देवाउदकांजलिभिस्तुप्यंति । गोदावर्याःपुत्रक शीलोमूलानिकूलानि ॥

पयावा—

पुळळंतनिरंतरतरुणवंजुळावणसिणिळकूळाए ।
 गोळाणईडवसिरिसइवतिमापुवतिपवतिअसु ॥

ध्वान्तप्रतीक्षा यथा—

अ०जमएगंत०वं घणंधारेवितरससुहृतरस ।

अज्जा णिमीलिअच्छी पअपरिवाहिं घरे कुणइ ॥

अधमयामन्तव्यं घनांधकारेपितस्यसुभगस्य । आर्यानिमीलिताक्षीपदपरिपाटीं गृहेकरोति ॥

यथावा—

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योपितां तत्रनक्तं

रुद्धालोकेनरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।

सौदामिन्या कनकनिकपस्त्रिगधयादर्शयोर्वा

तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो माचभूर्विक्लवास्ताः ॥

ध्वान्तानुशोचनं यथा—

हारीहाउसहावहुळपओसहणिसा ।

म०झवहाउबंधवघणदु०दिणक०थदीसिहसि ॥

यथावा—

पे०दु०देसेसुपरोहृडेसुहृ०ठेसुगामच्छसु ।

विरळअराळंधरअअंसारअकेणमुसिओसि ॥

ध्वान्तसरकारो यथा—

गअणं चम०तमेहं धाराळुळिआइ भुवणाइ ।

णिरहंकारमिअंकाहरंतिळीळाउअणिवाओ ॥

यथावा—

पातहा सहीणदूर्ईणजणणेअइअडकुडुंगो ।

जहतमणिवहोसहिणि०धबंधवोबंधइजण०स ॥

चन्द्रिकाभिसरणं यथा—

ग०मिहिसित०सपासं सुंदरिमातूरअसुव०टउमिअंको ।

दु०देदु०दंमिअचंदिआइकोपे०छइमुहं ते ॥

गमिभ्यसितस्यपार्श्वं सुंदरिमातवरस्ववधंतां मृगाङ्गः । दुग्धेदुग्धमिष चांद्रिकायां कःप्रेक्षतेसुखंते ॥

यथावा—

अदिहाविजंतोचिअगुरुपुरओपिअअमव्समवळिअइ ।
जोह्लासपह्लपडवहळंगटिओकामिनीसवधो ॥

चन्द्रिकानिवेदो यथा—

वहुअंकळंकहरिअंधोचंचिअणिठमळंहआसवस ।
चंवदसत्हविमाणअंपिणासामळ'जोह्ला ॥

यथावा—

केवतिअमेवतं होहि इमाणजोह्लाजळणहसरंमि ।
जंचदवणाळो . . रणिवहपदंतंणणिव्दाइ ॥

चन्द्रोदयनिन्दा यथा—

पिअसंगमोअहव्वाएअज्जसंवडइतावमेकंतो ।
जोजिअइगहिअकरणिअरखिचरीचंदचंडाळो ॥

यथावा—

मुहमेव्तेणवराओभूकिंकुणइदवधचंदवस ।
जोमीणमअरकंक . . विच्छअसीहेहिविणखत्तो ॥

चन्द्रतिरस्कारो यथा—

चंदतुमंणगणिव्जसि मइमो वहळपव्तळव्छाओ ।
उव्पूडकवणपव्खोवाससहव्संवडौजिअइ ॥

यथावा—

गहकव्ळोइवति तुमं इव्ठोअसरीण जइविदव्पोसि ।
अव्मुपिसाअकणगहिअंमामुहअसुगहपइअं ॥

अभिसारणसाध्यसं यथा—

आअव्सकिव्णुकाहकिवोच्चं कःहणुहोहिमिअहंति ।

पढमुवविखअसाहसकारिआएहिअअंधरधरेइ ॥

आगतस्यकिनुकरिप्यामि किमक्ष्याकिकथंनु भविष्याम्यहमिति ।

प्रथमसमयसाहसकारकाया हृदयं धरधरायते ॥

यथावा—

बहुआएणइणिउंजेपदमुवलिअसीळखंडणविल्लखं ।

उडुइविहंगअउळंहाहापेदरुखेहिबिभणंतं ॥

अभिसरणोत्साहो यथा—

आरूढविस्फुरितचापननोजराजे

सज्जीकृतं . . मनङ्गं च ।

उच्चैर्नितम्बजयहस्तिनिभेमकत्वा

मेणेक्षणे सरभसं निविडं चकार ॥

यथावा—

कप्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे

प्राणेश्वरो वसति यत्र मनः प्रियोमे ।

एकाकिनी वदकथं न विभेपि बाले

नन्वस्तिपुष्टितशरो मदनः सहायः ॥

अभिसारिकावृत्तान्तो यथा—

उहसंभमविखिव्तरमिअव्वअळेहळाएअसईए ।

णत्ररंगअंकुडंगेधअव्वदिट्ठणअविणअरसा ॥

पदयसंध्रमविक्षिप्तं रत्तव्यकलम्पटयाअमत्या । नवरङ्गकंकुंजे ध्वजमिवदत्तमयिनयस्य ॥

यथावा—

तहकहविडुसुरअसहंसंसपणअकअअणाए ।

जाराओ जहणिअडिंभंमोठुव्वरजव्भोआणिओगेहं ॥

वञ्चितावृत्तान्तो यथा—

अहसातर्हितर्हिंविअवाणीरवणंमिचुक्कसंकेआ ।

तुहदंसणंविमन्नाइपव्भट्टणिहाणठाणंव ॥

अयसातवतत्रैववानीरवणे विस्मृतसंकेता । तवदर्शनं विमार्गति प्रभ्रदनिधानस्थानमिद्व ॥

यथावा—

वेदणिखातं किसळंकवणेकाऊळिणहळिअसोह्लाए ।

. . . संदिअरोअक्काए दिठ्ठीए ॥

परिभोगदर्शनं यथा—

अञ्जाएणवेणख० खअणिरी० खणेगुरुअजोव्वणुत्तुङ्गम् ।

पडिमागअणिअणअणुप्पळंच्चिअंहोइथणवट्टम् ॥

आर्यायानवनखक्षतनिरीक्षणेगुरुकयौवनोत्तुङ्गम् । प्रतिभागत निजनयनोत्पलाचितं भवतिस्तनपृष्ठम् ॥

यथावा—

काचितहपडमसमाअमसुरअसुहेवापिएविपरिओसो ।

जह् . . अदिअहसपिळ्ळइ० खिए० वअ . . ० मि ॥

सद्गीव्याजगर्मा यथा—

उरपे० ळिअन्नहकारेळ्ळिआइउ० च्चेसुणसुदइअव० छळिए ।

कंटअविळ्ळिहिअपीणु० णअघणिउत्तमाए० ताहे ॥

यथावा—

क० नत्रिणहोइगोमो द० ठूणपिआए सव्वणं अहरं ।

न० भमरपडुमो० धाइरिवारिअवामेसहसुएहिं ॥

कश्यवानभवतिरोयः दृष्ट्वाप्रियायाः सन्नमधरं । सभ्रमरपद्माघ्राणशीले वारितयामेसहस्वेदानीं ॥

अविनयनिगूह्रं यथा—

ओ० च्चिणसुपडिअकुसुमंमाधुणसेहाळ्ळिअंहळिसोह्ले ।

एसअवसाणविरसोससुरेणसुओवळअस० दो ॥

यथावा—

अ० ताधरणेव० छं ताहि इदिअर० सपुत्तअअवेहि ।
तुहक० मवावउ० तणतणुररएगळंतिवळआइ ॥

चिद्वनिद्वयो यथा—

अ० त० सपडि . . माउअरि० थादपोरीए ।
वाळअध० णोसितुमं जेणजिअंती पिआदि० ठा ॥

यथावा—

ढ० कंती अहरंआआरेण हेमंतपवणपु० तिअ० मि ।
अइउ० ज्जुएकिळि० जसिविअ० पिउंदिअरजाआए ॥

एवंसङ्केतदानादिशेषाकूपारपारगा
इत्युद्धेदसमाधानप्रच्छादनविशारदा
देशकालेङ्गिताकारभावोपायाभियोगवित्
नारीनरेपुसर्वेषु नरो नारीपुसिध्यति ॥

आविष्कृतोयमभियोगविधिर्यथाव
दातःपरं पुनरमीरमणासि पूर्वाः ।
पूर्वानुरागतरुपल्लवभूतदृत
संप्रेषणप्रभृतयः प्रकटीक्रियन्ते ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीभोजदेव
विरचिते शुद्धारप्रकाशे
अभियोगविधिप्रकाशको नाम
सप्तविंशः प्रकाशः ॥

॥ श्रीः ॥

महाराजाधिराज भोजदेवविरचिते

॥ शृङ्गार प्रकाशे ॥

अष्टाविंशः प्रकाशः

स्वयं दर्शनस्यालामे दूतसम्प्रेषणादयः । तपुदूतसम्प्रेषणनायकयोः कर्म । तदशात-
दूतविशेषकर्मणोः नघटनइति दूतविशेषाः दूतकर्माणि च प्राग्गोवाभिधीयन्ते ।— तत्र जात्यादिय गात्
दूतविशेषाश्चतुस्त्रीतिः प्राग्गो भवति ।— यथोच्यते—

जातिगुणः क्रियाद्रव्यं सम्बन्धोर्थः प्रयोजनं । प्रयोगोऽयोग्यतास्त्रान्वं दृढभेदेपुहेतवः ॥

१ तेषु जातेः—देवः, मनुष्यः, किन्नरः, वानरः, शुक्रः, शारिका, पारावतः, इंक्षः, इति ।

२ गुणतः—पितृपैतामहं, अट्टवैठुतं, अधिसंवादकं, अलाभशील, अपरिहार्यं, अमन्त्रविस्त्राविणं,
घातमैकं, भारसहिष्णु इतिमित्रसंपत् ।

३ क्रियातः—सहपांसुक्तीडितं, उपकारसंबद्धं, जन्मान्तरार्जितं, सहाध्यायिनं, समानशीलव्यसनं,
यश्चान्यरहस्यानि मर्माणिविद्वान्, यन्वविद्यादि व्यपत्यं च, सहसंबृद्धं इति ।

४ द्रव्यतः—मालाकार, तांबूलक, गान्धिक, सौरिक, पीठमर्द, विट, विदूपक, पापण्डितः,
मिश्राणि इति ।

५ सम्बन्धतः—गुरुः, सखा, शिष्यः, आत्मा, ज्ञातिः, औरसः, कनीयान्, इति ।

६ अर्थतः—अर्थः, अनर्थप्रतिघातः, सहायता, प्राप्तिः, प्रतारणं, आनृण्यं, कीर्तिः, प्रतीतिः,
इत्यमीपामाश्लेष्यानि ।

७ प्रयोजनतः—दया, क्रोहः, कुतूहलं, अमिप्रायोपलम्भः, पूर्वप्रार्थना, अन्यतरप्रार्थना, शीलं, सहर्षः,
इति अमीपामाश्लेष्यानि ।

८ प्रयोगतः—प्रच्छन्नः, प्रकाशः, हीनः, उत्कृष्टः, उद्धतः, उदात्तः, धृष्टः, शठः, इति ।

९ योग्यतायाः—निसृष्टार्थः, परिमितार्थः, पत्रहारकः, मूकदूतः ।

१० ख्रोत्रादि—ईक्षणिका, मिधुकी, सखी, धात्रेयिका, विधवा, दासी, शिल्पकारिका, शिल्पिणी, इति।
तेषु—विधवा, जातिमद्र्यः ; सखी, गुणवद्र्यः ; धात्रेयिका, क्रियावद्र्यः ; मिधुकी, द्रव्यनिमित्तेभ्यः।
दासी, सम्यन्धकृत्तेभ्यः ; ईक्षणिका, अर्घहेतुभ्यः ; शिल्पकारिका, प्रयोज . . भ्यः।
शिल्पिणी प्रायोजनिकेभ्यः ; प्रायेण, इति ।

(१) १ तत्र देवाः समर्पयः—यथा—कुमारसम्भवे—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनःप्रेक्ष्य च शूलिनं । सिद्धं चास्मैनिवेद्यार्थं तद्विसृष्टाःखमुद्ययुः ॥

(१) २ मनुष्याः—भू ? प्रभृतयः—हर्षचरिते यथा—

तस्य च सुताकुमारी रूपवतीसर्वलक्षणोपेता ।

तां स भवतः प्रयच्छति . . . . प्रहितेसहारमाभिः ॥

(१) ३ किन्नरमिश्रुनं—चारुमत्यां यथा—

कनककुण्डलमण्डितगण्डया जघनदेशनिवेशितवीणया ।

अमरराजपुरीवरकन्यया तवयशां विमलंपरिगीयते ॥

(१) ४ वानरः दन्वमान्—रामायणे, यथा—

तस्याधिवासे तनुरुत्सुकामौ दृष्टामया रामपतिः प्रमन्युः ।

कार्यम्यमारोयमुदीरितोवः प्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतंन ॥

(१) ५ गुरुजरत्तिरः—शूद्रकथायां—हरिमती वृत्तान्ते यथा—

जंबवणरवइविणओपआसइतेद वदकीरुणितारिभासइ . . . . हारि ।

ळइखजणजुत्तहोदिज्जउसं . . . अत वणिउत्तहो ॥

(१) ६ शारिकामेधाविनी—वृहत्कथायां नन्दनप्रयोधने यथा—

किंक्रन्दसि निराक्रान्तानन्दनोराजतस्करः । अमृतेविषमुत्पन्नं यतोराराजा ततो भयम् ॥

(१) ७ पारावतस्समुद्रघोषः—त्रैलोक्यसुन्दर्यां यथा—

किंत्वंनैवयशोदयास्तुतवपुर्मार्गेणगाश्रायन् किंवानोभवतावराहवपुषापृथ्वीयमप्युद्धृता ।

नोवाकंसचलंकरोपिसमरे विध्वस्तसैन्यंहठात् इत्थंवैबुधवन्दनीयमाहिमात्वंदेव लक्ष्मीपतिः ॥

(१) ८ हंसौ हेमन्तवसन्तकौ—दमयन्त्या नलोपगमने यथा—

प्रसार्यहरस्तनिपुणेनतेन धृतस्तदैर्न धृतविक्रमेण ।

क्रमेण हंसो दमयन्तिक्रियाः सन्देशनं दिव्यगिराचचक्षे ॥

तेषां मध्ये मनुष्यः धेवान् । तस्यैववक्ष्यमाणगुणादि सम्पद्योगात् । मित्रेहिदूतकर्मकामसूत्रकाराः कीर्तयन्ति ।—यदुभयोः साधारणमुभययोर्दारं विशेषतो नाधिकार्यां विस्त्रम्भं अशेषगुणयोगि मित्रं तत्रदूतकर्मैति ।

मैत्री समानसुखदुःखानां यथा—मनुष्याणां नैवं देवताभिः . . . . मितिनिश्चयः । मनुष्याः हि प्रायशः . . . . रघुप्रभृतयः समानशील वृत्तवयसां वयस्यानामर्थे जीवितमपिपरि त्यजन्ति । नरकमपि विशन्ति । नपुनर्देवाः तिर्यञ्चोवेति ।

(२) गुणवत्सु—(१) पितृपैतामहोवत्सराजस्य यौगन्धरायणः तापसवत्सराजे । (२) अहृष्टवैकृतः, वन्धुदत्तः शूद्रकस्य विनयवत्युपयमने । (३) अविस्वादकः, नलः देवानां नलोपाख्याने । (४) अलोभगीलः, शन्तनोर्द्वेषतः सत्यवतीवरणे । (५) अनपहार्या, उदयनस्यवासवदत्ता पद्मावतीविवाहे । (६) अमन्त्रस्त्रावी, माधवादीनां भूरिवसुःमालतीमाधवे । (७) धार्मिकः, अभिमन्योः वीमन्सुहृत्तरोपयमने । (८) भारसहिष्णुः विश्वामित्रः रामलक्ष्मणयोः सीतोर्मिलाप्रदाने । इति ।

(३) क्रिया, (१) सहपांसुक्रीडा, कुवलयायली, महानुषत्या, लीलावत्यां । (२) उपकारसम्बद्धा, मदनमञ्जरी, विक्रमादित्यस्यकलिङ्गरोनालंभे । (३) जन्मान्तरार्जितः, महेश्वरः उमायाः कुमारसम्भवे । (४) सदाध्यायी, मदिरावतीभ्राता वसुदेगस्य मदिरावतीलम्भे । (५) समानशीलव्यसनः, मलयवतीकृतु . . . जीमूतवाहनस्य नागानन्दे । (६) रहस्यमर्मवित्, कनकलेखादीनांशक्तिवेग शत्रुशरिकाळम्भे । (७) विदितमर्मरहस्या, ... नरवाहनदत्तस्यकर्पूरिकाळाम्भे । (८) सहसंबृद्धा, धात्रेयिका लवङ्गिका मलयवत्या वकुलमालाप्रणये । इति ।

(४) द्रव्यवत्सु, (१) मालाकारः मयूरकः, कुसुमगेहस्यकुन्दमालार्यां । (२) ताम्बूलिकः, ताडजयः देवसेनस्य शालिनीसंवादे । (३) गान्धिकः, गौधेरकः स्वयंप्रभायामीर्ष्यालु विप्रलम्भे । (४) सौरिकः, शाकुनिकः शकुन्तिकायां सातकर्णिकरणे । (५) पीठमर्दः, दन्तकः शूद्रवत्सस्य कामसेनाविप्रलम्भे । (६) विटः, मूलदेवः चारुलोचनस्य शास्त्राधिशिक्षोपाख्याने । (७) विदूषकः वसन्तकः उदयनस्य सागरिकाविप्रलम्भव्यतिकरे । (८) पापण्डीभौरवानन्दः चण्डपालस्य कर्पूर-मञ्जरीसङ्गमने । इति ।

सकंच—“मालाकार, ताम्बूलिक, गान्धिक, पीठमर्द, विट, विदूषक, पापण्डिनो मित्राणि, तद्योविन्मिश्राश्च नागरिकाःस्युः” इति ।

तेषुमालाकारादयस्तुप्रतिज्ञाः । अविभवः तमालिका ? मेघ(कि)न ? क(का) पापमा !
त्रपरिच्छदः पूज्यःशादागतः कलासुविचक्षणः, तदुपदेशेन गोष्ठ्यां घेनेचवासयेदात्मानमिति ।

पीठमर्दं भुक्तविभवस्तु तत्रत्यएवगुणवान् सफलः गोष्ठ्यां घेनेचवष्टुमतः । तदुपजीवनः
घितः एकदाश विघ्नस्तु क्रीडनकः विश्वाम्बुध । घिटूपकःवैदात्तिकोवा । मुण्डजटिलव्यञ्जनः
कुट्टकमहेन्द्रजातिकोवा पापणी । तेहिमायेननागरिकाणां मित्राणि, मन्त्रिणः, दूताश्च भवन्ति ।

(५) स्वयम्भिषु सया, कपिशलःपुण्डरीकभ्यमहाश्वेताभिपद्मे । गुरुः, उपवर्षः उपकोशायाः
कथापीठे । शिष्यः, गालयः कुशिकसूनोः माधवीनिष्कपणे । प्रेत्यः, कलहंसकः माधवस्य चित्र
फलकानयने । आत्मा, महर्षिदेवो राघवस्य सीताहरणे । प्रातिः, महाश्वेता कादभ्यर्थाद्यद्वा-
पीडानयने । शौरसः, नाचिकेतुः पितुरेव मानुरुपयमने । कनीयान्, गोपालकः पालरूप-
कथामुद्य . . . . ।

(६) अगतोऽर्गप्रयोजन प्रयोग योग्यतावतामुदाहरणानि । तत्र अतिज्ञाय यस्यैषुमान् प्रवर्तते
सः अर्धमान्त्यादर्थ्यः ।

पूर्व-किं सत् य . . . . नैनमर्गं कर्मणेप्रवर्तयति तत्रप्रगुत्तिनिमित्तत्वात् प्रयोजनं ।

प्रयोजनार्थं यथा तत्रस्वप्नदेवभाषादि व्यत्ययः प्रयोगः ।

सम्भावनादिभिर्गोप्यस्थानमुपयोगो योग्यता ।

(१) तत्रार्थेषु यतः स्वकार्यसिद्धिः सोर्थ्यः, यथा—

सोहं तृष्णात्तर्कैष्टि विसृत्वानिवृत्तातकैः ।

अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रमृतिप्रतियाचितः ॥

(२) व्यसनप्रशंसन अर्थप्रतिघातः, यथा—

तस्मात्समुद्रादिव्रमध्यमाना दुवृत्तनक्रात्सहसोन्मंगज ।

लक्ष्म्येवसार्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य भुजङ्गराजः ॥

(३) कार्यसिद्धौ साधारण्यमुभयोः सदार्थता, यथा—

कस्पद्रोणोधनुपिनगुरस्वस्तिदेवव्रताय

च्छन्नाभ्यासं कुरातिरथं श्रीसमूहैर्विलासैः ।

भोः कर्णाधारश्रुणुततदिमां ब्राह्मणस्यास्यवाणी

राघायन्त्रे रचयतपुनर्विद्धमप्यस्त्वविद्धम् ॥

(६) ४ देशकालात्मप्राप्तौचित्यज्ञानमाप्तिः यथा—

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुत्रत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षा ।
प्राक्सन्निकर्षमगधेश्वरस्य नोत्वाकुमारीमत्रदःसुनन्दा ॥

(६) ५ वञ्चनीयेषुकालहरणं प्रतारणम् , यथा—

हेराजानश्वरमवयसामाञ्जयासञ्चरध्वं कर्तव्येषु श्रवणसुभगं भूमिदेवाः पठन्तु ।
चित्रं नानावचननिवहैश्चेष्टतां मङ्गलेभ्यः प्रत्यासन्नस्त्वरयतिहिनोजन्ययात्राप्रवेशः ॥

(६) ६ उपकृतस्य प्रत्युपहारकरणमानुष्यं, यथा—

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गितवास्मिदासः क्रीतस्तपोभिरितिवादिनिचन्द्रमौल्यौ ।
अह्नायमानियमजं क्लममुत्ससर्जं क्लेशः फलेनहि पुनर्नवतां विधत्ते ॥

(६) ७ कर्मापादनमात्रं कीर्तिः, यथा—

समाधवेनाभिमतेनसख्या रत्याचसाशङ्कमनुप्रयातः ।
अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः स्थाण्वाश्रमंहैमवतंजगाम ॥

(६) ८ कर्मातिशयादिभिः मनःप्रसादः प्रीतिः, यथा—

श्लाघ्यानां गुणिनां धुरिस्थितवति श्रेष्ठान्ववायेत्वधि
प्रत्यस्तव्यसनेमहीयसिपरं प्रीतोस्मिजामातरि ।
तेनेयंमदयन्तिकापिभवतः प्रीत्यैतवप्रेयसे
मित्रायप्रथमानुरागघटिताप्यस्माभिरुत्सृज्यते ॥

(७) १ प्रयोजनेषु माभूदप्रयोः परस्परमयोगादत्याहितमिति दया, यथा—

मा वां सपत्नेष्वपिनामतद्रूत् पापंयदस्यां त्वयिवाविशङ्क्यं ।
तत्सर्वथासङ्गमनाययन्नः प्राणव्ययेनापिमयाविधेयः ॥

(७) २ नायकेननायिकायां हृदयबन्धनं जेह, यथा—

त्रिधाता भद्रंनो वितरतु मनोज्ञाय विधये
 त्रिवेयासुर्देवाः परमरमणीयां परिणतिं ।
 कृतार्थो भूयास्तां प्रियसुहृदपत्ये परमतः
 प्रयत्नःकृत्स्नोयं फलतु शिवतातिश्च भवतु ॥

(७) ३ युक्ताविमौ परस्परश्लेति कुतूदलं, यथा—

शरञ्ज्योत्स्नाकान्तं कुमुदमिवतं नन्दयतु सा
 सुजातंकल्याणी भवतुकृतकृत्यरसचयुवा ।
 वरीयानन्योन्य प्रगुणगुणनिर्माणनिपुणो
 त्रिधातुर्व्यापारः फलतुचमनोज्ञश्च भवतु ॥

(७) ४ लज्जादिभिः नायकयोरनिर्वादे वस्तुनोज्ञानमभिप्रायोपालम्भः, यथा—

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्ति मिन्युप्रभामिन्युमतीमवेत्य ।
 प्रचक्रमेवक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदंमुनन्दा ॥

(७) ५ नायकयोः पूर्वपुरुषैः तत्रवस्तुनि प्रोत्साहनं पूर्वप्रार्थना, यथा—

यन्मां त्रिवेयविषये स भवान्नियुङ्क्ते स्नेहस्य तत्फलमसौ प्रणयस्य सारः ।
 प्राणैस्तपोभिरथवाऽभिमतं मदीयैः कृत्यंघटेत सुहृदोयदितःकृतंस्यात् ॥

(७) ६ सैवनायके नायिकाया विदितान्यतर प्रार्थना, यथा—

दयावो स्नेहोवाभवति हिनिजेऽस्मिन् शिशुजने
 अत्रत्यासंसारद्विरतमपिचित्तं द्रवयति ।
 अत्रप्रव्रज्याऽसुलभसमयाचारविमुखः
 प्रसक्तस्त्वेयवः प्रभवतिपुनर्देवमररम् ॥

(७) ७ फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिश्शीलम्, यथा—

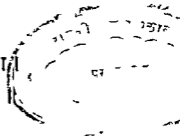
तांनारदःकामचरःकदाचि त्कन्यांकिलप्रेक्ष्य पितुस्समीपे ।
समादिदेशैकवधूंभवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥

(७) ८ परस्परस्पर्धां सङ्घर्षः, यथा—

अहम्भण्ड अअळसामी कतिसुअसंतरंतमञ्जम्मि ।
णाणेसिपाअमूळे जइगणिअत्ताणजीआमि ॥

(८) १ प्रयोगेषुरूपादि . . . . प्रच्छन्नो, यथा—

अथाजिनापाटधरःप्रगल्भवाक् ज्वलन्निवव्रह्ममयेनतेजसा ।
विवेशकश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरवद्धः प्रथमाश्रमीयथा ॥

(७) २ प्रकाशो यथा—

इतोगमित्याभ्यथवेतिवादिनी चचालसाचस्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थायचतां कृतस्मितः समाललभ्ये वृषराजकेतनः ॥

(८) ३ हीनो यथा—

अतोत्र किञ्चिद्भवतीबहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने नचेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥

(८) ४ उत्कृष्टो यथा—

तमातिथेयं बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियायपार्वती ।
भवन्तिसाम्येपिनिविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥

(८) ५ उद्धतो यथा—

क्रियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापिपूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।
तदर्धभागेन लभस्वकांक्षितं वरं तमिच्छामिचसाधुवेदितुम् ॥

(८) ६ उदात्तो यथा—

विधिप्रयुक्तां प्रतिगृह्यसत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीयच क्षणम् ।
उमां सपश्यन्जुनैवचक्षुषा प्रचक्रमेवक्तुमनुज्झितक्रमः ॥

(८) ७ घृष्टो यथा—

निवार्यतामालि किमप्यसौवट्टः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
नकेवलं यो महतोपभापते शृणोतितस्मादपि यरस पापभाक् ॥

(८) ८ वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितंवसु ।
वरेपुयद्वालमृगाक्षिविद्यते तदस्ति किं व्यस्तमपित्रिलोचने ॥

(९) १ योग्येषु निरुपार्थः प्रायो यथा—

(९) २ दूतसम्प्रेषणे-परिमितार्थो, यथा—

(९) ३ सन्देशदान पत्रहारको, यथा—

(९) ४ पत्रप्रणिधाने मूकदूतो यथा—

अप्रतोदूतीकल्प वक्ष्याम । पतेन एतत्प्रमेदा अपिव्याख्याता ।

कापुनरिययोग्यता ? ननुक्तमस्मावनान्निमित्तमिच्छास्थानमुपयोगा याभ्यता इति । क पुन
ससम्भावनादय -

सम्भावनायत्रिश्वास प्रवृत्तिर्मन्त्रसङ्ग्रह ।

मनोन्निर्माणमुसाह आश्राम कार्यसिद्धय ॥ इति ॥

तत्र प्रेक्षापूर्वकारी दूतसम्प्रेषणादिपुवर्तमान ।

जातिम सु—दवादिष्वेव दौत्य सम्भावयति ।

गुणवत्सु—पितृवैनामदादिष्वेव विश्वसिति ।

क्रियानिमित्तेषु—सहपासुक्तीडितादिष्वेव प्रवर्तते ।

द्रव्यनिमित्तेषु—मालाकारादिष्वेव मन्त्रसङ्ग्रहकरोति ।

सम्बन्धिषु—गुर्वादिष्वेव सशयच्छेदविधत्ते ।

अथपरेष्वेव—प्रत्याशामु सहते ।

प्रयोजनपरेष्वेव—शश्वसिति ।

प्रायोगिकेष्वेव—कायसिद्धिं निश्चिनोति, इति ।

सम्भावनादीनामपि कोहेतुरिति चेत् ? यएव निस्त्तर्यादे दूतमेदस्य दूत्यभिप्रायण
बुद्धिमन्तोवाग्मिनश्च व्याप्रियन्त ।—यदाह—“सक्तुमिवातितडना” “पुनन्तो यत्र धीरामनसावाच
कुरु । यत्रासहाय” “सत्यानिजानतेभद्रैषा लक्ष्मीनिहिताधिवाचि”—किञ्च—

शास्त्रे प्रतिष्ठा सहजश्चबोध. प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणाचवाणी ।

कालात्रबोध प्रतिभानवत्व मेत गुणा कामदुघा क्रियासु ॥

तत्र बुद्धि ते शुभ्रपादयोर्णौ धीगुणाएव योग्यताया हेतु । शुभ्रपा, ग्रहण, धारण, विज्ञान,
रूढापोहौ, तत्वामिनिवश, इति । बुद्धिमान् हि—भोतव्य शुभ्रपत । शुभ्रपित शृणोति ।
भुत प्रतिगृह्णाति । गृहीत धारयति । धृत विकल्पयति । विकल्पित तकयति । तर्कितम
पोहते । निश्चिनोति, इति ।—याग्मिन्वेत्त बुध्णपरिपाक ज मान्तरीया सस्कारा
भ्यासयोग—यथोच्यत—

त्रिचित्तवर्णाभरणा सुखश्रुति. प्रसादय ती हृदयान्यपि द्विपाम ।

प्रवर्तते नाकृतपुण्यकर्मणा प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥

अपि च—

विद्यास्पन्दोत्राग्विदायःप्रसन्नः पूजावाचं देवतां तां नमामः ।
यां ब्रह्माणश्चेतयन्त विज्ञोकाः सानोदेयारसृता सृत्तानि ॥

किं त इति चेत्

कामान्दुग्धनिप्रवर्षत्यन्धमी क्रीतिं सून दुष्कृतंयाहिनस्ति ।
ताच्चायेता मातरं भङ्गलानां रेनु धाराः सृन्ता वाचमाहुः ॥

असृता वीरगिति चेत्—

मुनयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदयोः ।
मायोनिस्सर्ववैराणासाहिलोवस्यनैऋतिः ॥

अन आहुः—

आय.कन्दो त्रेडविद्यालतानां दिव्यचक्षुनिर्निरेपं कवीनाम् ।
यायेनाथी म्यन्तप्रक्षन्ती वाटम्रातमेतेता सन्निधत्ताम् ॥

पश्यन्मृतबुद्धिमत्त्वा भिन्नायामपकार्योपकारकभावः सर्वदैव साहनर्यात्,—यदाह—“तं विद्या-
नर्तेती समन्तारभते । पूजयामाच” । एतन् गुण, क्रिया, द्रव्य, सम्बन्धार्थ, प्रयोजन, प्रायोग
अस्ति उच्यते । एतन्वा बुद्धिमत्त्वे घोषयोगात् । तत्र शुश्रूषाद्यष्टगुणयुक्तो निरुद्यार्थः ।
सद्युक्तोपि तदुभयेन सर्वं साधयति । शुश्रूषा, श्रवण, गणन, धारणाभाषयान् परि-
म्पनार्थः । साहसं क्षमाप्रमथ प्रापयति । शुश्रूषा श्रवणयान् पत्रहारकः । सहि सन्देशार्थं
गृहीतुमक्षतः पत्रमात्रमुपनयति । सर्वगुणाभावा-मूकदूतः, सहि पापाणकल्पः । कल्पनाशून्यत्वात्
वक्ष्यमाणं म्वलक्षण मेरानुबध्नाति । कातरिद्योग्यता, जात्यादीनां सम्भाषे सति वाचंयमत्यमेव ।
यदाह—“अपदोपतैय त्तिमुणस्यगुणः” इति. विज्ञ—

वरं वृत वस्तुगुणादत्यन्तमगुणः पुमान् ।

प्रकृत्याह्यमणिश्रेयाज्ञालङ्कारश्च्युतोपलः ॥ इति ॥

यथास्थानमुपयोगः । तद्यु प्रायेण देवमनुष्यां, पापण्डि पीठार्थं, च निरुद्यार्थं । शारिका-
शुक्रा, विद्याविदूषकश्च परिमितार्थं । विश्वर, यानरौ, मालाकारतामबुलिकौचपत्रहारकौ । इंस

पारावती, गान्धिका, सौरिकौचमूकदूती । एवसहर्षासुकीडित, सहाध्यायिनी, पितृपैतामह
 . . . . . विदित . . पीठमर्दरहस्यौ, अमन्त्रविस्त्राव्यविसवाद्कौ च परिमितार्थौ ।
 जन्मान्तरोपार्जितोपकारस्म्यद्धौ अपरिहार्याहृष्टैवृत्तौ च पत्रहारकौ । समानशीलव्यसन
 धात्रेयकौ, धार्मिकालोमशीला च मूकदूती । पद्यमात्मा गुरु रुदाचोत्कृष्टौ च निस्पृष्टार्थाः ।
 सखाज्ञातिरुद्धत प्रकाशोच परिमितार्थौ । कनीयानौरसः शठघृष्टौच मूकदूताः प्रायेणैवेति ।
 प्रायोगिनेषुच प्रायशः प्रच्छन्नः प्रकाशोहि उन्मृष्टः दूतः स्वयंदूतोवा । उद्धतोदात्तौ घृष्टः शठश्च
 स्ववं दूत एवेति । प्रायग्रहणात्तु हसपारावती औरसकर्नायसौ— शारिकाशुकप्रच्छन्न वानरादीनां च
 वचित् । तत्रैशम्यायन शान्तनवह . . . समुद्रघोषादयः उदाहरणं कथाविशेषयोगात् ।
 यथोक्तम् पुरस्तात् । स्त्रीषु अनिमित्तेषु अपि ईक्षणिका, भिक्षुकी स्वयंदूतीघातदूती च प्रायशः
 निस्पृष्टार्थाः । सखीधात्रेयिकामूकदूती भार्यादूतीच परिमितार्थाः । विसहदासीकृष्णदूती-
 व्याजदूतीच पत्रहारिणी च मूकदूत्य इति । तत्रतथा प्रायण परभवनेषु पुरुषाणां प्रवेशः
 यथास्त्रीणामनोदृतीस्मरेणमेव श्रेयः, नदूतस्मरेणमिति— उक्तञ्च—

त्रिवेक्षणिका दासां भिक्षुकी शिल्पकारिका ।
 मालाकारादियोपास्युः मन्वीधात्रेयिकापिवा ॥
 साप्रवृत्तिनिमित्तेषुसत्सु दूत्ये नियोजिता ।
 प्रवेशमाशु विह . . दृताकार्य . . . ॥

. . . . . तथा यथामन्त्र यथोपन्यास्त्वा, निस्पृष्टार्था, परिमितार्था, पत्रहारिणी, स्वयंदूती,
 घातदूती, मूकदूता, भार्यादूता, कृष्णदूती, व्याजदूती, मन्त्रदूती, तत्रदूती चेति भवन्ति ।—तत्र
 नायकस्य नायिकायावा यथामनापितमुपलभ्य स्वबुद्ध्या कार्यसम्पादिनी निस्पृष्टार्था । तस्याः
 सम्प्रदुद्धिगुणयामात् ।—यथा—

हिअणुहि-क्रितस्य कण्ठणिक्रिव भणामि अलमहवा ।
 अत्रिआरिअक्कारं भआरिणी मरउणभणिरसं ॥

यथावा—

मच्चं जाणइइट्टुं सरिमम्मिजणम्मिजुज्जएराओ ।
 मरउणुमं भणिमसं मरणंत्रिसिलाहणिज्जं से ॥

सत्यं जानानिद्रुं सदृशेजने युज्यतेरागः । क्रियतां नत्वां भणिष्यामि मरणमपिशुघनीयमस्याः ॥
या दृष्टपरस्परयोः प्रविरलदर्शनयोर्वा सन्देशमात्रं प्रापयति सा बुद्धिगुणसम्पद्योगात् परिमितार्था-
यथा—

अथविश्वात्मने गौरी सन्दिदेशमिथस्सर्वा ।
दातामेभूभृतांनाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥
तथाव्याहृतसन्देशा सावभौ निभृताप्रिये ।
चूनयष्टिरिवाभ्याशे मधौपाभृतोन्मुखो ॥

यानु सन्देशमवधारयितुमक्षमालेखमात्रं प्रापयति सा बुद्धिगुणवादसम्पद्योगात् पत्रहरिणी यथा—

ततस्तरलिकामह्यमर्पयामासपट्टिका ।
तस्यां तु लिखितामार्यामिमामहमवाचयम् ॥
दूरंमुक्तालतया विससितया विप्रलभ्यमानोमे ।
हंमइवदर्शिताशः मानमजन्मात्वयानीतः ॥

पतासांतु तिष्ठणामपि प्रतिवाक्य प्रतिसन्देश प्रतिलेखैरुत्तराणियोजयेत् । तथाभिधास्यामः—
प्रायशः पुरस्तात्—यालां परिचारिकां अदोपह्लां अदुष्टेनोपायेन प्रहिणुयात् । तस्याः स्रजिकर्णं
पत्रेवालेयं विद्भ्यात् । नखदशनपदानिपादस्याससमस्तबुद्धिगुणामावाङ्मूकदूती । तस्यास्त-
यैषोत्तर प्रार्थनं ! यथा—

सङ्केतद्रुममज्जरीकृतशिरोभूपां भुजिष्यात्मजा
मालोक्य प्रहितां विटेनकुलटा प्रत्यागमिष्यत्पतिं ।
रक्षन्ती नखदन्तकर्ममहतः प्रेम्णश्चभङ्गव्यथा
मानायास्मिरजस्वलेतिरजसा पौष्पेणपर्यस्यति ॥

यथावा—

क्रान्तायाः परिचारिकामतिशिशुं दृष्ट्वागृहप्राङ्गणे
गूढंकेतकपत्रगर्भलिखितं लेखं दधानांस्रजि ।
भाहूयप्रतिलोभनीय निचलैरादायतंमुञ्चते
तां सङ्केतनिकेतवेतसदलैः बलृप्तावतंसां विटः ॥

संसृष्टयोः प्रगाढसद्भावयोः देशकालसम्पादनार्थं माहृतापि या स्वयमेव नायकमभिगच्छेत्,
 अजानती . . . . सहोपयोगस्वप्नंकथयेत् । गोत्रम्बलनं विदध्यात् । भार्यावाप्य निन्देत ।
 तद्यपदेशेन च स्वयमीर्ष्या दर्शयेत् नक्षत्रदशनचिह्नितया किञ्चि . . . . . पित्रा तेऽहमादौ
 दातुं सङ्कल्पिनेतिवाभिदधीत; ममवा त्वद्भार्यायावाकृती का रमणीयेति विधिधालापैः
 पर्यनुयुञ्जीत । सास्वयंदूती-यथा—

पित्राहं परिकलिस्तास्मि भवते दातुं घतैषात्वया
 किंमांग्म्यतगामवैपि यदियंभामीर्ष्यापश्यति ।
 स्वप्नेदानमभूत्त्वयामममयानामप्रभातेद्यते
 धिक्त्वां क्रूरकलत्र . . . . . ॥

. . . . . स्वय दूताभियोगे यथा—

नादेयं किमिदंजलं घटगतं नादेयमेवोच्यते
 सत्यनामपिवाभिकल्पतृपः पीतेननाम्ना भवन् ।
 किवर्णा अपिसन्तिनाम्नि रहितं कितैरलंत्वंकुतो
 यस्मादेवभवान्भगिन्यसि ततस्तेनैवमांवाधसे ॥

प्रस्तुतार्थलिङ्गसंबद्धमन्यजनाग्रहणीयार्थमलौकिकार्थं ? वातदूती-तत्र प्रस्तुतार्थलिङ्गसंबद्धं
 यथा—

आसाइअ अणाए जेत्तिअंतेत्तिएणघघदिहि ।
 ओरमसु वसहएण्हि रक्खिज्जइ गहवर्डंछत्तं ॥

मन्यजनाग्रहणीयार्थं, यथा—

उज्जागरअरुमाइअ गुरुअच्छी मोहमंडण पिळग्ग्या ।
 लज्जइलज्जालुइणोसासुहअमहाहिविवाकी ॥

उज्जागररुपावितगुरुकाक्षी मोघमंडनविलक्षा । लज्जनेलज्जागीला मासुभगसररं भ्योऽपिवराकी ॥
 अलौकिकार्थं यथा—

इओच्चेउ ।

ओच्चेइअप्पणोच्चिअ माएअउळ्जुअस .... ॥

अतएव लौकिकार्थं मनार्जवंतु अलौकिकमिति धर्थं ।

यथा—

बुचणवलिअं दिढकं चीबं धणदीहरं सुपरिणाहं ।

होइघरेसाहीणं मुसलं धण्णाणमहिळाणं ॥

तस्यास्तथैवोत्तराणियोजयेत् । . . . . इत्थंलघु इत्युदासीनतया व्याकरणसूत्ररत्ने . . . .
प्युदासीनतयाप्याह “संयोगेशुद्धीर्घव” इति ।

यथावा—

निर्गृह्यकं जन्मगतं नलिन्या ययानदृष्टं तुहिनांशुचिम्बं ।

उत्पत्तिरिन्दोरपिनिष्कलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन ॥

एतेन स्वयंदूःखुत्तरमपि व्याख्यातं । नायकः भार्या मुग्धां विश्वास्य निर्यन्त्रणमनुप्रविश्यताम् . . .
चेष्टितं पृच्छति, योगान्शिक्षयति, साकारंमण्डयति, स कोपमेनां प्राहयति, एवंचप्रतिपद्यस्वेति
श्रावयति, स्वयं च ताभ्यां नक्षदशनपदानिविधत्ते, तेन च द्वारेण नायकमाकारयति,
साम्ददूती ।

यथा —

मुग्धां पृच्छतिवल्लभः स्वदयितामाहूयतच्चेष्टितं

व्याचष्टे च रहः प्रबन्धमधिकं संख्याय सन्नह्यति ।

तांसाकारमलङ्करोति कुलटातस्यास्तनूत्तङ्गयोः

दत्ते दन्तनखक्षतानि वचनप्रेम्णानकोमुह्यति ॥

तस्यतयैवोत्तराणियोजयेत् ।

योगान् चतुष्पट्टिजान्

सङ्ख्यामेनसनाख्यदत्रभवती सम्यक्समग्रानिमान् ।

शिक्षस्वैहि तवेहकौतुकरसोजातःपृथुश्रोणिचे

दित्थं मुग्धवधूमुखेन दयितांधूर्तस्समाकर्षति ॥

स्वभार्यावा मूढां प्रयोज्य तयासह विश्वातेन योजयित्वा तयैवाकारयेदात्मनश्च वैचक्षण्यं
प्रकाशयेत्—सामार्यादूती—

पुच्छन्तामहन्विअरस ? चरिआइं ।

सव्वंगसुरहिणोमरु वअरस किंकुसुमरिद्धीए ॥

यथावा—

जाणिमि कआबराहं जाणमिअळिआइ भणइ सअळाइ ।

अणुणंतेउणजाणे कआवराहांवि अप्पाणं ॥

जानामिकृतापराधं जानामि अळीकानि मणति सकलानि ।

अनुनयतिपुनर्जाने कृतापराधामिवात्मानम् ॥

तस्याः तथैवाकारप्रहणं—यथा—

किं मामलीकसुभगे मुखरीकरोषि भार्याजितस्यकमितुर्गुणकीर्तनेत ।

द्राक्षाफलंनयुवजन्मनियेनभुक्तं मन्येमधूकमपितस्यमहोत्सवाय ॥

दूत्या च्छठेन अन्त्यामतिसन्धाय तस्याः सन्देशकथनद्वारेण नायकं साधयेत् नांबोपहन्यात्
साच्छद्रदूती—यथा—

दूत्येन प्रहिताहमस्मिभवतः कामंतयाकान्तया

दृष्ट्वा ? तामतिनिन्दितेपिहिपदंदत्तंमयावर्त्मनि ।

दृष्टोसित्त्वमभूत्कृतार्थमपिमचक्षु स्त्रगेपार्प्यता

मित्यंदाभविमोचनेनदयितं पीनस्तनीश्छिप्यति ॥

व्याजेनाभ्यमभिधत्तेसा व्याजदूती—यथा—

महाभागसुश्लिष्टतयारमणीयएवसन्निवेशः, कुतूहलिनी

इव नः भर्तृदारिकारिवर्तते च, तस्यामभिनवः विचित्रः

कुसुमेषुव्यापारः, तद्भवतु कृतार्थतावैदग्ध्यस्य, फलतु

निर्माणरमणोऽयता, समासादयतु सरसएव भर्तृदारि

कायाः कण्ठावलंबनमहार्घतामिति ।

अनयोहत्तरं प्रतिपत्तिरेव, कथंत्विमं निसृष्टार्थं अपि पत्रहारिण्यौ, पत्रशब्देन इहच्छद्रव्याजयोः
प्रवेशनिमित्तेष्वेष्टंवात् । मन्त्राराधनादिभिः नायकयोस्संयोजयन्ती मन्त्रदूती, यथा—

दर्शयामि राशिनंमहीतले पातयामित्पनंनभस्थलात् ।

आनयामि सुरसिद्धकन्यकां नास्तिमेनसुकरंजगत्त्रये ॥

तन्त्रादिप्रमेदादुभयोः संयोगसम्पादयित्री तन्त्रद्वृती, यथा—

गुरुचर्यातपस्तन्त्रमन्त्रयोगाभियोगजाम् ।

इमामाक्षेपिणीं विद्यामातनोमिहितायवः ॥

अनयोरन्तरनास्तिनायकयोः पराधीनतयानीयमानत्वात् । मूकद्वयौपुनरिमे तद्येष्टानुष्ठितियोगात् । नचसृष्टार्थानामविषय स्सम्भवति । सहितार्थः पत्रहारको मूकद्वतोवाभिविस्तुं शक्नुयात् । एवं मितार्थः, पत्रहारकः, मूकद्वतोवा, पत्रहारको मूकद्वतोवेति, नतुमितार्थो निस्सृष्टार्थः पत्रहारकः मितार्थः निस्सृष्टार्थोवा समूकद्वतः पत्रहारक मितार्थो निस्सृष्टार्थोवेति ।—एव भिक्षुकीक्षणिके, सखीधात्रेयिके, दासी विधये, शिल्पिणी शिल्पकारिके च निस्सृष्टार्थाः ॥—भिक्षुकीक्षणिकावर्जमेव परिमितार्थाः । दासीविधये, शिल्पिणी शिल्पकारिके मूकद्वत्यो, नतु भिक्षुकी क्षणिके परस्परार्थ परिहारिण्यौ मूकद्वत्यौवा । नदासी विधये मूकद्वत्यावितिष्यात् । एवं भ्वयद्वृतीवातद्वृत्यौ परिमितार्थे पत्रहारिण्यौवा, नमूकद्वृतीभार्याद्वृत्यौ पत्रहारिण्यौ मूकद्वृत्यौवा । नच्छशदूनिव्याजद्वृत्यौ मूकद्वृत्यौस्याताम् । नानिस्सृष्टार्थं मन्त्रद्वृती तन्त्रद्वृत्याविति । निस्सृष्टार्थस्तुसर्वाः स्वयद्वृत्यादयः भवेयुः । द्वेद्वेवर्जयित्वा परिमितार्थापत्रहारिण्यौ मूकद्वृत्यश्चेति । एतन् . . . . . त्रसम्बन्धाराजसम्बन्धास्तत्रैकदेशचारिण्यः दाक्षि-
द्व्यावा कार्यन्तवादिन्यः चण्डरण्डावृद्धवर्धकयः तुष्टिमद्वृणिकाः गणाङ्गनाश्व्यार्याताः । रजक-
नापित स्वर्णकार मणिहार वैद्यवैदिक नर्तकपायनवाक्कवाजीवनवाणिय्यशीलवाग्भ्यश्च दूत विशेषाः इति ॥

अथातो दूतकर्माणि चतुर्विंशतिः ॥ तानि—(१) प्रवेशः—(२) विश्वासने—(३) उपावर्तने—
(४) अनुवर्तने—(५) कार्योपन्यासशुद्धिः—(६) अवस्थानिवेदनं—(७) इङ्गिताकारज्ञानं—(८) उपाय
ज्ञानं—(९) प्रतारणज्ञानं—(१०) समाश्वासनं—(११) अत्ययप्रतीकारः—(१२) प्रयोज्यप्रेषणं—
(१३) सन्धिरेक्षा—(१४) प्रतापव्यावर्णनं—(१५) प्रयोज्योपजापः—(१६) पराक्रमणं—(१७) वधु
रत्नापहारः—(१८) मिश्रोपग्रहः—(१९) सुदृष्टिमदः—(२०) चारुज्ञानं—(२१) गूढदण्डातिचारः—
(२२) समाधानं—(२३) समाधिभोक्तः—(२४) दूतस्वकर्मयोगाधयः—इति

. . प्रवेशो विश्वासः प्रत्याहारोऽनुवर्तनम् ।

उपन्यासो मनस्थानामवस्थानं निवेदनम् ॥

देशकालेङ्गिताकारोपायज्ञानं प्रतारणम् ।

समाश्वासनमापत्सु प्रतीकारः प्रतिक्रिया ॥

प्रेषणं सन्धिपालत्वं प्रतापो मित्रसङ्ग्रहः ।

उपजापस्य चोद्धेदो गूढदण्डातिचारणम् ॥

चन्द्रुरत्नापहाणं चाग्ज्ञानं पराक्रमः ।

समाधिमोक्षो दूतस्य कर्मयोगस्य चाश्रयः ॥ इति ॥

तत्र दर्शितेङ्किताकारायां प्रविरलदर्शनायां अपूर्वायां च प्रयोज्यायां दूतप्रयोगः । सचैनां गीलतोऽनुप्रविशेदिति प्रवेशः । तत्र च पदात्पदमाकाट्क्षेदिति सङ्क्षेपः, पदप्रकारः, अष्टादश-प्रकारोवेति विस्तरः ।—यथा—

“ त्रिधिप्रयुक्तां प्रतिगृह्यमात्मक्या ” इत्यनः आग्भ्य

“ इतिप्रविश्याभिहिता द्विजन्मना ” इति पर्यन्तः कुमारसम्भवे—

उपोद्धातः पदंचैव पदार्थः पदत्रिग्रहः ।

चालनाप्रत्यवस्थात्र व्याख्या तत्रास्यपड्विधा ॥

पणामपि पृथक्त्रैविध्यादष्टादशप्रकारत्वं । तत्पुस्तकावनामात्रमुपोद्धातः । सः अनुपङ्ग-प्रसङ्गानुप्रसङ्गमेदात् त्रिविधः । तत्र अनुपङ्ग—यथा—

अपि क्रियार्थमुलभं समित्कुशं जलान्यपिन्तानत्रिधिक्षमाणिते ।

अपिस्वशक्त्यातपसिप्रवर्तमे शरीरमाद्यखलुधर्ममाधनम् ॥

प्रसङ्गो यथा—

अपित्वदावर्जितवारिसम्भृतं प्रबालमासामनुचन्धिर्वरुधाम ।

चिरोज्झितालक्तकपाटलेनते तुलांयदारोहतिदन्तवामसा ॥

अनुपसङ्गो यथा—

अपिप्रसन्नं हृग्णिपुतेमनः करस्थदर्भप्रणयापहारिपु ।

यउत्पलाक्षैश्चरुलैर्विलोचनैः तत्राक्षिसापत्यमिदप्रपुङ्गते ॥

प्रस्तुतस्यास्थिरीकरणं पद । तत् उपक्षेप, विशेषप्रक्षेपैः .....

उपक्षेपो यथा—

यदुच्यते पार्वति शीलवृत्तये नरूपमित्यव्यभिचारितद्वचः ।
तथाहिते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥

विक्षेपो यथा—

विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रदासिभिः तथानगाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथात्रदीयैश्चरितैरनाविलैः महीधरः पावितएवसान्वयः ॥

प्रक्षेपो यथा—

अनेन धर्मस्सविशेषमद्यमे त्रिवर्गसारः प्रतिभातिभामिनि ।
त्वयामनोनिर्विपर्ययकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥

तत्प्रयोगः पदार्थः सोपिब्रूया—उपक्रमः, प्रक्रमः, अनुक्रमः इतिः तत्रोपक्रमोयथा—

प्रयुक्तमत्कारविशेषमात्मना नमां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतस्सतांसन्नतगात्रिसङ्गतं मनीषिभिरसासपदीनमुच्यते ॥

प्रक्रमो यथा —

अतोत्रकिञ्चित् भवतींचहुक्षमां द्विजातिभावाद्दृपपन्नचापलः ।
अयंजनः प्रष्टुमनास्तपोधने नचेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥

अनुक्रमो यथा—

कुलेप्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितंचपुः ।
अमृगयमैश्वर्यसुखं नवंवयः तपः फलंस्यात्किमितःपरंतव ॥

प्र . . . . . स्वेकारण्यनुपप . . . . . : तदपिब्रूयावितर्कैविस्सय प्रतिपेधमेदात् ।

तेषुवितर्कौयथा —

भवत्यनिद्रादपिनामदुरसहान्मनस्विनांसम्प्रतिपत्तिरीदृशी ।
त्रिचारमार्गग्रहितेनचेतसा नदश्यते तच्चकुशोदरित्वयि ॥

विस्वयो यथा—

अरुभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिः विमानना सुभ्रुकुतः पितृर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति कःकरंप्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥

विप्रतिपेधो यथा—

किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वयावार्धकशोभिवल्कलम् ।
वदप्रदोषे त्रिनिकीर्णतारका विभावरीयद्यरुणायकल्पते ॥

प्रस्तुतेश्वसंहतं चालना—सापिज्ञाताज्ञात निष्ठितमेदात् त्रेधा—तत्रविज्ञातविषया यथा—

दिवं यदिप्रार्थयसेवृधाश्रमः पितुः प्रदेशास्तवदेवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलंसमाधिना नरत्नमन्विष्यति मृग्यतेहितत् ॥

अज्ञातविषया यथा—

निवेदितं निश्चसितेन सोष्मणा मनस्तुमेसशयमेवगाहते ।
नदृश्यते प्रार्थयितव्यएवते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥

निष्ठितविषया यथा—

अहोस्थिरः कोपि नवेप्सितोयुवा चिरायकर्णोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षतयः श्लयवन्धिनीर्जटः कपोलदेशेकलमाप्रपिङ्गलाः ॥

कचंचिन्मर्षणं प्रत्यवस्था—सापित्रेधा—समीपस्था, श्लिष्टा, अन्तर्गताच । तासुसमीपस्था यथा—

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्षितां दिवाकरासुष्टु त्रिभूषणास्पदां ।
शशाङ्कलेखामिवपश्यतो दिवा सचेतसःकस्य मनोनदूयते ॥

श्लिष्टा यथा—

अत्रैमि सीभाग्यभदेनप्रच्चितं तत्रप्रियंयश्चतुरावलोकिनः ।
करोतिरत्यंचिन्मम्यचमुषो नत्रक्लमात्मोयमरालपक्षमणः ॥

अन्तर्गता यथा—

कियच्चिरं श्राम्यसिगौरिखिद्यसे ममापि पूर्वाश्रमसच्चितंतपः ।
तदर्धभागेनलभस्वकाङ्क्षितं वरंतमिच्छामिचसाधुवेदितुम् ॥

प्रविश्य च . . . . . पगैः सुमगङ्करणयोगैः जनवयादैः पूर्ववृत्तान्तैः कविकथाभिः पारदारिकाभिः
 अविश्वासयेदिति विश्वासनम् । तेषु मिथ्यामिथःप्रश्नोत्तरादिभिः प्रयोज्ययोरतिसन्धानं कपटः ।
 यथा—मालतीमाधवे द्वितीयाङ्के—

मालती—

लवङ्गिका—कुशलं भगवदीय ।

कुशलं भगवत्यै ।

कामन्दकी—(निश्चय्य) कुशलमिव ।

लवङ्गिका—(स्वगतं) पन्थावणास्तु एसाकवउणाउअस्स ।

प्रताघना खलवेवः कपटनाउकस्य ।

अवलोकिता—चिरारदं भगवदीय । णं भणामि अस्सन्ध सरीरोमहाभागो मद्भवोत्ति ।

चिरायित भगवत्या । ननु भणामि अरस्सशरीरो महाभागो माधव इति ।

कामन्दकी—इदं गम्यते, घटसे अनुजानीहि माम् ।

लवङ्गिका—(जनान्तिकं) सहिमालदि सपदं भगवदीय सभासादो तस्समहाणुहावस्स उग्गमं
 जाणीमो ।

सखिमालति, सांपतं भगवत्यास्सकाशात् तस्यमहानुभाषस्य उद्गमं जानीमः ।

मालती—(जनान्तिकं) अतिथिमंकोऊदलं ।

अस्तिमंकांतूदलं ।

लवङ्गिका—(प्रकाशं) कोपसो माहवो णाम, जस्सिभभगवदीयव्वं सिणेदगरुवं अत्ताणवं धारेदि ।

कपपमाधवोनाम । यस्सिभभगवत्येयं छेदगुरुकं आत्मानंधारयति ।

कामन्दकी—अप्रस्ताविकी महत्येपाकथा ।

लवङ्गिका—तहाविधाचक्खेदु, भगवदीयसादंकरेदु ।

तथाप्याएयाय भगवतीप्रसादं करोतु ।

कामन्दकी—“ श्रूयताम—अस्ति ” इत्यत आरभ्य “ सपपमाधवोनाम ” इति मालतीं भावयति ।

लवङ्गिका—कुदो महोददं उज्जिअ पारिभाअस्स उग्गमो ।

कुतोवामहोदधिचर्जियाघा पारिजातस्योद्गमः ।

एत्येवमादि बहुकम्—

बहिरसर्वाकारप्रवणरमणीयं व्यवहरन् पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुतराणिश्चगयति ।

जनं विद्वानेकरसकलमतिसन्धायकपटैः तटस्थस्वानर्थान् घटयतिचमौनंचभजते ॥

आभिगामिकयोगस्तुमगङ्करणम् । यथा—तत्रैवतृतीय पद्याइयोः—“मञ्जुकिसणचडदिसिजिजणी
एसमंमालदीसङ्करउरंगमिस्सदि । तदेवस्वकिलसोहगंभवदुड इति देवदाराहणमिमिचं
सहरथकुसुमावभंउदिसिभ मभवदी लवङ्गिभादुदीभंमालादि तंपद्वकुसुमाभरुजाणं
आणस्सदि ।

अद्यकृष्णचतुर्दशीनि जनन्यासमंमालतीशंकरपुरंगमित्यति । तत एवंकिलसौभाग्यंवर्धतुइति
देवताराधनमिमिच स्वहस्तकुसुमापचयमुद्दिश्य लवंगिकाठितियांमालती भगवती तदेव-
कुसुमाकरोद्यानमानेप्यति ।

यथाच—सहिएसोअङ्गराओ, इमाकुउममालाओ, ता इमस्सि पाणिगहणमङ्गलारमं सोहगस्पात्ति
मिमिचं देवदाओ अशेहिं ।

सखि, एपअङ्गरागः इमाः कुसुममालाः अस्सिन्पाणिग्रहणमंगलारमे कल्याणसपत्ति
मिमिचं देवतामर्चयेति ।

यथा तत्रैव—अहिएसाणरिदेवअणागुरोहेण णंदणस्स पडियण्णा मालदिसिअश्लोज्जणोअमत्तनुहुज्जइ ।
अस्स्यंतत् । यअरेन्द्रवचनानुरोधेन नंदनस्य प्रतिपन्नामालतीनि सकलोज्जनाऽमास्यं-
जुगुप्सन्ते ।

यथावा—

अनुरागप्रवादस्तुव्रत्सयोस्सार्थलौकिकः ।

श्रेयानस्माकमेवंहि प्रतार्यौराजनन्दनौ ॥

पुरा . . . चकमे दुष्यन्तं शकुन्तला, रुक्मिणीकंसद्विषम्, उषा अनिरुद्धं, इत्येवमादिवुद्धि-
कल्पितमुदाहरणं । कविकथा—यथा—महाभक्तापुण्डरीकं, चन्द्रापीडं कादःपरी गुम्भिरप्रदत्ता
प्रतिपत्तिमापेदे । वासवदत्ता च सञ्जयायचरान्, मालतीराजसुहृदेनमन्नाय पित्रा प्रदत्तमात्मान-
नमुदयनाय, माधवाय च प्रायच्छन् । परदारप्रयोजनमितिहासादि पारदारिकं—यथा—

अस्यहलयेति गौतममहर्षेः प्रियकलयं, तानिन्द्रश्चकमे । ततस्तं “अहल्यार्यजार” इति
निर्जानन्ति । अस्तितारेति वाचस्पतेः सुरपुरोधसः धर्मपत्नी साप्रजावतीमतिचरतः पत्युरमर्षात्
क्रियन्तं कालं सोभेनसह उपित्वावुधामिधानमात्मजं सुपुत्रे । पवमञ्जना प्रमञ्जनेन, कृत्तिका
परिपत् कृशानुना द्यूमन्तंकार्तिकेयंवेति । विश्वस्यच कथमेवं विधः पतिरिति पत्यावनुशयं
प्राहपित्वा, नतवसुभगे दास्यमपिशुकंकर्तुमिति ब्रूयात्” इत्युपावर्तनम् । तत्रोदाहरणच्छाया—

इदमिहमदनस्यजैलमरलं महजविलामनिबन्धनं शरीरम् ।

अनुचितवरसम्प्रयोगशोभ्यं विफलगुणातिशयंभविष्यतीति ॥

यथावा—

राजं प्रियायसुहृदेमचित्रायकार्यात् दत्त्वात्मजा भवतु निर्वृतिमानमात्यः ।
दुर्दर्शनेन घटतामियमप्यनेन धूमग्रहेण विमला शशिनः कलेव ॥

भूयश्च यथापुरस्तादुपायेषु वक्ष्यामः ।

यथाह काम-दकी—

तथा प्रिनयनम्रापि मयामालत्युपायत ।
नाताकतिपयाहेन सखीप्रिसम्भसेव्यताम् ॥

“ नायकया चरितमनुकूलतयाकामितानिच वर्णनेत् ” इत्यनुवर्तन-यथा—

अन्येषुजन्तुषु च यस्तमसावृतेषु विश्वस्य धातरिसमः परमेश्वरेषु ।
सायप्रसिद्धप्रिभजः खलुचित्तजन्मा मालज्जयातप्रकथचिदपह्नुतिर्भूत् ॥

यथावा—उचितस्तावदस्या भवतोऽभिपङ्क इति लमाल्यभूरिघसाबंधुमानस्येति । अपिच—मालती,
मातृ इति मोक्षने मगवती काम-दकी मालत्याअपिछददर्शनात् सुश्लिष्टमेतदिति ॥—किञ्च—सहि-
द्विष्टिआदभणुरुव अद्विष्टासो । साधर उद्विष्टमहाणर्द्ध किं अण्णदोचरिदब्धमेति !
कावादाणिषदभारमनरेण अदिमुत्तलभ णसहेज्ज णदभणा ? रतुह्यारिसीओपवख-
घादगीभादोति । सहिमालदीपविरमणीअभणुराअवव्य दोत्ति ।

यम्ययम्यहियोभावस्तेनतनहि त नरम ।

अनुप्रतिश्यमेधावी क्षिप्रमात्मप्रदानयेत् ॥ इति ॥

वित्तानुषतनाथ एस्तसद्भावाया तस्याकार्यशरीरमित्यवदत् । शृणुविचित्रमिदसुमने त्ववित्त
सस्यामुत्र ? अमावित्तगात्रपुत्रोनायत् उमादमनुभवति । द्वितीयअद्विनिवाचिषपत्रे
एष्टया च प्रसादमस्या लभयित्वा पुनरपिकथा प्रवर्तयेत् । नायकस्य सौभाग्य रूपाघनीयतया
प्रच्छन्नसम्प्रयाग भूमभूतयाकीर्तयत् । शृण्वता वा अद्वत्याऽविमारक शाकुन्तलादी-यस्या
निचसात्कण्ठानिचथदत् । तदथ प्रहत्या सुकुमार . परिश्लिष्टपूर्वस्तपस्वी, ततोपुना
शक्यमनेन मरणमप्यनुभवितुम् । इतिच वगयत् । इक्षिताकाराश्च लक्ष्मदिति-कार्योप-यासशुद्धि ।

यथा मालतीमाधवे—काम-दकी—(मालत्याश्चिषुक्मुद्रमस्य) “ शृणु विचित्रमिद सुमने अस्ति
तावत् एवदाप्रमङ्गतः कथितएधमया माधवाभिधानः कुमार , य त्वमिधमामकीनस्य मनसा
द्वितीय वचन ॥

लवङ्गिका—सुमरामो । (स्वराः)

कामन्दकी—अस्तिविदर्भाधिपस्यनरपतेरमात्यः समप्रपुरुषप्रकाण्डचक्रचूडामणिर्देवरातोनाम ।
यमशेषभुवनमङ्गीयपुण्यमहिमान्मात्मनः सातीर्यात् पितैवतेजानाति । योसौ
यश्चयादशश्चेति ।

अपिच—

व्यतिकरितदिगन्ताः श्वेतमानैर्यशोभिः

सुकृतविलसितानां स्थानमूर्जस्वलानाम् ।

अकलितमहिमानः केतनमङ्गलानाम्

कथमपिभुवनेस्मिन् तादृशारसम्भवन्ति ॥

तत उदयगिरिवैकएव स्फुरितगुणद्युतिसुन्दरःकलावान् ।

इहजगतिमहोत्सवस्यहेतुः नयनवतामुदियायवालचन्द्रः ॥

असौविद्याशालीशिशुरपित्रिनिर्गत्यभवनात्

इहायातस्सम्प्रत्यविकलशरच्चन्द्रवदनः ।

यदालोकस्थाने भवतिपुग्मुन्मादतरलैः

कटाक्षैर्नारीणांकुवलयितवातायनमिव ॥

अत्र बालसुहृदामकरन्देन सहाविद्यामाग्नीक्षिकीमधीते । सएवमाधवोनामेति ।

सखलुमम्मथोद्यानयात्रादिवसाभ्रभृतिदुर्मनायमानः परवानिव शरीरोपतापेन—

यदिन्दावानन्दंप्रणयिनिजनेवा नभजत

व्यनक्त्यन्तस्तापंकथयतिनधीरोपिविषयम् ।

प्रियङ्गुःश्यामाङ्गप्रकृतिरपिचापाण्डुमधुरं

वपुःशामंशामंत्रहृतिगमणीयश्चभवति ॥

लवङ्गिका—पद्वितरित अवसरे मधवर्दि नवरात्रंतेषु उदीरिभंवासि ।

कामन्दकी—यावद्गृणवं मालयेद्यस्य मन्मोन्मादहेतुरिति । ममापिहि सएवनिश्चयः ।

अनुभवं वदनेन्दुरुपागम क्षियतमेव यदस्यमहात्मनः ।

क्षुभितमुत्कलिकातरलं मनः पयद्वस्तिमितम्यमहोदधेः ॥

नाथकयोः धिलोकनधवणदिवसादारभ्य मिथोभिलाषात् चिन्तादिजन्मनः मनोवाञ्छुद्दिशरीरस्था-
कल्पस्यस्थानात् स्थानान्तरोपवर्णनमवस्थानिवेदनम्—

तद्य कार्षोषस्यासशेष । यदाहकामन्दकी—“तदेव प्रहृत्वासुकुमारः कुमारः । तदत्रा
परिहृष्टपूर्वैस्तपस्वी । यतोद्युना शक्यमनेन मरणमप्यनुभवितुम् । असौदि—

धत्तेचक्षुर्मुकुलनि रणत्कोक्विलेबालचृते

मार्गेगात्रं क्षिपतिवकुलामोदगर्भस्यत्रायोः ।

टात्रप्रेम्णामरसत्रिसिनीपत्रमातोत्तरायः

ताम्यन्मूर्तिश्रयतिबहुशोमृत्यवेचन्द्रपादान् ॥

यद्यैतन्मरणता दशमीकामसूत्रकारा वामयमानानां अवस्थामामनन्ति । यदाह — तस्यदशस्थानानि ।
चक्षुः प्रीति — मनस्सङ्ग — सङ्कल्पोत्पत्ति — प्रलाप — निद्राच्छेद — विषयेभ्योव्यावृत्ति — लज्जानाशः
— उन्माद — मूर्च्छा — मरण — इति ।

इदनुभाषेपुमरणानभ्युपगमात् मृत्पुण्ययोग्यतैवमरणमुच्यते । चक्षुः प्रीतिः पुनः मिथोऽभि-
लाषएव । कानिर्तर्हि चित्तजन्मन दशस्थानानि । ध्रुयताम्—पटिन्द्रियाणि, वक्त्रं, वाक्,
शुम्भिः, चेष्टा, इति । तत्र मनसिचिन्ता, अनुस्मरण च । बुद्धीन्द्रियेषु विषयव्यावृत्तिर्निद्रा-
च्छेदश्च । वक्त्रे लज्जाप्रणाश उन्मादश्च । वाचि गुणकीर्तन विलापश्च । वपुषि व्याधि
स्तनुता च । चेष्टावाजाड्यमूर्च्छा च । एवमतमनोविकारानीत्युच्यन्ते ।

तासु चिन्ता यथा—

सअणेचितामडअं काऊणतुमं णिमीलिअच्छीए ।

अप्पाणोउअऊटो पमिदिळवलआहिँवाहाहिँ ॥

अनुस्मरण यथा—

जेहिँ चिअजीविच्चड तुहसंक्कप्प सगमसुहेहिँ ।

खणविघडिए ळाह तेहिँणअणज्जइवराई ॥

विषयव्यावृत्तिः यथा—

सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनं द्वेष्टिप्रभामैन्दवीं
द्वारात्त्वस्यति चित्रकेलिमदसोर्वेषं विषंमन्यते ।
आस्तेकेवलमधिजनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले
सङ्कल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेनचित्तेनमा ॥

निद्राच्छेदो यथा—

तुहविरहुज्जुगिरओ मिविणेविणदेइ दंसणसुहाइं ।
वाहेणजहालोअण विणोअणं पिसेविहअम ॥

तवविरहोज्जागरकः स्वप्नेपिनददातिदर्शनसुखानि । वापेण यथालोकन विनादनमप्यस्या विद्वत्तम् ॥

लज्जाप्रणाशः यथा—

. . . . . सेमज्जभाणो वाळअघोळोणळोअमाजाआ ।
अहएभरि . . . . . त्रिसारिअच्छीतुहकएण ॥

उन्मादो यथा—

चन्द्रं चन्दनकर्दमेनलिखितं यन्माष्टिदष्टाधरा
कामः पुष्पशरः किलेतिसुमनोवर्गलुनीतेचयत् ।
वन्द्यं निन्दति यच्चमन्मथमसौ भङ्क्वाग्रहस्ताङ्गुलीं
स्तत्कामं सुभग त्वयावरतनुर्वातूलनांलम्भिता ॥

गुणकीर्तनं यथा—

विलिम्बत्येतस्मिन् मलयजग्माद्रेणमहसा
दिशांचकंचन्द्रेसुकृतमथतस्यामृगदृशः ।
दृशोर्वाष्पः पाणौवदन ममवःकण्ठकुहरे
हृदित्वं होःपृष्ठे वचसि च गुणाएवभवतः ॥

विलापोपधा—

यथागुणैस्सर्वगतस्त्वमुच्यसे नवेत्सिभावस्थमिमंकथंजनम् ।
इति खहस्तालिखितश्रमुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥

व्याधिर्पधा—

तस्यास्तापमहर्निशं सकथयाम्मेणीदृशस्तेकथं
पद्मिन्यास्सरसंदलं विनिहितं यस्याश्शमायोरसि ।
भादौशुष्यति सङ्कुचत्यनुततः चूर्णत्वमापद्यते
पश्चान्मुर्मुस्तां दधद्दहतिच श्रासावधूतं सखीः ॥

ननुता यथा—

. . . . .
याप्याम्भोभिर्झडिति पतितैः सूयतेचस्तनान्तः ।
तस्याः किञ्चित्सुभगतदभूत्तानवस्त्वद्वियोगे
येनाकस्माद्द्वलयपदवीमङ्गुलीयं प्रयाति ॥

जात्यं यथा—

अङ्गिन्नं नयनाम्बुवन्धुपुकृतं चिन्तागुरुभ्योर्पिता
दत्तं दैन्यमशेषतःपरिजने तापरसखीप्राहितः ।
अद्यश्रः किलनिर्वृतिं व्रजतिसाश्रासैःपरंखिद्यते
विस्रब्धोभव विप्रयोगजनितं दुःखंविभक्तंतया ॥

मूर्च्छा यथा—

कथमिवमनोमोहेतस्यारसखेकथयामिते
दहनपतितादृष्टामूर्तिर्मयानहिवैधवी ।
इतिनुविदितं नारीरूपरसलोकदृशां सुधा
तत्रशठतया शिल्पोत्कर्षो विधेर्विघट्टिष्यते ॥

द्विज्ञिताकारज्ञानमपि . . . . . विज्ञोपतस्तत्र प्रसिद्धायां द्वितीयेहानि वाचि, वक्ष्णे, दृष्ट्यां च
 प्रसादमस्या लक्षयित्वापुनरपि कथां प्रवर्तयेद्विज्ञिताकारांश्च लक्षयेदित्यमिहितात् ! तेतु दर्शने
 प्रसीदति, विरष्टे उद्विजतं, विद्वसितं कृत्वासम्भाषते, आदरेणोपमन्त्रयते । आसन्नमासनं ददाति ।
 श्रेष्ठेषु स्वरति । मध्येषु . . . . . हारगच्छति । कासि . . . . . त्वरयितं ?
 . . . . . किंवाकृतमिति पृच्छति । विविक्ते दर्शयते । गुह्यमाचष्टे । शङ्कास्थानेषु नामिशाङ्कते ।
 कथायां रमते । परविज्ञापनायां . . . . . पेशते । धान्यं प्रति गृण्णाति । पथ्यमुक्तं सहते ।
 हस्तेन स्पृशति । श्लाघ्येनोपहसति । परोक्षे गुणान् ब्रवीति । . . . . . तद्भक्तान् पूजयति ।
 मानं वर्धयति । अर्थं करोति । अनर्थं प्रतिहन्ति । कृत्येष्वारमानं नियोजयति । आश्यायिकमनु
 बुद्धके । श्रुत्वा चिन्तयति । जृम्भते । निश्वासति । प्रीतिदायं च ददाति । पुनर्दर्शनानुबन्धं
 विस्मजति । साधुवादिनीसती किमिदमशोभनमभिधत्स इति कथामनुबध्नाति । नायकस्य
 साध्य . . . . . पूर्वसिद्धं च तत्सम्बन्धं दर्शनं कथां नियोगं वा स्वपमकथन्ती तया कथ्यमानं
 काङ्क्षति । नायकमनोरथेषु च सपरिमर्धनामसहते । न च निर्वदति । तन्मित्रेषु विश्वसिति ।
 तया सह क्रीडामभिनन्दति । स्वकर्मसुचैनां प्रभविष्णुरिव नियुङ्क्ते, इति । उदाहरणं यथा—

व्रजतिविरहेवैचित्र्यं नः प्रसीदति सन्निधौ

रहसिरमते प्रीत्या दायं ददात्यनुवर्तते ।

गमनसमये कण्ठे लघ्ना निरुध्य निरुध्यमां

सपदिशपथैः प्रत्यावृत्तिं प्रणम्य च याचते ॥

शाकुन्तलादीनि तिहासवादान् प्रस्तवितानन्यपरैर्वचोभिः ।

श्रुत्वामदुरसङ्गनिवेशिताङ्गी चिरायचिन्तास्तिमितत्वमेति ॥

. . . . . हार्ये ? यथाचोदाहृतमिद्विज्ञिताकारेषु स्थानस्थानेषु पुरस्तात् दर्शिते द्विज्ञिताकारां नायकामिप्रायैरप-
 वृहयेत् । साचेत् संस्तुताभ्यात् । असंस्तुतांतु गुणकथनैरनुरागकथाभिश्च आवर्जयेत् । मनो-
 हराणि उपायनानि ताम्बूलमालेपनं स्रजमङ्गुलीपकं । . . . . . तेषु नायकस्य नक्षदशनपदानि
 तानितानि च चिह्नानि ग्मुः । पत्रच्छेद्यानि च नामिप्रायाकृतीनि दर्शयेत् । लेखगर्माणि च वर्ण
 पत्रादीनि च । तेषु तन्मनोरथाख्यानं प्रतिप्राभृतदानेचैनां नियोजयेदिति—उपायज्ञानम्—
 तेषु च प्रादर्शिते द्विज्ञिताकारां नायकांभिश्चानैरुपबृंहयेत् । साचेत् संस्तुताभ्यादितिसाम—
 असंस्तुतस्तु ! गुणकथनैरनुरागसङ्ख्याभिश्चैनां नियोजयेदिति मेदः—

मनोहराण्युपायनानि ताम्बूलमज्जुलेपनं अजमङ्गलीयकंया सोपायेन प्रदि . . . नि । तानिच

विद्वानि स्युरिति दण्डः—

पत्रच्छेद्यानि नानाभिप्रायाकृतीनिप्रेषयेत् मेददण्डौ । लेपगर्माणि कर्णपत्रादीनीतिदानमेदौ ।

नेपुच तन्मनोरथावयानमिति साममेदौ—

प्रतिप्राभृतेचैनां नियोजयेदिति दानदण्डौ—

तेचप्रत्येकं चायारः पञ्चधामधग्नि ।—

गुणकीर्तनम्—सम्बन्धोपावयानम्—परस्पररोपकारसन्दर्शनम् — आयतिप्रदर्शनम् — आत्मोपधानं
चेत्तिसाम—

तेष्वभिज्ञादिप्रशंसा गुणकीर्तनम्—यथा—

कुलममलिनं भद्रामूर्तिं मतिश्रुतिशालिनीं
भुजबलमलं स्फोतालक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावामदस्यचहेतवो
व्रजतिपुरुषां यैरुन्मादं त एव तवाट्कृशाः ॥

मैत्र्यादि संकीर्तनं सम्बन्धोपावयानम्—यथा—

प्रयुक्तमत्कारविशेषमात्मना नमां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतस्सता सन्नतगात्रिसङ्गतं मनीषिभिस्सातपदीनमुच्यते ॥

स्वभ्रपरपक्षयोः अन्वयप्रहायानं परस्पररोपकार सन्दर्शनम् । यथा—

णावेदिखओगुरुअणो इमीएणतुमेमिपुच्छिआवंधू ।
एक्केक्केव्वचरिदे कि भणामि किं एक्कस्य ॥

अस्त्रिप्रेयं गते इदमंभं भाषिष्यतीत्याशाजननं, आयतिदर्शनम् । यथा—

सोयंस्त्रयंग्रहणदुर्ललितोदशास्यः त्वां याचतेदुहितरं पणपूर्वमेव ।
सम्बन्धसन्धिममुनाच सहानुभूय वंशोनिमेर्जयतु यावदियंधरित्री ॥

घोदंसमयानं यन्ममद्रव्यंतद्भक्षता, स्वकृत्येपुपनिगुज्यतामित्यात्मना उपधानं—यथा—

क्रियच्चिरं श्राम्यसिगौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रम सञ्चितं तपः ।
तदर्धभागेन लभस्वकाङ्क्षितं वरंतमिच्छामिचसाधुवेदितुम् ॥

अन्यविद्येपण मन्व्यव्यावर्तन मन्व्योपभोगदर्शन मन्यानुरागकथन मन्व्यसौभाग्यप्रकाशनं चेतिभेदः—
तदुक्तम्—

त्रिवेपंप्राहयेत्पत्न्यौ रमणीयानिवर्णयेत् ।
चित्रान् सुग्नसम्भोगानन्यासामपिदर्शयेत् ॥
नायकस्यानुरागं च पुरश्चरतिकौशलम् ।
प्रार्थनंचपरस्त्रीभि रवष्टम्भंच वर्णयेत् ॥

तत्र विद्येपंप्राहयेत्पत्न्याविति विद्येपण—यथा—

दुदंसणेण ईसा लुण धेरेण दुद्विअडटेण ।
ऊपोटापिअसहीसा हसं पअं कहणुजीएसि ॥

अन्यव्यावर्तनं—यथा—

कूरस्सकारणद्धे दिज्जेइअप्पापइस्स णिअअस्स ।
सुरअ सुहंपुणमुद्धौ हो . इ अक्खण्डिअमाले ॥

चित्रान् सुरतसम्भोगान् अन्यासामपिदर्शयेदित्यन्योपभोगदर्शनम्—यथा—

अपेतव्याहारं ध्रुतविधिशीलव्यतिकरं
करस्पर्शारम्भप्रगलितदुकुलान्तशयनम् ।
मुहुर्बद्धोत्कम्पं दिशिदिशिमुहुःप्रेरितदृशो
रहल्यासुत्राम्णोः क्षणिकमिहतत्सङ्गतमभूत् ॥

नायकस्यानुरागं च पुरश्चरतिकौशलं इत्यन्यानुरागकथनम्—यथा—

सत्तिमुहिमुहरमल्लच्छी धणमाल्लिणधण . . . . . ।
तणुओअरितणुआअइ हल्लिअसुओकुणसुजुत्तं ॥

प्रार्थनंचपरस्त्रीभिरवष्टम्भं च वर्णयेदित्यन्यसौभाग्यकथनं यथा—

असौ त्रियाधारदिशशुरपि त्रिनिर्गत्यसदना दिहायातः सम्प्रत्यत्रिकलशरच्चन्द्रमधुरः ।
यदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः कटाक्षैर्नारीणां कुबलयितवातायनमिव ॥

. . . . . गृहीतानुवर्तनमावर्तनप्रतिपादनं स्वद्रव्यदानं ।

मात्मपरस्वेपुस्वयंप्राददा . . भेतिदानम् । तेषुजितन्यस्तप्रपुरु प्रतिधुतादीनां समर्पणं-
देवविसर्गः— यथा—

दीपोत्सवेद्यभवता शतमेकविंश घूतेजिता कितव सा स्वयमाहतानि ।
गोदावरीतटवनेषु गताविचेतुं मुक्ताकदम्बकुसुमानि सकेसराणि ॥

अदत्तस्वीकृतस्यमर्पणं गृहीतानुघर्षनं— यथा—

सज्जगमुपासुभगभीमरथीनिकुञ्जे सख्यारस्तनांशुकमगृह्यत यत्त्वयानः ।
स्वप्नेददासि . . . . यन्नशठत्वमेव तुष्यामुनाकिमिति दुर्लभदर्शनोसि ॥

स्वयंगृहीतस्य प्रत्यर्पणमार्तप्रतिपादनम् । यथा—

इत्यूचिवानुपहिताभरणःक्षितीशं श्लाघ्यो भवान् सुजन इत्यनुभाषितारम् ।
संयोजयांविधिवदाससमेतवन्धुः कन्यामयेनकुमुदःकुलभूषणेन ॥

जातमीपस्यहारकेयूरादेः प्रयत्नतोषितरणं स्वद्रव्यदानम् । यथा—

आमुच्यतामिहसुधारसधाम्निकण्ठे कादम्बरीप्रहितेषु सशेषहारः ।
अम्याःकुमार तवनिर्जितमन्मथायाः मूर्तेर्गुणानुगुणमाभरणं किलेति ॥

ममान्यस्ववापदस्ति तद्दृश्यतामिति मात्मपरस्वेषु स्वयंप्राददानं यथा—

यद्गान्धप्रमितसुहृत्प्रमोहदग्धं सौजन्याद्विहितवती गतन्यथंमाम् ।
तत्कामं प्रभवतुपूर्णपात्रवृत्त्या स्वीकर्तुं ममहृदयंचजीवितंच ॥

शङ्काजननं, अभिभर्त्सनं, अर्थापहरणं, परिहृषणं, उपघातश्च दृष्ट्या । तेषुष्वन विमीषिक
शङ्काजननम्— यथा—

पौलस्त्यः प्रणयेनयात्रत इति श्लाघ्येनयेनादरः
सम्बन्धे सतियत्रिलोकपतिना सौह्येनतत्ररपृहा ।
गन्तव्यापुनरन्यथापि नियतं लङ्कातयासीतया
तन्माभूदिहवः पुरन्दरपुरीचन्दीप्रयुक्तोविधिः ॥

ब्रह्मयकोपादिभिराक्रोशनमभिमर्त्सनम्—यथा—

णिक्त्रिजाआभीरुअ दुदंसणणिवईडसारिच्छ ।
गामोगामिणिणंदण तुञ्जकएतहवितणुआइ ॥

निष्कृप जायाभीरुक दुर्दर्शन निवकीटसदृश । ग्रामो ग्रामणीनन्दन तवकृते तथापितनुकायते ॥

ब्रह्मविभूषणादेवैलच्छलादिभिःआदान मर्धापहरणम्—यथा—

भोगंगारोळपअच्छसु नो पत्थानिजानिमज्जंदि ।
णंतएवपहितानि अंहिसगगेगंतव्वं ।
कथसिनानसगकेसुं परिहितेसुथत्तवच्चामो ।
अवच्चमानीओउनभआ मासतकंतुनो सापातो ।
पमत अंचसंवरिकाअं सिळ भूदाइहव्वेअवचिट्टिरसामो ॥

इत्यप्सरोमिरुक्ते—टिण्ठाकराळः कलिङ्गसेनालंभेमाह—

पअच्छामिओ पत्थानिजमेदिमेएक्कं । अच्छरब्भरिअरसं तअच्छयेति ॥

कामचारादेः विघातः परिक्लेशनम्—यथा—शाकुन्तले—

प्रियंवदा—शकुन्तलामुपसृत्य—हळाचंडि
तुमं . . लहसिगंतुं रुक्खसेअणेमेद्वे ।
धारेसि मोमितापमोएहिअत्ताणअं
अ . तोगमिरसदिति वलादेनानिवर्तयति ॥

षधोद्योगः उपघातः—यथा—

इतिपरुपमुदीर्यराजपुत्रीं मरणत्रितीर्णमनाः परेतभूमौ ।
त्रिभुवनपतिरुज्जगाम पीठात् झटितिविमोचित चन्द्रहासकोशः ॥

एतेषांच व्यस्तानांच क्रमेणक्रमेणच प्रयोगो यथा—

कन्यारत्नमयोनिजन्म भवतामास्तेवयंचार्थिनः
रत्नयत्कचिदस्तितत्परिणमत्यस्मासु शक्रादपि ।
कन्यायाश्च परार्थतैः हि मता तस्याःप्रदानादहं .
वन्धुर्वो भविता पुलस्त्यपुलहप्रथाश्च सम्बन्धिनः ॥ इत्यादि

हृष्यायाश्चप्रयुज्यमानाः भवश्यंदेशकालयोः विशेषमपेक्षन्ते । परस्परपक्षयो (१) भिद्वृत्ति (१) प्रत्ययः समागमः . . . . . तास्ययमतीकारे गृहोद्यानगुल्मलतानिकुञ्ज निष्कुटादिषु सखी भिक्षुकी क्षणिकातापसीभघनेषु देवतायतने, देवयात्रायामुद्यानक्रीडायांजलाघतरणे विवाहयज्ञोत्सव व्यसनेषु अग्न्युत्पाते चोराविभ्रमे जनपदस्यचक्रारोपणे प्रेक्षव्यापारे . . . . .

प्रेयान्मनोरथ सहस्रवृत्तस्सएष सुप्तप्रमत्तजनमेतदमात्यवेश्म ।

प्रौढंतमः कृतज्ञतयैवभद्र मुत्क्षितमूकमणिनूपुरमेहियामः ॥

तत्र देशस्सन्निकृष्टः विप्रकृष्टः, सुगमः दुर्गमः, सापायः निरपायः, सेव्यः असेव्यः इति । कारः चरः क्षिप्रः, साधारणः, सावधिः, निरवधिः, अतीतः, भाषी, वर्तमानः, इति । तेषु ।

सन्निकृष्टो यथा—

मदलेखानृहीत्वातं हारं गत्वातदन्तिकम् ।

तथोवाच यथानेन प्रत्युक्तासा नकिञ्चन ॥

विप्रकृष्टो यथा—

उत्तिष्ठयदिजीवन्तीं मामिच्छसि तमानय ।

अहंनेतुमशक्याहिसुदूरमिदमन्तरम् ॥

सुगमो यथा—

दिनेष्वथव्यतीतेषुपत्रलेखातदन्तिकम् ।

आयात्केयूरकोप्याशुदीर्घाध्वश्चानवाहनः ॥

सेव्यो यथा—

इतो नदूरे गन्धर्वराजधानी तदद्यताम् ।

दृष्ट्वास्मदनुरोधेन श्वोगन्तासिखवाहिनीम् ॥

असेव्यो यथा—

तत्श्रुत्वाजनसम्मर्द्भीरु . . . . ।

कालधरो यथा—

स्थितायां त्वयिर्जीवामित्वत्स्पर्शेन यथातथा ।
विगतायां चिरंकालं नक्षमन्तेममासवः ॥

क्षिप्रो यथा—

ततोह मिदमेवात्र प्रातकालमितिद्रुतम् ।
राजपुत्रि सुहृत्प्राणरक्षणार्थमिहागतः ॥

साधारणो यथा—

त्वं दूरमपिगच्छन्ती हृदयं नजहासिमे ।
दिनावसानेछायेव पुरीमूलंबनस्पतेः ॥

सावधिर्यथा—

एकैकमत्रदिवसेदिवसेमदीयं नामाक्षरंगणयगच्छतियावदन्तम् ।
तावत्प्रियेमदवरोधगृहप्रवेशनेताजनस्तवसमीपमुपैष्यतीति ॥

निरवधिर्यथा—

नवेद्विसप्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यसेसखी वृषेवसीतां तदवग्रहक्षताम् ॥

मतीतो यथा—

वद तेन किमुक्तासि सकिमुक्तस्त्वयापिवा ।
तदन्तिकेच विस्रब्धमुषितासि कियच्चिरम् ॥

भावी यथा—

परिणेष्यति पार्वतीयदा तपसातत्प्रवणीकृतोहरः ।
उपलब्धमुखस्तदास्मरं वपुषास्वेनसमग्रयिष्यति ॥

पतेमानो यथा—

गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या स्थाणुंतपस्यन्तमधित्यकायाम् ।

अन्वास्त इत्यप्सरसांमुखेभ्यः श्रुतं मयामत्प्रणिधिस्सर्वगः ॥

देशकालस्यो पलब्धये मिथ्यासाध्यस्यमुग्धत्वानपेक्षतया आर्जवत्वादिप्रशमनैः प्रयोज्यादीनामति-
सन्धानं प्रतारण—यथा—उच्यते—

विधेःश्लेषिकादासी मिथुकी शिल्पकारिका प्रवेशमात्रु विध्वासं दूतकार्यं दूती न विन्दति
सा प्रयोज्यायां प्रागेवसम्भाष्य द्रष्टव्यदर्शनं फलानिलोचनानीत्युपत्त्वारामणीयकदर्शने निषेज-
येत् । सम्भवनस्यामेवच प्रयात् . अहममुष्यां क्रीडायां ते राजभवनोपवन दीर्घिकासत्तिपति-
सरस्यानानि रमन्त्यानि दर्शयिष्यामि । ततश्च प्रचालकृष्टिमं प्रणिभूमिकं वृक्षवाटिकां
मृद्धीकामपटपं समुद्रगृहकं प्रासादात् गृहमित्तिसञ्चारान् चित्रगृहाणि क्रीडामृगान् यन्त्राणि शकुनि-
फानि सव्याप्रसिद्धपञ्चराटीनियानियानि पुरस्तादुपवर्णितानिस्युः तान्यस्याः सानुप्रशंसमादरेण
दर्शयेत् । एकांतं च तद्रतानुरागशक्तिं चित्रफलकादिकं सन्यत्वाप्रकाशयेत् । अमन्त्रस्त्रावेष
प्रतिपक्षं याजयेत् । सम्प्रयोगे च भावति वर्णयदिति प्रतारणप्रकारः । उदाहरणच्छाया-
मालतामाधवठिताये अद्वे—

लवङ्गिकासुद्धराक्षतादीनां वाक्यानि . तपु—

“सहि सलाहणिज दळळइमणोरदफलं जीथळोऽस्ससरस महाभाथ वळळइ ममाभमा”
इति । रामणीयकदर्शने नियोगः—“एसौखु मधुरमधुरवांळळइ मंजरीकवळणकेळिकळको-
इळउळकोलाहला उभिदसहभारतिहरड्डीणचडुलचंचरीअणिअरवइरुदलिददलकरालचंपाहिवास-
मणदरो मरालमसलजदणपरिणाहुधदणमंथरोरुमर विसळुलकप्रळिदचळणसचारविअमिदपरिस्स-
मोवणीदसेअसीअरुसुहाविंदुर जंत ? मुद्धमुद्धअदचंदणाअमाणसी अळसुरहिसहफंसो तुमं
परिस्सअदिकुसुमाअरुजाणमारुदो । कुळनापविसहइ . . . . . मालती—सदिरम
रिसकुंजणिउंजेकुसुमारं अवचिणुह । इदोविअवरसिअवचिणुह । पदंदेवदामंदिरदुवारं ।
. . . . . अगराओ इमाओकुसुममालाओ” इति । पुरस्तादुपवर्णितानां उपवनादीनां
सानुप्रवेशंसमादरेणदर्शनम् ।

अण्णं अजाणिदंद्दोदु—अभवदीप पदंच माधवपट्टिचंदअसणाहं चिचवळअं . . . . .
एसापितस्स—पहसहइयबिरदपसि . . . कंठावळं निदाववळमालाजीवि . . पिससहिएसि ।”
इत्येकान्ते अनुरागशंसिनः चित्रफलकारेः प्रकाशनम्— ।

कामन्दकी, वरसे इतइना—अशविरमविरम निस्सहासिजाता ।

रखलयतिवचनं ते संश्रयत्यङ्गमङ्गं जनयतिमुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदविन्दून् ।
मुकूलयतिचनेत्रे सर्वथासुभ्रुस्वेद स्त्रयिविलसतितुल्यं बल्लभालोकनेन ॥

बदास्यतां किञ्चिदाश्चयेयमाश्वातुकामासि । अस्तितावदेकदाप्रसङ्गतः कथितपवमाधवामिधानः
कुमारः सखलमन्मयोधान यात्रादिघसाःप्रभृति दुर्मनायमानः परवानिवशरीरोपतापेन । यावद-
क्षणं मालस्येवास्वमन्मथोन्मादहेतुरिति ।—नायिकानुरागश्रवणम् ।

यदितद्विषयोनुरागवन्धः स्फुटमेतद्विफलं गुणज्ञतायाः ।

इति नन्दितमप्यवस्ययास्याः हृदयंदारुणया विदीर्यतेमे ॥ इति

नायकानुराग श्रावणम्—

मालती—अहहे एभोविपद्पथ ।

माधवः—दन्तपुण्यवानसि । यद्दहमवितर्कितोपनतदर्शनोऽल्लसितया धनया—

अत्रिरलमिवदाम्ना पौण्डरीकेणनद्धः स्रपितइवच दुग्धस्रोतसा निर्भरेण ।

कवलित इवकृत्स्नं चञ्जुपारफारितेन प्रसभममृतसेकेनेह सान्द्रेणसिक्तः ॥

किं . . . . क . विभावः भग्निलवङ्गिकेवत्सयासहप्रविशाभ्यन्तरमितः । स्तम्भापवारितौ
तिष्ठायः । वयस्य गत्वालवङ्गिकास्थानेतिष्ठ । पद्मिमाणं पाडिबोधस्ससि । दार्णि पद्यदुम्मणा-
अमाणा ईसिमण्णेपसुचेति । सणिअ पद्यसअण . . . . उवविस ।

जितमिहभुवने त्वयायदस्याः सखिवकुलावलिबल्लभामिजाता ।

परिणतत्रिसदपडुपाडुमुग्ध स्तनपरिणाह्वित्लासवैजयन्ती ॥ इति

तांवातस्यप्रदर्शयेदिति प्रतिच्छन्दः—

अहस्रोतुमंकद्वर्णाणरुधिणिपुरुसुत्तमो सअगाहसाहसेण सदधम्मभारिणिंकरेदि । कातदो-
पडिउसी । सहिकीसमं पत्तिअभाआसेध । जाअमळमस तेणपद्यअत्ताणं पणीकदुअमंमिअक-
ळणादो कडिउअरअतस्स पद्यकेरअस्स ? अत्तणोसरीरस्य । सहिसअंकरेदि । कहिदंपद्यहिअ-
आवेदसुअपदिं दीहणीलासेहिं । सरिसंमहाणुभावादाप । सुमरेसिपदं । ” इत्यमन्त्रज्ञावप्रतिपात्तिः ।

मालती—सहिअणारिसो पद्यमअसेणिद्यवेदिमंसरीरफंसो । अस्वचिचेदनामात्रंवेदिनिपरव्य-
धानमिहे इयमुपालम्पसे—

उदामदेहपरिदाहमहाज्वराणि सङ्कल्पसन्निधिविनोदितवेदनानि ।
त्वस्त्रेहसंविदवलम्बितजीवितानि किंवा मयापि नदिनान्यतिवाहितानि ॥

सद्विद्यालंघनिलं उवाचशासि—महाभानो एवमेतत् ।

त्वं वत्सलेतिकथमप्यवलंबितात्मा सत्यंजनोयमियतोदिवसाननैपीत् ।

आनन्दकङ्कणकरप्रणयप्रसाद मासाद्य नन्दतु चिराय फलन्तुकामाः ॥

कदं दुदिभामयिच्छेदपडतीताडिअदि । ताजावणंदणं णिभमच्छिभमालदीएउअरी भणुऊलसंसे ।
मदयन्तिका—उत्थातुमिच्छति । मुखमुपाटय तांस्तेष्टुण्दाति । मदयन्तिका—सदिमाली
पष्टिगुशासि । विलोफय सदर्थसाधयस—अहोअण्णंपद्य किंविपदंशृदि ।

रम्भोरु संहारभयं क्षमते विकार मुक्तम्पिनस्तनतटस्यनमध्यभागः ।

इत्थंत्वयैवकथितप्रणयप्रसाद सङ्कल्पनिर्वृतिपुसंस्तुतएपदासः ॥

इति संयोगम्—

कामन्दकी—एतसमाधय इयमशेषसामन्तमस्तकोत्संपरागरञ्जितचरणाङ्गुलेरमात्यभूरिवसोरेषा-
पत्यं मालतीभगवतासदृशसंयोगरसिकेनवेधसामन्मयेनचतुस्पदीयते ।

परिणतिरमणीयाः प्रीतयस्त्वद्विधानां अहमपि तवमान्या हेतुभिस्तैश्चैतैश्च ।

तदिहसुवदनायां तातमत्तः परस्तात् परिचयकरुणायांसर्वथा माविरंसीः ॥

सम्प्रयोगाप्रतिघर्षणम्—एवमयमनक्तः प्रतारणेप्रकारविस्तार . . इतिशृत्तेषुवेदितव्यः । नायकयो-
समीदितवस्तुसंशयेच अवष्टम्प्रधानमाश्यासनं—यथा—मालतीमाधवे—

कामन्दकी—एतसमाधय अपिमन्मन्त यद्भूरिवसुरेय मालतीमहाराशतीति । माधवः—
(सविलक्षं) नदि, नदि, कामन्दकी—नतदि प्रागधश्यायाः परिहीय ।—तदिदमायुमन्तंषोधयसि ।
पदैयनौ विद्याप्रदणाय नानादिगन्तसादृश्यमासीत् तदैव अस्मासौदामिनीसमक्षं भूरिवसुवेद्यतयो-
शृत्तेयं प्रतिज्ञा, अयद्यमापास्यां अपत्यसम्बन्धः कर्तव्य इति ।

इदुवाकप्रतिष्ठानिधेदिनां व्यवहारतन्त्राणि । याचिपुण्यपुण्यदेवस्थाः सधेजनानां भावतन्त्रि-
इदंतावत्प्रतिज्ञमेव । यदुत नन्दनायमालतीं प्रार्थयमानं भूरिवसुर्नृपतिमुकवात् । प्रमथी
निजस्यकन्यकाजनस्यमहाराजइति । सम्प्रत्येवचागत्यपुरुषेणावेदितं यदिकलराज्ञा पशायतीश्वरेण-
भमात्यभूरिवसोरपरि विश्वासं अस्मात्तुचप्रसादं सधदुमानमातन्वत्याभयनमागत्य नन्दनाय मालतीं

प्रतिपादिता । तत्रभूरिवसोः . . . . . अतमनह्व नखलुमहाराजस्य निजाकन्यका । कन्या-
दानेषुचनृपतयः प्रमाणमिति नैवंविधः धर्माचार्यसमयः । तस्मादक्षिकित्सितव्यमेतत् । अपिच-
वत्सकिसितिमासनधानामन्ये । पश्यतुरिभवात्—

मावांसपलेष्वपिनामतद्वूत् पापंयदभ्यां त्रयिवाद्रिशङ्कयम् ।
तत्सर्वथासङ्गमनाययत्नः प्राणव्ययेनापिमयानिवेयः ॥

यथावा—दुर्लभा नयुद्धरक्षिता प्रियसखीभवतः—

अपिच—

प्रमथ्यक्रव्यादं मरणसमयेक्षितव्रतः
परिष्वङ्गलब्ध्वातवकथमिवान्यत्ररमताम् ।
तथाचव्यापारः कमलनयनाया नयनयोः
त्वयिव्यक्त स्नेहस्तिमितरमणीयश्चिरमभूत् ॥

यथाच—वयस्यमाधवसवेधासमाश्वसिहि ।

याकौमुदीनयनयोर्भवत्सुजन्मा तस्या भवानपि मनोरथवद्धवन्धुः ।
तत्सङ्गमंप्रतिसखे नहिसंशयोस्ति यस्मिन्विधिश्चमदनश्चकृताभियोगः ॥

यदाह—मालत्या अपि स्नेहदर्शनात् सुश्लिष्टमेतत् । योपिद्विकपोलपाण्डुतादिचिह्नसूचितः प्राक्-
प्रवन्धस्तस्याः कामामिष्वङ्गः सोपित्वन्निवन्धन एतेतिव्यक्तं । एतत्तुनशनयते कदष्टपूर्वस्तयावयस्य
इति । नखलुनादृश्यः महाभागधेयाः कुमार्यः अन्यत्र भवसक्तचेतसः भूत्वा परत्रचक्षुरागिण्योभवन्ति ।
अपिच—

अन्योन्यसम्भिन्नदृशांसखीनां तस्यास्त्वयिप्रागनुरागचिह्नम् ।
कस्यापिकोपीतिनिवेदितंच धात्रेयिकायाश्चतुरं वचश्च ॥

कळहंसः—(चित्रफलकं दर्शयति)

यथाच—वयस्यकर्धमगवत्याः सा मेघाशकिर्विपर्येयति । यथाच—मकरंदअपिनामयुद्धरक्षिता-
सङ्क्रान्ता भवतीनीतिर्विज्ञेयते । लवङ्गिका—को सन्देशो महामाअस्स । किंबहुणा—जहएसो
मंजीरसहो तद्दजाणामिरेणववदेशेणअणीदासुखरकिस्त्रदापमदभंतिपाप्ति । ताउत्तरीमाअवयादिदो
सुत्तलक्खणोचिट्ठा । यथाच—साहिएधंपिणदि भासासो । नस्सकारणादोतुमं उक्खंडिअवंधणं-

कंकलिपल्लवं विभक्तिमम धारं दीविलं त गोमालिमाकुसुमणीसदापरिह्वयसि । सोविजाणाविदो
 भवदावममहेण सदावरसदूसत्तणं । . . . . . नेदीयसां . . . प्रकृतिरभ्युदधानां ।
 यथाच—माघवः—भगवति सुलभमपि बहनर्थमति सङ्कटं हि एतद्वयस्यस्य । कामन्दकी-आः कसवं
 भस्यां चिन्तायां—यथाच—मकरन्दः—वयस्य अतिकारोसि । किमेतत् । ननु स्वस्थ एवासि ।
 यथाच—मालती—(माघवस्य ललाटे हस्ते दत्त्वा) दिष्टिभावद्दर— . . . . .

महाभागे नमेतव्य नमेतव्यं—

मरणसमयेत्यक्ताशङ्कप्रलापनिरगल
 प्रकटितनिजस्नेहः सोयं सखापुगएवते ।
 सुतनुविमृजोत्कम्पं सम्प्रत्यसावपिपाप्मनः
 फलमनुभवत्युग्रं पापं प्रतीपविपाकिनः ॥

अपिच—

धैर्यनिधेदिहृदयेहतएवपापः कित्राकदाचिदपिकेनचिदन्वभावि ।
 सारङ्गसहतिविधात्रिभकुम्भकूट कुट्टाकपाणिकुलिशस्यहरेः प्रमादः ॥

द्वय गत् पुत्रयापराधात् प्रमादिनोयाकार्येयव्यापदि प्रयूढप्रशमनमस्ययप्रतीकारः ॥—यथा
 शाकुन्तल—आः अतिधिपरिभावि—

विचिन्तयन्तायमनन्यमानसा तपोनिधिवेत्सिनमामुपस्थितम् ।
 स्मरित्यतित्वानसवोधितोपिमन् कथांप्रमत्तः प्रथमकृतामिव ॥

प्रियंवदा—दक्षितं एवसउत्तं । कस्सि विपूजाअरुहेअवरजासुण्णं हिअजासउंदळा । (पुनर्विलोचय)
 णत्तुअस्सि कस्सि वि । एसोदुघासोसुळ्ळकोयोमहेसी । अनसुए । गच्छपादेषुपणमिअ णिघट्टेहिणं ।
 प्रियंवदा—सदिसुहावकोधोकस्यअणुणअगणद्द । किंउणसाणुक्कोकिदो । अनसुआ—कहेदिएवं ।
 प्रियंवदा—जदाअणुणीदोविणिवत्तिदुंणरथदि ; तदाविण्णविदोमएदुघासामअमं पुटममत्तअवोक्खिअ
 एएहाद ? अविण्णाददुहिदुज्जणस्सअभवदा एकोअवराहोमरिसिदघोत्ति । सोतदोणसेवअणं अण्ण-
 हाटोदुंअरुहदि । किंअहण्णणाहारणदंसणेण सावोणिवत्तिस्सदिस्सि मंतअतो एवअतरिहिणो ।
 अनसुआ—सकंदाणि आसत्तिदुं । अस्सितेणराएस्सिणासंपद्विअरेण अणामहेअकिदं अंगुलीअमं
 सुमरणीअत्तिअउंदळाएसअविण्णदं । तेणसाहीणोवामासुअदुलाहअस्सिदि ।

वधाव मालतीमाधवे—

नादस्तावद्विकलकुररीकूजितस्निग्धतागः
चित्ताकर्षीपरिचितइव श्रोत्रसंवाद्मेति ।
अन्तर्भिन्नं भ्रमतिहृदयं विह्वलत्यङ्गमङ्गः
गात्रस्तम्भः रखलयतिगर्तिकः प्रकारः किमेतत् ॥

इत्यादि—

करालायतनाच्चायमुच्चरन्करुणध्वनिः ।
विभाव्यतेननुस्थानमनिष्टानां तदीदृशां ॥

इत्त सम्प्रतिनिरस्तपयमे सन्वेदः । तदपिनामजीवन्तीमेनां सम्भावयेयमिति (परितः परिक्रामति)
सहसोपसृत्य (अङ्गं प्रकोष्ठेनिक्षिप्य) दुरात्मजपेदि । प्रतिहतोसिकापालिकापशद (स्वगतं) अहोलुखलु
भोस्तदेतत् काकतालीयं नाम ।—सम्प्रतिहिमम—(राहोश्चन्द्रकलां) इत्यादि । आः पापकर्मन्
पापण्यचण्डाल—

असारंसंसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकंलोकं मरणशरणं व्रान्धवजनम् ।
अदर्पकन्दर्पजननयननिर्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यंकथमसि त्रिघातुंव्यवसितः ॥

भविष्य रेरेपाप—

प्रणयसखी सलीलपरिहासरसाधिगतैः
ललितशिरीषपुष्पहननैरपिताभ्यतियत् ।
वपुषिवधायतत्रतव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्डइवैपभुजः ॥

सन्दर्शनसमागमादिहेतोः सद्देतकादौ नायकयोर्नियोगः प्रयोज्यप्रेषणम्—यथामालतीमाधवे—
बुद्धरक्षिता—हुं तुमंउण कर्हि परिषदासि ।

भवलोकिता—अहंस्तुमभवदीपमाधवसमासंमणुपेसिदा । संदिदुंभतस्स सद्धरउरसम्यग्धिक्कुसुमा-
करजाणं गहुभकुंजजिहंजपरंतस्तासोभगहणेचिद्वेत्ति । गर्शोभतत्यमाहवो । भवलोकिता—भञ्ज-

किसणचउद्दिसिजणणीएसमंमाळरी सद्दरउरंगमिस्सदि । तदोपघं किलसोद्वदृरत्ति देवदाप
दणणिमित्तं सद्दथकुमुमावचअंउद्दिसिअ लवद्दिआदुदीअंमाळरीतंपघ कुमुमाअरजाणंआणरसदि ।
तदोअण्णोणणदंअणंएविस्सदित्ति ।

यथाच—कामन्दकी—वत्सामालतीमाधवौ इतोनिर्गल्यवृक्षगहनेगभ्यताम् । उदाहमद्दलार्थं मरु
त्रिद्वारिकायाःपश्चादुद्यानवाटः सुविहितं तत्रयैथादिकद्रव्यजातं, अवलोकितया ॥ भूषध—

गाढोत्कण्ठकठोरकेरलवधूगण्डाभपाण्डुच्छदैः
ताम्वूलीपटलैःपिनद्ध फलितव्यानम्रपूगद्रुमाः ।
तक्कोलोफलजग्धमुग्ध विकिरव्याहारिणस्तद्भुवो
भागाःप्रेक्षितमातुलङ्गवृत्तयःप्रेयो द्विधास्यन्तिवाम् ॥

यतस्तत्रैव मध्यन्तिकामकरन्दयोः यावदागमनेस्थातव्यं । . . . . . परस्पराभियोगादिपु-
अनागतप्रतीकारादिभिः चिद्भ्रापिधानं सन्धिरेखा ।—यथामालतीमाधवे—“बुद्धरक्षिता”—अम्भे
सुसिद्धिमाळरीणेवच्छलच्छीविप्लवङ्गणंदणकरगाढो अम्रघभूरिषुमंदिरे मभवदीदसंविहाये-
रोमेणगोवाविदेअज्जमअरदो । . . . . कामन्दकी—साधुसंगेभूरिषोसासाधु । “अभवतिनिर्ग-
कन्यकाजनस्य मदाराजः” इत्युभयलोकाविरुद्धमुपन्यस्तं । . . . . यथावा—अवलोकिता—मत्रवरी,
णहुअमघो माहवस्स णामंविजाणदित्ति णिरथेफसदा . लक्ष्मीअदि ।

कामन्दकी—मंघरणंदिनत्—पश्य—

बहिरसर्वाकारप्रवणरमणीयंद्यवहरन्
पराभ्यूहस्थानान्यपित्तनुतराणिश्मगयति ।
जनंविद्वानेकस्तकलमतिसन्धायकपटैः
तटस्थः स्वानर्थान्घटयतिचमौनेचभजते ॥

प्रतापव्यावर्णनं यथा—

व्यतिकरितदिगन्ताश्चेतमानैर्यशोभि
स्फुकृतविलसितानां स्थानमूर्जस्वलानाम् ।
अकलितमहिमान्केतनंमङ्गलानां
कथमपि भुवनेस्मिन् तादृशास्सम्भवन्ति ॥

प्रयोऽयोपजापः— . . . . . अवलोकिता— तुर्मखुमणवटीएजर्सिस पओअणे पिउना-
तत्तको उचंतो । बुद्धरक्षिता— मपरुमभवटीए समादेसेण तासुतासुवी समकहासु ईरिसो
तारिसोत्तिकदुअमअरंदस्स उवरिपिअसर्हए दूरमारोत्तिदोपरोवखाणुराओ । एओअरं मणोरहो
अविणाम तंपेक्खोअति ।

पराक्रमणं— यथा— भोभोमालख्यवेपिणः इयममात्यभूरिवसुमाश्वासयन्ती अप्रहतप्रज्ञाचक्षुर्भगवती
कामन्दकीसमादिशति— पर्यवप्रभ्यतामदः करालायतनम्—

नावोरवण्टादन्यस्मान् कर्मतहान्नादादभूत् ।

नकारलोपहाराच्चफलमन्यद्विभाव्यते ॥

यन्पुराणपहारोयथा— तत्रैव— मकरभ्रमदयन्तिकामनंयास्तुस्थाय ।

माधवः— (सहर्षं) कल्याणोत्तरावतंसा कल्याणसम्पत् ।

दिट्ठिआएव्वंणोहविस्सदि—

मित्रोपग्रहो यथा— अवलोकिता— भअवटीसोविपासअरो माहवस्सबालमिचंमअरदो णंदणस्सभईणि-
मदअतिअ जइसमुच्चइइतं विमाहवस्सदुइअ पिअकइहोदि— कामन्दकी— नियुक्कंविदि मयातत्र
तत्रियसपीबुद्धरक्षिता ।— सुहज्जेदो यथा—

गुणापेक्षाशून्यं कथमिदमुपक्रान्तमथवा

कुतोऽपत्यस्त्रेह कुटिलनयनिष्णानमनमाम् ।

इदन्त्वैदम्पर्यं यदुतनृपतेर्नर्मसचित्रः

सुतादानान्मित्रं भवतु सहिनो नन्दनइति ॥

लवङ्गिका— जधा आणत्तंमअवटीएतंतहएएव । अणहातर्सिस घरेदुदंसणे अदिबंतजोघणे किति-
णाविआरिअंअमघेण । चारइआनं यथा— अवलोकिता— मअवटी सादारिणिसोदामिणी समासादिअ
अअरिअमंतसिस्सिपहावा सिरिपघदे कावालिअवदं धारेदि— कामन्दकी— कुनःपुनरियं प्रवृत्तिः ।
अवलोकिता— अरिपद. णअरीए महामसाणप्पसे करालाणामचामुण्डा । कामन्दकी— अस्ति
याकिल विविघजीवोपहारप्रियेति साहसिकानांप्रवादः ।

अवलोकिता— नसिसंखुसिरिपघदादमाअदस्सं - इदोणादिदूरासणमसाणवासिणोसाधअस्समुंड-
आरिणोअघोअघंटणामहेअस्स अंतेवासिणी, महाप्पहावा कवाळकुंडलाणाम अणुसंअं आअरच्छइ ।

सदे।र-पउत्ती । गृहदण्डातिचारो यथा—कामन्दकी—चरसमरुन्द अनेनैववैवाहिकेन माल्ती-
नैपथ्येन अपवारित. प्रवर्तस्व परिणयायात्मानं (इतिपटलकमर्पयति)

मकरन्दः—यथाज्ञापयसि । यावदितः त्त्रिययवनिकामन्तर्धाय नैपथ्यं धारयामि । तथाकरोमि ।
चारसमाधानं यथा—

बुद्धरक्षिता—सपदं अनुचरतकामोकामेदुं सपादपउणं अम्मत्थियअपुणो यलामोडिअ अमिददवेंते ।
मअरदणणिट्ठुर पडिहदोजामादा । सोअवेळ्ळकरोसावेसयलतअफसरो ओरुइदणअणपफुरतव
अणे । साणअरदुधिसदो णमेसपद पदाए कोमारवंधवीए पओअणंति समपहंपरएणंकाऊप
वासभवणादोणिग्गादो । तापदिणा पसणेण मद-तिअंआणीअमअरदेण संजोअइस्सं ।

समाधिमोक्षो यथा—अहहेसुसिपिद्धमाल्तीणवच्छळ्ळच्छीविप्पळ्ळणंदणकरगह अमचभूरिवसुं
दिरे अअवतीचअणसविहाणपदिंखेमणोवाविदोमअरदो । अहहे—पांदिणावासमुवगदा । तरो
अअवदीणदण आपुच्छिअणिआवस-गउवा । अद्य पाववहुघरएपवेस विरइदाकालकोसुरी
महसवपमसपजाउलासेस परिअणे । पओसो अणुऊळ्ळइस्सदि । अज्जणोववसिदं ॥—

सैपादूतविशेषाणामशीतिश्चतुरत्तरा ।
चतुर्विंशतिरेतेपां मयोक्ता कर्मणामपि ॥
जातिक्रियादियोगेनयस्यदूतस्ययोविधिः ।
युञ्जतं तत्रमेधावी तमेवधिनिनियोजयेत् ॥

बुध्राबुधश्चतुरशीतिमपीहदूतान्
कर्माणिर्विंशतिमपीतियुतांचतुर्भिः ।
योयत्रसिध्यतितमेवहितत्रदूत
सम्प्रेषणादिषु समीक्ष्यसमादधीत ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज भीमोजदेव विरचिते

शुद्धारप्रकाशे दूतविशेष दूतकर्मोपवर्णनं नाम अष्टाविंशोः प्रकाशः ॥

॥ श्रीः ॥

महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते

॥ शृङ्गार प्रकाशे ॥

एकोनविंशः प्रकाशः

केपुनर्दूतसम्प्रेषणादयः—दूतसम्प्रेषणं, सन्देशदानं, दूतानुगमः, सखीविगर्हणं, मार्गोद्दी-
क्षणं, गमागमचिन्ता, चिरयद्यदिमर्शः, दूतागमनं, आकारपरीक्षा, दूतप्रतिभेदः, दूत-
परिप्रश्नः, दूतव्याहारः, दूतवाक्याकरणं, गमनवृत्तान्तः, प्रवृत्त्युपलंभः, प्रियसन्देशः,
सुहृत्संमन्त्रणं, अवस्थानुभवः, सहायोत्साहनं, प्रियदूतागमनं, दूतप्रतिपत्तिः, यार्ताभिधानं,
कार्यपर्यनुयोगः, दूतवाक्यं, उत्तराभ्युपपत्तिः, दूतप्रतिवाक्यं, दूतवाक्याक्षेपः, दूताभि-
मर्सनं, परिजनादिक्षोभः, गुरुजनाशङ्काक्षोभः, गुरुजनाशङ्का, सहायावेशः, व्यतिकर्तव्यता,
स्वयंप्रतिपत्तिः, नायकानयनं, प्रियाभिगमः, उपस्थापनं, सम्भ्रमधिकल्पः, नायिका-
प्रतिबोधनं, सुहृत्परिहासः, दूतपुरस्कारः, इतिवृत्ताख्यानं, अवस्थाछानं, अवधानं, संविधानं,
शक्तिविवेचनं, समागमोपायः, समीहितसिद्धिरिति अष्टचत्वारिंशत्—

तेपामन्वर्थसंज्ञाभिर्लक्षणान्युपलक्षयेत् ।

नानाविधेषु लक्ष्येषु वक्ष्यमाणेनवर्त्मना ॥

तत्र दूतसम्प्रेषणं यथा—

जातंत्रंशे भुवनत्रिदिते पुष्कलावर्तकानां

जानामित्वां प्रकृतिपुरुषं कामेरूपं मघोनः ।

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरवन्धुर्गतोऽहं

याञ्जामोघावरंमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥

सन्तप्तानां त्वमस्ति शरणं तत्पयोदप्रियायाः
 सन्देशं मेहग्धनगतिक्रोधत्रिभ्लेपितस्य ।
 गन्तव्याते वसतिरलकानाम यक्षेश्वराणां
 बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥

सन्देशदानं यथा—

अहअविओअनणईदुमहोविरहाणळोचळंजीअं
 अवाहिजाउसहिजाणसितंतैअजंजुवंतं ।

अहंवियोगतन्वीदुम्सटोविरहानलक्षलंजीवं । अभिधीयतां किंससि जानासि स्वमेवययुक्तं ।

धूइतुभेचिअणिउणकावघडमआइजाणासे वोव्तुं
 तंडइअपन्दुंजहणहोइतहंतकु . . . सु ॥

तत्रप्रणिधानं यथा—

सवधिमळआअळाओसु हाहदगुजोळंदर । सवभावभेदपणममायेदजसु किंधयएपावेविरसिण
 करंगुळिपरिणहदराळिअददणीमळोसधिविचिअणममवपइपिअसदिरे दवगि किंळिदिमो ।

दूतानुगमो यथा—

तवमणददूरए अणइमएअवति अणुपअवगादि पुणरवत्त । सीसंतळदवि समव्यतिसंदेशोसे
 इधळिअस तवस । सुहअवस दूरं अट्पाइतीतवसेअतुगगणिवत्ता ॥

सखीविगर्हणं यथा—

सुवपततइओविगओजामुवति सहिओ कीसमं भणहा ।

सेहालिअणगंधोणदेइसोवतुवसुअहतुंहे ॥

सुप्यतांतृतीयोपिगतोयाम इतिसरयःकिमितिमांभणथ ।

शेफालिकानानंधोनददातिस्वत्तुंस्वपतय्यं ॥

किंभणहसहिओमामरव्दीसिहइसोजिअंतीए ।

कव्जाळाओगसोसिणेहमव्गेउण्णहोइ ॥

किंभणथ मां सख्यो माप्रियस्य द्रक्ष्यते स.जीवन्त्यां । कार्यालापवखेहमार्गः पुनर्न भवति ।

मार्गोदीक्षणं यथा—

सुहळाळसाहिं अवअअपव्थंतेरेसुपुणरुवंतं ।
पेसिञ्जंतिसरहसं समाअं दृईहिदिठ्ठीओ ॥
कंतुवगधणुवखिव्नेणपुवनि दारवट्टिआपळोएसि ।
उण्णामिअंकळसणिवेमिअग्धक्कमळेण वमुहेण ॥

कंतुंगस्तनोत्तिभनेन पुत्रिद्वारस्थिताप्रलोक्यसि । उन्नमितकलशनिवेशितार्थं कमलेनेऽमुत्सेन ।
गमागमचिन्ता यथा—

ववधिहिइसोधरसेइहिहिओतासमेहिइओवासमे . . उभणिअव्वञ्जु-तमुत्तर किंतुपाविहिइ ।
आवसतिव्युक्काहंकिं अ पक्कइणहुइइमवति पव्वमुवळिमसाइसआहिअव्वअधरधरेइ ।
चिरयद्विमशो यथा—

दूतीगवाचिराअरुंसो महवासमेहिइणवेवति । जीविअमरणतरसाधिआए अन्दोळएहिअअ ।

दूइणएइचंदोपिपुवगवो जामिणीविबोळेइ ।
सव्वं सव्वकोवचिअ विसव्वुलिक्कव्वमकिंभणिमो ॥

दूतागमनं यथा—

सहिअणहव्धाहिमुहं धारइअ विमेसअव्विअव्विउणं ।
जुअईहिपडिणिउव्वतोअव्वोइव्वजइसमंभमं दूइजणो ॥
अभिसारणंणगेळ्ळइणमव्ववेइळअव्वणपुव्वडुइं ।
चंदाळोअपडिहदीठिवइमूडहिअओविळासिणिसव्वो ॥

भाकारपरीक्षा यथा—

उव्वपव्वळोवणेणंकपोळपोसव्वगमाणमेएण ।
अभणंतेणविभणिआमुहेणसेक्कव्वुणिपव्वतेसु ॥
णाआओव्वतिपेव्वेभव्विहासुव्वेव्विरिए ।
दुरीएरउणव्वतिएपहरिसोसव्वगइगंडवासेसु ॥

दूतप्रतिभेदो यथा—

पयोदप्रिया

एहिगमागमखेओसरंतप०मु०तकुंरितस्य
सहिवीसमताहणे०जअंवाजंतेणसंदि०टा
जंतुहक०जंत०चैअम०झमांदाणिमंसआहर्था ॥
दूईम०चवअणेअंजसिपारंगआत०स ॥

दूतपरिप्रश्नो यथा—

कहणुगआकहदि०टा किंभणिअं किंवतेणपडिव०णं
एअ०चिअणसम०पइपुणरु०तंजंपमाणंए ॥
पिअपासाहिणिअ०तोस०चंअळिअंअजंभदूईजणो ।
त०चिअकामिणिस०दोदूमे०तिपिबहुसोनिअंतेइकहं ॥

दूतव्याहारो यथा —

जइआइरि०तवेसविअविअ०सदूळसीसंत
संगमनूएसम०भहिअमणहरहोतिसंदेसो ।
अपळ०वि०जउधीरंसासोणदणहिइह०गएविपओसे
इअदूईहिनुळि०जइपडमाणअपिअअमोविळासिणीस०धो ॥

दूतवाक्याकणन यथा—

दूईमुहअ०दपुळोइरिएकि भणिहंतिअ०झाए ।
पिअसगमगळिअमणोरहाएहिअअंधरधरेइ ॥
फिएविमट्टरस०दंसगसपरि०पुडविइ०णमुहसोहं ।
सुइअ०धदूइअणिकीरइक०णेकुवळअं च ॥

गमनवृत्तान्तो यथा—

वहिणि०गअमहिपअणेणतु०झप०ताअप०तळणिउ०जं ।
उ०दाणंज०धमिवेइसोजणोविरहदु०ग्वाइं ॥
अप्पाइआहितुहदेणजाइताळमएणमुळआइ ।
अंहु०भतसासपडि०खवळ०तविसम०खरपआइं ॥

प्रवृत्तुपलम्भो यथा—

क्षुतैः कापि प्रीतः कचिपपि निमित्तैः पुलकितः
 कचिच्चोपश्रुत्या शमितपरितापो विकसितः ।
 प्रसादार्थं मुग्धे तवविगतलज्जो . . . .
 प्रभिन्नोदैवं जनमपिचते पृच्छतुपतिः ॥
 असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवनात्
 इहायातरसंप्रत्यविकल शरच्चद्रमधुरः ।
 यदालोकस्थानेभवति पुरमुन्मादतरलैः
 कटाक्षैर्नारीणां कुवलयित वातायनमिव ॥

चंदोविचंदवअणे

इत्यादि ।

चंदुमुहिचंदधवळादहादिह०चितुहविओअंमि ।
 जउजामासअजाम०जजामिणीकहत्रिचोळीणा ॥

सुहृत्संमन्त्रणं यथा—

अहंयथातथावापि भवेयंसतुमरकृते ।
 कथंभविष्यतीत्येषा चिन्तादलयतीवमाम् ॥
 वदक्किरवाण्यत्र मुह्यतीव मनोमम ।
 माभून्मे दुस्तरो विप्रवधेन . . . ॥

भवस्थानुभवो यथा—

इत्यादिविठपन्त्यामे तत्कालमुलभोदया ।
 जहारचेतनामूर्च्छा निद्रेवनयनच्युतिम् ॥
 सातुतैमिरकस्यैववभूव बहुलक्षणा ।
 मोहायाद्याप्यनाट्यैव सुतरां मनसोमम ॥

सदायात्सादेने यथा-

उत्तिष्ठयदिजीवन्तीं मामिच्छसि तमानय ।
 अहंनेतुमशक्नयाहि सुदूरमिदमन्तरम् ॥
 मनोगेगस्तीव्रोविषमिवविमर्षन्नविरत
 प्रमाथां निर्धूमो ज्वलति विशुतः पावक इव ।
 हिनस्तिप्रत्यङ्गं अरइव गरीयानितइतो
 नमां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्वा नभवति ॥

प्रियदूतागमनं यथा-

निशि तस्यां व्यतीताया मन्येद्युरुदिते रवौ ।
 केयूरकस्तमागत्य हेमङ्कटादथाव्रवीत् ॥
 दिनेष्वथ व्यतीतेषु पत्रलेखातदन्तिकम् ।
 प्रापद्वलाहका . . निर्वृत्तपथिसौष्ठवा ॥

दूतप्रतिपत्तिर्यथा-

तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरत्प्रत्युद्ययौगिरिः ।
 नामयन् सारगुरुभिः पादन्वाप्तैर्वसुन्धराम् ॥
 विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयंमार्गस्यदेशिकः ।
 सतैराक्रामयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥

वार्ताभिधानं यथा—

मृद्वंबुद्धमिवात्मानं हैमंभूतमिवायसम् ।
 भूमेर्दिवमिवारूढे मन्ये भवदनुग्रहात् ॥
 अत्रैमिपृनमात्मानं ह्येनैव द्विजोत्तमाः ।
 मूर्ध्निगङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भमात्र वः ॥

कार्यपर्यन्तयोगो यथा—

कर्तव्यं वोनपश्यामि स्याच्चैत्किनोपदिश्यते ।
मन्ये मत्पावनयैव प्रस्थानं भवतामिह ॥
तथापि कार्ये कस्मिंश्चिदाज्ञां मेदातुमर्हथ ।
विनियोगप्रसङ्गाहि किङ्कगः प्रभविष्णुषु ॥

द्रुतवाक्यं यथा—

ततोऽहमिदमेवात्र प्राप्तकालमिति द्रुतम् ।
राजपुत्रिसुहृत्प्राणरक्षणार्थमिहागतः ॥
अतः परंतु सामर्थ्यगतार्थाया यथागिरः ।
कण्ठेऽपि परिवर्तन्ते काश्चित्त्वमपिवेत्थतत् ॥

उत्तराभ्युपपत्तिर्यथा—

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ निवेगयन्तः स्फटिकाक्षमण्डलम् ॥
कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभापत ॥
यथाश्रुतं वेदविदां वरत्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।
तपःकिलेदं तदवासिसाधनं मनोरथानामगतिर्नविद्यते ॥

द्रुतप्रतिवाक्यं यथा—

यथाहवर्णाविदितो महेश्वरः तदर्थिनीत्यं पुरएव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्यतं तवानुवृत्तिं नतु कर्तुमुत्सहे ॥
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिग्भ्ररत्वेन निवेदितं वसु ।
बरेषु यद्वालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपित्रिलोचने ॥

द्रुतवाक्याक्षेपो यथा—

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निपेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
जगच्छरण्यस्य निराशिपस्सतः किमेभिराशोपहृतात्मवृत्तिभिः ॥
अलं त्रिवादेन यथाश्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमरतु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनःस्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥

दृताभिभर्त्सनं यथा—

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
 विवर्तितभ्रूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥
 उवाचचैनं परमार्थतो हरंनवेत्सिनूनं यतएवमात्यमाम् ।
 अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विपन्ति मन्दा श्ररितं महात्मनाम् ॥

परिजनक्षोभो यथा—

किं शास्त्रं गुरवः केवा कालजा का कुलस्थितिः ।
 रक्ष्यन्तामात्मनः प्राणा यूनस्तस्यच सर्वथा ॥
 गन्धर्वाणां विवाहोऽयमिच्छयान्योन्यसङ्गमः ।
 शास्त्रेषु पठितस्तस्य तूर्णमुत्तिष्ठगभ्यताम् ॥

गुरुजनाशङ्का यथा—

दु०ळहजणाणुराओ ळ०जागुरुईपरवसो अ०पा ।
 पिअसहिविसमं पे०मं मरणं सरणं णरिंए०कं ॥

दुर्लभजनानुरागोलज्जागुर्वापरवशात्मा । प्रियसखिविपमंप्रेममरणंशरणमनन्तरमेकं ॥

ञ्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
 दहतु मदनः किंवा मृत्योःपरेण विधास्यति ।
 ममतु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
 कुलममलिनं नत्वेवायं जनोनच जीवितुम् ॥

सहापावेगो यथा—

नवेद्विसप्रार्थितदुर्लभःकदा सखीभिरास्त्रान्तरवीक्षितामिमाम् ।
 तपःकृशाम्मुपपत्स्यते सखी मृषेव सीतां तद्वैग्रहक्षताम् ।
 द्रुमेपुमख्याकृतजन्मसु स्वयं फलं तपस्ताक्षिपुट्टं मेष्वपि ।
 न चप्ररोहाभिमुखेषु दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥

इतिकर्तव्यता यथा—

तदर्थमथसंमन्त्रद्य सहमन्त्रिसुतेन च ।
 एवमेतदिति ध्यात्वा प्रस्थाने स्थैर्यमग्रहीत ॥
 सत्यं वेदितवप्रसादमधिकं चेतोममेदं पदं
 दातुंनेच्छसि किन्तु शासनमिदं नोल्लङ्घनीयंपुरोः ।
 मन्युःसम्प्रति संहितां पुनरिहागन्तास्मि कादम्बरीं
 सन्दिश्येति सवाप्पगद्गदमसौ केयूरकं प्राहिणोत् ॥

स्वव्यतिपत्तिर्यथा—

अरुढविष्फुरितचापमनोजराजे सज्जीकृते दयितसङ्गमसङ्गराय ।
 उच्चैर्नितम्बजयहस्तिनि हेमकक्ष्यामेणेक्षणा सरभसं निविडीचकार ॥
 कप्रस्थितासि करभोरुधनेनिशीथे प्राणाधिको वसतियत्वनः प्रियोमे ।
 एकाकिनीवदकथं नविभेषिद्याले नन्वस्ति पुद्दितशरो मदनः सहायः ॥

नायकानयने यथा—

सखि दयितमिहानयेति सामां प्रहितवती कुसुमेपुणा विभिन्ना ।
 हृदयमहृदयाननानपूर्वं भवद्गुणकण्ठमुपागतं विवेद ॥
 तदनघतनुरस्तुसा सकामा व्रजतिपुराहि परासुतांत्वदर्थे ।
 पुनरपि सुलभं तवानुरागी युवतिजनः खलु नाप्यतेऽनुरूपः ॥

प्रियाभिगमो यथा—

इतो गमिण्याम्यथत्रेतिवादिनी चञ्चाल सा च स्तनभिन्नवलकला ।
 स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥
 तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्ग्यष्टिः निक्षेपएवपदमुद्धृतमुद्ग्रहन्ती ।
 मार्गांचलव्यतिकेराकुलितेव सिन्धुः शैलाधिराजतनया नययौ न तस्यौ ॥

उपस्थानं यथा—

वेधाळ्ळणिअवपुव्वहणणीसहहीएकएविसमव्ताहि ।
 आअंचिअविहुव्वं गमणं छातरळ्ळीए ॥
 एवतो विपळाअंतो चआहअविअळंतकेसहव्थाए ।
 विअळव्चळआरणाएकहव्वसव्भाविओदइओ ॥

सम्भ्रमविकल्पो यथा—

तुरिअपहाइअदिळ्ळमिपरिअणेआगओवति सोऊण ।
 अब्बामव्झाविसविअळावअव्चिदाउंअपांइ ॥
 सव्झमवेसवेवि . . दकोमळोदुपडिणिसिअव्वसमुहन्नंभार ।
 वेणन दिळ्ळ ताविइएणपरिरव्विआरमणी ॥

नायकाप्रतिव धनं यथा—

पुग्गळ्ळरागस्तदनु मनसो मन्युपता
 तनुज्यानिर्यास्यत्ययि समभवच्चच्च तव ।
 युवासो ऽयं प्रेयानिहसुवदने मुच्चजडतां
 विघातुव्वेदंमध्यं निलमतु सकामोऽस्तुमदनः ॥
 त्वं वत्सलेति कथमप्यवलम्बितात्मा
 सत्यं जनो ऽयमियतो दिवसाननैयीत् ।
 आत्रिद्धकङ्कणकरप्रणयप्रसादं
 आसाद्यनन्दतु चिराय फलन्तु कामाः ॥

सुहृत्परिहासो यथा—

तथागतां तांपरिहासपूर्वं सख्या सखीवैत्तभृद्वावभापे ।
 आर्ये ब्रजावान्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥
 पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्यापरिहासपूर्वं ।
 साग्जयित्वा चरणौ कृताशीः माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥

अथातो द्रुतपुरस्कार इतिवृत्ताख्यानमवस्थाधानमवधानं सम्प्रयोगसम्प्रधानं शक्तिविधेचनं समागवो-
पायः समीहितसिद्धिरिति प्रपञ्चतोऽभिधीयन्ते । तत्रद्रुतीसखीनायकादिनेदाहृतपुरस्कारप्रपञ्चः ।
तत्रद्रुतीकृतो यथा—

काम-वस्ते अवलोकिते साधुसाधु . अनेनमतिप्रयाभियोगेन स्मारयसि मे पूर्वशिष्यां
सौदामनीम् ।

यथावा—साधुसखे भूरिवसो साधु, प्रभवति निजकन्यकाजनस्य महाराज इति उभयलोकविरद्ध-
मुत्तरमुपन्यस्तम् . यथा च ।

एहोहि भूरिजनजीवितदानपुण्यसम्भारधारिणि चिगदमि हन्तदृष्टा ।

दत्तप्रमोदमपि नन्दय मे शरीरं आल्लिङ्ग्य सौहृदनिधे विग्नप्रणामात् ॥

यतः—

वन्द्यात्वमेव जगतः स्पृहणीयमिद्वि . एवनिधैर्विद्वितैर्गतिवोनिमद्वैः ।

यस्याःपुरापरिचयप्रतिबद्धय'जमुद्धृतभरिफल्लाडिवि-रिभतन ॥

सखीकृतो यथा—साधुलघङ्गिके साधु . अवसरे खलुअनुरागो विकारदोग्दीयमोऽपन्यासः । यथावा—

दयावा स्नेहोवा भगवतिनिजेस्मिन् शिशुजनं

भवत्यासंसाराद्विरतमपि चित्तद्रवयन्ति ।

ततश्च प्रव्रज्यासमयष्टुलभाचारद्विमुग्नः

प्रसक्तस्तेयलः प्रभवतिपुनर्देवमपरं ॥

यथाच—जदामअवदी थाणवन् अवणघातवसि अवसरे दुव्दंसणो अदिक्कंनजोऽणवति किणविआरिदं
अमन्चेणतापसीद मअवदी परिव्ताअ-ते जीविदमरणोदो पिअसाहिं तदाविहुप साहुडिहु-दवा ।

नायककृतो यथा—

अपि चिन्तामणिश्चिन्तापरिश्रममपेक्षते ।

इदंत्वकृतमन्येन कृतमाश्चर्यसार्थया ॥

यथावा—

यातो विक्रमवाहुरात्मसमतां प्राप्तेयमुर्वीतले

सारं सागरिका तथाच भुवनप्राप्त्येकहेतुः प्रिया ।

देवो प्रीतिमुपागताचभगिनीलाभा जिज्ञाःकोसलाः

किंनास्तित्वयिसत्यमात्यवृपभे यस्मै विधेयंसृष्टहाम् ॥

नायिकाकृतोयथा-द्वापरमवधवादिणि विभक्तद्विवंगिप एसादाणि पिअसहा मणाधामरणे वज्रमाप
मगमभिणिगमणिरंतरो पऊढवीसंभसरिसंपरित्सेइअपदेदि ।

यथावा-

पुणोविपणअभंगौ किदावराहो अअंजणोजेण ।
एवंमंतेसिपिअसहि तुमंळवंगिअअसंपदंमे हिअअं ॥

एवं सामान्यतोऽपि यथा-

कहत्रिळ०गाळोअणसविससनु०भडविआहिउ०कंट ।
दु०ळहजणाणुर०तं दूईओजुणिजिआवेति ॥
क०चोसन्देस सुहंळ०तो सरसा इमोहणसुहाइ ।
चिंतामणि०चळोअंमि साहुदुइजइणवो ॥
संगमसुहासम०भहिअमणरेहाहोति संदेसा ॥
असङ्कल्पितमप्यर्थमुत्सृष्टमपिकारणात् ।
पुनरावर्तयत्येव कलावचनकौशलात् ॥

दूतीसरीनायिका व्याख्यानप्रपञ्चः । तत्र दूतीसख्ययायथा-धूयतामस्ति विद्भार्गविपस्यनरपतेः
अमात्येख्यतमात्भ्य सएपमाधवोनामेति यावत् ।

दूतीनायिका यथा-

काम- (मालत्याञ्जुचुकमुग्रमथ्य) धृणुविचित्रमिदंस्तुभने अस्तितावदेकदाप्रसङ्गतः कथितपय-
मयामाधवाभिधानः कुमारो यस्त्वमिषमामकीनस्यमनसो द्वितीयं वन्धनमित्युपक्रम्य अहोपन्यास
. . दा मद्दत्तरोपणेयतइति माधवस्य स्वप्रसन्नयोत्पत्तिरितियावत् ।

दूतीनायकस्य यथा-

एवमस्तिदुर्मेनायमानः पीडयसिमांशतस वत्साद्य मालतीदुःकारनिराशाप्राणिति-पृच्छामि च
तायदायुष्मन्तमपि भवानमंस्त यथाभूरियसुरेय मालतीमस्सभ्यं दास्यतीत्यतः प्रमथतिकथंचन मामन-
वधानां मग्यस इति यावत् ।

एवं सखीदूत्यायथा-अथदि एवंधवादिणवति जघधिअंटाणांवि भवटिदारिभामवणसण्णरएवापु-
सुदुवनयेदनें सख्तवसपवधवेयवस वदुसोमणुभूदवसणा मयिअराळिन्धमुधकमळिणीकंदसुंदराय-
भवसोद्विदिदाविदाणं यथेमपायेभरमणीभाविपरिमणकुळदिवणादिणंदइकळाकीळायसाणदावंमइस-
इति यावत् ।

सखी नायिकाया यथा—

अथ विभ्रज्जटास्तन्वीः स्नुताम्बुकणदन्तुराः ।
स्तनार्द्रिवल्कलस्ताभिरदृश्यत कपिञ्जलः ॥
स्वयमेवोपसृत्यैष महाश्रेतामभापत ।
राजपुत्र्यपिनामायं प्रत्यभिज्ञायतेजनः ॥
अहंकपिञ्जलस्तस्यवयस्यो दयितस्यते ।
चिरागमनदौरात्म्यादुपालंभ्योऽस्मिन्त्वया ॥

इत्यत आरभ्य—

कपिञ्जलकथातस्तं वैशम्पायनविग्रहम् ।
पुण्डरीकमभिज्ञाय महाश्रेतान्वतप्यत ॥
द्वितीयेऽप्यहमेशस्य जाताजन्मनिमृत्यवे ।
शतोममानुरक्तोऽसौ मयेति विललापसा ॥

इति यावत् ।

सखी नायकस्य यथा—

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निबोधसाधो तवचेत्कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥

इत्यत उपक्रम्य—

अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया निवेदिनेनैष्टिकसुन्दरस्तया ।
अपीदमेवंपरिहासइत्युमां अफृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥

इतियावत् ।

नायकेदृश्या यथा—

अद्याहमन्तर्नगरस्य कांचिद्वार्तामुपश्रुत्य माधवस्य चित्तोद्वेगमधिकमाशङ्कमानः त्वरितमघलो-
किताषिदित कुसुमाकरोद्यानवृत्तान्तः पारावत इव शार्दूलावस्कन्देनगोचरामिमामभिजातकन्यका-
मम्बुपपन्नवान् ।

नायकसत्युर्यथा-

धूयताम्, गतोऽट्टमबलोकिताजनितकौतुकः कामदेवायतनमित्यत आरभ्य ।

जयतिजयिनस्तेभवा नवेन्दुकलादयः

प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनोगदयन्तिये ।

ममतुयदियं यातालोके विलोचनचन्द्रिका

नयनविषयं जन्मन्येकः स एवमहोत्सवः ॥

इति यावत् ।

नायको नायिकाया यथा

त्प्रपाणिपङ्कजपरिग्रहपुण्यजन्मा भूगामगित्यभिनिवेशकदर्शमानः ।

भ्राम्यन्मामपणनाय परेतभूमा वाकर्ण्य भीरुरुदितानिनवागतोऽस्मि ॥

नायिकाया दूत्या यथा -

पि स गीतुवधरः । दा पद्मवाद् पद्मपणवधमपद्मवदसिजने अचिरणिदुददंस्त्रणा भविअ इत्यत आरभ्य पिअसमवस्य सः समणुभविअ इवतिसुग्गारणसवजिदंपुणाधि मंदभाहणीविहोरेसिजीवलोः इति यावत् । यद्वा कथपुदीअणातीआविच्छेदपडहो तातीअदि । इति यावत् ।

नायिकासत्या यथा-

शकुतले जदोपट्टदि ममदंस्त्रणपदंगदो तपोवणरत्तीरापसी तदो आरटिअतदगदेण अट्टिआमेण-
आरिसाववध्रासंडत्ता तथाकरेण यथातवसरापत्तिणो अणुकेपणीआहोमि अथ अण्णहा सिंचदापिमे-
उद्व ।

राजा—(सहर्षं) धृतधोतय्यं विमशंछेदिवचनमेतावान् कामिन इत्यारभ्य तपतितनुगामि-
मदनस्वामनिशंमां पुनर्ददत्येव, ग्लपयति यथाशशाङ्कं न तथादिकमुद्रती दिवसः । इति यावत् ।
नायिका नायकस्य यथा-

यथाश्रुतं वेदत्रिदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।

तपःकिलेदं नदवासिसाधनं मनोरथानामगतिर्नविद्यते ॥

पयमन्येऽपि यथा—

भमवदिङ्गसणरअजिमसाणपट्टवारविट्ठसिदिदि समपवसाअणिट्ठविदुचंदपसिळपभदपोदंतसाह-
सोदसिओ, एसो अदोपिअसदिमुअपिदा ।

यथावा—

मणञ्च जाणिद्वो भवद्वीपतच्चमाद्वपदिद्वचंदमसणाहं चिन्तफलम 'मालत्याः स्तनां-
शुकः पतीयम्' एसाभतवसपवसद्वधधिरदा कंडविलविदावउळमाला जीविद्वपिअसहिन्ति ।

यद्व्याळत्रणितसुहृत्प्रमोहमुग्धं कारुण्याद्विहितवती गतव्यथंमाम् ।
तत्कामं प्रभवतिपूर्णपात्रवृत्त्या स्वीकर्तुं ममहृदयंच जीवितंच ॥

अपिच—

दुर्वारां मदन्शरव्यथां वहन्त्या कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।
तद्भूयः शुकशिशुशारिकाभिरुक्तं धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥

मस्यावस्थाननिषेदनात्प्रयोऽय . . . . मेदः । सप्तं दूतीनायकोदासीनेषु इष्टश्रुतानुमितमेदावस्था-
ज्ञानं प्रपञ्चः । तत्र सख्या दृष्टं यथा—

प्रम्लानोत्पलकोमले सखि दृशौ नीलाञ्जनेनाञ्चिते
कर्पूरच्छुरणाच्च गण्डफलके संवर्धितःपाण्डिमा ।
श्वासाः सन्तुच कन्दुकभ्रमिभुवः किन्तुप्रभावाहिनां
अङ्गानां कशिमानमुत्कटममुं कोनामनोत्प्रेक्षते ॥

सख्या श्रुतं यथा—

प्रियसखि विपद्वण्डाघातप्रवातपरम्परा
परिचयचले चिन्ताचक्रे विधाय विधिःखलः ।
मृदमिद्व हठात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालद्रव
भ्रमयति मनोनोजानीमः किमत्र विधास्यति ॥

सख्या अनुमितं यथा—

यत्तालीदलपाकपाण्डुरदनं यद्दुर्दिनेनेत्रयोः
यत्प्रेङ्खोलितकेलिपंकजवनाश्वासाः प्रसर्पन्तिच ॥
गौरी कुध्यतु वर्तते यदिनतेतत्कोपिचिचेयुवा
धिग्धक्त्रां सहपांसुग्नेलनसखील्लोकेऽपियन्निद्वयः ॥

दूत्यादृष्टं यथा—

निकामंक्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा
 कलाशेषामूर्तिः शशिनइवनेत्रोत्सवकरी ।
 अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्दाहविधुरां
 इयंनः कल्याणीरमयतिमनः कंपयतिच ॥

दूत्याभूतं यथा—

यदि तद्विषयो ऽनुरागबन्धः स्फुटमेतद्धिकलं गुणज्ञतायाः ।
 इति नन्दितमध्यवस्थयास्याः हृदयं दारुणया विदीर्यते मे ॥

दूत्याभूमितं यथा—

ईपत्तिर्यग्वलनविषमंकूणितप्रान्तमेतत्
 प्रेमोद्वेदस्तिमितललितं किञ्चिदाकुञ्चितभ्रु ।
 अन्तर्मोदानुभवममृणंस्त्रस्तनिष्कम्पपक्ष्म
 व्यक्तं शंसत्यचिरमनयोर्दृष्टमाकेकराह्वयम् ॥

नायकस्य दृष्टं यथा—

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं
 मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ छविःपाण्डुरा ।
 शोच्याच्च प्रियदर्शनाच्च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते
 पत्राणामिव शोषणेनमरुतास्पृष्टालतामाधवी ॥

नायकस्य धृतं यथा—

तन्वङ्ग्यास्त्वमिति प्रसाद्विशसेर्नास्तीतिखेदालसं
 चञ्चुर्द्वारपथावतारिणिजने व्यापारयन्त्या मुहुः ।
 हर्षार्तिप्रभवप्रतिक्षणभवस्वेदाद्युदाहञ्चरे
 चाप्पाम्भः कणिकाः पयोधरतटे पुष्यन्ति शुष्यन्तिच ॥

नायकस्यानुमितं यथा—

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपिनयने यत्प्रेरयन्त्यातया
यातंयच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव ।
मागा इत्युपरुद्धया यदपिसा सासूयमुक्तासखी
सर्वतस्किलमत्परायणमहो कामी स्वतां मश्यति ॥

सर्वं नायकविषये सख्यादीनां दृष्टं यथा—

मामूसुहृत्खलु भवन्तमनन्यजन्मा माते मलीमसत्रिकारघना मतिभ्रूव ।
इत्यादिनन्विहनिरर्थकमेवयस्मिन् कामश्चजृम्भितगुणो नवयौवनंच ॥

भूतं यथा—

धत्तेचक्षुर्मुकुळिनि रणत्कोकिले बालचूते
मार्गेगात्रं क्षिपति वकुलामोदगर्भस्य वायोः ।
दावप्रेम्णासरसविसिनीपत्रमात्रोत्तरीय
स्ताम्यन्मूर्तिः श्रयति बहुशोमृत्यवे चन्द्रपादान् ॥

अनुमितं यथा—

यदिन्दावानन्दं प्रणयिनि जनेवानभजते
व्यनक्त्यन्तस्तापं तदयमतिधीरोऽपि विषमम् ।
प्रियङ्गुरयामाङ्ग प्रकृतिरपिचापाण्डुमधुरं
वपुःक्षामंक्षामं वहति रमणीयश्चभवति ॥

नायिकातोनायकस्य भूतं यथा—

तुंह णआणे हिअअं महउण मअणो दिवाविरवर्तिवि ।
णिवधिण तवेइ बळिअं तुइजुव्तमणोरइं हिअअं ॥

नायकतो नायिकाया यथा—

तपतितनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मांपुनर्दहत्येव ।
ग्लपयति यथाशशाङ्कं नतथाहिकुमुद्धती दिवसः ॥ इत्यादि ॥

नायकस्य स्वानुभूत यथा—

इदमगिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणीकृतं

निशिनशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रवर्तिभिरश्रुभिः ।

अनतिलुलितज्याघाताङ्कः मुहुर्मणिवन्धनात्

कनकवलयं स्मरतेस्मस्तं मया प्रतिसार्थते ॥ इत्यादि ॥

अन्येनदृष्टं यथा—

कुवलयदलश्यामोऽप्यङ्गं दधत्परिधुमर

ललितविकटन्यासरिशश्रीनान्मृगाङ्कनिभाननः ।

हरतिविनयवामोऽस्य प्रकाशितसाहसः

प्रविगलदसृक्पङ्कः पाणिर्ललन्नरजाङ्गलः ॥

सखीदूतीनायकानां देशकालकार्यपात्रात् वेदादवधानप्रपञ्चः । तत्र सत्यादेशावधानं यथा ।
अयमसौ महानघोर्व्यतिकरः . सपयः ।

जलनिविडतत्वस्वव्यक्तनिम्नोन्नताभिः परिगतगतभूमि स्नानमात्रोद्गताभिः ।

रुचिरकनककुम्भश्रामदाभोगतुङ्ग स्तनविनिहितहस्तस्वस्तिकाभिर्वधूभिः ॥

कालावधानं यथा—

गमनमलसं शून्यादृष्टिः शरीरमसौष्ठवं

श्रुतित्तमधिकं किन्त्वेतत्स्यात्किमन्यदतोऽथवा ।

भ्रमतिभुवनेकन्दर्पाज्ञाविकारिचयौवनं

ललितमधुरास्तेतेभावाः क्षिपन्तिच धीरताम् ॥

कार्यावधानं यथा—

अभिहन्ति हन्तकथमेपमाधवं सुकुमारकायमनवग्रहः स्मरः ।

अचिरेण वैकृतविवर्तदारुणः कलभं कठोरइवकूटपाकलः ॥

पात्रावधानं यथा—

इयमवयवैः पाण्डुक्षामैर्गन्धकृन्मण्डना
कलितकुसुमावच्छोधान्तर्लता परिशोपिणी ।
वहति च वगरोहा रम्यां विवाहमहोत्सव
श्रियमुदयिनीमुद्भूतां च व्यनक्ति मनोरुजम् ॥

दूत्यादेशावधानं यथा—

गाढोत्कण्ठकठोरकेरलवथू गटान्छपाण्डुच्छदैः
तांबूलीपटलैः पिनद्धकलिनव्यानम्र फूगद्रुमाः ।
तक्कोलीफलमुग्धजग्धविकिरव्याहागिण स्तद्भुवो
भागाःप्रेखितमातुलुंगवृत्तयः प्रयोविधास्यंतिवाम् ॥

कार्यावधानं यथा—

क्षिपन्निद्रामुद्रांमदनकलहच्छेदसुभगा
मुपान्तोत्कम्पानांविहग मिथुनानां प्रथमतः ।
दधानससौधाना मल्लुपुनिकुंजेषुघनता
मसौ सन्ध्याशंखध्वनिरनिभृतः खेविचरति ॥

कार्यावधानं यथा—

वरेऽन्यस्मिन्द्वेषः पितरि विचिकित्माचजनिता
पुरावृत्तोद्धारैरपिच कथिताकार्यपदवी ।
स्तुतं माहाभाग्यं यदभिजनतो यच्चगुणतः
प्रसङ्गाद्दत्सस्येत्यथखलुविधेयः परिचयः ॥

पात्रावधानं यथा—

शरज्ज्योत्स्नाकान्तं कुमुदमिव तं नन्दयतुमा
सुजातंकल्याणी भवतुकृतकृत्यस्सचयुवा ।
वरीयानन्योन्यप्रगुणगुणनिर्माण निपुणो
विधातुर्व्यापारः फलतु च मनोइश्वभवतु ॥

नायकस्य देशावधानं यथा-

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतःफलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणिभवन्तिसर्वत्र ॥ इत्यादि ॥

कालावधानं यथा-

प्रकृतिललितमेतत्सौकुमार्यैकसारवपु रयमपिसत्यंदारुणःपंचबाणः ।
चलितमलयवातोद्धूतचूतप्रसूनः कथमयमपिकालश्चारुचन्द्रावतंसः ॥

कार्यावधानं यथा —

मालत्याः प्रथमावलोकनदिनादारभ्य विस्तारिणो
भूयः स्नेहविचेष्टितैर्मृगदृशो नीतस्य कोटिपराम् ।
अद्यान्तः खलु सर्वधास्य मदनायासप्रबन्धस्य मे
क्व्याण विदधातुवाभगवतीनोतिर्विपर्येतुवा ॥

पात्रावधानं यथा-

आत्रिर्भवन्ती प्रथमं प्रियायाः सोऽथवासमन्तःकरणकरोति ।
सन्तापदग्धस्य शिखण्डियूनोः दृष्टेःपुरस्तादचिरप्रभेव ॥

नायिकावधानं यथा-

पळिहीपाडअपुठ्णा हिमगळेतुंगळकुणव्तीए ।
वटुआएमणोरह भवगिणाहव्थाधरधर ॥
अज्जमएगंतव्रधणंधआरेपितव्ससुहअव्स ।
अव्झाणि मोळअच्छीपअपरिवाडिधरेकुणइ ॥

कार्यावधानं यथा —

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मिन्गृहे दास्यसे
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपःपास्यति ।
एकाकिन्यपियामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नोरन्ध्राः पुनरालिखन्तुजरटन्हेदानलघ्नन्धयः ॥

पात्रावधानं यथा—

.. एमेअकअपुव्णाअवपत्तमणोरहाविववजिस्सं ।
जणवादोविणजाओ तेणसमं हळिअउव्तेण ॥

स्वयङ्कृतदूनकृतगुरुकृतसहायकृतयोगात् संयोगसंविधानप्रपञ्चः । तत्र स्वयङ्कृतेषु नायककृतं नायिकाकृतं च । तेषु नायककृतं यथा—

इतोगमिप्याम्यथवेति वादिनी चचालसाच स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥

नायिकाकृतं यथा—

चन्द्रापीडं साचजग्राहकण्ठे कण्ठस्थानं जीवितं च प्रपेदे ।
तेनापूर्वा सा समुल्लासलक्ष्मी इन्दुरृष्टा सिन्धुवेल्लेवभेजे ॥

हमयकृतं यथा—

.. पहाइअओसकालपडिसिन्धधीरारं ।
भेपेच्चइमणवध चंदअहाअधिएजुअइजणो ॥

अनुभवकृतं यथा—

त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहधन्यजन्मा भूयासमित्यभिनिवेशकदर्थ्यमानः ।
आम्यन्नृमांस पणनायपरेतभूमावाकर्ष्यभीरुदितानितवागतोस्मि ॥

दूतकृतेषु नायकापेक्षया नायिकापेक्षया हमयापेक्षया अनुभयापेक्षया च । तेषु नायकापेक्षया यथा—

प्रेयान्मनोरथसहस्रवृतः सएष सुसप्रमत्तजनमेतदमात्यवेश्म ।
प्रौढंतमः कुरुकृतञ्जतयैवभद्रमुत्क्षिप्तमूकमणिनूपुरमेहि यामः ॥

नायिकापेक्षया यथा—

इअजामणं मिऊसा पुरंतवामवधणीवळंतेइं ।
ताअणिरुन्दोडुव्धं तमइळिओच्चित्तेहाए ॥

उभयापेक्षया यथा—

पुरश्चक्षुरागस्तदनुमनसो ऽनन्यपरता तनुग्लानिर्यस्यत्वधिसमभवद्यत्रचतव ।
युवासोयं प्रेयानिहसुवदनेमुंचजडतां विधातुर्वेदग्ध्यं विलसतुसकामोस्तुमदनः ॥

अनुभयापेक्षया यथा—

पृष्टःकालेवदतिसमापं तद्विपरीतंसस्यमरभ्ये ।
लुम्पति चोष्ट्रेरंधाषंवा तस्मैदत्ताविकटनितम्बा ॥

शुक्रकृते नायकापेक्षया यथा—

आपत्य सन्वन्धविधिप्रतिज्ञा प्रियस्य नीतासुहृदःरमृतिं च ।
अलोकसामान्यगुणस्तनूजः प्ररोचनार्थं प्रकटीकृतश्च ॥

नायिकापेक्षया यथा—

तमर्घ्यमर्घ्यादिभिरद्रिनाथः स्वगौंसामर्चितमर्चयित्वा ।
आराधनायास्य सखीसमेतां समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥

उभयापेक्षया यथा—

विशेषतस्तु बालत्वात्तयोर्हिनतभावयोः ।
तेन माधवमालस्योः कार्यस्त्वमतिनिहवः ॥

अनुभयापेक्षया यथा—

इमांस्वसारं च यवीयसीमे कुमुद्वर्ती नार्हसि नानुमन्तुम् ।
आत्मापराधं नुदतीमुपेतां शुश्रूषयापार्थिवपादयोस्ते ॥

सहायकृतेषु नायकापेक्षया यथा—

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनोवृद्धिहेतौ दैवेनेत्यं दत्तहस्तावलम्बे ।
सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि श्वेच्छाचारीभीतएवास्मिभर्तुः ॥

नायिकापेक्षया यथा—

त्वमेहंतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसिनः शकुन्तला मूर्तिमतीव सत्क्रिया ।
समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं चिराय वाच्यं नगतः प्रजापतिः ॥

उभयापेक्षया यथा—

लज्जास्तिमितमासीना मथकादम्बरीं बलात् ।
महाश्वेताग्रहाचारं चन्द्रापीडेन्यधापयत् ॥

उभयानपेक्षया यथा—

. . . संवाहंतिजंणिआजंजं । आलीहउं . . . देरोमंचवसमुव्पहइ ॥

सखीदूतनायिकानां प्रभुत्वोत्साहमन्त्रदैवमेदा च्छक्तिविवेचनप्रपञ्चः । तत्र सख्युः प्रभुशक्तिविवेचनं यथा—

दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत
एङ्कारध्वनिगार्यवालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।
द्रावपर्यस्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमाकथमहोनाद्यापिविश्राम्यति ॥

उत्साहशक्ति विवेचनं यथा—

कस्यद्रोणोधनुपिनगुरः स्वस्तिदेवव्रताय
त्यक्ताभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
भोः कर्णाद्यादशुश्रुततदिमां ब्राह्मणस्यास्ववार्णां
राधायन्त्रं रचयतपुनर्विद्धमप्यस्त्वविद्धम् ॥

मन्त्रशक्तिविवेचनं यथा—

प्रमथ्यक्रव्यादं मरणसमये रक्षितवतः
परिष्वंगं लब्ध्वातवकथमिवान्यत्तरमताम् ।
तथाच व्यापारः कमलनयनायानयनयोः
त्वयिव्यक्तस्नेहस्तिमितरमणीयश्चिरमभूत् ॥

दैवशक्तिविवेचनं यथा—

वयं वतविद्वरतः क्रमगता वसोःकन्यका
 कथंनटवपातितादधिगतायुध . . . ।
 . . . लसहसैव मध्ये स्थितौ
 दृढं पशुनाहतो व्यवसुरतौ कृतथामुना ॥
 दूतम्यप्र . . . पयोगामियोगजाम् ।
 इमाभाक्षेर्णा सिद्धिमातनोमि हितायनः ॥

दूतस्य मन्त्रशक्तिविवेचनं यथा—

तां याचत नरपतर्नर्मसुहृन्नन्दनो नृपमुखेन ।
 तत्साक्षात्प्रतिपद्यः क्रोपाय शिवस्त्वयमुपाचः ॥

उत्साहशक्तिविवेचनं यथा—

मावा सपत्नेष्वपि नामतद्भून् पापं यदस्यां त्वयिवाविशं वयं ।
 तत्सर्वथासंगमनायश्रलः प्राणव्ययेनापिमयाविधेयः ॥

दैवशक्तिविवेचनं यथा—

द्वान्पादन्यस्मादपिमध्यादपिजलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
 आनाग झटिति घटयति विधिर्भिमत्तमभिमुखीभूतः ॥

रायकस्य प्रभुशक्तिविवेचनं यथा—

धैर्यनिव्रेहि हृदये हतएवपापः किंवा कदाचिदपिकेनचिदन्वभावि ।
 सारंगसंहतिविधात्रिभकुंभकृष्ट कुट्टाकपाणिकुलिशस्यहरेः प्रमादः ॥

उत्साहशक्तिविवेचनं यथा—

येनारोपणकर्मणापि बहवो वीरव्रतं त्याजिताः
 कार्यं सज्जितवाणमीश्वरघनुस्तदोभिरेभिर्मुदा ।
 स्त्रीरत्नं तद्गर्भसम्भवमितोत्थं च लीलायिता
 तन्नैरा मम फुल्लपङ्कजवनी जातादशाविशतिः ॥

समानप्रेमाणं जनमसुलभं प्रार्थितवतो
 विधौ वामारभेममसमुचितैषा परिणतिः ॥
 तथाप्यस्मिन् दानश्रवणसमयेस्याः प्रविगळ
 त्प्रभं प्रातश्चन्द्रद्युतिवदनमन्तर्दहतिमाम् ॥

दैवशक्तिविवेचनं यथा—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात्समासाधमे
 दस्योरस्यकृपाणपातविषयादाच्छिदतः प्रेयसी ।
 आतंकाद्विकलद्रुतंकरुणया विक्षोभितंविस्मयात्
 क्रोधेनज्वलितं मुदाविकसितं चेतःकथंवर्तते ॥

नायिकायाः प्रभुशक्तिविवेचनं यथा—

मनोरोगस्तीव्रं विषमिवविसर्पन्नविरतं
 प्रमार्थीनिर्धूमं ज्वलतिविधुतः पावक इव ।
 हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो
 नमांत्रातुंतातः प्रभवति नचाम्बाच भवति ॥

मन्त्रशक्तिविवेचनं यथा—

ज्वलतु गगने रात्रौरात्रावखण्डकलशशशी
 दहतुमदनोकिंवापरेण विधास्यतः ।
 ममतुदयितश्श्लथस्तातो जनन्यमलान्वया
 कुलममलिनं नत्वेवायं जनोनचजीवितं ॥

वत्साहशक्तिविवेचनं यथा—

अञ्जमए गंद्वंघणंघआरे त्रितस्तसुहअस्त ।
 अज्जाणिमीळ अच्छीपअपरिपाडिघरेकुणइ ॥
 अद्यमयागन्तव्यं घनांघकारेपि तस्यसुभगस्य ।
 आर्यानिमीलिताक्षी पदंपरिपाटीं गृहेकरोति ॥

विरमरमणोद्योगादस्मात्प्रियेण तवामुना
 पुनरपि महाश्चेते वत्से भविष्यति सङ्गमः ।
 इति गिरमिमां श्रुत्वा तस्मात्ससम्भ्रमविस्मयाः
 किमिदमितितं प्रत्यापृच्छं प्रसृत्य कपिञ्जलम् ॥

तपस्या साहसादिभिः समागमोपायप्रपञ्चः, यथोच्यते ।

तपस्या साहसं माया च्छद्मं च्छलितकं हठः ।
 वेधो रूपान्तरापत्तिं रिन्द्रजालं विनिर्गमः ॥
 . . . लेखक्षेत्राऽनुवर्तनम् ।
 कार्योपदेशः साहाय्यं मित्युपायाः समागमे ॥

तेषुतपस्या यथा—

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
 अवाप्यते वा कथमन्यथाद्वयं तथाविधंप्रेम पतिश्चतादृशः ॥

साहसं यथा—

तस्कोऽप्यमतिगम्भीरमसुराकृतिरुत्तरंभितकुटिलकुन्तलः कृपाणपाणिः इमशानमवतरति . . .
 इयामोऽप्यङ्गदधति परिधूसरेत्यादि ।

माया यथा—

रक्षसामृगरूपेणवञ्चयित्वा स राघवौ ।
 जहारसीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविहितः ॥

छद्मयथा—

तां याचते नरपतेर्नर्मसुहृन्नदनो नृपमुखेन ।
 तत्साक्षात्प्रतिषेधःकोपायं शिवस्त्वयमुपायः ॥

च्छलितकं यथा—

वत्समकरन्दं बनेनैव वैषादिकेन मालतीनैपच्येनपरिवारितः प्रवर्तस्व परिणयायात्मानम् इति ।

द्वयोपया—

सराजलोकः कृतपूर्वसंघि दारन्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।
आदास्यमानःप्रमदाभिषंतदावृत्यपन्थानमजस्य तस्यौ ॥

धेयः

. . . . . छमेकं वासश्च वासपरिपूर्वमृलेऽलसाङ्गः ।
सञ्चिक्लिशे कलितरुत्तनिकेचनादिभोरणतःक्षणमसौ मणिभूषणानाम् ॥

रूपान्तरापरिचर्या—

दोर्दण्डाः क्वृताङ्गदाः क्वचसिरानद्धौ भुजौ द्वात्रिमौ
वक्त्राणि क्वुकान्तिमन्ति वलिमत्केदंममेदं मुखम् ।
वाचस्ताः क्वणितार्णवध्वनिघनाः कायं चरसंयमो
हेलाकम्पितभूधरः क्व चरणन्यासः कमन्दामतिः ॥

रन्द्रजालं यथा—

पद्माह्वपलिसण्णाअवमव्विआसेससंपुरिसोसीरा ।
जळणूणि एवजवसिळुअराहवसीसदव्वसणे जणअसुआ ॥

विनिर्गमो यथा—

अयं सते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको विशङ्कसे भीरुयतोऽवधीरणाम् ।
लभेत वा प्रार्थयिता नवाश्रियं श्रियादुरापः कथमीप्सितो जनः ॥

सेवो यथा—

दूरंमुक्तालतया विससितया विप्रलोभ्यमानोमे ।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वयानीतः ॥

चेद्यानुवर्तनं यथा—

सामाहमासगोसव्गमव्वजरितंविदिणपुणव्वमिअ ।
अतताअदुहेदोह्लिवितुंहे घघंमिळो ॥

कार्योपदेशो यथा—

णीअइअवजणिवलिपिणिधणवरवगआएवराइए ।
घरपरिपाडिएपहेणआइतुहदंसणासाहे ॥

सादारणं यथा—

हेलोदस्तमहीधरस्य तन्नुतामालोक्यदोष्णाहतेः
हस्तावंसतटेनिधायचरणावारोप्यतत्पादयोः ।
शैलोच्चारसहायतां जिगमिपोरप्राप्तगोवर्धना
राधायाः मुचिरं जयन्ति गगनेवन्ध्याः करभ्रान्तयः ॥

इतिवृत्तस्य सन्ध्यादीनां अलक्षलाभार्यादिभेदात्समीहितसिद्धिप्रपञ्चः अर्थितया अमिप्रवृत्तस्य यथेप्सितफलावप्तिः समीहितसिद्धिः । सा च प्रमाणप्रमेयविचारनिश्चयप्रवृत्तेरन्तरेणस्यात् अतस्तत्रियन्धना एवेति । इतिवृत्तेषुप्रतिमुद्यादयो वीजविन्द्यादीनामर्थप्रकृत्यानां यैक्रियाविभागस्ते सन्धयोऽवस्थाः संस्थाः समवस्थाश्चाभिधीयन्ते । तत्र प्रमाणं परोक्षप्रत्यक्षोभयात्मकमपि युक्तियुक्तमेव प्रमाणमिति प्रमाणविचारेषुयुक्तेः बलीयस्त्वात्तुयुक्तिः प्रमाणम्, यथोच्यते । 'युक्त्यायनघटा-मुपैति तददृष्टप्रापिनश्चक्षे' । तच्च पञ्चावयवमेव वाक्यं यत्परार्थानुमानमिति आचक्षते हेचाव-यवाः प्रतिशाहेत्दाहरणापनयानिर्गमनानि । तेषां अशेषप्रमाणसमभिव्याहाररूपत्वात् । उक्तं च, तत्रागमःप्रतिशाहेत्तुरजुमानमुदाहरणमुपमानमुपनयः, प्रत्यक्षमिति । आत्मशरीरेन्द्रियाधंयुक्ति-मनाप्रवृत्तिदोषप्रेत्यमाद्यफलदुर्माभाववर्गास्तुप्रमेयः, तस्मान्मन्येन संक्षेपतो देशा कालः पात्रं शक्तिः साधनमिति । विशेषस्तु वीजविन्दुपताकाप्रकरीकार्यमिति । यथोच्यते ।

वीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वायोग्या यथाविधि ॥

तत्र वीजं महावाक्यार्थः । यथा जानकीहरणं सुमद्राहरणं कुमारसम्भवः शिशुपालवध इति । उक्तं च—

अल्पमात्रमुपक्षिप्तं बहुधायद्विसर्पति ।

फलावसाने यच्च स्यात्तद्बीजमिति कीर्तितम् ॥

बीजमिध वीजं यथा—

बीजमुत्तमन्त कुलप्रकाश . . . शांघाप्ररोहपल्लवपुष्पादिना प्रकारेण बहुविधा विसर्पात्वा-
फलावसाने तथा यो नायकमहावाक्यार्थः नायकोपनायकाशुनायकप्रतिनायकसुहासहाया-

दिव्याभारमेदाद्बुधाविसर्पश्रन्तेफलाय जायते । सजीजमिति, कथाशरीराविच्छेदहेतुर्विष्टंभकप्रवेश-
कादिरसंबद्धः संबन्धो विन्दुः । उक्तं च ।

प्रयोजनानां विच्छेदे यद्विच्छेदकारणम् ।
यावत्समाप्ति बन्धस्य सविन्दुरितिकीर्तितः ॥

यथाहि पयोविन्दुश्च्योतन् पयोऽभिष्यन्दलक्षणायाः क्रियाया विच्छेदहेतुः । यथावा । घृताविन्दु-
रग्निज्वलनलक्षणायाः क्रियायाः विवृद्धयेयस्स्यादेवंविच्छिन्नेषु कथाशरीरेषु योऽनुसन्धाता सविन्दुरिति ।
कथाशरीरव्यापिनो नायकस्य प्राधान्येन यदुपकारकत्वेन फलेन फलवत् सा पताका । यथोच्यते ।

यस्यावृत्तं परार्थं स्यात् प्रधानस्योपकारकम् ।
प्रधानबद्धफलवत्सापताकेतिकीर्तिता ॥

यथाहि पताकानायकस्य चिह्नरूपौ प्रवेशोभायै भवन्ति, स्वस्यापि प्रकर्षशोभायै भवन्ति,
एवमितिबृत्तेषु यदुपनायकादेः चरितं तत्प्रधानस्य आत्मनश्चशोभा प्रकर्षोपजायमानं पताकेत्युच्यते,
पताकैव फलत्यनुबन्धविहीना च प्रकरी, यथोच्यते ।

फलं प्रकल्पते यस्याः परार्थयैव केवलम् ।
अनुबन्ध विहीनां तां प्रकरीति विनिर्दिशेत् ॥

प्रकरीवप्रकरीलघुर्हंप्रकरः प्रकरीत्युच्यते, स तु पुष्पादीनामेवस्यात्, स च पुष्पप्रकरः परार्थोपकार-
कादेश्चयनस्थानस्थान्यस्यवा शोभायैभवति । एवं महाप्रबन्धय ऋतृवर्णनादिरन्योवाकोऽपि ताद्विधो
व्यापारः सा प्रकरी । धर्मादीनामन्यतमपुरुषार्थः कार्यम्, यथोच्यते ।

यदाधिकारिकं वस्तुसम्यक्प्राज्ञैः प्रयुज्यते ।
यदर्थस्तुसमारम्भः तत्कार्यमिति कीर्तितम् ॥
प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथमः कवीनां
यः पावनं रघुपतेः प्रणिनाय वृत्तम् ।
भक्तस्य तस्य मुमहान्तिममापिवाचः
ताः सुप्रसन्नमनसः कृतिनो भजन्ताम् ॥ इति ॥

वीजथ —

हावत्साः खरदूषणत्रिशिरसोवध्याःस्थ पापस्यमे
 हाहा वत्सविभीषण त्वमपिमकार्येण हेयःस्थितः ।
 हामद्वत्सलवत्सरावण महत्पश्यामि तेसंकटं
 वत्सेकैकसिहाहतासिनचिरंत्रीन्पुत्रकान्द्रक्षसि ॥

विन्दोः—

मूर्ध्नाजाम्ब्रवतो ऽभिवाद्यचरणावापृच्छ्यसेनापतीन्
 आश्वास्याश्रुमुखान्मुहुःप्रियत्तत्तान्प्रेष्यान्ममाद्विदयच ।
 संरम्भं जगृहे महेन्द्रशिखरादम्भोनिधेर्लङ्घने
 रंहस्वी रघुनाथपादरजसामुच्चैःस्मरन्मारुतिः ॥

पताकायाः—

मैनाकः किमयंरुणद्धिगगने मन्मार्गमव्याहतं
 शक्तिस्तस्य कुतः सवज्रपातपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि ।
 तार्क्ष्यः सो ऽपि समंनिजेन विमुना जानाति मां रावणं
 आ ज्ञातं सजटायुरेपजरयाक्लिष्टो वधंवाञ्छति ॥

प्रकार्याः—

यातो विक्रमबाहुरात्मसमतां प्राप्तेयमुर्वीतले
 सारंसागरिका तथाचभुवनप्राप्त्यैकहेतुः प्रिया ।
 देवीप्रीतिमुपागताचभगिनीलाभाज्जिताःकोसलाः
 किंनास्तित्वयिसत्यमात्यवृषभे यस्मैविधेयं स्पृहां ॥

इति कार्यस्य पद्यमर्थप्रकृतीनां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भवगतत्वस्य दानोपादानोपेक्षाबुद्धिहेतवे-
 धिचारः । सखपञ्चाङ्गः कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्वयसत्त्वत्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः,
 कार्यसिद्धिश्चेति । तस्य च विनिश्चयावस्थायां, पञ्चकर्माणि अनुपलब्धस्यज्ञानमुपलब्धस्यनिश्चय-
 बलाधानमनर्थकं धस्यसंशयच्छेदनमेकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिपरिपश्येयमिच्छित्साचेति । तेन च
 निर्णीता अस्मिन्नकलसिद्धिः, अलम्ब्यलामार्थं, लम्बपरिरक्षार्थं, लक्षितामिष्टरूपे अर्थितोपयोगव

उपयुक्तपर्याप्तये च वर्तमानः यं यं क्रियाप्रवन्धस्कन्धमध्यास्ते तस्यतस्य मुखप्रतिमुपाकृतिभिः सन्ध्या-
दया व्यपदेशाभवन्ति । तेचसन्धयोऽवस्थासंस्थासमवस्था इति, तत्र मुखाः प्रतिमुखो गर्भो विमर्शो
निर्वहणं इत्यारंभात्परिसमाप्तिपर्यन्तायाः प्रवृत्तेः पञ्च सन्धयोभवन्ति, यथोच्यते ।

मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्शश्च तथैव हि ।

तथा निर्वहणं चेति सन्धयः पञ्चनाटके ॥

तत्राधिकारिणो नायकादेर्यत्र निर्देशस्तन्मुखाः, उक्तं च ।

यत्रबीजसमुत्पत्तिर्नान् यं गमसन्ध्या ।

कथाशरीरानुगता नन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

यत्र फलार्थायाः प्रवृत्तेरुपक्रमस्तत्तुर्वा तत्रप्रतिमुखम्, यथोच्यते ।

बीजस्योद्घाटनं यत्र दृष्टनष्टमिदमिदं चित् ।

मुखेन्यन्तस्य दृश्येत् तद्वै प्रतिमुखं स्मृतम् ॥

यत्र क्रियाफलस्योद्भेदः . . . . नागरविषणादयो जायन्ते सगर्भः, यथोच्यते ।

उद्भेदः कार्यबीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा ।

पुनश्चान्वेषणं यत्र सगर्भ इति संज्ञितः ॥

क्रियाफलावाप्तये विचारनिर्णयो विमर्शः । यथोच्यते ।

गर्भनिर्भिण्णबीजोऽर्थः क्रोधव्यसनजोऽपि वा ।

विप्रलम्भकृतोवापि विमर्श इति कीर्तितः ॥

क्रियाफलेन सम्यग्योगो निर्वहणम्, यथोच्यते ।

यत्रानयनमर्थानां मुखाद्यानां महौजसाम् ।

फलोपसङ्गतानां स्याज्ज्ञेयं निर्वहणं च तत् ॥

इहोदाहरणमेकश्लोकेन ।

कथमविकृतप्रत्यापत्तौ प्रियेस्खलितोत्तरे

विरहकृशयाकृत्वा व्याजं प्रकल्पितमश्रुतम् ।

असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादसम्भ्रमं

विवलितदृशा शून्येगेहे समुच्छ्वसितंपुनः ॥

एवं महाकाव्येषुपिस्तावल्यादिषु द्रष्टव्यम् । तेषां च किलोत्क्षेपपरिकरपरिन्वासादीनि चतुष्पष्टि-
रङ्गानि तानिचनेहप्रतन्यन्ते । अनुपगतत्वात् । यद्यत्पक्षेपादयस्तथोद्योतादयोऽपि संभवन्त्येव ।
तथाचते प्रथमेष्वधिकारिका आनुपङ्गिकाः प्रासङ्गिकावाप्रयोक्तव्याः । यथासन्दर्भशोभायै
भवन्ति तेनानुसन्ध्यादीनामपि समावेशः लिख्यो भवति । तत्रकिमाधिकारिकं किमानुपङ्गिकं किं
प्रासङ्गिकमिति चेत् ।

तदकार्यं हि फलप्राप्तौ समर्थः परिकल्प्यते ।

तदाधिकाग्विज्ञेयमन्यत्स्यादानुपङ्गिकम् ॥

कारणात्फलसौभाग्यवृत्त स्यादाधिकारिकम् ।

तस्योदाहरणार्थं तु प्रामङ्गिकमिहोच्यते ॥

परमेन पञ्चमन्धय साङ्गा सानुपङ्गप्रसङ्गाश्च दैवपोरूपोभयव्यापारप्रधानतया प्रेधा सम्भवति
अत्रस्थाः सस्थाः समवस्था इति, तत्र गालुदेवस्य प्रधान्य ता अवस्थाः, दैवकृतो हि कार्यपरिणामोऽ-
वस्था । तत्र पोष्टपुत्राद्यय जास्ते, दवमेव च प्रधानत्वेन व्याप्रियते । तत्र ह्यनुगुणेकार्यमारब्ध-
मारम्भादिभङ्गदातिघट्येव । के पुनरारम्भादयः ।

आरम्भप्रनप्रोद्भेद, विच्छिन्नेष्वममातयः ।

तत्र —

ओत्पुत्रमात्रवन्वस्तु यो वीजस्य निवध्यते ।

महत्, फलयोगस्य स गत्व्वारम्भ इष्यते ।

अवश्यतः फलप्राप्तिर्भयोव्यापारः ..... ।

फलं प्रतिफलौत्सुक्यगमन प्रसव उदाहृतः ।

ईषत्प्राप्तियदा काचित्फलस्य परिकल्प्यते ।

भावमात्रेण तं प्रादुरद्भेदमिह सूयः ।

नियोगात्तु फलप्राप्तिं यदाभावेनपश्यति ।

किञ्चिन्हेपां ममाति तामातिमन्तः प्रचक्षते ।

अभिप्रेत समग्र च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।

इतिवृत्ते भवेद्यत्र समाप्तिः सा निगद्यते ।

अत्र

— ग्रन्थपातः —

इति श्रीमद्दाराजाधिराज श्रीभोजदेव विरचिते

राज्यात्मकाशे दूतविशेष दूतकर्मोपपत्तेर्नाम एकोनविंशः प्रकाशः ॥

॥ श्रीः ॥

महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते

शृङ्गारप्रकाशे

॥ त्रिंशः प्रकाशः ॥

एवं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामनुरागस्य रूपमभिहितम् । इदानीं वैधर्म्यतो मानस्वरूपमुच्यते ।
साधर्म्यतस्तु प्रथमानुरागेणैव । तदुक्तम् , तस्य चतुर्णामपि विप्रलम्भमेदानां साधारणत्वात् ,
. . . . . वा सामान्ये विचित्र इति । वैचित्र्यापेक्षया प्रवासात्प्रथममानोऽभिधीयते ।
कथं पुनरस्यवैचित्र्यम् , श्रूयताम् , अर्धहिंदोषोऽपि मद इव मतङ्गजेषु विप्रहोऽपि सहकारमात्र इव
माकन्देषु कादर्यादिहेतुरपि तपःप्रबन्ध इव सार्विकेषु प्रियविनो . . . त्याग इव वदान्येषु,
कटुरपि मरीचावचूर्णे इव श्लेषजेषु, कल्लुषोऽपि कल्लनिवेश इव घनितालोचनेषु, दुरासदोऽपि
ध्रमरभर इव प्रसूनसंस्तरेषु, वक्रोऽप्युक्तिविशेष इव कविकाव्येषु, यूनां मनस्सूपजायमानः प्रकर्षं
. . . . . प्रेमसम्पदः सम्पद्यते, तदुक्तम् ।

रङ्गिष्वाहवमिकुच्छीकआओ धाराओ पेवमखवगस्य ।

अवणमअव्रणखिञ्जंतिमाणसाणाएमिहुणाणं ॥

रतिविप्रहे कुंडीकृताधाराः प्रेमखड्गस्य ।

अक्षमयानीव खिचन्ति मानसानि शायन्तेस्मिथुनानाम् ॥

पूमन्ति जे पहुत्तं कुत्रिअंदासव्रजेवसाअंति ।

तेच्चिअमहिल्लाणपिआ सेसासामिच्चिअवराआ ॥

गोपायन्ति येप्रभुत्वं कुपितं दासाइययेप्रसादयन्ति ।

तएव महिलानांप्रियाः शोभाः स्वामिनपययराकाः ॥

अपि च—

अव्यवस्तरुसर्षणखणपअवसणं सुणिअवअणिव्वंधो ।

उंसवक्थअसेतवोपुवनअपअंसिणेह्वम ॥

जवधणउज्जवगिरओजंधणईसाविसूरणिमाणं ।

सवभावचाट्टअवजवधणवधिणेहोहिव्वणवधि ॥

अन्तर्दितरोपणं क्षणप्रसादनमलीकवचननिर्वन्धः ।

उन्मस्तक सन्तापः पुत्रपदं स्नेहस्य ॥

यत्रनेज्जागरक यत्रनेर्षापि गर्हणं मानः ।

सद्भाव चाट्ट यत्रनास्ति स्नेहस्तस्मिन्नास्ति ॥

कःपुनरयं मानोनाम । यस्यैप त्रिभुवनेऽपि मानोमान इति महान्महत्त्ववाद्दः । उच्यते । दृष्ट-
धुताद्यपराधजन्मा मिथो मिथुनमानसेषु रोवो मानः । सविषयाध्यात्मन्यनभेदादनेकप्रकारः
यस्मिन्मानउत्पद्यते सविषयोऽप्यलीकाप्रियादेरपराधस्य कर्ता धीरोरुतधीरललितधृष्टशठादिनायक-
प्रकारः यस्योत्पद्यते स आश्रयो व्यलीकविप्रियादीनां पोढाधीरधीरोरुतोदात्तादिनायकप्रपञ्चः, यत्
उत्पद्यते तदात्मन्यं व्यलीकविप्रियाद्यपराधः तेनानयोर्माने मिथो विपर्ययः । परस्परआश्रयविषय-
भावश्च व्याख्यातः, स उत्तमः कनीयान्मध्यमश्च, नायिकानायकोमयाश्रयभेदात्, तेषु नायिकाश्रय
उत्तमः । स यथा—

परिउच्चिआणजंपइगहिआविवपुरइच्चुंविआरुअइ ।

तुवणिक्काणववहुआकआवराहेण दइएण ॥

नायकाश्रयः कनीयान्, स यथा—

तणुआइआवराईदिअहेदिअहेमि अंकळेह्वव ।

बहुळपओसेणतुएणिसंसकोअंधआरिअमुहेण ॥

तत्रुकायिता पराकीदियसेदियसे मृगांकलेखेव । बहुळप्रदोपेण एयानृशंस भंधकारितमुखेन ॥

उभयाश्रयो मध्यमः, स यथा—

पणअकुइआणदोवणपि अळिअपसुव्ताणमाणइल्लाणं ।

णिव्वळणिरुद्वणीसासदिव्वणकण्णाणकोमव्वो ॥

प्रणय कुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसृतयोर्मानवतोः । निश्चलनिरुद्ध निश्वासदत्तकर्णयोः कौमल्यः ॥

अपैतेषु मानविषयाश्रयालम्बनमेदाः मानजातयः, मानविशेषाः, विषयप्रकीर्णानि, आश्रयप्रकीर्णानि, आलम्बनप्रकीर्णानि, विषयकर्माणि, आश्रयकर्माणि, प्रकीर्णकर्माणि, मानविकाराः, मानोपलक्षणस्थानानि, मानोत्पत्तिकारणानि, मानोद्दीपनानि, मानविलासाः, मानमोटाप्यितानि, मानसुष्यानुभवाः, मानोत्पत्तिप्रकीर्णानि, मानोपाधिभङ्गाः, मानमङ्गकारणानि, मानोपशान्तयः, मानोपशमलक्षणानि, मानमङ्गोपाधयः, मानानुभवसौरयानि चेति चतुर्विंशतिरर्थाः पृथनपृथक् . . . . पमेदमिमाः क्रमश उदाह्रियन्ते । तत्र विषयाश्रयालम्बनमेदोपमेदेषु धैर्यगुणप्रकृतिप्रवृत्तिनिमित्ताः धीरोदात्तवीरोद्धतधीरललितउत्तममध्यमकनिष्ठमात्स्विस्वराजसतामस दक्षिणशठ घृष्टनामानोमानोपयोगिनो द्वादशगुणविषयमेदाः गुणवयोर्धैर्यप्रकृतिनिमित्ताः उत्तमाम्यमाकनिष्ठामुग्धामध्याप्रगल्भा धीराधीरा उदात्ता उद्धता ललिता शान्तामिनयनामानसबन्धिनो द्वादश । आश्रयमेदाः । प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्मानो मानोत्पत्तिहेतवः दृष्टादृष्टार्थापन्न श्रुताश्रुतार्थापन्नशङ्कितसमायितानुमितोपमितविपरीतोत्प्रेक्षितस्मृतस्वनोपलब्धाहया द्वादशैवालम्बनमेदाः । सैषा विषयाश्रयालम्बनविशेषमेदोपा धिनियन्धनपद्त्रिंशत्तदुपाधिसङ्ख्योदाह्रियन्ते । तत्रविषयविशेषोपाधिनियन्धनेषु धीरोदात्तविषयो यथा—

तद्वितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं वसानः ।

मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीः ब्रजति हि सफलःत्वं वल्लभालोकनेन ॥

धीरोद्धतविषयो यथा—

आताम्रतामपनयामि त्रिवर्णेषु लाक्षाकृतां चरणयोस्तत्रदेवि मूर्ध्ना ।

कोपोपरागजनितां नु मुखेन्दुचिम्बं हर्तुंक्षमायदिपरं करुणामयिस्यात् ॥

उत्तमविषयो यथा—

कल्याणबुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।

ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविष्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥

मध्यमविषयो यथा—

पेच्छसि अणिसणअणोजवसित्रिणअंणदंससेववठिं ।

कोसुहअतुव्वद्दोसोहअहिअंणिवुत्तुंन्मव्वञ्ज ॥

कनिष्ठविषयो यथा-

अहर्थाहेसमअंउपवोढारेखहक्कुणवतवमि ।
पअवहुआए सरोसं सव्ववचअववचआमुक्क ॥

सारिक्कविषयो यथा-

यदि मनसि शमः किमङ्ग चापं शठविषयास्तव वल्लभानुमुक्तिः ।
भवतु दिशतु नान्यकामिनीभ्यः तव हृदये हृदयेश्वरावकाशम् ॥

राजसविषयो यथा-

लीलावतीचरणचुम्बितमौलिमग्रे कान्तं विधूय विहितागसमुच्चचाल ।
अत्रान्तर मुखरनूपुरयुग्ममस्याः सौभाग्यगन्धगजडिण्डिमतां जगाम ॥

तामसविषयो यथा-

ईसामव्वरगुरुएसामिअवेवपरिवडिओपाळंभे ।
कहकहविगमेइखणंविळव्वहसिएविकामिणीसमुव्वळावे ॥

दक्षिणविषयो यथा-

पिअविरहोअ०पिअदंसणंअगुरुआइँदोविक०जाइ ।
ओएतुमंकारिज्जसितीएणमोआहिजाईए ॥

प्रियविरहोऽप्रियदर्शनं च शुष्णी द्वेदुःखे । यथालंकारिभ्यसे तस्यैनम आभिजात्यतायै ॥

शठविषयो यथा-

अविशदवल्लेत्रोपान्तं त्रिलोकनमस्फुटं
चकिनचकिता वाचः स्पर्शः क्वचिज्जनसङ्कुले ।
इति तव मया प्रेमामरम्भे य एव त्रिलोकिताः
कठिनमनसो दुष्टा भावास्त एव विरग्यताम् ॥

धृशविषयो यथा-

अ०ळिअइदि०टिणि०भ०चिओपिचिहु०ओपिळ०गएसिए ।
वहओ विचुंअइवळाअळ०जणकहणुकु०पि०सं ॥

आध्रयविषयोपाधिनिबन्धनेषु हृत्तमाध्रयो यथा-

हसिएहि उवाळ०भा अ०चुवआरेहिँ रोसिअ०वाइ ।

असूहि खंडणाइँ एसो माणो सुमहिळाणं ॥

हसितैरुपालंभा अत्युपचारैः खेदितव्यानि । अध्रुमिः खंडनानि एवमानः सुमहिळानां ॥

मध्यमाध्रयो यथा-

णत्रि तह अणाळवंती हिअअंदूमेइमाणिणी अहिअं ।

अहदूरविअ०भिअगुरुअरोसम०झ०त्थभणिएहि ॥

नापितथानालपन्ती हृदयं परितापयति मानिन्यधिकम् ।

यथादूर विजृम्भितरोप गुरुमध्यस्थवचनैः ॥

कनिष्ठाध्रयो यथा-

हु०णि०ळ०जसमोसरत०चिअणुणेसुजाएअप्पा ।

पाअंगु०ठाइ०तअरसेणतिळअ०विणि०मत्रिआ ॥

हुं निर्लेज समपसर तामेवानुनययथात्वेत् । पाशांगुष्ठालककरसेन तिलकंविनिर्मितं ॥

मुग्धाध्रयो यथा-

सा पत्युःप्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना

नोजानाति सविभ्रमाङ्गवल्गना वक्रोक्तिसंसूचनम् ।

स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्त नेत्रोत्पला

वाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुमिः ॥

मध्यमाध्रयो यथा-

उत्तिष्ठामि विमुञ्चनाथ सुतनु कप्रस्थिता नक्कचित्

नेच्छामिप्रभुणैकमासनमहं जातः कथं वा प्रभुः ।

स्वाच्छन्द्यान्ननु किं कृतं तव मया नो किञ्चिदित्यं गिरा

तन्वङ्गीदयितं दुनेति रुदती कृत्वा मुखं वक्षसि ॥

प्रगल्भाधयो यथा—

एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरतः
 ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
 आलापोऽपि नमिश्रितःपरिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
 कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥

षीराधयो यथा—

घरिओअमरिसपसरोमाण०खट्ठणेविणपडिओ०चिअवाहो ।
 तीण्ण वरं पिअअमे गहिओणिअ०त०तळोअणंणीससिअं ॥

अषीराधयो यथा—

यावन्नोसखिगोचरं नयनयोरायाति तावद्द्रुतं
 गत्वाब्रूहि यथाज्यतेदयितया मानः समालम्बितः ।
 दृष्टेधृष्टविचेष्टिते तु कितवेतस्मिन्नवदयं मम
 स्वेदाग्निः प्लुतिरोधनिर्भरतनोः स्फोरंमुखंजायते ॥

उदात्ताधयो यथा—

भूभेदेन कृतःकृता मुखशशीछायादिना मादृशी
 कालुष्येण न लम्बिताः कलगिरा कोपः स्वतो लक्ष्यते ।
 यत्प्रागल्भ्यमपास्य सम्प्रति नवीभूतं पुनर्लज्जया
 यच्चायं विनयादरः प्रणयिनामुक्तोमहान् वर्तते ।

उद्धताधयो यथा—

गोत्राद्गोत्रमुपैति चञ्चलतया यापादमूलात्प्रभो-
 र्दृष्टायाचपितुर्ममेतिपटके दृष्टापतन्ती जलम् ।
 सेयं सागरिका त्वया पशुपते मूर्ध्निनचारोपिते-
 त्युक्तः कोपकषायपाटलदृशादेव्या हरः पातुवः ॥

ललिताश्रयो यथा—

भ्रूभेदे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रतां
 ईपन्मां प्रति भेदकारिहसितं नोक्तं वचोनिष्ठुरं ।
 अन्तर्वाष्पजडीकृतं प्रभुतयाचक्षुर्नविस्फारितं
 कोपश्चप्रकटीकृतोदयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ॥

शान्ताश्रयो यथा—

सख्यः किंपरुषैर्विमुञ्चतरुषं तस्यापराधः सकृत्
 क्षन्तव्यञ्चपलस्य मांप्रतिपुनःकर्ताप्रियो नाप्रियम् ।
 इत्थं मानपरिग्रहव्यतिकरं हित्वा तथा प्रत्युत
 प्रारब्धानुनया यथापरिजने नैवाकुला हस्यते ॥

मालम्बनोपाधिनिबन्धनेषु दृष्टापराधालम्बनो यथा—

म०झ०समुहावराहंतुहंकरंत०सदळिअदक्षिणगुणं ।
 अगणिअपरिवाअभअंजुअइजण०मिवह०तणंणिवडिअं ॥

अदृष्टार्थालम्बनो यथा—

प०च०खमंतुआरअजइचुंबसिमहइमेहअकओळं ।
 तोम०झपिअसहीए विसेसओ कि०सत०णाओ ॥

प्रत्यक्षमनुकारकयादिचुंबसि इमौदतकपोलौ । तस्मान्ममप्रियसख्या विशेषः कः कस्मादार्द्रः ॥

भ्रुतापराधालम्बनो यथा—

प०तिअणप०तिअंती जइतु०झणहो०तिम०झरुअरीए ।
 पु०ठीएवाहविंदपुळउ०भेएणहिज्जंता ॥

प्रतीक्षि अप्रतिपन्ती यदितयैव न तवरोदनशीलाणाः ।
 प्रष्टेवाष्पबिंदवः पुलकोद्भेदेनमिद्यमानाः ॥

अधुतार्थापञ्चालम्बनो यथा—

निर्मन्त्रेण मयाम्भसि स्मरभयादाली समालिङ्गिता
केनालीकमिदं तवाद्य कथितं राधे मुधा ताम्यसि ।
इत्युत्त्वप्रपरम्परासु शयने श्रुत्वागिरंशार्ङ्गिणः
सव्याजं शिथिलीकृतं कमलयाकण्ठग्रहः पातुवः ॥

शङ्कितपराधालम्बनो यथा—

पङ्कणाव०णि०जंते अ०स्त्राणअसुंदरीएरुवंमि ।
ईसाम०चरगरुईघरिणीहु०कारअंदेइ ॥

एत्यावर्ण्यमाने श्यायानक सुंदर्यारूपे । ईर्ष्यामत्सरगुरुकं गृहिणीहुंकारं ददाति ॥

सम्भावितापराधालम्बनो यथा—

णाकुण्ठि०चिअमाणं गिसासु पासु०तधरविबंधासु ।
सो०णइ असकणपरिभूसण०वेअणं०जइसिब्जाणव्तो ॥

नाकरिष्य एवमानं निशासुसुप्तदरविबुद्धाम् ।

शून्योऽकृतपार्श्वपरिमोषण वेदनां यद्यदास्यः ॥

अनुमितापराधालम्बनो यथा—

णहमुहपसाहिअंगो णिव्दाघुव्वत्तळोअणोणतहा ।
जहणिव्वणाहरोसामळंगदूमेसिमहहिअइं ॥

उपमितापराधालम्बनो यथा—

गोव्वत्तळणविळव्वोरेहं अळिहसिक्किंमहीपव्ठे ।
अहसव्वणिव्वडिआ अणुराअपरवसे हिअए ॥

विपरीतापराधालम्बनो यथा—

भुजगफणसहस्रस्वच्छरत्नासन्निभे निजवपुषिसंपत्नीशङ्कयेर्ष्याकुलोयाः ।
समलिहदयघातान्नूनमन्त्रेः सुतायाः चरणमवतुमृद्गतं सविध्वंसकृद्भः ॥

उत्प्रेक्षिनापराधालम्बनो यथा—

जंतअमेवंतं तीङ्णिव्वोदुव्वेसुतवतिअपणिअव्णजणो ।
विणिअवत्पसाअदुव्वसहणव्वसमोसव्वओरा ॥

स्मृतापराधालम्बनो यथा—

धोआरूढमहुआखणव्वहुव्वोव्वराहदिव्वणळाव ।
हसिऊणसव्वणविज्जइपिण्णसव्वभरिपुळव्वजआकावि ॥

स्वप्नोपलम्भापराधालम्बनो यथा—

भूयश्चाहं त्वमसि शयने कण्ठलम्बा पुरामे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वरं विप्रबुद्धा ।
सान्तर्हासं कथितमसकृत्पृच्छतश्च त्वयामे
दृष्टःस्वप्ने कित्तव रमयन्कामपि त्वं मयेति ॥

अधामीषामेव मेदा ध्वजुर्विशतिर्मानमेदजातय उच्यन्ते । तेच भामः, कोपः, क्रोधः, उरप्रासः, रोषः, ईर्ष्यायितं, मन्त्रयुतं, असूयितं, वैमनस्यं, उन्मादः, मग्युः, मारसर्यं, अभिनिवेशः, अवज्ञावि-
सूरणं, वैलक्ष्यं, अनुशयः, कालुष्यं, शोमः, आधेगः, अमर्षः, कोपातिरेकः, उग्रत्वं, प्रणयकलह इति । तेषु स्त्रीणां ललितकोपो भामः,

भ्रूभेदिभिर्विकम्प्रोष्ठैर्लुलिताङ्गुलितर्जनैः ।
यत्रकोपैः कृता स्त्रीणामप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥

यथा—

दृष्टिं रूपा क्षिपसि यद्यपि भामिनीमां स्निग्धेयमेप्यति तथापि नरुक्षभावम् ।
त्यक्त्वात्तरां व्रजपदैस्खलितैर्यते खेदं गमिष्यति गुरुर्नितरानितम्बैः ॥

षष्ठमादौ वै . . . . हेतुः कोपोयथा—

दूमेइअमंहिअं पुणोपुणोविरहसंगजुं०तोणुणअं ।
दोसपरापु०तठिअंवळ०तणि०वोळिअहर०तिएमुहं ॥

यथावा—

प०ठंतिमअणपसरूपसाअसमुहाविळासिणीसमु०ळवं ।
तीएउणत०सदीरइरोसपरापु०तज०पिएहिविहिअअं ॥

सपय स्वात्पयादिहेतुः क्रोधो यथा—

मंतूणविहरविजिअं . . इअणोसरिअं ।
माइरमण०खळणरे०जतुजअईणतिळअळहुईणपिआ ॥

यथावा—

म०झ०चिअ०वअणि०जं अमर०तीए गुरुए . . . ।
सोह०गपड०चूडो माळ०जविआतुम०णपावइअअसो ॥

प्रियादिपु व्याजनिन्दोत्प्राप्तो यथा—

साकुसुमेहि गुरुइआ महविकओसुह अदंसणेणपसाओ ।
कहअणपिसाअस०दो ळ०गइ णसहि अअस०ळ०स तुह ॥

यथावा—

कीरइगुणोविदोसोसेवत०मिदिदिणेण दि०जइदि०ठि ।
अजस०सणभीभि०जइजहगहिअंतहपहु०तणं रमणि०जं ॥

प्रियापराधात् मनस्संरग्भो रोषो यथा—

तहबंधणअणुराए त हसंमोहविअळ०तविसामा ।
ळावेते०चिअतीएमअगुणारोस०ति०ठिआपसाअविमुहंमिमुहे ॥

यथावा—

णयणपवहोळिरवाह०पुरिआहरमे०तणीसह०वविअणीसा ।
संदूमेइधरगओअंतीसे रोसविरिमाळण०महिअअं ॥

समानासु दानमानाद्यमर्षणमी०र्षावितं यथा—

वाओर०दपणव०इरिवरइअक०णवअ०सदु०पे०चे ।
वाहगुरुअणसंमइवाहुएवहुमुहे दि०ठी ॥

यथावा—

जोतीए अहराराओर०त्तिऊवासिओपिअअमेण ।
सोणिअदीसहगोसेसवत्तिणअणेसु संकंतो ॥

यस्तस्याधररागोरात्रिमुद्रासितः प्रियतमेन । सपवप्रभाते दृश्यते सपत्नीनयनेषुसक्रान्तः ॥

अनुभवापेक्षो मन्थुर्मन्त्रयुतं यथा—

कुविआअ स०चभामा अणुमरिसेपहइणीणपरमाणं ।
खळणे०पाअडिअणिअं सारो पे०मासंगमरिसोअंगइंमंतू ॥
कुपिताचसत्यभामा समेपि बंधूनां मानस्खलने ।
प्रकटितदृश्यसारः प्रेमाभ्वाससदृशःप्रवर्ततेमन्थुः ॥

यथावा—

अत्तान्तरे ललितहारलता नितम्बसंवाहनस्खलित वेगतरंगितांगी ।
देवीव्यपास्यशयनं धृतमानतन्तुरन्तः पुरंगतवती सहसौविदल्लैः ॥

परध्वंसहनमस्यितं यथा—

तोणिणिअपे०मपडिपसाअदूमाण०असहंतिचळिआ ।
जावपइणोचळ०तणेउरपळावक०डिअहिअआ ॥

यथावा—

गोत्राद्गोत्रमुपैति चञ्चलतया या पादमूलात्प्रभोः
भ्रष्टा या च पितुर्ममेव कटके दृष्टा बहन्ती जलम ।
सेत्यं सात्त्विकं त्वया पशुपते मूर्धन्यमारोपिते
त्युक्तः कोपकपायपाटलदृशा देव्या हरःपातुवः ॥

दर्पावसादो वैमनस्यं यथा—

णीसासागमधूसरोवतिमहरोतव्योळकाओवच्छिदो
हु०धु०ह०चिगळेसिद०चवअणंवाहु०ळग०ड०किणो ।
दामाणं बहुव०ळह०सहिअअव्वारिजंमाणिणी
एङ्गिमापरितन्मगाढहिअआगोदूणसव्वंसहा ॥

यथावा—

वेसेणणवधिदुव्वकअव्वअव्वपेमणव्वसंमिपिओउहुइ ।
वेशावणरमणरणअमाणणीए माण०खळणं ॥

विरुद्धवाषादिज कोपातिष्ठय वामादो यथा—

साहसुविल्लासिअणिव्वजे हिल्लवतिसरसावरहपिअआकिं ।
अरहव खवणगुणाओ पहवंताणसुराअए ससहाओ ॥

यथावा —

आमपिअ . . ऋतुहमणरूवसहि रआमणि०गुणा अहे ।
जोवातीएण सरिसो सो किं सब्बो जणो मरउ ॥

अपराधजन्मदुःखोत्पोहितो मन्युर्यथा—

आमूच्यान्तेश्चसितमरुतो यत्कुञ्चोत्सेदकम्पैः
अन्तर्ध्यानात्त्रुटति च बहिर्यादृशोलक्षभावः ।
पद्मोत्क्षेपव्यतिकरहितो यश्च वाष्पस्तदेते
भावाश्चण्डिद्रविनहृदयंमन्युगवेदयन्ति ॥

यथावा—

कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता
निपीतो निश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।
मुहुर्लम्बः कण्ठे तरलयति बाष्पस्तनतटीं
प्रियो मन्युर्जातस्तवनिरनुरोधेनतुवयम् ॥

परगुणसम्भाषनासहिष्णुता मात्सर्यम् यथा—

वेसोसिजीअपंसुल्लअ हिअअरंमाहुवळ्ळहातुव्वझ ।
इअजाणिऊणविमएणईसिअंदव्वपेव्वम्वस ॥

यथावा-

सवचिअरामेइत्तुम० पडिअइ० तिअळंहरणमिण्ण ।
स० भाववाहिदाळ० जाजाणइअंगमंगाईं ॥

अमिनिवेशः यथा-

णसहिअणुणअभणिअंणदेसिपसर० ठहोसमु० कामरिसं ।
कहआएकरचिअदूरविसव्वइअ० णितुर० तुहहिअअं ॥

यथावा-

तहमाणो माणहणाएत्तएमेअदूरमणुवंघो ।
जहसेअणुणीअपिओए० क० गाम० विअपउ० ते ॥

तथामानोमानधनाया तथा दूरमनुयद्धः । यथातस्या अनुनीय प्रियएकमामएष प्रोपितः ॥

. . . . . यथा यथा-

छिन्दानं हृदयं मतिं विधुरया दाक्षिण्यमुन्मीलयन्
देवोत्प्रासनया जनेन जनितं यत्प्रेम सापि प्रियम् ।
सोढं हन्तुमपेक्षितुंजरयितुं निह्नोतुमुत्पुंसितुं
निध्यातुंगदितुं च न प्रणयिभिः तज्जन्मना पार्यते ॥

यथावा-

पे० म० सविरोहिअसंदिट्टिअ० सप० च० खदि० ठविळअ० स ।
इअअ० सवताविसंअइ० सविरसो रसो होइ ॥

अवज्ञा विसूरणं यथा-

. . . . . लामएजीविदं धरंदीए ।
सोअमवमणेइ० रिओ अह० चि अणुणे० जिमिहआसा ॥

यथावा-

पुरासीदस्माकं तनुरियमभिन्नैव सततं
 ततोनु त्वं प्रेयान्वयमपि हताशाः प्रियतमाः ।
 इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं
 हतानां प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥

प्रियावमानाद्विलक्ष्णादिभ्यो लज्जावैलक्ष्यं यथा-

णपि अइह०झपइ . . .
 समुहपडिव०खत्रिळ्ळिआतंमेतु०महइवाअडवचिअमरिसं ॥

यथावा-

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽमिलापं
 व्यर्थं समीक्ष्य ललितं वपुरात्मनश्च ॥
 सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
 शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथंचित् ॥

विप्रियस्य पुनःपुनः स्वरणमनुशयः, यथा-

त०खणजणि अपरिपसभरिअविरोधसंगजु०ताणुसअंतीए ।
 गरु . . . ओळिअ०तं पिअमरिसे०चिअहिअअं ॥

यथावा-

अमुणि०खळ०धमुहेत०खणसंभरिअम०तुदूमिअविहळो ।
 हिअएमाणवर०णिचिर०णचिरेणपणअअगरूओपसमइरोसो ॥

विप्रियोपरागाचिस्तानुद्धिः कालुष्यं यथा-

तंचिअअसोहअमाणोसमुह०जावपणअ०णखंडति पिआ ।
 खळिओअपणअपसरोप०छामाणमइआणिअ०तअकः ॥

यथावा—

वरं भ्रूमङ्गास्ते प्रकटितगुरुक्रोधविभवाः
 वरं सोपालम्भाः प्रणयविमुखा गद्गदगिरः ।
 वरं मानाटोपप्रसरजनितोऽनादरविधिः
 निगूढान्तःकोपः कठिनहृदये संवृतिरियम् ॥

प्रियापराधजघैर्यविध्वंससोभो यथा—

भङ्गंभ्रुवोः श्वसितमानन मश्रुचञ्चुः खेदंमन स्तनुलता च मलीमसत्वम् ।
 नैवावगाहितुमलं सुतनोस्तदेष मन्येऽनुपायपरवत्वमुपैतिकोपः ॥

यथावा—

धीरंधरिअंपिगइ०दूरवळ०गोविपिअणिओ मअराओ ।
 ळहुइअप०म०धाम०खिळंभइपअइवेळविसे हिअअं ॥

व्यलीकानुसन्धानात्क्रोधोद्भेद आधेगो यथा—

तोधाळ०जापणआभणइविअ०खणविअ०णदि०ठि०चो ।
 हासविसेसम०तुगरिइअकंठ०धपरि०खळंतविसुमु०ळाव ॥

यथावा—

उ०मालुंतित्रहिअअं अणुण०जंतीओमाणवत्तीओ ।
 सभ्रिअमणुणिव्भर वाहभरोझूळिअमुहीओ ॥

उन्मूलयंतीवहृदयं अनुनीयमानामानवत्यः । संस्मृतमनुनिर्भरयापमरोपरुद्धमुत्पयः ॥

कृतापराधेषु क्रोधाप्रशान्तिरमर्षो यथा—

अपर०झसुअत्ताहे वीस०ध०चिअजणंमिणि०फळमउए ।
 काउंणि०खिवदु०खंप०तिअसहिअंउ०च ए०कसवचिअहिअअं ॥

यथावा—

तेणणमरामिमणुहिपूरिआअ०जजेणरेसुहअ ।
 तु०गअमणामरवतीमातु०झपुणोविळ०गि०सं ॥

हेननन्निपेमन्धुभिः पूरिताद्य येनरेसुमग । त्वद्गतमनात्रियमाणा मातवपुनरपिलगिष्यामि ॥

कोपातिरेकश्च . . . यथा—

मद्येव त्रिस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ वृत्तं रहःप्रणयिनि प्रतिपद्यमाने ।
भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या भयं शरासनमिघातिरुषा स्वरस्य ॥

यथावा—

इअसावपराहपिअमदंसणपसख्तरोसप०जळिओ ।
सहइविअंभिसंरंभवि०भमो माणिणीसव्धो ॥

तदेवानुनयासाध्यमुप्रता यथा—

दइअगभिसव्वणवदिअमुहळिअमुआइआ कावि ।
रोसविअस०तविसेसप०तळं एसिअसुभइ ॥

यथावा—

अ०चोडिअव०त्थंखंतप०धिए मंथरं तुमं वच्च ।
चित्तसि थणहराआसिअरस मज्झरसविणभंगं ॥

पलादाहृष्टवस्त्रार्धोत्प्रस्तिते मंघरंत्वंवज । चिन्तयसिस्तनमरायासितस्यमध्यस्थापि नभंगम् ॥

अपराधतः प्रियाभिर्मत्संनताडनादिकरणं प्रणयकलहः यथा—

हु०णि०ळ०जसमोसरतंचिअअणुणेसुजाएदेवअणो ।
पाअ०गु०ठाळ०तअरसेणतिळअंविणि०मविअं ॥

यथावा—

पादेमूर्धनिताम्रतामुपगते कर्णोत्पले चूर्णिते
छिन्नेहारलतागुणे करतले सम्पातजातवणे ।
अप्राप्तप्रियताडनव्यतिकरा हन्तुं पुनःकोपिता
वाञ्छन्ती मुहुरेणशावनयना पर्याकुलं रोदिति ॥

अधैतेषां विरोधाच्चतुर्विंशतिः, सहजः, आहार्यः, यौवनजा, विभ्रमजः, स्थिरः, मङ्गरः, समः, विपमः, प्रकाशः, गूढः, चण्डः, मृदुः, उद्भटः, मछुणः, ऋजुः, चक्रः, साध्यः, कृच्छ्रसाध्यः, पाप्यः, असाध्यः, पुराणः, जीर्णः, पुनर्नवः, नय इति । तेषु सहजानुरागजन्मा सहजो यथा—

केळीगो०त०खळणे परे०समु०ळइदिहिदेई ।
बहुपासअपासहरेबहुएवाहो०ळिआ दि०ठी ॥

आहायांनुरागजन्मा आहायो यथा—

अळिअकुणअ०पि

यौवनजानुरागजन्मा यौवनजः स यथा—

अइपीणघणुत्थंभिआणणे सुअणु सुण्णसुं मह वअणं ।
अंधिरंमि जुज्जइ ण जोब्बणंमिमाणो पिए काउं ॥

अतिपीनस्तनोत्तंभितानने सुतनुधुणु ममवचनं । अस्थिरे युज्यते न यौवनेमानः प्रिये कर्तुम् ॥

यथाथा—

ज्योतिर्भ्यस्तदिदंतमःसमुदितं जातोयमद्भ्यश्शिखी
पीयूपादिदमुच्छ्रितंविपमयच्छायात्तजन्मा ततः ।
कोनामास्य विधिः प्रशान्तिपुभवेद्वाढं द्रढीयानयं
ग्रन्थिर्यत्प्रियतोऽपि विप्रियमिदं सख्यः कृतं सान्त्वनैः ।

विनाशकारणैरविनाशनीयः स्खिरः, स यथा—

कोपोयत्रभ्रुकुटिरचनानिग्रहोयत्रमौनं,
यत्रान्योन्यस्मितमनुनयोदृष्टिपातःप्रसादः ।
तस्यप्रेम्णस्तदिदमधुनावैशसंपरयजातं
त्वं पादान्तेल्लुठसि नचमेमन्युमोक्षः खलायाः ॥

विनापि कारणं विनश्वरो भङ्गुरः, स यथा—

भ्रूभेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्वीक्षते
रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।
कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाश्चमालम्ब्यते
दृष्टेनिर्वहणं सवक्ष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने ॥

उत्पत्तेराप्रकर्षविच्छिन्नैकरूपसन्तानः समः, स यथा—

एतोपिणसव्वविओ जहमे विजसव्वतपव्ववारुणराओ ।
मव्वजणतव्वेसमओ कळरामअळोअणेसअसरिसो ॥

विच्छिद्यमानसन्तापो विपमः, स यथा—

धीरेण माणभंगे माणव्वळणेण गरुअधीरारंभे ।
उव्वड्ढ . . . . कमव्वपिसेधिरव्वणळव्वगइहिअअं ॥

साविर्भूतोपलक्षणः प्रकाशः, स यथा—

दुव्वंतारिमणसुहंपिणविमणविळिओणएणपुळ्ढअं ।
रोसागमपडिवेव्वएविसमविरुजंतळोअणव्वतिसुहंअ ॥

मनाविर्भूतलक्षणो गूढः, स यथा—

साहिव्वव्वतिसविरोतूणव्वेअपणडिडजंति ।
मणविआराकुळपाळिआएहिअ . . . ॥

. . . भूतप्रभूतच्छिद्यण्डः, स यथा—

आअंतकओळव्वळिअव्वखरजंपिरिं पुरतोव्वटिं ।
माच्छिद्यव्वव्वतिसरोसं समोसरंति पिअंभूरिमो ॥

आताम्रान्तःकपोलं स्पलिताक्षरजल्पिनशीलां स्फुरदोर्षीं ।
मास्पृश इतिसरोपमपसर्पन्तीं प्रियां सरामः ॥

मद्विपरीतो मृदुः, स यथा—

मिउडीणकआकडुअंणआळविअंअपरंणपडुजुद्धं ।
उव्वळहिआ णरुव्वणए एणविजाणिओमाळो ॥

ध्रुवुदीनदृताकटुकंनालपितंमधरोनप्रस्फुरितः । उपगूढानददिताएतेनापि जानीमोमानम् ॥

आविष्कृतविकृतानेकरूपउद्भूतः, स यथा—

क्षणविकसितो दीर्घश्चासैः क्षणं मुकुलीकृतः
 कृतकहसितैर्व्यक्तो मौनप्रतिक्रियया क्षणम् ।
 क्षणविघटितो नर्मालापैरिति क्रमसूचित-
 स्थगितविषमो मुग्धे मानः कदर्थयतीवमाम् ॥

धैर्यान्तर्हितगम्भीरोमोगीमद्युः, यथा—

यद्दम्यं गुरुगौरवस्य सुहृदोयस्मिन् लभन्तेऽन्तरं
 यद्वाक्षिप्यवशात्प्रसह्य सहतेनमोपचारानपि ।
 यल्लज्जा निरुणद्धि यत्रशपथैरुत्पाद्यते प्रत्ययः
 तर्हि प्रेम स उच्यते परिचयस्तत्तापि कोपेन किम् ॥

.. मुद्गिन्नहृदयार्थोऽनूनुः, स यथा—

इदं कृष्णं कृष्णं प्रियतम ननुश्वेतमथकिं
 गमिष्यामो यामो भवतु गमनेनाथ भवतु ।
 पुरायेनैवं मे चिरमनुसृता चित्तपदवी
 सएवान्योजातः सखि परिचिताः कस्य पुरुषाः ॥

अङ्गुप्रत्यनीको रोषवक्रः, स यथा—

अङ्गस्यास्य मम स्वभावतनुता मातः करोम्यत्र किं
 जाते जागरणारुणेचनयने व्यालोलतारे यदि ।
 कोपस्यावसरोऽत्रकः कथमपि स्मेरं च नाभून्मुखं
 तेनोक्तः सखि किञ्चिदेव चरणावाक्रम्य येन स्थितः ॥

प्रथमयितुं शक्यसाधनः साध्यः, स यथा—

त०ण०स जंसहिअणो भणे०जप०चे०खमंतु दूमिअहिअअं ।
 अणुण०जअजंपंतो जङ्णपरव०महो०चिअंकोव्वविअं ॥

प्रकर्षंभङ्गमात्रोपशान्तशालिभिः प्रयत्नैरनुन्मीलनीयो याप्यः, स यथा-

रमृतिस्वप्नावाप्तत्वदखिलविलासव्यसनिनो
 नमे दूरस्थायां त्वयि बलवदुत्कण्ठिहृदयम् ।
 परं विज्ञातैवं तव तरुणि चण्डत्वमधुना
 रमृतेवा स्वप्नेवा यदिभवति वामैवभवति ॥

सरेप्रयत्नानामगोचरोऽसाध्यः, स यथा-

लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले
 वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।
 दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसोः
 क्रीडातामरसोदरे मृगदृशः श्वाताः समाप्तिं गताः ॥

मनः पर्युषितदग्भ्यः पुराणः, स यथा-

णव्रितहत०खणसुअ०मंणुदुखविअयणाउराओविरुअंति ।
 जहद०ठ०मि पिअअमे अणुणि०जंतीओ तरुणीओ ॥

नापितथातत्क्षणधृतमःसुदुःश्रविचेतनादिरुदंति । यथादष्टेप्रिपतमे अनुनीयमानास्तदयः ॥

मनसोमनसोऽवस्रस्तवीर्यो जीर्णः, स यथा-

विलीनो विस्रम्भः सदपि तदपि प्रेम गलितं
 व्युत्ताश्चित्राकाराः प्रणयसुभगास्ता अपि गिरः ।
 प्रियस्यैवं तत्तद्विनयत्रहिरङ्गव्यवसितं
 किमन्यद्दुःखानां हृदयनगरीचत्वरमसि ॥

प्रशम्योद्भूतः पुनर्नेयः, स यथा-

चतुरचटुभिर्गाढाश्लेषैर्हृठात्परिचुम्बनैः
 अलककलनैर्वारंवारं गतोऽप्यतिमन्दताम् ।
 अपरवनितासङ्गाहृद्यं विलोक्य विलेपनं
 कुवलयदृशः कोपः कान्ते पुनर्नवतां गतः ॥

सद्यः समुपजायमानो नवः, स यथा-

भवतिविततश्चासोन्नाहप्रणुन्नपयोधरं
हृदयमपिचस्निग्धं चक्षुर्निजप्रकृतौस्थितम् ।
वदनमधिकं मूर्च्छाच्छेदात्प्रसादि विराजते
परिगतमिवप्रारम्भेण श्रियासरसीरुहम् ॥

अथैतेष्वेवविषयाभयालम्बनप्रकीर्णकानि चतुर्विंशतिः, तत्र विषयप्रकीर्णकेषु स्वपतिविषयो यथा-

प्रवृत्तैवप्रयामीतिपाणिवल्लभते मुखात् ।
अयातापि त्वयेदानीं मन्दप्रेम्णा करोमि किम् ॥

वपपतिविषयो यथा-

अकअ०णुअतु०क्षक्रएपाउसराईसुजं मए खु०णं ।
उ०प०खामिअळ०जिअ०जपित०गामछि०खि०ळं ॥

अकृतकृतचकृते प्रावृद्धात्रिपुयोमयाक्षुण्णः । उत्पश्याम्यलज्जाशील अद्यापितंमामपंकम् ॥

प्रोपितविषयो यथा-

सहिता अ०चउ०त्तिअळाहिर्किन्नाहुएण छेहेण ।
एआरिंसी लिहंताणए०ति वहिआत्रिएसाओ ॥

समागमविषयो यथा-

कंठ०गहळेणसअंधिआएअवभागओवआरेण ।
वहुआएपिअंमित्रिआआगअ०मिसामंसुह०जाअं ॥

कंठग्रहणेन सैरंधिकाया अभ्यागतोपचारेण । धध्वाः पत्यावप्यागते इयामं मुञ्चं जातम् ॥

कलहान्तरिताविषयो यथा-

अहसोत्रिळ०कहिअओमएअहव्वाएअगहिआणुणओ ।
परवज्जणच्चिरीहिंतुहोहिउवेवखिओणेंतो ॥

अथसचिलसहृदयोमया अमव्यया अगृहीतानुनयः ।

परवाचनर्तनशीलामिर्बुध्मामिरुपेक्षितोनिर्धन् ॥

खण्डिताविषयो यथा—

णहपअपसाहिअंगो णिब्दासुवमवत्तोअणो णतह ।
जहणिव्रणाहरोसामळंगदूमेसिमहहिअअं ॥

नखपदप्रसाधितांगो निद्राघूर्णमानलोचनोनतथा ।
यथानिर्घृणाधरश्यामलांगपरितापयसिममटदयम् ॥

वञ्चकविषयो यथा—

अङ्गुलीकिसलयाग्रतर्जनं भ्रूविभङ्गकुटिलं च वीक्षितम् ।
मेखलाभिरसकृच्च बन्धनं वञ्चयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥

चिरकारिविषयो यथा—

एहिइपिओवतिणिमिसंवजग्गिअंजामिणीएपडमच्छं ।
सेसंसंतावपरव्वसाए परिसंववोळ्ळीणं ॥

एष्यसित्वसिति निमिषमिषजागरितंयामिन्याः प्रथमार्थं ।
क्षेपं संतापपरवशायावर्षमिवव्यतिक्रांतम् ॥

माक्षयप्रकीर्णकेषु खण्डिताभयो यथा—

पच्चूसागअरंजितदेहपिआळोअळोअणाणंद ।
अण्णत्थखविअसव्वरिणहह्रसणदिणवइणमोदे ॥

प्रत्यूपागतरक्तदेहमियालोकलोचनानंद । अन्यत्रक्षपितशर्चरीकनभोभूषणदिनपत्तेनमस्ते ॥

कलहान्तरिताभयो यथा—

हव्धसळ्ळिळाहआएअवहरवतिएट्टिवणसहिसव्ळावं ।
कळ्हंतरिआएविअवअणाहणव्तीएदूमिओपडिवव्वो ॥

पासकसज्जाभयो यथा—

णिग्मविअमंडणाणविसोहावासअमाणिआणविमळ्ळिआ ।
मोहवणेववचळ्ळणो परिओसोव्विअपसाहणंजुवईणं ॥

अग्निसारिकाभयो यथा—

माश्रौपीः सखि यद्वदामि बलवत्प्राणान्तिकोत्कण्ठया
निर्व्रीडास्मि कृताभविष्यतिपुनर्मानप्रसूतं यशः ।
को दोषः स्वयमानयामि यदितं तस्यापगधैरहं
नो दूये स यथातथास्तु मनसः सन्धारणा नान्यतः ॥

चिप्रलम्बाभयो यथा—

कृतककृतकैर्मायाशास्त्रैः त्वयास्म्यतिवञ्चिता
निभृतनिभृतैः कार्यालापैर्मयाप्युपलक्षितम् ।
भवतु विदितं नेष्टाहंते नमेदयितो भवान्
अहमसहना त्वंनिस्त्रेहः समेन समंगतं ॥

प्रोषितपतिकाभयो यथा—

सहितावअ०चउ०चिअअळाइकि०दाउएणळेहेण ।
एआरिस०ळिह०ताणए०तिपहिआविएसाओ ॥

विरोहोत्कण्ठिताभयो यथा—

एहिइसोविपउ०तोअहंअ कु०पे०जसोपिअणुणेज्ज ।
इअकस्सवि पळइमणोरहाणमाळा पिअअमंसि ॥

एष्यतिसोपिप्रोषितो महंश्चाकुपिभ्वामि स्तोप्यनुनेष्यति ।
इतिकस्यापि फलतिमनोरथानांमालाप्रियतमे ॥

स्वापीनमनुंकाभयो यथा—

पश्यन्ती निजमेघ भर्तुरघरे दन्तव्रणं खिद्यते
साशङ्कः स्वयमप्यमर्षपतितान्कृत्वानखान्कुप्यति ।
तन्वी सर्वविवेकहारिणियदे रागस्यतत्रस्थिता
यत्रात्मापि वृथाविकल्पकलितः कोपाय सज्जायते ॥

बालभ्यनप्रकीर्णकेषु परिहासालभ्यनो यथा—

परिउ०चिआणकंपसि चुंवि०जंती . . मुहंहरसि ।
परिसूसमाणविमुहे परिअ०चिमणमहदूमेसि ॥

आशंसालभ्यनो यथा—

होज्जवणे सोदिअहोज०थपिओम०इमम०तुकअरोसं ।
अणुण०जणे सहिअणोचिळ्ळिहुअ०णिअ०छि०ज ॥

जिष्णालभ्यनो यथा—

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः
साहंसैःकृतकौतुका चिरमभूद्रोदावरीसैकते ।
आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्यबद्धस्तया
कातर्यादरविन्दकुट्मलनिभो बद्धः प्रणामाञ्जलिः ॥

उपदेशालभ्यनो यथा—

. . वअणिपि०जइहाळाहळंविसमस०जं ।
जंहिअअं अणळंघधिर०दि०जसिमाण०सए०ताहे ॥

धुतूदलालभ्यनो यथा—

भूभेदे रचितस्तदीक्षणपरे निस्तर्जते लोचने
गात्रं प्रावृतमंशुकेनसकलं वृत्तिर्गिरांसंयता ।
चेतः कौतुकत्रिहूलं भ्रमति मे तत्केन वा दृश्यते
गत्वादूर्तिं तमानयप्रियतमं मानःकृतीऽयंमर्या ॥

कैतघालभ्यनो यथा—

द्रष्टव्यादपसारिते च नयने रुद्धे च वाष्पाम्भसा
कान्तं च स्फुरणेन गण्डयुगलं जातं च हरोल्लिखितं ।
औत्सुक्याद्विनिवर्तितं च हृदयं मग्नं च चिन्तार्णवे
मानश्चाहियते प्रिये दयितया प्रेम्णा निचक्ष्म्यते ॥

कारणालम्बनो यथा—

अव्योक्तज्ञेण विणाअन्धकपअन्तपाहरोहिंळो ।
उच्चडतापरिओसो रोसोविणहोइवेताळा ॥

प्रतापालम्बनो यथा—

रसअज्ज्ञअकअधिकारणाजणिअणिच्चकोवाणा ।
पुत्रअवेआरिञ्जसिअळिअपदुहणएसोह्लाए ॥

अथ विषयाध्ययनशीर्षकमार्गि । तानिप्रत्येकंघोदा । तेषु मानवैकृतानि, मानवितर्काः, मानभङ्गोपायाः, मानपरिश्रमाः, चित्रचाटूक्तयः, प्रियोवालम्भाभ्येति विषयस्यापराधकर्तुः कर्माणि । तेषु मनोद्वन्द्वकर्म-
धाग्वपुक्षेष्टासुवैलक्ष्याभ्युत्पत्त्यादयो मानवैकृतानि । तत्र मनसि वैलक्ष्यमनुशयश्च दृशिज्ञानान्ययात्वं
च यक्त्रेछापाभ्रंशं उःकण्ठावेशश्च वाचिवैकृत्यंप्रविलापश्च वपुषिसन्तापो विषयव्यावृत्तिश्च चेष्टाया-
मारम्भस्तदभिश्चङ्गाचेति । तत्र मनसि वैलक्ष्यं यथा—

पणअन्खळणविळन्खंतव्स . . .
. . . किंकएव्व पिअमुहं किळंइहिअअं ॥

तत्रैवानुशयो यथा—

रेअविअव्धरविअडंएव्कंदोहणविउहविअणोवासं ।
वडताए विसमअंमअणाणुसआणसेव्वहुवपइहिअअं ॥

दृशिज्ञानान्ययात्वं यथा—

परिअळंतीवणिंसं सइरंइळिअकुसुमाउहंवअणंगं ।
विअंरीमिपेच्छतुहरिणहो अणव्धाअउवीठअवमिअं ॥

. . . यथा—

गहणव्धपणवमिगरुअ चिंताळहिअंपेव्छइ .पुरओ ।
वठिअं रोसाळंभं तळोअणंतीएमुहं ॥

यक्त्रेछापाभ्रंशो यथा—

पुरओ चिंतअवळआंपेव्चाअपराहगोरकपिसंवलआं विरआत ।
किंदवेवतिअहरिणीअंणुणअमणोरामुहंसोहं ॥

तस्यैषोत्कण्ठायेद्यो यथा—

ससिद्धिणवसव्ध्वलोओरारिअधीर हिअभळब्धा
 . . सव्कहरिअमपिविरहुक्कंठो ॥

याचि वैह्वयं यथा—

उ०गाहिअपंहु०ठा दरजंपअमु०कवहुळणीसासा ।
 साहंतिविरहिदु०खं असम०तपइ०खिराविसेउ०ळावा ॥

तत्रैव विप्रलापो यथा—

असम०तो विसम०पइ अपरि०गहिअळहओ परगुणाळाओ ।
 त०सपिआपडिवंधाणसमपइसुहा . . .

यपुपि सन्तापो यथा—

. . वाअचित्तिअंविअसंवइओसाहिणोविअपणीओ ।
 तीए समागममणोरहोजलपइणो ॥

तत्रैव विषयव्यावृत्तिर्यथा—

संवडिअ संतोसे पुरंतको०धुहमणि०पहासंवळिआ ।
 विउणिअमणिसंतावा जाआसविसेस दूससरिस्किरणा ॥

चेष्टायामारम्भो यथा—

णसहइकाळ०खेवं मळिओगंतुं . . रुआणुराहेहि ।
 . . . . त०सगमणारंभो ॥

तत्रैव तद्विमिश्रणं यथा—

जहजहतीएभवणं पावइकहधूसहावराहविळ०खो ।
 तहतह सेअहिअअहरहिअअंरु०मिसंसअ०मिणिस०णं ॥

मानसत्तानुबन्धप्रकर्षसम्पर्कानुगमपुनःप्रादुर्भावेषु विविधालोचनं वितर्कः यथा—

दृष्टा मुग्धस्मितमविकृतं कोपसम्पर्कशंसि ।
यामीत्युक्तं भृशमपटुतामात्मनःख्यापयन्त्या
मानस्यान्तर्विरचितपदस्येयमारम्भलीला ॥

तत्रैव वैविध्यं यथा—

अरुणं भवत्युदश्रुच रजोऽपि करुणैर्विघूर्णितंचक्षुः ।
मन्युं विना तु नस्युः कण्ठोरःकुण्ठिता वाचः ॥

मानानुबन्धो यथा—

ललाटः सन्धत्ते . . . स्पृहयति
मुखेन्दुर्माञ्जिष्ठीभवतरति सद्यः परिणतिं ।
प्रियायास्तन्मन्युर्जितमदनतन्त्रो विजयते
. . . . . ॥

तत्रैव वैविध्यं यथा—

तीपदं सवणअंहखळणजणिओ मुह०मि मणहदे ।
देसो विहरइहिअअं गअपळ्कोव्व मअळंचणंमिणसिण्णो ॥

मानप्रकर्षो यथा—

णवितहअणाळवंतीहिअअं दूमेइमाणिणीअहिअं ।
जहदूरविअंभिअ गरुअरोसमज्झत्य भणिएहिं ॥

नापितथानालपन्ती हृदयंदुनोतिमानिन्वधिकं । यथादूरविजृम्भित गुरुकरोपमध्यस्यमणितैः ॥

तत्रैव वैविध्यं यथा—

समारूढप्रीतिप्रणयचहुमानात्प्रतिदिनं
व्यलीकंवीक्ष्येदंकृतमकृतपूर्वं खलु मया ।
प्रियामुञ्चत्यद्य ध्रुवमसहना जीवितमसौ
प्ररूढस्य प्रेम्णः स्वलितमविपह्वां हि भवति ॥

मानसस्यको यथा—

भ्रूभेदे सहसोद्वतेऽपि वदनं नीतं परानम्रतां
 ईषन्मां प्रतिभेदकारिहृसितं नोक्तं वचोनिष्ठरम् ।
 अन्तर्वाप्यजडीकृतं प्रभुतया च क्षुर्न विस्फारितं
 कोपश्च प्रकटीकृतो दयितयामुक्तश्च न प्रश्रयः ॥

तत्रैव वैविध्यं यथा—

तदेवाजिह्वाक्षं मुखं मविशदास्तागिरश्माः
 स एवाङ्गाक्षेपो मयि सरसमाश्लिष्यति तनुम् ।
 यदुक्तप्रत्युक्तं तदपद्म शिरःकम्पनपरं
 प्रिया मानेनाहो पुनरविकृतामे नववधूः ॥

मानस्यागमो यथा—

जाणइजाणावेउंअणुअवि०दविअमाणपरिसेसंअइरि०क०मिवि ।
 वि . . . विणआवळंयणं स०चिअकुणंती ॥

जानातिहापयितु मनुनयविद्वाधितमानपरिशेषं । यिजनेपिचिनयावलंयनंसैवं कुपेती ।

तत्रैव वैविध्यं यथा—

कुप्यत्यकस्मात्कुपितापि रम्या स्वयं प्रसादं समुपैति प्रश्वात् ।
 स्वयं प्रसन्नेति विभर्तिलज्जां अतूर्यकं प्रेक्षणिकं प्रियामे ॥

मानस्य पुनः प्रादुर्भावो यथा—

तुच्छीकृतः किमपि संवृतसम्भ्रमेण . . पुनर्वहुलतागत एषमन्युः ।
 . . . लम्बामेकावलीमिव यदश्रुकणाः पतन्तः ॥

तत्रैव वैविध्यं यथा—

भवतु रुपि कठोरा किन्तु रम्या मृगाक्षी
 निरुपधि मधुगणां स्वादयोऽमी विकाराः ।
 श्रयति कठिनभावः शुक्तिपात्रेष्वपेयाः
 कलवनवहुमानस्तास्तुमुक्ताफलान्तः ॥

मानापनयने सामदानमेददण्डयोगा मानभङ्गोपायाः । तेषु प्रियवचनमनुवृत्तिःप्रणामोसामः ।
 अतिसन्धानं समर्पणं . . . मिति त्रिविधं दानं । शङ्काद्युत्पादनमिन्द्रजालंमायेति त्रिविधो मेदः ।
 अपेक्षाप्रतिकोपः प्रस्थानमिति त्रिविधो दण्डः । तत्र सामप्रकारेषु प्रियवचनं यथा—

तरळ० छि चंद्रव्रअणे धोर० धिणि करिकरोरुतणुम० झं ।

दीहाण सम० पइसि सिरजामिणीकहणुदे माणो ॥

तरळाक्षि चंद्रवदनेशूळस्तनि करिकरोरुतणुमध्ये ।

दीर्घानसमाप्यतेशिशिरयामिनीकथंनुतेमानः ॥

अनुवृत्तिर्यथा—

ए०कं पहरुद्विण्णं हत्थं मुहमारुणवीअंनो ।

सोविहसंतीएमएगहिओचीएणकंठ० मि ॥

एकं प्रहारोद्धिन्नं हस्तंमुघमारुतेनवीजपन् । सोपिहसन्त्यामयागृहीतो द्वितीयेनकंठे ॥

प्रणामो यथा—

तोइअपिआणुव० तण मउळिअहिअआएएवसेसवहूओ ।

संभाविअ० छिहिओ हरिणापादपडणंमितीएअमरिसो ॥

दानप्रकारेष्वतिसन्धानं यथा—

दोहंचिअहिअअरंविआ एणिन्वडइपिअमेसुपसाओ ।

णीसाम० णापकओ अकरमाणोवळअर . . ॥

. . जन . . णमितुहंअमआवयलोलभमरलंधिअकुसुमं ति ।

असगअदाणसीहरतुसारत० णाअप० लवंस० गदुमं ॥

समर्पणं यथा—

सकट्ट० गहरहसु० तंणिआणणा पिअइ पिअअमविइण्णं ।

धोअ० धोअं रोसोसहंव माणंसिणीमइरं ॥

सकचप्रदरमसोत्थानिताननापियतिप्रियमुघवित्तीर्णम् ।

स्तोकस्तोकरौषीषधमिषपद्यमानिनीमदिराम् ॥

भेदप्रकारेषु शङ्काद्युत्पादनं यथा-

प्रसादेवर्तस्व प्रकटयमुदं सन्त्यजरूपं

प्रियेशुप्यन्त्यङ्गान्यमृतमिवतेसिञ्जतुवचः ।

निदानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापयमुखं

नमुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥

इन्द्रजालं यथा-

हेम्याणां हेमशृङ्गश्रियमिवनिवहैरर्चिषामादधानः

सान्द्रोद्यानद्रुमालीप्लवनपिशुनितात्यन्ततीव्रदिभावाः ।

कुर्वन्क्रीडामहीध्र सजलजलधरश्याभलैर्धूमपादैः

एप्लोपार्तयोपि

नः ॥

माया यथा-

जंवि अळिओवआरं परुसद० खि०णआइघे० पइहिअअं ।

जइसेविसिणेहो० ळिअणणामस० भावकैअवविसेसो ॥

दण्डप्रकारेवृषेक्षा यथा-

कइअवपरंमुहाणंघोओसरिआण ए०कसअणंमि ।

पूरि०जइरोमं पु०गमेण दोणिओ विआसो ॥

प्रतिकोपो यथा-

रुससि रु०ठिअ

प्रस्थानं यथा-

सव्यलीकमवधीरितखिन्नं प्रस्थितं सपदिकोपपदेन ।

योपितः सुहृद्विस्म हणद्धिप्राणन(यमधिवाप्पनिपातः ॥

मानो दृग्बन्तवाग्बपुक्षेष्टासु मानवैकृतानुयोगो मानपरिप्रशः समनति यथा—

किमिति कबरी यादृक्तादृग्दशौ किमकज्जले
नखलु लिखिताः पत्रावलयः किमद्यकपोलयोः ।
अयमयमयं किंचक्लाम्यत्यसंस्मरणेनते
शशिमुखिसखीहस्तन्यस्तो विलासपरिच्छदः ॥

दशि यथा—

कोसइमेसुबहुसो विसम०बु०तंतण०जण०चधिकलुसा ।
देहाव०गेसुतुहं परिव०धंतुीणअणेसु बाहु०पीडा ॥

घक्त्रे यथा—

कोसमल्लिआवअंसं वअणणीतासप०णुआहरराअं ।
वअणं वह०णिकसोअरिअरसंकामिअकओळप०ताळे०खं ॥

घात्ति यथा—

तणुअंपिअणिव्वडअंपुणोपुणोवेदिराहरो०घए सुणिअं ।
वअण०भंतरभरिअं हिअअ०ळिअकिंतुह०पस०मइवअणं ॥

घपुपि यथा—

कान्त्यापाटलया किमद्यसकलाक्रान्ता मुखेन्दोः प्रभा
किञ्चोष्णैरधरैः सरोरुहमुखि श्वासानिलैः शोष्यते ।
इत्युक्ताऽपि पुनः प्रकोपपरया मौनेन निर्भस्सितो
मानिन्या सुहदेव वाष्पपयसा गच्छन्धृतो वह्मभः ॥

चेष्टायां यथा—

श्वासोत्कम्पतरङ्गिणि स्तनतटे धौताञ्जनश्यामलाः
कीर्यन्ते कणशः कुशाङ्गि किममी वाष्पाम्भसोविन्दवः ।
किञ्चाकुञ्चितकण्ठरोधकुटिलाः कर्णामृतस्यन्दिनो
हुङ्काराः कलपञ्चमप्रणयिनस्त्रुत्थन्ति निर्यन्ति च ॥

प्रियाप्रत्यानयनाय प्रियस्य भुजङ्गभाङ्गिभाषितानि चित्रचाटूक्तयः । ताश्च भात्मनो दोषाभ्युपगमे
दोषानभ्युपगमे उभयाभावे च परस्परदोषारोपणे दोषानारोपणे हभयाभावे च । तत्र दोषाभ्युप-
गमो यथा—

आताम्रतामपनयामि विवर्णण्युप लाक्षाकृतां चरणयोस्तवदेविमूर्ध्ना ।
कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुविम्बे हर्तुंक्षमा यदिपरं कर्हणामयिस्यात् ॥

तत्र दोषानभ्युपगमो यथा—

प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे नघटते
करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।
नमेदोऽपोस्तीति त्वमिदमपिच ज्ञास्यसिमृषा
किमेतस्मिन्वक्तुं क्षममिति नवेद्दि प्रियतमे ॥

उभयाभावो यथा—

त्यजहपमिमां त्वं मामैवं न वक्तुमहंक्षमे
कथमितियतोनायंन्यायः प्रभाधनुजीविनाम् ।
चरणपतने चण्डि प्रायःस्फुरन्ति मनोरथाः
किमुतवयं तन्वेः तस्यां धुरिप्रणयस्यते ॥

यथावा—

आधातुं विनयं निरागसि जने कुप्यन्तु नामेश्वराः
तेनस्वाशयशुद्धिरेवसुवचाप्रायः प्रभूणां पुरः ।
मिथ्यामानिनि मन्यसे यदि तदा नित्यं
. . . . . ॥

दोषानारोपणे यथा—

दातुं वा प्रभवसि मामन्यस्मै हर्तुमेव वा दासम् ।
नाहं पुनस्तथात्वं यथाहिमाशङ्कसेभीरु ॥

उभयामावे यथा—

कअवि० पिओणमाणिणिभणमिकहत्तु० छवअणपडिऊळं ।
कअवि० पिओ० तिएअ० विदारुणं ताउमं भणसु ॥

प्रियायाः प्रवृत्तिदुपणमुपालम्भः । सद्विधा प्ररूढविस्त्रम्भायामप्ररूढविस्त्रम्भायां च । तयोः
प्ररूढविस्त्रम्भायां दोढा । प्रकृतिस्थाकोमलकठोरनागरूपनागरो प्राग्य इति । तेषु प्रकृतिस्थो यथा—

अ० खंडिएवि पणए अकअंमि० वि० पिए अक० जेपिमहं जाअं ।
चिअवअणळि० जं तुहरोस० मिहिअएणिअव्तेमि पिअं ॥

कोमलो यथा—

अपरिविखिअदोसगुणं अववमणिअचिरवपरूढवीसंहरसं ।
अवभरिआनुराअं तुमेविम . . रूसिउवजण खिणं ॥

कठोरो यथा—

णअणणअभणिअंणदेसिपसरंणहोसिमुक्कामरिसकहआ ।
एवकरसंचिअदूरविसंवइअणिण्डुरं तुहहिअअं ॥

नागरो यथा—

वीसंभणिअविसंकेविण्णवधिअकवअवपं आरं ।
णिजणे आसवकिअवपहिअअव्ळाउवजंतोअकहणळग्गउअअसो ॥

उपनागरो यथा—

जावणळक्खेइ परोजावणअव्भइपिअवमिप . . सिघा ।
ताळअकओपआरं किरत्तिकआहिअअबहुमअ ॥

प्राग्यो यथा—

अवराहेण ऊणचिरवमणसु तुमंहिअअउक्करोसावि ।
पुडकं अगएऊणइमं तुहोवजइतुहवमिपसाअं खळिअं ॥

अप्ररुढाविद्यममायामपि प्रकृतिस्वैर्यपोद्वैप्रकृतिस्वादिमेदात् । तेषु प्रकृतिस्थो यथा—

क्षणविकसितो दीर्घश्वासैः क्षणं मुकुलीकृतः
 कृतकहसितैर्व्यक्तो मौनप्रतिक्रियया क्षणम् ॥
 क्षणत्रिघटितोनर्मालापैरिति क्रमसूचित-
 स्थगितविषमो मुग्धे मानः कदर्थयतीवमाम् ॥

कोमलो यथा—

कपोले पत्ताली करतल निरोधेन मृदिता
 निपीतोनिश्चासैरयममृतहृद्योधररसः ।
 मुहुर्लम्बःकण्ठे तरलयतिवाप्परस्तनतटीं
 प्रियो मन्युर्जातस्तवनिरनुरोधेनतुवयम् ॥

कठोरो यथा—

कृशप्राया गत्रिः कृशतनु शनैः येन विनमत
 प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्णत इव ।
 प्रणामान्तो मानरत्यजसि न तथापि क्रुधमहो
 कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते चण्डिकठिनम् ॥

नागरो यथा—

कृतो दूरादेव स्मितमधुरमन्युद्रम विधिः
 शिरःस्याज्ञान्यस्ता प्रतिवचनमप्यानतिमति ।
 नदृष्टेशैथिल्यान्मिलनमिति चेतो दहति मां
 निगूढान्तःकोपा कठिनहृदये संवृतिरियम् ॥

उपनागरो यथा—

वरं भ्रूभङ्गास्ते प्रकठितगुरुक्रोधविभवाः
 वरं सोपालम्भाः प्रणयविमुखा गद्गदगिरः ।
 वरं नानाकोपप्रसभजनितोऽनादरविधिः
 न गूढान्तःकोपा कठिनहृदये संवृतिरियम् ॥

मान्यो यथा—

त्वया क्षान्तं क्षान्तं कुरुमुखमितो मां प्रतिकृतं
निधेहीमंपृष्ठे ममकरमयंकान्तनिहितः ।
सखीनां निर्वन्धा न्ममच धृतपाणेः प्रणमतः
प्रियेचारुप्रीतेस्तव परमगूढामयिरुपः ॥

अथ मानावस्थाः, मानमर्यादाः, मानोपक्रमाः, मानप्रतिभेदाः, मानविमर्शाः, मानोपालम्भाश्चेत्या-
भयस्य व्यलीकमियादिसोदुः कर्माणि । तत्र मनोदन्ववत्तवाग्धपुञ्जेषु मानवैकृतानि मानावस्थाः ।
तत्र मनसि चिन्ताव्यामोहश्च, दृशि दैन्यं प्रजागरश्च, घक्त्रेवैवर्ण्यमुन्मादश्च, वाच्यरतिर्विलापश्च,
घपुपि काश्यविषादश्च, चेष्टायां शून्यता निर्वेदश्चेति । तेषु मनसि चिन्तायथा—

अणुणमणिरासगरुअंपडिवव्वस्सगरुअव्त्तणेणिसव्वणं ।
पेव्वासंघेण पुणो समांसंती . . . ॥

तत्रैव व्यामोहो यथा—

दूरगअ० पिणिअ० तै दूरणिअव्वं पुणोपउव्वत्तइपेव्वं ।
कह्होइपरिणामो माण० सइमो हंतिमुहि० जंति ॥

दृशि दैन्यं यथा—

पडिवव्वे दूमि० जइजिण्णवीसवइगुरुअमंतुपडिहअ ।
तीसकह्विसहिअणेख० डि० पे० मळहइणिस० सइदि० ठि ॥

तत्रैव प्रजागरो यथा—

स० झउअहअमाणो ओ० गवगहिओमएअह० वाए ।
रअणीसुविसअउ० जेणि० च० ज० गाविआजेण ॥

घक्त्रे वैवर्ण्यं यथा—

पे० च्छइअसोपिअअंमु० दिअसत्रिओअपरिधूसरो ।
ळ० गमुहि० ससि द० सण

(ग्रन्थपातः)

सपादानविमर्शो यथा—

अ०ळाअणुअणीओ . . . . .

सशयविमर्शो यथा—

प्रारब्धेनुनये पुनर्द्विगुणिते मन्यौ सखीनर्मणा
 प्रत्यापत्तिसमुत्सुके प्रियतमे पादानते तिष्ठति ।
 मन्यूपीडकृतागसाश्रुकलुपामुत्तानयन्त्या दृशं
 मानिन्याक्षतमानलाघवभयादन्तर्द्विधैवास्यते ॥

उपेक्षाविमर्शो यथा—

त्रिलीनो विस्रम्भरसपदि तदपि प्रेमगलितं
 च्युताश्विन्नाकाराः प्रणयसुभगास्ताअपि गिरः ।
 प्रियस्यैवं तत्तद्धिनयवहिरंगव्यवसितं
 किमन्यद्दःखानां हृदयनगरीचत्वरमसि ॥

सिद्धिविमर्शो यथा—

भ्रूभेदो रचितश्विरंनयनयोरभ्यस्तमामीलनं
 रोद्धुं शिक्षितमादरेणहसितं मौनेऽभियोगः कृतः ।
 धैर्यं कर्तुमपिस्थिरीकृतमिदं चेतः कथंचिन्मया
 ब्रह्मो मानपरिग्रहे परिकरः सिद्धिस्तु दैवेस्थिता ॥

असिद्धिविमर्शो यथा—

णिव्दाभंगोआपंडुरत्तणं दीहराअणीसासा ।
 जाअंतिजस्सविरेहे तेणसमं कीरिसो माणो ॥

निद्रामङ्ग मापांडुरत्तं दीर्घाश्चनिश्वासाः । जायग्तेपस्यधिरुहे तेनसमंकीदृशोमानः ॥

मानवस्याः प्रियमुद्दिश्य स्वपरप्रवृत्तिगर्हणमुपालम्भः, सयोदा । आत्मविषयः, प्रियविषयः, आत्मा-
श्रितविषयः, प्रियाश्रितविषयः, उभयाश्रितविषयः, अनुभयाश्रितविषयश्चेति, तेष्व्वात्मविषयो यथा—

अ०ण०तिहि तुह . . वामो . . .

यथावा—

अवह०धिऊणसहिजणिआइजाणंकएणरमिओसि ।

एआइताइसोक्खाइ संसओजेहि जीअरस्स ॥

अपहस्तयित्वासखीजहिपतानियेपांरुतेनरमितोसि । एतानितानिसौख्यानिसंशयोयैर्जिवस्व ॥

प्रियविषयो यथा—

सहिअं माण०खळणं पाओपडिवव्वत्रिप्पिअव्धाणरसो ।

सहिओअतुइविओए माइव्वजसुहअळव्वजिअव्ववमि मए ॥

यथावा—

पवतिअजहउव्वण्णा तहअवरव्वंति कामिणीणपिआ ।

माणउणगळिओपआरं पुरओदीसंतिपिव्विअकरव्ता ॥

आत्माश्रितविषयो यथा—

चरणपतनं सान्त्वालापा मनोहर चाटवः

प्रसभजनितो गाढाश्लेषो हठाच्च कचग्रहः ॥

साखियहुरसो यस्यास्वादः सपुष्पराङ्क्यते

हृदयदयिते कर्तुं मानः किमत्र करोम्यहम् ॥

यथावा—

तद्वक्त्राभिमुखं मुखं त्रिनमितं दृष्टिः कुतापादयोः

तस्यालापकुतूहलाकुलतरेश्रोत्रेनिरुद्धेमया ।

पाणिभ्यांच तिरस्कृतः सपुलकः स्वेदोद्गमो गंडयोः

सख्यः किंकरवाणि यान्तिशतशोयत्कंचुकेसंघयः ॥

मियाधितप्रभुत्वविवयो यथा—

साहसुविळासिअणिब्जे हिळवतिसरसावराहपिअआकिं ।
आरहव खण्णगुणाओ पहवंताणसुराअए ससहाओ ॥

यथाया—

कीरइगुणोविदोसो णि०ज

उभयाधितप्रेमविवयो यथा—

पुराभूदस्माकं प्रथममविभिज्ञातनुरियं
ततोनुत्वं प्रेयान् वयमपिहताशाःप्रियतमाः ।
इदानीनाथस्त्वं वयमपिकळत्रं किमपरं
हतानां प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥

यथाया—

कोपोयत्र भ्रुकुटिरचना विग्रहो यत्र मौनं
यत्रान्योन्यंस्मितमनुनयो दृष्टिपातःप्रसादः ।
तस्यप्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्यजातं
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः ॥

अनुभयाधितसखीविवयो यथा—

निश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलं मुन्मूल्यते
निद्रानैति न दृश्यते प्रियमुखं नक्तन्दिद्वं रुध्यते ।
अङ्गं शोषमुपैति पादपतितोयावन्नसम्भाव्यते
सख्यः कं गुणमाकलय्य दयिते मानं वयं कारिताः ॥

यथाया—

मानोन्नतेत्यकरुणेऽयतिपच्छितेति मय्येवधिवकृति रनेकमुखी सखीनाम् ।
दाक्षिण्यमात्रमसृणेन विचेष्टितेन धूर्तस्य तस्य न गुणानुपवर्णयन्ति ॥

अथ प्रतिबोधनं परिहासः उपदेशः प्रतिषेधनं उपजापः स्वलितगोपनमिति प्रकीर्णकर्माणि ।
तानि प्रायशः सखीद्वयोरैवेति तयोरेवोदाह्रियन्ते, तत्र सखीप्रतिबोधनं यथा—

सहिपरिस०चिअगई मारु०वसुत०सवळिअमुहअंदं ।
एआणवाळवापिकिंडंतुकुटिळाणपे०माण ॥

यथावा—

यद्वाचोविपरीतकारिणिमधिप्रेमस्खलेनश्रुतां
यः कल्याणपराङ्मुखि प्रियतमः पादानतो नेक्षितः ।
पश्यैतन्ननु पश्य दुर्नयतरोरस्यापि पापं फलं
येनेन्दुर्दहनो तथा मलयजोवायुः कुठारायते ॥

दृतीप्रतिबोधनं यथा—

किंरुवसि किंविवसो असि०किं कु०पसिसअणुए०कमे०क०स ।
पे०मं विसंवअविसमं नाहसुतेदु०खिउ०तरिइ ॥

यथावा—

अनालोच्य प्रेम्णःपरिणति मनापृच्छय सुहृदः
त्वयादर्पान्मानः किमितिसरलेप्रेयसिकृतः ।
समाकृष्टाद्येते विरहदहनोद्वासुरशिखाः
स्वहस्तेनाङ्गारास्तदलमधुनारंध्यरुदितैः ॥

सखीपरिहासो यथा—

इदमम्लानमालायाल्लंस्तनतटे तव ।
छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥

यथावा—

अवळम्बिअमाणपरं मुहीएएंतस्समाणिणि पिअस्स ।
ब०सपुळउगामाए कहेई समुहट्टिअंहिअअं ॥

भवलंघितमानपराङ्मुख्या भागच्छतोमानिनिप्रियस्य ।
पृष्ठपुलकोद्रमस्तवकथयति सम्मुखस्थितं हृदयम् ॥

यथावा—

ढ०केसि चळिअवळणह०धेमुंचसिअहोमुहीबाहं ।
परिकु०भसिणीसासे बहुअं तेमाणवि०णाणं ॥

आकर्षसिचळितचलयौ दसौमुंचस्यधोमुखीघापं ।
प्रतिरुणत्सिन्निश्वासान् घहुळ्ळेनेमानविज्ञानम् ॥

मानोपदेशेषु सख्युपदेशो यथा—

पाअपडणाणमु०धरवसपळाओडिचुंविअ०वापा ।
त०सणमे०तपसि०जरि चु०को बहुआणइ०काण ॥

पादपतनानां मुग्धेरमसवलात्कारचुचितव्यानां ।
दर्शनमात्रपक्षे भ्रष्टासितुपानांघटुकानाम् ॥

यथावा —

पाअपडिओ णगणिओ पिअंभणंतोवि अप्पिअंभणिओ ।
गंतोविअणिरुद्धो भणक०सकएकओ माणो ॥

पादपतितोनगणितः प्रियभणप्रथमप्रियंभणितः । वज्रपिनरुद्धो भणकस्यकृते कृतोमानः ॥

इत्युपदेशो यथा—

जइपु०तअच्चहुएहि अणुणसो०खेहिअवधिदेकवजं ।
तावरुअगेण्हमाणंखणमेवतंवमि सुहअवमि ॥

यदिपुत्रिवेचदुमिरनुनयसौरथैरस्तितेकार्थं । ताघद्रुदगृहाणमानं क्षणमात्रंतस्मिन् सुमगे ॥

यथावा—

अणुणअन्नमरंपाअपडणूमवंरहसचुंवणसुहेळ्ळं ।
एआइअअण्णइअवसोव्वकओ फळइमाणो ॥

अनुनयप्रसरत्पादपतनोत्सवं सरमसचुंवनसुखं ।

एतानिचान्यानिधापशपपकृतः फलतिमानः ॥

मानप्रतिषेधे सखीप्रतिषेधो यथा-

माणुर्वमंताएमएअकारणंकारणंकुणंतिए ।
अदंसणेण पेवमं विणासिअंपोढमाणेण ॥

यथावा—

जंजं पिउळंअंगंतं तंजाअंकिसोअरि कंसं ते ।
जंजं तणुअंतंतं पिणिठ्ठिअंकिंधमाणेण ॥

यद्यत्पृथुलमङ्ग तच्चज्जातं कशोदरिक्कशते । यद्यच्चनुकं तत्तदपिनिष्ठितं किमत्रमानेन ।

दूतीप्रतिषेधो यथा-

सुहआत्रिसुंदरीत्रिहुतरुणीत्रिहुमाणणित्ति आपुत्ति ।
चंदणळट्टव्वभुअंगदूमिआकिणदूमैसि ॥

सुभगापिसुदर्येपिअलुतरण्यपिअलुमानिनीतिआपुत्ति ।
चंदनलतेवभुजङ्गताडिता किंदूमयसि ॥

यथावा-

णइपूरमव्वहेजोवणवमिदिअहे सुमिव्वचपहिएसु ।
अणिअव्तासुअराई सुपुव्वति किंदिव्वमाणेण ॥

नदीपूरसददोयौवने अतिप्रोपितेषुदिवसेषु । अनिवृत्तासुचरात्रिषु पुत्रिंकिंदग्धमानेन ॥

नायकोपजापेषु सव्युपजापो यथा-

कव्वंजं विणात्रिणात्रिकअमाणडंभरापुळअभिण्णासव्वंगी ।
उज्जुळ्ळाल्लिगणसोव्व लालसा पुत्तिमुणिआसि ॥

कार्यविनापिरुतमानडंभरापुळकमिअसव्वंङ्गी । उज्वलाल्लिगणसोव्वलालसा पुत्रिजातासि ॥

यथावा—

अणुणअपसाइआए तुज्जवरहे चिरं गणंतीए ।
अपहत्तोहअहत्थंगुलीए तीए चिरंरुणं ॥

अनुनयप्रसादितयातवापराधाभिश्चरणयन्त्या । अत्रभूतोमपदस्ताहुत्त्यातयाचिरंरदितम् ॥

दृत्युपजायो यथा—

कवडुञ्जुआ घराई अवजतंए साकआवराहेण ।

अलसाइअरुणविअंभिआइदिअहेणसिक्कविआ ॥

काण्डजुंकावराकी अद्यत्वयासाकृतापराधेन । अलसायित्तद्यदित विजृम्भितानि दिवसेनशिक्षिता ॥

यथावा—

सवभावसिणेहवेवितेएजीणत्तुमं ळिवत्तंतो ।

सासुहअपद्वन्द्वद्वैकुळविचव्वेवसे दिव्ठी ॥

स्फलितगोपनेषु सखीगोपनं यथा—

वेआरिञ्जसिमुग्घे गो०त०खळणेणमाखुत्तुंरुवसु ।

किंरणपे०छसिअ०णहए०दहमे०तेहिँअच्चोहिँ ॥

व्याकुलीक्रियसेमुग्घे गोत्रस्फलितेन मापलुत्वंरोदीः ।

किंवानपश्यस्यैतावन्मात्राभ्यामक्षिभ्याम् ॥

यथावा—

अइचंडिकिंणपे०चसि जंतेसोहरइअण्णगो०तेण ।

अहदेइच्चइमच्छरण०चिअच्छीमुहंददुट्टं ॥

अतिचंडिकिनपश्यसियदिसव्याहरत्यन्यगोत्रेण । अद्यतेहच्छति मत्सरप्रणर्तितार्क्षं सुसंद्रदुम् ॥

दृतीगोपनं यथा—

केळीगो०त०खळणे विकु०पएकइअअंअआणंती ।

दु०द्वसुअपरिहासं अ०झस०चंचिअपरुणो ॥

यथावा—

मावेळवेसुवहुअंपुत्तअ अळिऐहिगोत्तेहि ।

एसाविजाणठच्चिअपरिहासोन्मिरसभणिआइ ॥

माव्याकुलंलयहृकंपुत्रकं अश्रीकैगोत्रैः । एषांपिंशानांत्येवं परिहांसोन्मिधमणितानिं ।

अथास्य पङ्घिकारामवग्नि, जायते, विवर्धते, विवर्तते, विपरिणमते, अपक्षीयते,
विनश्यतीति । पट्ट्चोपलक्षणस्थानानि हृदयं, चक्षुषी, वक्त्रं, घाग्घपुष्पेति । तेषु जायधे यथा-

धूमायतेमनसि मूर्च्छतिचेष्टितेषु सन्दीप्यतेवपुषि चक्षुषिजाज्वलीति ।
वक्त्रेपरिस्फुरति वाचित्रिजृम्भतेऽस्याः शान्तापराधजनितो वतमानवह्निः ॥

वर्धते यथा-

भ्रुवोर्भेदः खेदोमनसि वचसिश्वासभृशता
दृशोर्बाष्पः कम्पोवपुषि कुचयोरश्रुनिचयः ।
विमोहश्चेष्टासु स्फुरितपुनरुक्तान्यधरयोः
तवाकल्पःकोऽयं बत तरुणि मानेन विहितः ॥

विवर्तते यथा-

तदेवाजिह्वाक्षंमुख मविशदास्तागिरङ्गमाः
सएवाङ्गक्षेपो मयि सरसमाश्लिष्यति तनुम् ।
यदुक्तप्रत्युक्तं तदपटु शिरःकम्पनपरं
प्रिया मानेनाहो पुनरपि कृतामे नववधूः ॥

विपरिणमते यथा-

आरुण्यं परिपीयगण्डफलके लब्धोदयः पाण्डिमा
विश्रान्तस्फुरितोऽधरस्तरलतांश्चासानिलैर्नीयते ।
मुक्तासौष्ठवकर्करा च वलना कार्श्यश्चयैरङ्गकैः
कष्टो मानकलिस्तनुर्नसहते त्वं कोपना किं ब्रुवे ॥

अपक्षीयते यथा-

भ्रूभेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्धीक्षते
रुद्धायामपिवाचि सस्मितमिदं दग्धाननंजायते ।
कार्कर्यंगमितेऽपिचेतसि तनूरोमाश्चमालम्बते
दृष्टेर्निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने ॥

विनश्यति यथा—

दृष्टेलोचनवन्मनाङ्मुकुलितं पार्श्वस्थितेवक्लवत्
 न्यग्भूतं बहिरासितं पुलकवत्स्पर्शं समातन्वती ।
 नीवीबन्धवदागतंशिथिलतां सम्भाषमाणे क्षणात्
 मानेनापसृतं हियेवसुदृशःपादस्पृशि प्रेयसि ॥

अथातो मानोत्पत्तिकारणानि । विप्रियकरणं, प्रियाकरणं, धारितवामता, कामचारः, स्वरूपतान्यत्वं, शास्त्रं, प्रतारणं, खण्डनं मवज्ञानं, अकृतज्ञता, सपत्नीनामप्रहर्षणं, गोत्रस्पृष्टमिति । तेषु विप्रियकरणं यथा—

तंतिअसकुसुमदाणिं हरिणाणि०महिअसुरहिगंसामोअं ।
 अ०पणइअ०पिदूमिपणइणि हिअएणरु०पिणिएविअ०णं ॥

प्रियाकरणं यथा—

मर्येत्र विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ वृत्तं रहःप्रणयमप्रतिपद्यमाने ।
 भेदाद्भ्रुवोःकुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या भ्रंशरारासनमिवातिरुपास्तरस्य ॥

धारितवामता यथा—

जह जहवाएइपिपियोतहतहणच्चामिचंचलेपेम्मे ।
 वल्लीवलेइअङ्गं सहावतन्दे विरुक्खम्मि ॥
 ययायथावादयतिप्रियस्तथा नृत्यामिचञ्चलेप्रेग्णि ।
 वल्लीवलयत्यङ्गं स्वभावस्तभ्वेपिवृक्षे ॥

कामचारो यथा—

दूसहकआवराहं अवसाहेविगुरुएपसाआहिमुहं ।
 अ०प०चंदवअ०तंपिअचपे०मं चजो०णत्रिजुउ०चंति ॥

स्वरूपतान्यत्वं—

ईसाम०चग्रहिएहिणि०विआरेहिमामिअ०छीहि ।
 ए०णिंजणोजणं पित्रणिअ०छएकहण०झि०जामो ॥

ईर्ष्यामत्सररदिताभ्यां त्रिविकाराभ्यां मातुलान्यक्षिभ्यां ।
 इदानींजनोजनमिषनिरीक्षते फयंनक्षीयामहे ॥

शाठ्यं यथा—

पडिभिदह होंतवरं घरिणीदइअं पर०मुहणुव०णं ।
वासघरदीपणं गीसासंदोलिअसिहेण ॥

प्रतारणं यथा—

कंडु०जाआवराई साअ०जतएकआवराहेण ।
अलसाइअस०णविअंभिआइदिअहेण सि०खविआ ॥

सण्डनं यथा—

प०चूसागअणवराअरे०तकरलोअलोअणाणंद ।
अणत्थगमिअसव्वरिणहहुसणदिणवइणमोदो ॥

अवज्ञानं यथा—

उम्मूळअंतिवहिअअं इमाअदे तुहविर०जमाण०स ।
अवहेरिपसविसवुळवळवतणअणवधदिळाइ ॥

अकृतज्ञता यथा—

अकअवणुकतुञ्जकएपाउससाईसुजंमएखुवणं ।
उव्पेखिमोअळवज्जिरअज्जवितंगामचिकखळ्ळं ॥

सपत्नीनामग्रहणं यथा—

निर्मम्रेण मयाम्भसि स्सरभरादाळि रसमालिंकिता
केनाळीकमिदंतत्राद्यकथितं राधेमुधाताम्यसि ।
इत्युत्त्वन्नपरंपरासुशयनेश्रुत्वावचदशार्द्धिणः
सव्याजंशिथिलीकृतः कमलयाकण्ठग्रहः पातुवः ॥

गोत्रस्खलनं यथा—

अवधइगोन्तवखळणे खळपिअळिअसंगळंतविसाओ ।
एवतणिअवतिअवाहोणेवतळिअवतदइउव्वरोजुअइजणो ॥

-अकृतज्ञतवकृतेप्रावृद्धारिपुयोमपाशुणः । अरपश्याम्यलज्जाशील अद्यापितंग्रामपद्म ॥

मानोपलक्षणानि अथञ्चान मत्यादरो, विरुतधीक्षण मनालोको ऽसम्भापणं, पाक्पाक्य
मधूद्रमो, दीर्घनिश्वास मयिलक्षितं, ध्याजनिष्ठि रत्यग्तानुसूच्यं, प्रसाधनाप्रहणमिति ।
तेष्वपज्ञानं यथा—

निर्विमुज्य दशनच्छदं ततोवाचिभर्तुरवधीरणापरा ।
शैलराजतनया समीपगामाललापविजयामहेतुकम् ॥

अत्यादरो यथा—

कृतोदूरादेव स्मितमधुरमभ्युद्रमविधिः
शिरेस्याञ्जान्यस्ता प्रतिवचनमप्यानतिमपि ।
नदृष्टेः शैथिल्यान्मिलनमिति चेतोदहति मां
निगूढान्तःकोपा कठिनहृदये संवृतिरियम् ॥

विरुतधीक्षणं यथा—

दावंतेणे तुहमुहं . . . . .

अनालोको यथा—

स्फुरसिवाहुलतेकिमनर्थकं त्वमपि लोचनभावमहोगता ।
तमहमागतमप्यपराधिनं नपरिबन्धुमलं न च वीक्षितुम् ॥

असम्भापणं यथा—

वाहिष्पंतीवहुअं लावव्णवरव्सणहुदेइ ।
दावेइअमाणिहव्धव्वारव्वज्जअसणाहं ॥

पाक्पाक्यं यथा—

हु०णि०ळ०जसमोसरत०चिअअणुणेसुजाअदेवरणे ।
पाअंगु०ठाइअ०तखुरसेण गिळअं विणि०मविअं ॥

हुंनिर्लज्जसमपसरतामेपागुनययपाते पतव् । पाद्दाहुष्ठाळककरसेनतिलकं विनिर्मितम् ॥

अधूद्रमो यथा—

दूसहमंतुपअंतोमुहु०तसंगळिअधीरपडिउ०त ।
तेणअणंतपरिण०खळिओणपउइतीएमउअंघहोळइवाहो ॥

दीर्घनिश्वासो यथा—

धीर०खळिअणिअंतादूरविअंभतरोसपडिव०झंत ।
पसरंति सेअगरुआवीसमिऊणविअ०मिसेणीसासा ॥

विलक्षस्थस्मितं यथा—

वाहो०ळपुरि . . . . .

व्याजनिवृत्तिर्यथा—

पिअअमविउ०णचसअंअच०खिअंपिअसहंएदंति ।
एमाणि०सिणेहिकहिअं चिअविकामं विरोहो ॥

अत्यन्तानुकूल्यं यथा—

जळविणअवीजसिकामं भणिअंचकरेडितंतहानुरिअं ।
वंसानुभवोदेवंवळिअंण०चिअकभेइबोइ ॥

प्रसाधनाग्रहणं यथा—

कीसमिळिआपअंसंवअ०ळणीसासपउणिआहरताअं ।
वअणंवहसि किसोअरिअकरसंकामिअकपोळप०ताळेखं ॥

अथ मानोद्दीपनानि, वयस्यावाक्यं, विपक्षसन्निधिः, सखीमविलक्ष्यं, सपत्न्युपहासः, सौभाग्य-
दर्शनं, दाक्षिण्योक्तिः, अत्यन्तोपेक्षा, द्रष्टव्यप्रलापः, अपराधस्मरणं, विपक्षानुकम्पनं, आर्द्रापराधता,
प्रियानुनय इति । तेषु घपस्यावाक्यं यथा—

सखिस्थित्वास्थित्वा कुचकलशयोरश्रुविसरैः
उपान्तौ सिञ्चन्ती किमिदमधुनारोदिपिमृषा ।
अलं चास्माभिर्वा निरवधि तदैवात्ररुदितं
तृणच्छन्ने कूपे कथमपि यदैवासिपतिता ॥

विपक्षसन्निधिर्यथा—

सरिसपडिवे०खपुरओ हिअअ०मिअउ०वमाणभंगकल्लुसिए ।
समसुखदु०ख०मिजणे विरि०कसेसोविसेणमाळअमरिसो ॥

सतीघैलक्ष्यं यथा—

गो०त०खळिअ०मिपिएम०णपाउळिअसहिणिवेसिअणअणं ।
आऊरमाणवाहंकीएविनि०वोळिआहरंणीससिअं ॥

सपरन्मुपदासो यथा—

सहिअं माण०खळणंणाओपडिव०खविसिअ०पाणरसो ।
गमिओ . . सुहअउवजिअवपच्मीए ॥

सौभाग्यदर्शनं यथा—

थोरिसुएहिरुणं सपवतिरव्णेणपुवफवळआए ।
हुअसिहरव्तइणोपेवळिऊणसिरमाव्गतुवपडिअ ॥

दाक्षिण्योक्तिर्यथा—

अवर . . . .
. . . . मंडमे दूमेहि दूमेसि एहि ॥

अत्यन्तोपेक्षा यथा—

प्रियसखिययोः प्रेमग्रन्थिस्तथा प्रथमः सनौ
स्फुटितपिठरीबन्धश्चाद्यो विपक्षगृहेऽप्यभूत् ।
जनवदधुना सन्नन्यावांशसाव इहैव तौ
धिगपरिचितं प्रेम स्त्रीणां चिराय च जीवितम् ॥

द्रष्टव्यप्रलापो यथा—

अउओवचिएवचसुरेकवजळिआहरकरेसिकीसवहे ।
किवणइहिअसवसवळवजाणवजइहवधवाएण ॥

अपराधस्मरणं यथा—

कअविच्छेओ सहिभंगि भणिइसंभाविअपराभए ।
झडिओ पळवइपुणोणअणकओळेसुकोपतरू ॥

विधक्षानुकम्पा यथा—

जामिअहिअभवहरिसाअअहिआअव्त्तणविमुक्कमठ्चरमहुर ।
अणुअंपंतीणविओअव्जसवत्तीणमेसुआउव्व ॥

आर्द्रापराधता यथा—

साह सुविळासिणिअणं जेअहिळंतिसरसावराहापिआ ।
किंअहदवखिणे गुणओपहवंताणए सहसाओ ॥

प्रियानुनयो यथा—

प्रियेण सिक्ता चरमं विपक्षतः चुकोप काचिन्नतुतोप सान्त्वनैः ।
जनस्यरूढप्रणयस्य चेतसः किमप्यमर्षोऽनुनयो भृशायते ॥

अथ मानविलासाः । तत्र सब्यलीकप्रेयसो वाङ्मनःकायकृतप्रवृत्तिदर्शनजन्मा प्रियावक्रोक्ति-
विन्यासो मानविलासः, सद्विधा, सम्मुद्यःपरावृत्तश्च । तयोः प्रियामिमुख्येसम्मुद्यः । सोपिद्विधा-
शुद्धोमिधश्च, तयोरपि शुद्धस्त्रिधा, वाक्प्रवृत्तिजो मनःप्रवृत्तिजः कायप्रवृत्तिजश्च । मिथोऽपिद्विधा ।
वाङ्मनःप्रवृत्तिजः, वाक्कायप्रवृत्तिजः, कायप्रवृत्तिजश्च । प्रियमुद्दिश्य सत्यान्यामिमुख्ये परावृत्तः ।
सोऽपिद्विधा चेतनविषयोऽचेतनविषयश्च, तयोश्चेतनविषयस्त्रिधा, सामान्यनिष्ठो विशेषनिष्ठो
कल्पनानिष्ठश्च । अचेतनविषयोऽपिद्विधा, प्रत्यक्षविषयोऽप्रत्यक्षविषयोऽनिर्धारितविषयश्च । तत्र
सम्मुद्यमेदेषु वाक्प्रवृत्तिजः शुद्धो यथा—

आमणतुहावराहोपिअअमेळोअणाणइहदोसो ।
माणासहचमिचडुळेहिवासिओजेहिअअंमि ॥

सपव मनःप्रवृत्तिजो यथा—

अणमणाहवकुत्रिआअवऊहिअकिंमहंपसाएसि ।
तुहमंणसमुत्पण्णेणमव्झमाणेणविणकव्जं ॥

कायप्रवृत्तिजो यथा—

अवसररो०तु०चिअणिमिआइराअससेहपअ०छइ ।
दंसणमे०तुंमइएहि०जेहिहि०सीळ०तहणणाअं ॥

पाङ्मनःप्रवृत्तिजो मिथो यथा—

पभव०ति०चिअए . . . .

सएव कायप्रवृत्तिजो यथा—

आमजरोमेमंदोअहवणमंदो जण०सकात०ती ।
सुहपुच्छिअसुहअतुमंसुअंधमाग०धिअंछिवसु ॥

आमज्वरोमे मन्दोधवानमन्दो जनस्यकाचिन्ता ।
सुपपृच्छदसुगगसुगन्धमागन्धिदांस्पृष्ट ॥

मनःकायप्रवृत्तिजो यथा—

अणुवत्ततोअम्हारिसंजणंसुहअआहिजाईए ।
चित्तिसिउणोहि अएणाहिजई सुहंजअइ ॥

अनुवर्तमानोऽस्मादशंजनंसुभग धामिजात्या ।
चित्तयसि पुनर्नहृदये अनामिजातीसुखंजयति ॥

परावृत्तविषयेषु चेतनविषयः सामान्यनिष्ठो यथा—

पे०छमापसिभिंदहपिएजणेदंसणिविरमणि०जं ।
पडिभि०णु०वठरदिसोमुअंजमाआहिआळंवि ॥

सएव सव्याभिमुख्यविशेषनिष्ठो यथा—

वाहरउमंसहीओ . . . .

गोत्रस्खलनतः सपत्न्यसुसन्धानेकल्पनामिष्ठो यथा—

पाअपडिअंअम०वेकिंदाणिण उट्टवेसिभत्तारं ।
एअंचिअमसाणं दूरं विगअ०स पे०म०स ॥

अचेतनविषयः प्रत्यक्षविषयो यथा—

सुभउ० चिअंजणंदु० ल्हंपिदूराहिअम्हेआणंत ।

उपआरअजरजीअंपिणंतणकआवराहोसि ॥

सुखपृच्छकंजनं दुर्लभमपिदूरादस्लाकमानयन् । उपकारकज्वरजीवमपिनयन् नकृतापराधोसि ॥

सपवाप्रत्यक्षविषयो यथा—

पिअविरहोअ०पअदंसणं अगरुआइदेविदु० खाइ ।

ज० सातु० मंकारि० जसितीएणमोआहिआईए ॥

प्रियविरहोऽप्रियदर्शनं च गुल्फे द्वेअपिदुःखे । ययात्वंकार्यसे तस्यै नम आभिजात्यै ॥

अनिर्धारितविषयो यथा—

अणुव० तणं कुणतोदेसेविजअहि० णमुहराओ ।

अ० प० वसोविमुअणो पर० वआहिजाईए ॥

यथावा—

अणुव० तणंकिळंतो वेसेविजणेअहि० णमुहराओ ।

अ० प० वासोविमुअणो पर० वसोआहि जाईए ॥

अनुवर्तनंकुर्वन्नेष्येपिजने अमिन्नमुखरागः । आत्मवशोपिसुजनः परवश आभिजात्यात् ॥

अथ मानमोहायितानि । विलास एव काकादिनातिवक्रोमानमोहायितम् । सोऽपिद्विधा । अगोत्रस्खलनविषयो गोत्रस्खलनविषयश्च । तयोराद्यः प्राग्वदेव शुद्धो मिथश्च । द्वितीयस्तवामि-मतनिमित्तो गतिनिमित्तश्च । तत्रशुद्धमिधो पूर्ववदेवत्रिधा । अमिहितनिमित्तस्तु त्रिधा विधिसुखेन प्रतिषेधसुखेन प्रतिषेधविधिसुखेनच । गतनिमित्तोऽपि त्रिधैव, वृत्तानुपहृतः, वर्तमानानुपहृतः, भाविष्यदनुपहृतश्च । तेषु वाक्प्रवृत्तिजं शुद्धं यथा—

स० धामे तु० झपिअ० तण० सकहंतंतितणआणामिपणीमो ।

तुम० चिअसि० खवेसुजहएसुपिआहोमि ॥

अज्ञाने तव प्रियत्वस्य कथं तदिति न जानीमः । तत्र प्रसिद्धत्वमेव शिष्ययथा प्रियामवामि ॥

तदेव मनःप्रवृत्तिजं यथा—

ए०ध०चिअवसतितुमंसाहसुमाकुणसुउणिअंस०स ।
एम०चिआहोइग्ईपरिणइपरुसाणपे०माण ॥

कायप्रवृत्तिजं यथा—

उव्णमसुसुहएअक हउपडिसिदव्डहिअअव्स ।
पव्सुळिकअणिवमएणकिंपाअपडणेण ॥

वाङ्मनस्सग्मिधं यथा—

आरव्वंतीआहिआअंसहंतिविरहंपिअंपअंपळि ।
किंखुपरिसाविअव्टाअहिणंदिव्वंतिमहिट्ठाहिं ॥

नदेव वाक्कायजं यथा—

दीमसिपिआइजवपसिसव्माओ सुहअएत्तिओव्वेअ ।
फाळे ऊणवि हिअअं साहसु कोदाव एव्वत्स ॥

मनःकायजं यथा—

अवरव्दासुखीसव्घोसव्वंतेसु पिअसहिमो अहो ।
गुणणिव्वभरवमि हिअएव्वतिअदोएण माअंति ॥

अभिहितनिमित्ततो विधिमुत्तेन यथा—

एअंचिअमहणामं भणभणदेसुहअकीसविळिओसि ।
पडिभाइजव्णतुव्वसविमवपि कित्तेणणामेण ॥

तदेव प्रतिपेधमुत्तेन यथा—

तुव्वपिअणाउरव्विअइमिणाविसम०खरेणणामेण ।
ज०णउणाऊणअअहसुह०णतएणामं ॥

प्रतिपेधविधिमुत्तेन यथा—

होउणसुअंचिअमएणेअतुमेसुअहकिंचिविपउ०त्तं ।
ए०ताहेसम्हरिऊण भणसुरेम०अजंणामं ॥

गमितनिमित्तको वृत्तानुपहतो यथा—

अहस०भात्रिम०गोसुहअतइं०चेअणवरणि०वूढो ।
ए०णिपिअएअ०णंअंणिवाआळोअ०स ॥

धर्तमानानुपहतो यथा—

ए०धअहं०चेअपिआणअसामाळजभणसु वीस०धो ।
वेसो सुहअपुरओणणि०परि०जंतिस०भावा ॥

भविष्यदनुपहतो यथा—

सुहअमुहु०तंसुवउज्जंतं पडिभाइतंभणि०सिहिसि ।
अ०जणपे०छंति तुहंणि०दागुरुआइअ०चीइ ॥

अथ मानसुष्ठानुभावाः । तत्र माने बहुमानादिसम्पद्योगादयं बहुमतो जिघृक्षितोनुबद्धः
शिक्षित उपद्रुतः विद्रुतश्चेति षोढासंभवति । तेषुबहुमतो यथा—

अ०ध०खरूसणंखणपसंजणिअळिअवअणणि०वंधो ।
ऊम०दअस०दाओपु०तअपअईसिणीह०स ॥

यथावा—

ज०धणउ०ज०गिरओज०धणईसात्रिसूरुणंमाणं ।
स०भावचाहुअंजधणद्धिणेहोतर्हिण०धि ॥

जिघृक्षितो यथा—

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थानेस्थितां सखीम् ।
वालाभ्रुभङ्गजिम्हाक्षी पश्यतिस्फुरिताधरा ॥

यथावा—

भ्रूभेदेगुणितश्चिरंनयनयोरभ्यस्तमामीलनं
रोक्षुं शिक्षितमादरेण हसितं मौनेऽभियोगः कृतः ।
धैर्यं धर्तुमिह स्थिरीकृतमिदं चेतः कथंचिन्मया
बद्धो मानपरिग्रहे परिकरः सिद्धिस्तु दैवेस्थिता ॥

अनुयसो यथा-

तहमाणो भाणतीए एमेणदूरमणुवंधो ।
जहसिविणीओ विविओ पिओए०क०गाम०चिअपरम०धो ॥

यथावा-

लीलावती चरणचुंचितमौळिमग्रे कान्तंविधूयविहितागसमुच्चचाल ।
अत्रान्तरेमुखरनूपुरयुग्ममस्याः सौभाग्यगन्धगजडिण्डिमतांजगाम ॥

शिक्षितो यथा-

पणअकुळअणदो०णविअळिअपसु०ताणइ०ळाण ।
णि०चणि०रु०धणिसहसणि०णअ०णाणकोम०ळो ॥

यथावा-

चुंवसु सह०तउ०तं मुहमिणमेहारिअम्मएजूए ।
माणो उणमु०चइसाळ०गकहमाणइ०तीए ॥

विद्वसो यथा-

ग्रन्धिमुद्ग्रथयितुं हृदयेशे वाससः स्पृशति मानधनायाः ।
भ्रूयुगेन सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेव विभेदः ॥

यथावा-

कारणगहिओविमए माणोएमेअजंसमोसरिओ ।
अ०ध०कपु०ळिअ०केहृतु०शत०म०धएपडउ ॥

अथ मानोत्पत्तिप्रकीर्णकानि । तत्र मानवस्थाः स्वहृदयसखीप्रियतमादिषु पैमनस्यात्प्रकीर्ण-
कानि । तत्र स्वहृदये शङ्कायां यथा-

अ०पप०च०दपहाविरदु०ळहळ०भ०जहिसि . . .

विप्रियप्रवृत्तौ यथा-

सहिअंगो०त०खळणं दि०ठोअपिओअहि०णमुहराओ ।
एहिंवि०तइवाहो०वहिवपडि

ह्यप्रवृत्तो यथा-

विलीनो विस्रम्भःसपदितदपिप्रेमगलितं
 च्युताश्चित्राकाराः प्रणयसुभगास्ता अपिगिरः ।
 प्रियस्यैवं तत्तद्विनयवहिरंगव्यवसितं
 किमन्यद्दुःखानां हृदयनगरीचत्वरमसि ॥

सत्पदाद्वयितदोषस्यापनो यथा-

इदं कृष्णंकृष्णं प्रियतम ननु श्रेतमधिकं
 गमिष्यामो यामो भवतु गमनेनापि भवतु ।
 पुरा येनेयंमे चिरमनुसृता वाक्यपटली
 सएवान्यो जातः सखि परिचिताःकस्यपुरुषाः ॥

हृदयेशंकायां यथा-

सखि स सुभगो मन्दस्नेहोमयीति नमे व्यथा
 विधिविरचितं यस्मात्सर्वोजनः सुखमश्नुते ।
 ममतु मनसः सन्तापोऽयं जने विमुखेऽपियत्
 क्षणमपि हतव्रीडंचेतो न याति विरागिताम् ॥

यथावा-

ज्योतिर्भ्यस्तद्विदंतमस्समुदितं जातोऽयमद्भ्यशिशखी
 पीयूपादिदमुत्थितं विषमयंछ . सजन्मातमः ।
 को नामास्य भवेत्प्रशान्तिपु विधिर्वाढं द्रढीयानयं
 ग्रन्धिर्यत्प्रियतोऽपि विप्रियमिदं सम्यक्कृतं सान्त्वनैः ॥

प्रिये तद्दोषापाक्ने यथा—

भणभणजं०पडिभाअइतु०क्षंतंतं सहारिमोअ०चे ।
 मअसह०तणं च जीअं व०ळभेदोऽपिणखडंति ॥

स्वदोषापादने यथा—

. . . गहिखे वअण०सह०तेणत०णा ।
पाणुभासुपिओओ जिअंचिअकुळिसिअं विमुह्विअं ॥

उभयदोषापादने यथा—

अपर०झसु ए०ताहे वीस०धो०चिअजण०मिणफळगुरुए ।
काउणि०किवगुरुअ०प०तीअसहिउ०पि ए०कसि०जि ॥

यथावा—

सो०तुंसुहंण०ळ०भइअ०वोपे०मरसवक्कविसमरस ।
दुग्घडिअमंचअरसवखणेखणेपाअपडणेण ॥
स्वत्तुंसुखंनलभ्यते अवोमेग्णोवक्रविषमस्य । दुर्घटितमंचस्येवक्षणेक्षणेपादपतनेन ॥

प्रियविषयो यथा—

तासो०ख०ताघरई तारणरणअरसणद्धिओआसो ।
जादुक्खक्कणिहाणेणहोउवहुवळ्ळहेपेम्मम् ॥
तावत्सौर्यंतावद्द्रतिस्तावद्दरणकस्यनारत्ययकाशः ।
यावद्दुःखैकनिधानेनभवतिवहुवल्लभेमेम ॥

देषविषयो यथा—

जइदे०वतुंपस०णो माकाहिसिमव्झमाणुसं जवमं ।
अहजंमंमापेवमंजइपेम्मंमाजणे दुळ्ळे ॥
यदिदेवत्वंप्रसन्नोमाशुरुष्वममानुवंजन्म । यदिजन्ममात्रेयं यदिमेममादुलंमेजने ॥
अथ मानोपाधिभङ्गाः । तेचाङ्गचञ्चिच्चचाटुधैर्यकाव्यशक्त्याकारदेशकालपात्रसंज्ञायुप
धिभ्यो भवन्ति । तत्राङ्गोपाधिर्धया—

अण्वपेसिएणेहे . . .

चित्तोपाधिर्धया—

अपराहसहसाइंभरिमोहिअएणतवमिधिउवमि ।
दिट्ठम्मिऊणोविअसहिएव्कं विजुणंमसव्मरिमो ॥

घाट्टपाधिर्यथा—

जाणिमिकआवराहं जाणिमि अळिआइभणइसअळाइ ।

अणुणव्तेणजाणेकआपराहं पिअव्पा ॥

जानामिहृतापराचं जानामिअत्तीकानिभणतिसकलानि ।

अज्जुनपति पुनर्जांनेहृतापराघामिवात्मानम् ॥

घैर्योपाधिर्यथा—

भणसहिओ तम्मि . . .

कायोपाधिर्यथा—

भिउडिएवाहारो अंगवखिपणाइजइसकीरवति ।

सहसाद्विठ्वमि पिअं एतापिअसहीसुंदरोमाणो ॥

शक्युपाधिर्यथा—

. . खिडिओ वाहारो अंगवखिवणाइविसहि . . .

. . उणवअसव्मोहातव्सउवपरिउं ॥

आकारोपाधिर्यथा—

अव्चीइताढक्किव्सं दोहिविहव्चेहितवनिद्विठ्वमि ।

अंगं कळंअकुसुमं वपुळईअंकहणुढक्किव्सं ॥

अक्षिपीतावत्स्वगयिष्यामिद्वाभ्यामपिहस्ताभ्यं तस्मिन्द्दष्टे ।

अङ्गुलदंष्ट्रकुसुममिवपुलकितं कण्ठुस्वगयिष्ये ॥

देष्टोपाधिर्यथा—

जइआपिओनर्दासइभणहहळाकव्सकीरएमाणो ।

अहद्विठ्वमिविमाणो तात०सपिअ०तणंक०तो ॥

यदियावत्त्रियोनदृश्यते मणतसशयःकस्यक्रियहेमानः । अथदष्टेपिमानस्तावत्तस्यप्रियत्वंकुतः ॥

कालोपाधिर्यथा—

क०सणस०धागरु अ०तण०मिपइणपसाअमाएण ।

जइमाणभंजणीओणहो०ति हेमंतराईओ ॥

कस्यनभद्भागुक्त्वैगौरवे पत्याप्रसाद्यमानस्य । यदिमानमङ्गिजन्योनमयन्तिहेमन्तरात्रयः ॥

पात्रोपाधिर्यथा—

भिडडीएपुळोइ०संणिब्भोहि०संपर०मुहीहीसि ।

जंभणहतंकरिसंहिओजइतंणपे०स्वि०सं ॥

भुक्कुत्वांप्रलोकविष्यामि निर्भर्त्सयिष्यामि पराद्मुत्तीभविष्यामि ।

यद्गणत तत्करिष्यामिहेसत्थो यदितंनप्रेक्षिष्ये ॥

संज्ञोपधिर्यथा—

माणोमाएदोअ०खरोइपिअस०गमो०तिवहुआइ ।

वहुअ०ज०पइधोएहिअ०धतु०म०झिअपमाणं ॥

अथ मानभङ्गकारणानि । मद् खासो, भय मृतूपगम, उपघनविकासः, सुरमिघनवातः, फोफिलाद्यालापः, प्रभातं, प्रदोप चन्द्रोदयः, प्रवासालम्बो, विविक्तमिति । यथोच्यते—

खासो भयं मद् ऋतूपगमः प्रदोपः चन्द्रोदयः पिकरुतं रजनीविरामः ।

हृद्यो मरुद्विकसितोपवनं विविक्त माद्यः प्रवास इति माननिवर्हणानि ॥

सेपुमदो यथा—

खे०प०तिअ०पणे०चिअकआवराहावि कामिणीहिर्विअ ।

अ०मार्किइअसि०खावंतो अवर०झइपिअंकरेइमहुमए ॥

खासो यथा—

चंद्रामअपडिजीविअ कवाळमु०कवटहासभीआए ।

गौरीएमाणविघडणघडंतदेहो हरोजअइ ॥

मयं यथा—

पौलस्त्यपीनभुजसम्पदुदस्यमानकैलाससम्भ्रमविलोलदृशः प्रियायाः ।

श्रेयांसिवो दिशतु निहुतकोपचिह्नमालिङ्गनोत्पुलकमासितमिन्दुमौलेः ॥

ऋतूपगमो यथा—

तान्येतानि शिखण्डिताण्डवगुरूनम्भोधरानम्बरे

तत्त्वानानि दिनानि नूनममृतस्यन्दीनि वन्दामहे ।

उद्गाढानवनीलनीरजदृशामत्यन्तमायामिनो

भिद्यन्ते स्वयमेव येषु विपमा मानग्रहग्रन्थयः ॥

दपवनविकासो यथा—

कारणगेहिऔत्रिमए माणोएमेअज०समोसिरिओ ।

त०थ०कपु०ळिअ०कोळ्ळतु०झतंम०थएपडउ ॥

कारणगृहीतोपिमया 'मानपवमेयत्तमुपहृतः । अतर्कितपुपिताद्द्वोलतवसमस्तकेपततु ॥

सुरमिबनवातः यथा—

अहणवरत०यदोसो जंगि०मरओत्तम०ळिआमोओ ।

अणुणअसुहाइमाणंसिणीणहो०ळ०चिअणदेउ ॥

कोकिलाघालापे यथा—

कळळण्ठी कळरओ मूळिअ०समाणा . . .

. . . इमुह०मिमाहवी भमरझंकारो ॥

प्रभातं यथा—

अ०जसहिराइसेसेमाणमहूसवसुहच्छिआर०ते ।

सहस०ति कु०कुडरओ निसामिओप०छपडहो०व ॥

प्रदोषो यथा—

जहजहअ०घमइरवी विहठिअस०जाअवोवदसंहि ।

तहतहमाणोमाणं सिणीणहिअएसुवि०झाइ ॥

चन्द्रोदयो यथा—

अणुणअसुहं णप०तं पिआहिहीएसुवि०भिउ०पिणचळओ ।

ओसारिअंमिपढमं रु०णवदोसिणाएमाण०गहणे ॥

प्रवासाळभ्यो यथा—

जा अणुणअंणगेह्णइमाणवळ्ळणंसिसहिअणेणविहणिआ ।

पाअपडणेहिणेत्तंसंसवचिअकआपिपिअंणिवारेइपिआ ॥

विधिकं यथा—

यानययौ प्रियमन्यवधूभ्यः . . . . .

. . . . . यतमानम् ॥

मद्य मानोपशान्तयः । विरोधिप्रादुर्भावः, प्रतिपक्षामियोगः, प्रत्यनीकघर्षणं, विपक्षामिभवाः, परिभ्रंशः, भवभ्रंसनं, चलनं, स्खलनं, विघट्टन मुग्धनं, पटापनं, पुनर्भाव इति । तेषु विरोधि-प्रादुर्भावो यथा-

अवळम्बिओवआरं अन्भवगमाणपसरव्पअव्त्पहरीसं ।
एक्कअएक्कराअं सेदइअदंसणव्चिअहिअअं ॥

प्रतिपक्षामियोगो यथा—

तोळअमाणरहेहिणि अळव्वणिव्चगुरुअव्पिअवमिभणंते ।
आदंताळंखेउअव्णंचिअसेरसव्तरं मुहसोहा ॥

प्रत्यनीकघर्षणं यथा—

द्वोअव्वोअपसरिओतीएणिरव्तरपरिव्ठिआपरिसरसं ।
ळंघे ळव्चिअहिअअंपडिव्ळेउणआसहापडिओसो ॥

विपक्षामिभवा यथा-

धोओसरंतरोसं धोअधोअपरिव्ठमाणपहरीसं ।
होइअदूरवसाअं उअरसाअंतविभमंतीएमुहं ॥

प्रभातपरिभ्रंशो यथा—

उवहइदइअगहिआहरोठजिंझंतरोसपडिवाअं ।
वाणोसरंतमइरं वफळिअचसअं मुहं वाळा ॥

भवभ्रंसनं यथा-

दिठमणुदूमिआए गहिओ दइअमिपेचहइमीए ।
ओसरइवाळुआमुठिओवमाणे सुरसूरतो ॥

दृढमन्युद्गनयापि शृहीतोदयितेपर्यतानया । अपसरतिवाळुकासुष्टिरिष मानरसुष्टुपयमाणः ।

चलनं यथा-

अहआगणोतिणपरिअअचासणोपिसचभामाए ।
हरिपरिअणचिअसुरोओहजिळतरिअणोअणाएणदिठो ॥

स्फलनं यथा—

तीएविअळ०तधीरं अ०मु०ठंतीएघणवळोविरवाहं ।
दूरोसअ०तरअण०वळ०गवेसणिणसिसिअं ॥

विघट्टनं यथा—

तुंधिरो विसाळोजो सहिमेमाणप०वओरइओ ।
सोदइअदि०ठव०जासणएवाअ०मिणपहु०तो ॥
तुंगस्सिखरोविशालोपस्सखिमेमानपवंतोरचित्तः । सदयितट्टिषज्जाशय्याघातेपिनपर्याप्तः ॥

उन्मूलनं यथा—

लोळअसुरअरुकारणमउळिअहिअआएसावसेसवळहुए ।
स०भाविअ०चिअहिओहरिणापाअपअ०मितीएअमरिसो ॥

पलायनं यथा—

जोकहविसहीहिमुहं छिंद०ळहिऊणळ०भिओहिअए ।
सोमाणो चोरिअकामुओ०व०दि०ठेपिएण०ठो ॥

यःकथमपिसखीभिर्ममछिद्रंलभयित्वाप्रोपितोहृदये । स मानञ्चोरितकामुकइवदष्टेप्रियेनष्टः ॥

अपुनर्भावो यथा—

तोसे कु०भंत०च्छिअहिअविअ०भंतहरिसवेउ०चळिआ ।
पाअपडिअ०सहरिणो पडिआपु०ठीएवाहसळिळ०धेवा ॥

अथ मानोपशमलक्षणानि । नयननिमीलनं, मुखप्रसादो, यापभोक्षः, पुलकोद्भेदः, दोष-
प्रतिभेदो, अक्रमनिन्दा, उपालम्भः, प्रत्युपालम्भः, मनोज्ञगुप्ता, मानानुशयः, मानयोग्यः, मानानु-
योग्य इति । तेषु नयननिमीलनं यथा—

दइआळोअपअ०ताअ०पो०चीणपसरंतवाहविअळिआ ।
मउरइअव्वुधपसरातीसेद०सणमुह०णपावइदि०ठी ॥

मुखप्रसादो यथा—

आळोए०चिअपिएठविओतिएमअणेण मोहणसुहओ ।
कुसुमवणम्मिवणोवळइअविं०भमउणेमुह०मि परिहरिसो ॥

वाष्पमोक्षो यथा—

अङ्गानामतितानवं कथमिदं कंषश्चकस्मा त्कृतो
 भुग्धेपाण्डुकपोलमाननमिति प्राणेश्वरेपृच्छति ।
 तन्व्यासर्वमिदं स्वभावजमितिव्याहृत्यपक्षमान्तरव्यापी
 वाष्पभरस्तया चलितया निःश्वस्यमुक्तोन्यतः ॥

पुलकोद्गमो यथा—

शङ्किताय कृतवाष्पनिपातां ईर्ष्याया विमुखितां दयिताय ।
 मानिनीमभिमुखस्थितचित्तां शंसतिस्म घनरोमविभेदः ॥

दोषपतिभेदो यथा—

अ०चंताअ०णजणोहिअअंचिअ०पणो तुहपमाणं ।
 तहत०सिमंदणेही जहणउवाळंभजो०गोसि ॥

अक्रमनिन्दा यथा—

किंभणहमंसहीओ करोहिमाणंति किंधमाणेण ।
 सभाववाहिरे तम्मि मज्झामाणेणविणकज्जम् ॥

किंमणथ मासरपः कुरुमानमिति किमत्रमानेन । स्वभाववाहो तस्मिन् मममानेनापिनकार्यम् ॥

उपालम्भो यथा—

सखिससुभगो मन्दस्नेहोमयीतिनमे व्यथा
 विधिविरचितं यस्मात्सर्वोजनस्सुखमश्रुते ।
 ममनुमनसस्संतापोऽयं जनेविमुखेऽपियत्
 क्षणमपि हतव्रीडंचेतो नयातिविरागिताम् ॥

मत्सुपालम्भो यथा—

मानोन्नतेत्यसहनेत्यतिपण्डितेतिमय्येवधिककृतिरनेकमुखीसखीनाम् ।
 दाक्षिण्यमात्रमसृणेनविचेष्टितेनधूर्तस्यतस्यहिगुणानुपरंजयन्ति ॥

मनोजुगुप्सा यथा—

णव्रितेणतहातविआ इमिणामामिद०डहिअएण ।
बहु . . . . . तिकुणितेण ॥

मानानुशयो यथा—

यः सखिमानादनुनयोदयस्तेन भवतु पापेन ।
. तिभवितुं कलपादैः क्रीणानि भैषज्यम् ॥

मानयोग्या यथा—

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थानेस्थितां सखीम् ।
वालाभ्रुमङ्गजिह्वाक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ॥

मानानुयोगो यथा—

अ०ळिअइदि०ठिणि०म०छिओ विहओ विळ०गएत्तिअएहरओ ।
विचुंविळवाळाअ०जणेकहणुकु०पि०सं ॥

अथ मानमद्गोपाधयः । तेच निद्रा, मद्र खासो, मय मद्धानं, प्रसङ्गः, प्रमादो, देशः, कालः, कार्यं, पात्रं, सुप्तमित्यादयो भवन्ति । तेषु निद्रोपधानं यथा—

प्रणयिपुपुरा मिथ्यामानी नचाटुशतैरपि
प्रणयमभजन्यस्तौभाग्यग्रहात्तरुणीजनः ।
स्वयमनुनये हूणस्तेपामिहानुशयादयं
नयति विवशो निद्रां दृत्ये मृपाप्रणयामपि ॥

मद्रोपधानं यथा—

अगहिअदइआणुणओ प०वाअणुणेइअणुणअपिसंबळओ ।
कइअवणीरुविअमओ ळि०कअवमअणउभळिओजुवजइजणो ॥

खासोपधानं यथा—

भयादिवाश्लिष्य रूपाहतेऽम्भसि प्रियं मुदानन्दयतिस्मानिनी ।
अकृत्रिमप्रेमरसाहितैर्मनो हरन्ति रामाः कृतकैरपीहितैः ॥

भयोपधानं यथा—

करौ धुनाना नवपल्लवाकृती पयस्यगाधे किल जातसम्भ्रमा ।
सखीपु निर्वाच्यमघार्ष्ट्यदूपितं प्रियाङ्गसंश्लेषमवाप मानिनी ॥

अज्ञानोपधानं यथा—

कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये स्खलितोत्तरे
विरहकृगया कृत्वा व्याजं प्रकल्पितमश्रुतम् ।
असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादसम्भ्रमं
प्रचलितदृशा शून्येगेहे समुच्छ्वसितं पुनः ॥

प्रसङ्गोपधानं यथा—

माणोआमाणोच्चंअमाणं वारेहएघरवभारं ।
पेव्छामुआवव हआ कआवराहोसमवळिअइ ॥

प्रमादोपधानं यथा—

धोआरुद्धमहुमआ खगप०भ०ठावराहदि०णुळावा ।
हसिऊणस०णवि०जइपिणस०भरिअळ०जिआकाविपिआ ॥

देशोपधानं यथा—

अवजंत्रेण कहआह०धाभ०धि०वउत्रअत०स ।
स०णुणिआमूळाळ०गधोअ०छाहिवुणंतेण ॥

कालोपधानं यथा—

हिमचु०णजोअह०ध्राओजव्गदवंपंकुणंतिराईओ ।
कहतवसपिअवसमएतीरइमाणोकळाकाउं ॥

हिमचूर्णयोगएस्ता यस्यदर्पकुर्वन्तिरात्रयः । कथंतस्यप्रियस्वामयानशक्यतेमानस्ससययः कर्तुम् ॥

कार्योपधानं यथा—

चुंवसुसहवसअव्तं मुहमिणमोहारियंमएञ्जाए ।
माणे उणमुक्कचइमामदवगिबहमाणउक्कीए ॥

पाशोपधानं यथा—

सहिपाएमुचित्रवतिविओव्वकिव्वेळवेसुमंसुअइं ।
एहिणुव्वजसुपासेपाइअमुहिआपिणिमुणीओमो ॥

सुसोपधानं यथा—

भरिमोसेसअणवरव्वमुहीएविअळंतमाणपसराए ।
कइअवसुवुव्वव्वतव्वधणभरुपेव्वणसुहेव्वळि ॥

स्सराभस्तस्याः शयनपराङ्मुखाविगलभमानप्रसरायाः ।
कैतवसुसोद्वर्तनस्तनकलशप्रेरण सुखकेलिम् ॥

अथ मानामुभाषसौत्थानि । तेषु पादपतनं, प्रसह्याश्लेषः, हठकचग्रहः, चुम्बनबलात्कारः, प्रियप्रणयोक्तिः, उपालम्भसूक्तिः, स्नेहपरीक्षा, विपक्षामिभयः, सरतीश्लाघा, वग्धुवहुमानः, लाम-विशेषः, शृङ्गारवृद्धिरिति । तत्र पादपतनं यथा—

पणमहमाणव्सहळाचळणे किव्वेवएहि अण्णेहि ।
जवसपसाएण पिओळ्ळोळउळ्ळवतपासेसो ॥

प्रणमतमानस्यसद्व्यश्चरणांकिदैवतैरन्यैः । यस्यप्रसादेनप्रियः घूर्णतिपादान्तपाश्वेषु ॥

प्रसह्याश्लेषो यथा—

क०जंविणाविकअमाणडंघराएळ्ळुअभि०णस०वंगी ।
उ०जुळ्ळळिगणसो०खळाळसापु०तिमणिआसि ॥

कार्यविनापिकृतमानडंघरापुलकमिप्रसर्वांगी । उज्ज्वलालिंगनसौख्यलालसापुत्रिष्ठातासि ॥

हठकचग्रहो यथा—

उन्नमय्य सकचग्रहमारयं चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या ।
हुंहुमुच्च मममेति च मन्दं जल्पितं जयति मानवतीनाम् ॥

चुम्बनबलात्कारो यथा—

पाअपडणाण०मुद्धे रभसबलामोसि चुंविअव्वाण ।
दंसणमेत्तपसज्जरिचुक्कावहुआणळक्काण ॥

पादपतनानामुग्धे रभसबलात्कारचुंघितव्यानां । दर्शनमात्र प्रसन्ने अशसिसुखानांयहुकानाम् ॥

त्रियप्रणयोक्तिर्यथा—

श्वासोत्कम्पित . . . . .
 . . . . . त्वयि ॥

उपालम्भोक्तिर्यथा—

अपरिक्खिअदोसगुणं अवम . . . परूढवीसम्भरेसं ।
 अपहिरिआणुदूअं तुमे विमहरूसि उज्जणेण वितिहं ॥

जेहपरीक्षा यथा—

पडिपक्खरस विपुरओ समुह्वमणिआसितेणपडिअंति ।
 अवळंविअरस माणिणि माणरस वि किं फळं अण्णं ॥

प्रतिपक्षस्यापिपुरतः सम्मुद्यंभणितासितेनप्रसीरेति ।
 अवलंयितस्यमानिनिमानस्य च किंफलमव्यत् ॥

विपक्षाभिभवो यथा—

. . . सदूमिअसवत्तिभिअएणि . तसिणेहं पिअ ।
 गरुआअणिमिउं सोहग्गुणाण अग्गभूमीएवअं ॥

सखीश्लाघा यथा—

छुतैः कापि प्रीतिः क्वचिदपि निमित्तैः पुलकिता
 . . . . . मितपरितापो विकसितः ।
 प्रसादार्थं मुग्धे तव विगतलज्जासृगनृते-
 प्वभिज्ञो दैवज्ञं जनमपि च ते पृच्छतिपतिः ॥

पन्धुयहुमानो यथा—

चञ्चुलुसमपीकणं कवलितस्ताम्बूलरागोऽधरे
 विश्रान्ता कवरी कपोलफलके लुप्तेव गात्रद्युतिः ।
 मन्ये मानिनि साम्प्रतं प्रणयिना कैरप्युपायकमैः
 भग्नोमानतरु स्तथापिफलितश्चेतस्थलीवर्धितः ॥

लामविशेषो यथा—

दार०ठविअसुरदुमंतंचिअकुसुमोपहार . . . ०गपिअ ।
अ०णं च स०चविज्जईपरिओवपरितपरिअणंतीएघरं ॥

धृङ्गारवृद्धिर्यथा—

पणअपरिपूरणेणविरअभूसिअपिअअमागमेण०गरुओ ।
पसरइळ०भ०धामोअ०णो०णवसितरेसहितीएपहरिसो ॥

एवमेतेत्रयोमानास्त्रयश्चतदुपाधयः ।
जातयश्च विशेषश्च प्रकीर्णानां च भक्तयः ।
अत्रस्यावैकृतोपायभिपग्जितविभक्तिकैः ।
कर्मसानुनयैःपोढा नायकस्य समासतः ।
नायिकायाश्चमर्यादाप्रक्रमप्रतिभेदनैः ।
प्रियप्रियवयस्यानामुपालम्भैर्विमर्शनैः ।
सखीदूत्योः समाश्वासैः परिहासैः प्रवर्तनैः ।
विवर्तनैः सकान्तोपजापैः स्खलितगोपनैः ।
समासेनैव पोढैव पृथक्पृथग्गुटीरितम् ।
कर्मैतद्व्यासतोऽप्युक्तं प्रकारेणैव गम्यताम् ।
अथ जन्मादिभिः षड्भिर्विकारैरेष मिद्यते ।
मानोऽग्निरिव धूमार्चि . . . .
. . . . भोलोकोष्टभस्मभिः ।
तत्र माननिमित्तानि मानस्योद्दीपनानि च ।
मानोत्पत्तिप्रकीर्णानि मानसौख्यानुभूतयः ।
मानलिङ्गानि मानोपलक्षणस्थानकादिपट् ।
मानवक्रोक्तिविन्यासामानमोद्वायितानि च ।

मानोपशमचिह्नानि मानापगमहेतवः ।
 उपाधिभङ्गा मानस्य मानभङ्गस्य भक्तयः ।
 मानभङ्गोपधानानि मानानुभवसम्मताः ।
 उक्ताः संक्षेपतः प्राञ्जैरनुक्तमनुमीयताम् ।
 मनुष्यवचसाकेऽस्यप्रकारान्वक्तुमीशते ।
 क्षमन्ते मातुमम्भोधेरपः केऽञ्चलिनाजनाः ।

परशतविकल्पवानिति सएषमानस्त्रिधा
 मयैणनयनामनःपरमवान्धवोवर्णितः ।
 अथाध्वगविलासिनीमुखसरोजसन्ध्यातपः
 प्रवास उपवर्ण्यते रतिसमुद्रचन्द्रोदयः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीभोजदेव विरचिते
 शुद्धारप्रकाशे मानप्रकाशे नाम
 द्विंशः प्रकाशः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते

शृङ्गार प्रकाशे

॥ एकविंशः प्रकाशः ॥

॥ प्रवासचर्या ॥

अधातोऽवसरप्राप्तं प्रवासमुपवर्णयिष्यामः । तत्र प्रथमानुरागादीनां पूर्वैः पूर्वो विचित्रः परः परो रागवर्धनः । इति विमर्शो विचित्रतया प्रथमानुरागादीनां प्रथममभिधानं, रागवर्धनत्वेन मानादीनामन्तरमिति, मानानंतरं प्रवासोऽभिधीयते ॥ कथंपुनः रागवर्धनाद्विचित्रस्य प्राथम्यं ? तदुच्यते— रागवृद्धेः वैचित्र्यस्यावधातुमशक्यत्वात् । रागान्घोहिषैश्चिन्त्यं वा नावधातुं शक्नोति । यथोच्यते—

“शास्त्राणां विषयस्तावद्यावान्मंदरसानराः । इति चक्रे प्रवृत्ते तु नास्ति शास्त्रं न च क्रमः ॥”

रागवृद्धिहेतुत्वाद् वैचित्र्यस्य हेतुः प्रथमं फलमनन्तरं स्यादिति ।

तदुक्तं—

तैस्तैरुपायैरौचिष्याद्वैचित्र्यस्य प्रयोजितैः । यूनां स्नेहोऽभिमानश्च रागयोगश्च जायते ॥

भवतु नाम रागवर्धनतया प्रथमं विचित्रता । विचित्राणां तु किं कृतं मिथः प्राथम्यं ? रागवर्धनानां बाहुतस्य मानान्तरं मिति । अतोऽप्यठे-प्रागसद्गतयोः सद्गतवियुक्तयोश्च मान, प्रवास-करणविप्रलम्भाः । प्रथमानुरागस्तु प्रागसंगतयोरेवेत्यतः सप्रथममेवामिधीयते, करुणात्तु । करुणो-नन्तरप्येव जाते मानप्रवासयोरसनवप्येव । नहि तथा विधेभ्यः संविधानकैभ्यः तथा विधायाम-कृत्रिमायां रागवृद्धौ समुपजायते, निरुक्तधे प्रकृष्टे च विधमजानुरागे मानप्रवासयोरवकाशः स्यात् । तथात्वेवाने . . . . . योरन्य . . ॥

सकंच—

उकड् अवरहिअं पेभ्मंगद्धि चि अमामिमाणुसेलोए ।

अहहोइ करस विरहोहोहिइ विरहम्मिकोजिअइ ॥

अतोऽपश्चिममेव करुणविप्रलम्भस्य करुणानन्तरसंभोगस्य वा अभिधानं भवितुं मर्हति । मान-
 प्रवासयोस्तु प्रवासान्मानोविचित्रस्त . . . . . विकासात् म . . . . . यिषिचित्रः तत्रचेत-
 रसद्वोचात् । प्रथमानुरागेद्दि-रागिणश्चिञ्चं विक्षिप्यते, माने विकसति, प्रवासे सङ्कुचति, करुणे
 संक्षिप्यत इति पूर्वान्वार्यवादः । कथं स उपपद्यत इति चेत्—तथाविधप्रथमानुरागनिमित्तं सक्षि-
 धानात् । तथाहि—चुम्पक भ्रामक कर्पक द्रावक . . . . . रसरते होविकाराः चुम्पन
 भ्रमण कर्पण द्रवाद्यया जायन्ते; तथा प्रथमानुरागमानप्रवासकरुण विप्रलम्भसप्रियेर्मनसो
 विक्षेप विकास सङ्कोच संक्षेपा इति । यथावा जवासूर्यचन्द्रकपूरसाग्निभेः स्फटिकाश्मनोऽनेक-
 प्रकृतेरेकरूपस्यानुराग ज्वलनस्पन्दनभ्रुटन . . . . . विक्षेपविकाससङ्कोच संक्षेपादिष्ठितस्य
 विप्रयोगिचेतसः प्रथमानुरागमानप्रवासकरुणविप्रलम्भानुभावा इति । एतेन प्रथमानुरागादीनां-
 रागवर्धनत्येतारतस्यमपि परस्परमानन्तर्येद्वेतुर्व्याख्यातम् ॥ उत्तरोत्तरमुपचीयमानप्रीतियोगं द्वि-
 प्रियोगचरं चतुरकासिनोमनोमथ . . . . . नित्यव्यहेतुं मन्यते । तस्मान्मानान्दनन्तरः
 करुणात्प्रथमः प्रवास एवामिधातव्यो भवति । कः पुनरयं प्रवासो नाम, यद्यैते दयितजातयोः
 नर्मभ्रवणमंकीर्तनादिभ्यो विभ्यतीति । उच्यते—सत्यनुरागे परस्परं वैवादिजनितदेशान्तरव्यवधानं
 प्रवासः । स देवापन्नउत्तमः । धर्मापन्नो मध्यमः । मर्थापन्नः कनिष्ठः । तेषु, देवापन्नो यथा—

नयत्रप्रत्याशामनुपतति नो वा रह्यति प्रतिक्रिप्तं चेतः प्रविशति च मोहान्धतमसम् ।
 अकिञ्चित्कुर्याणाः पशवइव तस्यां वयमहो विधातुर्वा मत्वा द्विपदि परिवर्तमह इमे ॥

धर्मापन्नो यथा—

जानाम्यात्मनितेप्रसादमसमंचेतो . . तःपदं
 दातुनेच्छति किन्तुशासनमिदं नोच्छंघनीयं गुरोः ।
 मन्युरसम्प्रतिसह्यतां पुनरिहागन्तास्मिकादंम्बरीं
 संदिश्येति सत्राप्यगद्गदमसौकेयूरकंप्राहिणोत् ॥

धर्मापन्नो यथा—

याधिम्ब्रोष्ठरुचिःकविद्रुममणिः स्वप्नेपितांलब्धवान्
 हामश्रीसदृशैस्तपोभिरपिकिं मुक्ताफलैर्भूयते ।
 तत्कान्तिः शतशोपिब्रह्मिपतनैर्हेम्नः कुतस्तेस्यति
 त्यक्त्वा रत्नमयीं प्रयासिदयितां कस्मैधनायाध्वग ॥

अथैषत्रिविधोपिसामान्यतोविशेषतश्चप्रपंच्यमानः प्रायशोद्विपञ्चाशत्प्रकारः प्रथमे । तत्रसामान्यतो भूतपूर्वः, अभूतपूर्वः, साधारणः, असाधारणः, सहजरागः, विद्वग्धरागः, प्रातःसमयः, अप्रातःसमयः, संप्रतिविधानः, निःप्रतिविधानः, सन्निकृष्टः, विप्रकृष्टः, सावधिः, निरवधिः, अल्पकालः, दीर्घकालः, सानुबंधः, निरनुबंधः, प्रकाशकार्यः, प्रच्छन्नकार्यः, सोपसंहारः, निरुपसंहारः, नायकानिमित्तः, नायकानिमित्तः, इतिप्रकाराद्यतुर्विंशतिः ।

दैवापन्नधनुर्धा-शापकृतः, पापकृतः, सम्भ्रमकृतः, विध्रमकृतः इति । एवं धर्मापन्नोपिसामिप्रायः, निरसिप्रायः, सानुतापः, निरनुतापः, इति । अर्थापन्नोपि, साम्यनुष्ठः, निरभ्यनुष्ठः, सोपधानः, निरुपधान इति । दैवधर्मापन्नः, प्रकृतिस्थः, कोमलः, कठोरः, परिणत इति । दैवार्थापन्नोपि प्राग्भ्यः, नागरः, उपनागरः, विप्रकीर्ण इति । धर्मार्थापन्नोपि हिनः, अन्तितः, सुखः, दुःख इति । दैवधर्मार्थापन्नोपि वृत्तः, आयतः, ज्येष्ठः, चतुरस्रश्चेति ॥

अर्थाश्चन्वर्थतो भूतपूर्वादीनामुदीरिताः । पट्त्रिंशतः प्रवासानां षोडशानां तु कथ्यन्ते ॥ यस्मिन्वियोगिनोः कर्मस्वस्थयोरिव जायते । अनुरागातिरेकेपि प्रकृतिस्थः स उच्यते ॥ यूनोर्यन्नोपजायन्ते मनोमार्दवसूचकाः । अश्रुपातादयः शश्वदनुभावाः सुकोमलाः ॥ यत्र दैवादिजनितं साध्यमेव स्यद्दृश्यते । वियोगकारणं सोऽस्मिन्कटोरुडतिकथ्यते ॥ पूर्वकठोरभूत्वा यः कोमलत्वं प्रपद्यते । शापादिहेतुविगमाऽज्ञेयः परिणतस्तुसः ॥ तेऽमी धर्मानुरोधाय दैवयोगाच्चतद्वत् । आवर्धते ततो दैवधर्मापन्ना इति स्मृताः ॥ वियोगकारणं यत्र त्रीडाहेतुः प्रजायते । अर्थभ्रंशादिनायूनां संग्राम्यडह गीयते ॥ यत्रान्यत्रानुरक्तस्य प्रियस्य प्रियकाम्यया । . . . . . नागरः सोभिधीयते ॥ निमित्तकृपिताया यो योषितः प्रियकारणात् । पुरुषेण प्रवर्त्येत ज्ञेयः स उपनागरः ॥ यत्रान्ययोषिद्व्यामङ्गे पत्युरापतिते स्त्रियाः । भवेदर्थानत्राप्यातिः मप्रकर्णः प्रकर्तितः ॥ एते चार्थानुबंधाच्च दैवाच्च समुपस्थिताः । दैवार्थापन्नसंज्ञत्वं प्रयान्तिबुधसंस्दि ॥ यत्रायत्याहितं भर्तुरभिसन्धाय भामिनी । प्रवर्तते वियोगाय हितः स परिकीर्त्यत ॥ यत्रार्थगौरवाघातः प्रवासीननिवर्त्यते । विपद्यतेऽपि वा योपिदहितः स निगद्यते ॥ यत्रार्थोलभ्यतेऽभीष्टः प्रियाभीष्टं च सिध्यति । न चानर्थो भवेत्कश्चित्सुखः स उपवर्ण्यते ॥ प्रवासिनो महत्दुःखं यत्र भावेन जायते । लग्नदोषादिजनितं सदुःख इति शस्यते ॥ धर्मार्थावनुरुद्ध्यते चत्वारोऽपि प्रकीर्तिताः । धर्मार्थापन्नसंज्ञायारस्थानं भवितुमीशतं ॥

यत्रोभयोर्भवेदिच्छा क्रियाचविरहं प्रति । सर्वस्नेहाश्रि लोपात्स प्रवासो वृत्तउच्यते ॥
 यत्रैकत्रक्रियेच्छाच द्वितीयेतद्विपर्ययः । प्रेम्णःकोटिद्वयभ्रेषात्स वृत्तायतइष्यते ॥
 यत्रैकस्यक्रियानेच्छा द्वितीयस्य द्वयं नतत् ।
 सप्रेमैकाश्रिविभ्रंशात्, स्व्यश्रइत्येवकथ्यते ॥
 इच्छायत्रोभयोर्नास्ति नास्तियत्रोभयोःक्रिया ।
 सोनष्टसर्वप्रेमाश्रि श्रतुरस्त्रोऽभिधीयते ॥
 दैवादार्थाच्चधर्माच्च चत्वारोऽमीसमुत्थिताः । लभन्तेदैवधर्मार्थापन्नसंज्ञां विवेकिषु ॥

तत्रसामान्यमेहेषु, भूतपूर्वो यथा—

अत्रोदुक्कर आरअ पुणो वितंतिंकरेसि गमणरस ।
 अज्जविणहोतिसरला वेणी एतरंगिणो चिउरा ॥

अभूतपूर्वो यथा—

सहिंसाहसु सम्भावेण पुच्छिमोकिं असेसमहिलाण ।
 वड्ढंति करठिअच्चिअ बलआदइए पउलटम्मि ॥

सखिकथयसद्धान्घेनपृच्छामः किमशेषमहिलानाम् । वधन्तेहस्तपयबलयादयितेशोपिते ॥

साधारणो यथा—

पूरतु पणअभंगेगआविमणोरहा सवत्तीणमहं ।
 अणहोणाम णिअत्तइ अकअत्थोविवहुईण पुलेहिपिओ ॥

असाधारणो यथा—

त्यक्कासीतांदाशमुखरिपुर्नोपयेमेयदन्यां तस्याएव प्रतिकृतिसखो यत्कतूनाजुहाव ।
 वृत्तान्तेनश्रवणविषयप्रापिना तेनभर्तुः सादुर्वारंकथमपि परित्यागदुःखंविपेहे ॥

सहजरागो यथा—

कृतककुपितैः वाष्पाम्भोभिः सदन्यविलोकितैः
 वनमपिगता यस्य प्रीत्या धृतापि तथाम्बया ।
 नवजलधरश्यामाःपश्यन् दिशोभवतीं विना
 कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये सतवप्रियः ॥

विघ्नघरागो यथा—

जानेसख्यास्तव मयिमनः संभृतस्नेहमस्मादित्यंभूतांप्रथमविरहेतामहं तर्कयामि ।
वाचालंमांनखलु सुभगंमन्यभावःकरोति प्रत्यक्षंते निखिलमचिराद्भातरुक्तंमयायत् ॥

प्रातसमयो यथा—

बन्धूकैरधरंस्मितानिकुमुदैनेत्राणिनीलोत्पलैः
हस्तौकोकनदैर्मुखंचकमलैः हंसैःसहासागिरः ।
प्रत्यध्वंप्रतिवासरंप्रतिसरः संदर्शयंतीहठात्
पान्थानांप्रियकामिनीव कुरुते यात्रोपरोधंशरत् ॥

षष्प्रातसमयो यथा—

उद्यद्द्वर्हिपिदुर्दुरारवपुषि प्रक्षीणपन्थायुषि
श्व्योतद्विप्रुषि चन्द्ररुड्मुपिसखे हंसद्विषि प्रावृषि ।
मामुञ्चोच्चकुचांतसन्ततगलद्वाप्पाकुलां बालिकां
कालेकालकरालनीलजलदव्यालुप्त भास्वत्त्विषि ॥

सप्तप्रतिविधानो यथा—

प्रत्यासन्नेनभसिदयिता जीवितालंबनार्थी जीमूतेनस्वकुशलमयींहारयिप्यन्प्रवृत्तिं ।
सप्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनंस्वागतं व्याजहार ॥

निष्प्रतिविधानो यथा—

व्यर्थयत्रकपीन्द्रसख्यमपिमे वीर्यहरीणां वृथा
प्रज्ञाजांबवतोपि यत्रनगतिः पुत्रस्यवायोरपि ।
मार्गयत्रनविश्वकर्मतनयः कर्तुंनलोऽपिक्षमः
सौमित्रेरपिपत्रिणामविपये तत्रप्रिये कासिमे ॥

सन्निकृष्टो यथा—

सीआत्रिओअदुःखं त्रिसहंतस्स चउजाममेत्तंतरिअं ।
दीहोअगहोकालोणसमा एक्का असाणिसारहुवइणो ॥

विप्रकृष्टो यथा—

देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वोभृता काननैः
 र्यत्नेनापिनयाति लोचनपथं कान्तेतिजानन्नपि ।
 उद्ग्रीव श्वरणावरुद्धवसुधः कृत्वाश्रुपूर्णादृशं
 तामाशांपथिकस्तथापि किमपि ध्यायन्मुहुर्वाक्षते ॥

सावधिः यथा—

कश्चित्कान्ताविग्रहगुण्णा स्वाधिकारात्प्रमत्त
 शशापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्तुः ।
 यक्षश्चक्रेजनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
 स्निग्धच्छायातरुषुवसति रामगिर्याश्रमेषु ॥

निरवधिः यथा—

उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरैर्विमर्दैर्वीराणां जनितजगदत्यद्भुतरसः ।
 त्रियोगोमुग्धाक्ष्याःसखलु रिपुघातावधिरभूत्कथंतूर्णीसह्योनिरवधिरिदानींतुविरहः ॥

भस्वकालो यथा—

एकैकमत्रदिवसे दिवसे मदीयं नामाक्षरं गणयगच्छसि यावदन्तम् ।
 तावत्प्रिये मदवरोध गृहप्रवेशनेताजनस्तवसमीपमुपैष्यतीति ॥

दीर्घकालो यथा—

देव्याशून्यस्यजगतो द्वादशः परिवत्सरः ।
 प्रनष्टमिव नामापि नच रामो न जीवति ॥

संक्षुद्रो यथा—

रुइ रुअन्तीए मए ओहि दिणेगणइस्त्रिज्जइअहंवि ।

पिअविरहे मामि सअंझिआए णेहोच्चिअ अपुच्चो ॥

रोदिति रुदत्यामया अवाधि दिनानिगणयति क्षीयतेऽहमिव ।

प्रियाविरहेमामि सैरन्ध्याः जेहपयापूर्वः ॥

असंसृष्टो यथा—

कुलंबोलिओए पेच्छह जोव्वणला अण्णविब्भमविलासा ।
पवसेतिव्वपवसिए एतिव्व पिएघरंएंते ॥

प्रकाशकृतो यथा—

यावन्निरस्यतिसत्त्रनसिद्धमेनामाकृष्यखड्गमसितं निजविक्रमेण ।
अन्येन तावदपहस्य मृगाङ्गलेखा नीतान्तरिक्षगतिनारजनीचरेण ॥

प्रच्छन्नकृतो यथा—

त्वद्वत्सलः क्वच तपस्विजनस्यहन्ता कन्याविटःपतिरसौ परिरक्षतु त्वाम् ।
श्येनावपातचकिताननवर्तिकेव किंनेक्षसे ननुमया कवलीकृतासि ॥

सोपसंहारो यथा—

शापान्तो मे मुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानन्यान् गमयचतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावाविरहगुणितंतमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यात्रः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

निरुपसंहारो यथा—

नमुलभवियोगात्कर्तुं मात्मप्रियाणि प्रभवतिपरवत्ता शासने तिष्ठमर्तुः ।
अहमपितवसूनावायुषिन्यस्तराज्यः परिचितमृगयूथान्याश्रयिष्ये वनानि ॥

नायिकानिमिष्ठो यथा—

अयमेकपदे तयावियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहोमे ।
नवत्रारिघरोदयादहोमि भवितव्यं च निरापगतस्वम्यैः ॥

नायककृतो यथा—

ऊर्णं जउणाए जलं उण्हा जउणाए वेअसकुडुगाः ।
उण्हा जउणावि कआ केणवि महुरंगएकण्हे ॥

अपातोविशेषभेदाः । तत्रदैवापक्षेषु—द्यापकृतो यथा—

विचिंतयन्तीयमनन्यमानसा तपोनिधिंवेत्सि न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यतित्वांसस बोधितोऽपिसन् कथांप्रमत्तः प्रथमंकृतामिव ॥

पापकृतो यथा—

त्वच्छेषेण च्छुरितकरया कुङ्कुमेनादधत्या कोपच्छायां भवनविसिनीहंसके कौतुकेन ।
वक्त्रभ्रांतिक्षणविरहिणी यत्कृताराजहंसी तस्यैतन्मेफलमुपनतं नाथयस्त्वद्वियोगः ॥

सम्भ्रमकृतो यथा—

सम्भ्रांतस्त्वरितमसौमलिम्लुचाना सुवींशः शमितमयोधयद्धनुष्काम् ।
कालेस्मिन्विनयवतीवनेपुचार्तावार्तायैकमितुरितस्ततो जगाम ॥

विश्रमकृतो यथा—

विभ्रान्तः सपदि सराक्षसीतिसीता मन्यांतुस्वमनसिजानकीत्यजानात् ।
जायावान्दशरथनंदनो नियत्या वैयात्याद्यसनमहार्णवेपपात् ॥

धर्मापक्षेषु—सामिप्रायो यथा—

न्यङ्कारे विहितेद्विषा यदुचितं मन्येकृतं तन्मया
स्वेसुग्रीवविभीषणावपिपदे नीतौ पुनःस्वास्थितिं ।
आज्ञांपालयतो ममेह फलितास्ताश्वाशिषः किन्दिदं
सर्वनेह विदेहराजतनयात्यागाद्विना लभ्यते ॥

निरभिप्रायो यथा—

विस्रम्भादुरसिनिपत्य जातनिद्रा मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।
आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी कव्यादोबलिमिवदारुणः क्षिपामि ॥

सानुतापो यथा—

कैकेयी मयिनोविलक्षवदनानोमन्थरान्यादृशी
श्रूयन्तेनच मैथिलीपरिजनस्याद्यापि दुष्टागिरः ।
मिथ्यावादविमोहितेन सहसा वन्हौ विशुद्धा तथा
निर्वाच्याकिम्भौमया प्रियतमा धर्मध्वजेनोञ्जिता ॥

निरञ्जितापो यथा—

सदसि पिहितद्वारे दारान्निधायपिधायतत
 तृणजतु शणैःपूर्णतूर्णं प्रदीप्य कृशानुना ।
 अविकृतमनाः पार्श्वं भर्तुर्जगाम शिवास्रुत
 रसकलमपितञ्ज्ञात्वा चारैर्नृपोऽपिविसिम्भिये ॥

अर्थापह्नपु—साभ्यनुद्धो यथा—

तदाशुकुर्वन्वचनंमहर्षे मंनोरथान्नः सफलीकुरुष्व ।
 प्रत्यागतं त्वास्मिक्कृतार्थमेव स्तनोपपीडं परिरब्धुकामा ॥

निरभ्यनुद्धो यथा—

प्रत्यागमिष्यति भविष्यति सङ्गमोपि सम्पत्स्यते च हृदयाभिमतोऽभिलाषः ।
 एपागतानपुनरेष्यति जीवितेश विद्युद्विलासतरेलानवयौवनश्रीः ॥

सोपधानो यथा—

शैशवात्प्रभृति पोषितांप्रियां सौहृदादपृथगाशयामिमां ।
 छद्मनापरिददामि मृत्यवे सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥

निरुपधानो यथा—

नमातुलस्यानुचरायजायांसमर्पयान्नोजगती जिगीषुः ।
 महाभिमानैकधनोवनाय गतैः समेयाय पुरुः सुहृद्भिः ॥

दैवधर्मापह्नेपु—प्रकृतिस्थोयथा—

श्लाघ्यस्त्यागोपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।
 अनन्यजानेर्यस्यासीत्सैव जायाहिरण्मयी ॥

कोमलो यथा—

सीतावेश्मयतोनिरीक्ष्यहरते दृष्टिंझडित्याकुला
 मन्योन्यापित चञ्चुलश्चकवलैः पारावतैर्भूयते ।
 इन्दोर्दूरत एव नश्यति विशत्यन्तर्गृहं दुःखितः
 प्रच्छाद्याननमञ्चलेनरजनीष्वस्तत्रपरोदिति ॥

कठोरो यथा—

छित्त्वानलः सपदि तद्वसनं निशीथे हस्तंगतेन कलिनेव कुलक्षुरेण ।
श्रान्तामरण्यसदसि । स्वंपतीविहाय भीमात्मजामभिमतेन पथाजगाम ॥

परिणतो यथा—

मुनिमुताप्रणयस्मृतिरोधिना ममचमुक्तमिदं तमसामनः ।
मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्चनिवेशितः ॥

दैवार्थापक्षेषु—प्राप्त्यो यथा—

अथसदर्थितां सुप्तामङ्गादपास्यशनैःशनै
दिशथलितभुजाश्लेषः शय्यांविहायविनिर्गतः ।

॥ ३ ॥

गतवतिरजन्यर्थे सार्धतयास्मृगीदृशा
। मृगपतिगतिः पश्यत्यग्रेविधिं ह्यविग्रहं ॥

भायतो यथा—

वनभुविसहपत्यां प्रस्थितां वीक्ष्यसीतां गृहिणमनुयियासु जार्निकीशोकनिष्ठा ।
गुरुगुरुजनलज्जानम्रवत्क्राम्बुजेन भ्रुकुटिपुटनिबन्धाद्धारिता लक्ष्मणेन ॥

स्पृष्टो यथा—

संरोऽपितेप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।
कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुन्धराकालङ्कितबीजा ॥

चतुरस्रो यथा—

सारङ्गेण हिरण्मयेन सहसा रामःसुदूरंहृतः
हावत्सेति वचो निशम्य तमनुस्नेहाद्रतो लक्ष्मणः ।
कालेऽस्मिन्कुलिशाभिघातकठिनक्लेशकुलां मैथिली
मारोप्याङ्कमशङ्कमेप नभसा लङ्कांगतो रावणः ॥

अथैतस्य प्रथः स्कन्धामवाप्ति—प्राप्ति स्कन्धः, व्याप्तिस्कन्धः, ज्ञप्तिस्कन्धः इति । तेषु—
प्रवासशङ्का, प्रवासाग्मः, प्रियप्रस्थानं, प्रियानुगमः, प्रियाप्रश्नः, प्रतिनिवृत्तिः, प्रवासचर्या,
प्रवाससृतात इति प्राप्तिस्कन्धस्थाष्टौ प्रकाण्डानि । वियुक्तस्वरूपं, वियुक्तापस्था, विरहोदीपनं,

* मातृकापत्रेषु व्यत्यस्तत्वात् मुद्रणे विषयानुक्रमः स्थितिः । १०५८ पुटे
 “दैवार्थापत्रेषु—ग्रन्थो यथा—” इत्यनन्तरं “नागरो यथा—” इत्यादि पाठ्यं ।

नागरो यथा—

ततःस्वभगिनीमनु प्रहितचित्तवृत्तिं पतिं
 विभाव्यभवितव्यतामपि कृतागमो जन्मनः ॥
 उपाश्रमपदं पितुः प्रतिजगाम विद्याधरी
 चकारनविदामिदं मदनपीडयापार्थिवः ॥

उपनागरो यथा—

अहदिद्वि विक्कमस्मि विसिणेहसच्चविगरुअविणिवाअहआ ।
 चित्तेइ सच्चभामा सुरअरुलंमहिए गअम्मिमहुमहे ॥

प्रकीर्णो यथा—

सन्बोध्य सायमिति सानुमतीं प्रभाते
 श्रीपर्वतं धृतधनुस्तपसे जगाम ।
 पुत्रीयतोस्य वृषभध्वजसेवयास्मि
 न्मासाःषडेकमनसो दिनवद्वतीयुः ॥

धर्मार्थापत्रेषु—हितो यथा—

आसृष्टेः प्रतिपार्थिवं युवतयो जाता मनोबल्लभाः
 मग्नास्तेव्यसनार्णवे च बहवस्ताभिः सहैवेश्वराः ।
 देव्यायचुकृतं तथा विकलतामुत्सृज्य लोकोचरं
 तस्यैपाकृपणेनतेन विधिना किं ग्लानिरुत्पाद्यते ॥

अवहितो यथा-

यावत्प्रिये तव पितुः प्रथमस्य दातुं
 न्यायार्जितस्य वसुनो वसुधां भ्रमामि ।
 कोटीश्वतुर्दश गुरोर्गुरुदक्षिणाया
 स्तावत्सहस्रं विरहं रचितोऽञ्जलिस्ते ॥

सुघो यथा-

अभ्यागतस्यसुहृदः सुधियोऽग्रजाते
 रातेनुषो विनयमन्यपराङ्मुखस्य ।
 कान्तेब्रजामिमनसोऽभिमतं च कर्तुं
 आहर्तुमेव च शिरोमणिभूपणंते ॥

दुःखो यथा-

व्रीडायोगान्नतवदनया सन्निधाने गुरूणां
 बद्धोत्कम्पं स्तनमुकुलयोर्मन्युमन्तर्नियम्य ।
 तिष्ठेत्युक्तं किमिव नतया यत्समुत्सृज्य बाष्पं
 मय्यासक्तश्चकितहरिणीहारिनेत्रत्रिभागः ॥

द्वैपधर्मोपपक्षेपु-वृत्तो यथा-

हेधन्याः शृणुतप्रधानधनिनः सेऽयं मयाप्रेयसा
 मत्पाणिग्रहं दूषणादिति दशांयाता जगत्पावनी ।
 दुर्वृत्तोसिद्दुरन्तपातकशतै रस्तोभितः पौरुषे
 स्वामित्यैकसमुन्नतेन सुवती विक्रीयते क्रीयतां ॥

* इतःपरं "आयतो यथा—" इत्यादि पाठ्यं ।

विरहप्रतीकारः, सहायाश्वासनं, सहायो . . . . . उत्कण्ठाविनोदः, सन्देशदानं, इति व्याप्तिस्कन्धस्याष्टौ प्रकाण्डानि । प्रवृत्त्यागमः, प्रवृत्तिपरिभ्रमः, अवधिप्रतीक्षा, मार्गोदीक्षणं, दैवनिमित्तशकुनोपश्रुतयः, सुखप्रदर्शनं, सुनिमित्तानुभवः, प्रियप्रत्यागमइति समाप्तिस्कन्धस्याष्टौ-प्रकाण्डानि । तत्रमाप्तिस्कन्धे-नायिकायाः प्रियवियोगसभावना प्रयासाशङ्का । साच्च पञ्चधा वर्तमाना, अद्यतनी, ह्यस्तनी, भ्वस्तनी, भविष्यन्तीच । तासुवर्तमाना-

कल्लाणिज्जइसत्वाकिरजाइ सईडोल्लुज्जइ ।

अंतिहोहिअआ सहहिलोच आद्धणलोमोल्लु ॥

अद्यतनी यथा—

केणमणेभग्गमणोरहेण उल्लात्रिअंपवासोत्ति ।

सविसाइंव अल्लाअंतिजेणबहुआए अंगाइं ॥

ह्यस्तनी यथा—

प्रत्यग्रैरपि त्रिप्रियैःसमुचितां नालम्बनेवामतां प्रेमप्रत्यहमातनोति

त्रिप्रियैःमाधूत्तरंचेष्टते । सोच्छवासा दिवसेऽवसीदतिनिशानाथे

पुनर्वैपते वाला श्रोत्रपयंगते परिजनात्पत्युःप्रयाणध्वनौ ॥

भ्वस्तनी यथा—

कल्लंकिरे खरहिअओ पवसिइहिपिओत्तिसुण्णइजणम्मि ।

तहवद्धुठ भअवइणिसेजहसेकल्लंविअणहोइ ॥

कल्पं किलघलहृदयः प्रवत्यति प्रिय इतिश्रूयनेजने ।

तथावर्धस्व भगवति निशेषथातस्यकल्पमेवभभवति ॥

भविष्यन्ती यथा—

होंतपिअविरहदूसहसंतापुप्फुसिअवअणसोहाओ ।

चंदमुहिओत्ति अड्डाजाआउपिआउ पच्चूसे ॥

नायकस्यप्रियापरित्यागोद्योगः प्रयासारम्भः । सोपि पञ्चधा । प्रवृत्तोपरतः, प्रवृत्ताविरतः,

नित्यप्रवृत्तः, भूतसामीप्यः, भविष्यत्सामीप्यश्च । तेषु—प्रवृत्तोपरतो यथा—

कामं केलिरसानुबन्धविधुरे जातेरतोपक्रमे पक्षमाग्रप्रथिताश्रुच्चिन्दुजडया

दृष्ट्या निरीक्ष्यक्षणं । श्रोगन्तानियमेनकिंप्रियइतिप्राणेशयाव्याहृते

यूनःसादरकल्पितोपिसहसा भग्नःप्रयाणोद्यमः ॥

प्रवृत्ताविरतो यथा-

हौत पडिअरस जाआआउच्छणजीवधारणरहस्सं ।

बुच्छंतीभमइ धरंधरेण पिअविरहसहिरीओ ॥

भविष्यत्पथिकस्यजाया मापृच्छनजीवधारणरहस्यं ।

पुच्छन्तीभ्रमतिगृहंगृहेणप्रिपधिरहसदनशीलाः ॥

नित्यप्रवृत्तो यथा-

घरिणीघणत्थणपेत्थणसुहेत्थि पडिअरसहौतपडिअरस ।

अवसउणंगार अवारविट्ठिदि अहासुहावेती ॥

गृह्णिष्याघनस्तनपीडनसुखपतितस्यभविष्यत्पथिकस्य ।

अपशुकुनाङ्कारकवारविष्टिदिवसास्सुधपन्ति ॥

भूतसामीप्यो यथा-

प्रस्थानं बल्यैःकृतं प्रियसखैरसैरजसंगतं

धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितंचितेनगन्तुपुरः ।

यातुंनिश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वेसहप्रस्थिता

गन्तव्येसति जीवितप्रियसुहृत्सार्थः किमुत्सृज्यते ॥

भविष्यत्सामीप्यो यथा-

कण्णे पडिअं हिअए पडिअंचिअ ओमए अहव्वाए ।

जामत्ति तुज्झ वअणं किंवणसहिअं पवासरस ॥

कणपतितं हृदयेपतितमेघ ओमयाअभव्यया । यामीतितववचनंकिंवा न सोटं प्रवासस्य ॥

नायकस्यगेहाद्विनिर्गमःप्रियस्थानं, तदपिपञ्चधा, प्रवृत्तं, अप्रवृत्तं, प्रवृत्ताप्रवृत्तं, अप्रवृत्तप्रवृत्तं, अप्रवृत्ताप्रवृत्तं चेति । तेषु-प्रवृत्तं यथा—

दृष्टः कातरनेत्रयातिसुचिरं बध्वाञ्जलिंयाचितः

पश्चादंशुकपल्लवेचविधृती निर्व्याजमालिङ्गितः ।

इत्याक्षिप्य सदासमस्तमघृणोगन्तुंप्रवृत्तस्तदा

पूर्वप्राणपरिग्रहो दयितया मुक्तस्ततोवल्लभः ॥

अप्रवृत्तं यथा—

लम्बा नांशुकपल्लवेभुजलता नोद्वारदेशेर्षिता
 नोवापादयुगे मुहुर्निपतितं तिष्ठेतिनोक्तं वचः ।
 कालेकेवलमम्बुदालिमलिने गन्तुं प्रवृत्तश्शठ
 स्तन्व्या वाष्पजलौघकल्पितनदीपूरेणरुद्धः प्रियः ॥

प्रवृत्ताप्रवृत्तं यथा—

यामीत्युक्तवतिव्रजेत्यभिहितं व्रस्तंविमुक्तासने
 द्वित्राप्येवपदानिगच्छतिगलद्वाष्पांधमालोकितं ।
 निर्याते दयितेऽश्रुपूरितदृशा तन्मुग्धयानुष्ठितं
 व्यासेऽवस्थितिपत्रकं प्रवसतो यज्जातमाजन्मनः ॥

अप्रवृत्तप्रवृत्तं यथा—

यात्रामंगलसंविधानरचनाव्यग्रे सखीनांगणे
 वाष्पाम्भःपिहितेक्षणे गुरुजने तद्वत्सुहृन्मंडले ।
 प्राणेशस्य मदीक्षणार्पितदृशाः कृच्छ्रादपिक्रामतः
 किंन्रीडाहतयामयाभुजलतापाशोनकण्ठेऽर्पितः ॥

अप्रवृत्ताप्रवृत्तं यथा—

कर्तव्यं न निवारितं गुरुजनात्प्रास्थानिकं लज्जया
 शून्यं मन्युनिरोधमन्धरगिरा संवर्गिकावांधवाः ।
 पान्येन . . . . प्रवासविधुरां दृष्ट्वापुरःप्रेयसी
 मुद्वाप्येणदिशो निवृत्तिशकुनप्रत्याशया वीक्षिताः ॥

नायिकायाः प्रेयसासह प्रस्थानतीमान्ताद् प्रियानुगमः, सोपिपञ्चधा—सह, अग्रतः, पश्चात्,
 दूरतः, अन्तिककहति । तेषु—सदानुगमो यथा—

याताः किं न मिलन्तिमुन्दरिपुनश्चितेतिनास्मासुते
 कार्यादूरमनुद्रुताहि कथयत्येवंमुहुः प्रेयसि ।
 तन्व्यामन्धरतारकेणबहुशःपीताश्रुणाचक्षुषा
 दृष्ट्वातंहसितंनकिन्तुमरणोत्साहस्तयासूचितः ॥

अप्रतो यथा—

तिष्ठेत्युक्तः प्रवसन्दयितानयनेन कृष्णशारेण ।
दयितः पुरतोयाते वामंवलतामृगेणैव ॥

पश्चात् यथा—

परिष्वक्तस्तावद्गुरुजनभयान्नैवसमया नचोक्तंतिष्ठेति प्रियविरह्वाप्पाद्रंगलया ।
द्रुतंगच्छामीति प्रियसखि सुदृष्टोपिनकृतोनिरुद्धोयावन्मेनयनसल्लिलैर्दृष्टिविषयः ॥

दूरतो यथा—

किं वः कोपि जनो ऽध्वगास्ववसतेरापृष्टमूढां प्रिया
मुत्सृज्यागतवान्विमूढहृदयोधीरं ध्वनस्यम्बुदे ।
मालामांसलपङ्कभूयसिपथिश्रान्तापुरोबह्वभे
दूरंगच्छति पृच्छतीति पथिकान्क्षीवानिवाकुञ्चतीन् ॥

अन्तिकतो यथा—

दूरंसुन्दरि निर्गतासि नगरादेषद्रुमः क्षीरवा
नस्मादेव निवर्त्यतामिति शनैरुक्त्वाध्वगेनप्रियाम् ।
गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचाभोगरफुटत्कंचुकं
वीक्ष्योरस्थलमश्रुपूरितदृशः प्रस्थानभंगः कृतः ॥

प्रस्थितस्यसम्भाषणान्शेषादिपूर्वकः प्रियजनपरित्यागः प्रियाप्रश्रः, सोपिपञ्चधा—सम्भाषणकृतः,
मालिङ्गनकृतः, अवधिप्रदानकृतः, अवधियाचनकृतः, प्रियानुशासनकृतश्चेति । तेषु संभाषणकृतो
यथा—

आपृच्छंतस्मि पिए पुरंतगोसउडविसुण आपेअं ।
रुण्णंससज्झसोसरिअहिधारकुलबहूए ॥

मालिङ्गनकृतो यथा—

आपुच्छणोवऊहण कंठसमासरि अवाहुलइआए ।
वलआइ पहि अचणे बहुएणिअलाविअपडंति ॥

अवधिदानकृतो यथा—

जावअणदेहि ओहिं अवऊढंजावचेअसिदिलेइ ।
मरणेण पुण्णअं मह तावगारु आविवो अप्पा ॥

अवधियाचनकृतो यथा—

मुग्धेप्रेषय यामि यान्तिपथिकाः कालोवधेःकथ्यतामुद्विशा किमकाण्ड-
एवभवती तूष्णीं किमेवंस्थिता । पूर्वोक्तोपरतां प्रियेणदयितामाश्लिष्य-
तत्तत्कृतं दत्तोयेनसमस्तपांथविरहप्राणान्तिकोडिण्डिमः ॥

प्रियानुशासनकृतो यथा—

आपृष्टासि विनिर्गतोऽध्वगजनस्तन्वङ्गि गलाम्यहं स्वल्पैरेवदिनैः
समागमइतिज्ञात्वाशुचंमाकृथाः । इत्याकर्ण्यैवचः प्रहस्यसहसा
तन्मुग्धयानुष्ठितं येनाकुण्ठसमात्पतीव्रविरहक्लेशः कृतोवल्लभः ॥

प्रेयसिगतेनायकादीनां गृहागमनंप्रतिनिवृत्तिः । सापिपञ्चधा—गृहात्, अलिन्दतः, अङ्गणतः,
उपवनात्, जलाशयतइति ।

गृहात् यथा—

मयावद्भावेणी निवसितमशुक्लं चवसनं श्रुताःशोचंतीनां
परिजनसखीनामपिगिरैः । निवृत्तास्तेदृष्टागतमनुगता
येऽस्यसुहृद् स्तथाप्येते प्राणा दयितमनुयातानकृपणाः ॥

अलिन्दतो यथा—

सौख्ये गते प्रवसतादयितेन सार्धं नेत्रद्वयेदयितमार्गगमाञ्चिबृत्ते ।
ब्रीडावतीवतकृता हतजीवितेन निर्याययन्नपदमात्रमपिप्रयातम् ॥

अङ्गणतो यथा—

यास्यामीतिसमुद्यतस्य वदतोत्रिस्रब्धमाकर्णितं गच्छन्दूरमुदीक्षितो
मुहुरसौ व्यावृत्यपश्यन्नपि । कारुण्ये पुनरागतोस्मि भवने प्राणास्त
एवस्थिताः सख्यस्तिप्रत जीवितव्यसनिनीदम्भादहंरोदिमि ॥

सपवनतो यथा—

अभ्मणुअंचेविजा हिहूआ हेन्ठिवईइट्टविरहे ।

पुच्छइ जाहिकहिं बहुअहं कालहंविट्ट . . . . . ॥

जलाशयतो यथा—

प्रियानुगमतांगृहं प्रतिनिवृत्यमुग्धेक्षणा निरीक्ष्यसरसीमपि स्फुटितपङ्कजामोदिनीं
व्रचन्तमपिदूरतः समनुकूलवाताध्वना निवृत्त . . . . . वलितकण्ठमालोकते ॥

प्रियधियोनेनायकेतिवृत्तं प्रधासचर्या । सा स्वदेशकालकार्यपात्रौचित्यशक्ति साधनोपाय
भेदात् द्वाविंशत्प्रकारा । तेषुदेशशतुर्धा—स्वकीयः परकीयः, नस्वकीयो नपरकीयः इति । एवं-
कालः दयोऽपि । तत्रकालः—साधारणः, असाधारणः, उल्लेखवान्, अनुल्लेखवान् च । कार्य-
सामान्यवत्, विदपवत्, नित्यं, नैमित्तिकं च । पात्रं—उत्तमादिकं, उदात्तादिकं, मुग्धादिकं,
यवीरादिकं च । औचित्यं जातिता, क्रियाता, गुणतः, द्रव्यतश्च । शक्तिः—औत्साहिकी,
वैशिकी, साहाय्यिकी, वैषिकी च । साधनं-ऐतुः, करणं, अधिकरणं च । उपायः, स्वाभाविकः,
प्रापत्तिकः, सार्वलौकिकः, यादृच्छिकइति । तत्रदेशोपाधिभेदेषु, स्वकीयदेशे यथा—

तां जानोथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं दूरीभूतेमयिसहचरे
चक्रवाकीमिवैकां । गाढोत्कण्ठा गुरुपुदिवसेष्वेपु गच्छसुवालां
जातां मन्येशिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपां ॥

परकीयदेशे यथा—

हृष्टेण ओहगरिअं दूरपहं खलुउदएण पहं ।

पिअवेसअंगलअमणिव्वहावाउ एवक्कवासुपहं ॥

नस्वकीयेनपरकीये यथा—

गतवतिनिपथेश्वरेविबुद्धा वनमुविभीमसुता भ्रमन्मृगीव ।

मृगयितुमनुसानुसानुगन्तुं दिशिदिशिदत्तविलोलदीर्घदृष्टिः ॥

कालः साधारणो यथा—

जहदिअहविरामोणवसिरीसगंदुत्थगणिलग्घविओ ।

पहिअघरणीउणतहातवेइतिखाविमज्झण्णो ॥

धसाधारणो यथा—

मण्णेददददं दददं हिअ अएवि तुह पसाएण ।
दूरुण्णअ घणसामलिआदिसीवहि सिग्घपरिणामा ॥

उल्लेखवान् यथा—

अस्मिन्वर्षमहे न वर्ततइदं यत्कामदेवोत्सवे श्येयंपुत्रि निरन्नया
तदधुना किंचिन्मुखेदीयतां । इत्युक्तेजरतीजनेन कथमप्यध्वन्य-
वध्वाततः पर्यस्तेऽहनि कल्पितश्चकवलो धौतश्च धाराश्रुभिः ॥

मनुल्लेखो यथा—

स्नातायाः स्वजनोत्सवेविधिरिति स्नानीयशून्यैर्जलैः विभ्रत्या गुरुगौरवेण
गुरुणी रक्तेवृथावाससी । पत्युर्मंगलमिच्छता परिजनेनायोजिते मण्डने
तन्व्यालोचनवारिताकथमपिस्वच्छन्दमागच्छति ॥

कांयोपधिभेदेषु, सामान्यवत् यथा—

अम्भरसूणाइ गिरंजणाई वइरिक्करुण्णपुसिआइं ।
विरहुक्कंटं कुलवालि आण साहेति अच्छीहि ॥

विशेषवत् यथा—

उक्कंठाणिच्छाआ सव्वंचिअ परिअणंरुआवेइ ।
आअंविरेहि अज्झा पुसिअपरुण्णेहि अच्छीहिं ॥

नित्यं यथा—

अइकोवणा विसात्तू रुआविआ गअवईएसोण्हाए ।
पाअपडणोण्णआए दोसुविगलिएसुवलएसु ॥

नैमित्तिकं यथा—

छणपडिव आए पहेदे वअणादिज्जंतिपहि अघरिणीए ।
दोव्वल्लगलिअवल आमिपरिग आमंगलपईवा ॥

पात्रभेदेषु, उत्तमा यथा—

धनगिरीन्द्रविलङ्घनशायिना वनगतावनजद्युतिलोचना ।
जनमतादृशेजनकात्मजा तरुमृगेणतरुस्थलशायिनी ॥

सध्यमा यथा—

आधिक्षामां विरहशयने सन्निपण्णैकपार्श्वं प्राचीमूलेतनुमिव
कलामात्रशेषां हिमांशोः । नीतारात्रिः क्षणमिवमयासार्ध-
मिच्छारतैर्या तामेवोष्णैर्विरहमहतीमश्रुभिर्यापयन्ती ॥

उदात्ता यथा—

श्वासालिङ्गन धूसरेण सुमुखी विम्बाघरेणामुना पर्यन्तारुणतां दृशोः
विदधती बापैरविच्छेदिभिः । क्षामक्षामकपोलमण्डलपतत्
व्यालं विलोलालकैरद्वैरुज्झितभूपणैः कथमियं धत्तेनवंमण्डनम् ॥

ललिता यथा—

नूनंतस्याः प्रवलरुदितोच्छूननेत्रंप्रियायाः निश्वासानामशिशिरतया
भिन्नवर्णाधरोष्ठं । हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लंबालकत्वा
दिन्दोदैन्यं त्वदुपरणक्लिष्टकान्तेविभर्ति ॥

सुग्धा यथा—

अज्जंग ओत्ति अज्जं गओत्ति अज्जं गओत्ति गणरीए ।
पढमे चिअ जामद्धे कुट्टो रेहाहि चित्तलिओ ॥

अद्यगतोद्यगतोद्यगतइति मगनशीलय । प्रथम एवदिवसार्धे कुञ्जं लेपाभिध्वितम् ॥

मगहमा यथा—

निश्वासेनाधरकिसलय क्लेशिना विक्षिपन्नीं शुद्धस्नानात्परुषमलकं
नूनमागंडलं । मत्संभोगः कथमुपनमेत्स्वप्रजोऽपीतिनिद्रा
माकांक्षन्तीनयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥

सधीरा यथा—

विज्जावेइ पईवं अब्मुट्ठंतीए पहिअजाआए ।
पिअअमचिओअदीहर णीसहणीसासर्णिछोली ॥

निर्वापयतिप्रदीपमभ्युत्तिष्ठन्त्याः पथिकजायायाः । प्रियतम वियोगदीर्घनिश्चिदनिश्चयसपट्टिः ॥

धीरा यथा-

. . . . . जा . . . . . तं । सपल्लहन्यअं सुखाआपहिअजाआ ॥

भौचित्यमेवेषु, जालौचित्यं यथा-

परिअड्ढि आइ दोण्णिर्विधरिणी . . . . . पवसिएपंते ।

णिअमो कुलाणुरूओ सिणेहसरिसंदोच्चमौव्वल्लम् ॥

क्रियौचित्यं यथा-

जंपीअं मङ्गलवासणए पन्थानपडमदिअहंमि ।

वाहसलिलंण चिट्ठयि तंचिअविरहे रुअंतीए ॥

एतपीतंमङ्गलंघासनया प्रस्थानप्रथमदिवसे । थाप्पसलिलंनतिष्ठति तदेवविरहेरुदरत्याः ॥

गुणौचित्यं यथा-

कुलवालि आए पेच्छह जोव्वणला अण्णविब्भसविलासा ।

पवसंति व्वपवसिए एंतिव्वपिए धरंएंते ॥

कुलपालिकायाः पश्यत यौवनलावण्यदिभ्रमविलासाः ।

प्रवसन्तीवप्रोषिते ध्यायान्तीवप्रिये गृहमायाति ॥

द्रव्यौचित्यं यथा-

णवितह घराम्मिदद्धे अण्णेसुविसच्चएसु बहुएसु ।

कृदल्लिएसु जहसास . . . . . ॥

शक्तिमेवेषु, औत्साहिकी यथा-

आसासेइ परिअणं परिउस्तंतीए पहिअजाआए ।

णित्थामोव्वत्थणबलि अहत्यमुहुलो वलअसद्धो ॥

वैशिकी यथा-

रणरण अरज्जदोव्वल . . . ए . . . . . अनिणंडंअव अवलोओ ।

विरहेमरणेणविणा सिणेहेरेहाणणिव्वउइ ॥

साहाय्यकी यथा-

ओविज्जउ छणदि अहे सवत्तिवग्गस्सपहिअघरणीए ।

पविहज्जऊण बहुसो विरहसिहादीवहिस्सेण ॥

द्वैविकी यथा-

जंमुच्छिआएणसुओ कलंवगंधेणतग्गुणेपडिओ ।

इहरा गज्जिअसद्दो जीएण विणा नवोलंतो ॥

यम्मूर्छितयानधुतः कश्चिद्यथातेभ्यस्तद्गुणे पतितः ।

एतरथा गार्जितशब्दो जीवितेनविना नापक्वामति ॥

साधनभेदेषु, उपादानं यथा-

पम्मुट्टपाणिआए विपहअहिअआएपहिअजआए ।

पहमंडअं उवउरोइरीएवाहेण सिम्मविओ ॥

धेतुः यथा-

णीहमवेविरसिहं पहिअवहू वाहसल्लिसिपंतं ।

देइपहदेवआणं भामं भामं चणप पईवं ॥

करणं यथा-

गिम्हंरगमेइ क कहविविरहसि हितविआपहिअवहू ।

अविर अपडंतणिभ्रवाह जलोल्लावरिल्लेण ॥

अधिकरणं यथा-

जंझावाओत्तिणिए घरम्मिरोत्तूण णीसणिसण्णं ।

दावेइवगअवइअ विज्जुज्जोओ जलहराणं ॥

उपायभेदेषु, स्वाभाविको यथा-

उप्पेक्खाग अदइ अंगसंसमुच्चलि अविउणसेआए ।

वालीणोविणणाहो पउत्तपइआएहेमंतो ॥

प्रयत्निको यथा-

सअयणेचिंतामिलिअं काऊण पिअंणिमीलअणीए ।

अघाणोउवऊट्ठो पसिडिलवलएहि वाहेहिं ॥

अपनेचिंताप्रवेष्टवामियंत्रिमीलिताश्या । आरमाडपग्दः प्रथिचिलघलयाभ्यां पाहुभ्यां ॥

सावैलौकिको यथा—

पिअसम्हरणपलोदंतवाहधाराणिवा अअमीआए ।

दिज्जइ वक्कग्गीवाएदीववोपहि अजाआए ॥

प्रियसंस्तरणप्रलुठद्व्याप्पघारानिपातमीतया । दीयतेवक्रुप्रीवपादीपः पथिकजायया ॥

पादच्छिको यथा—

मज्जर्योन्नविलोकिताविकसिताश्रूतस्यबाप्पान्धया नाघ्राता अपि
सन्ततश्वसितयावातास्तदामोदिनः । भृङ्गाणांकलिकावृत्तश्रवण-
यानोगीतमाकर्णितं क्षेमेणव्यतिलंघिता पथिकहे वध्वामधुश्रीस्तव ॥

विप्रियोगेविदेशादौ नायिकावस्थानंप्रवासवृत्तान्तः । सः प्रवासचर्ययाव्याप्यातः भूयस्त्व-
विशेषतोवक्ष्यामः । तत्रदेशस्त्रिधा—प्राभ्यः, भारण्यः, साधारणश्च । तेषु प्राभ्यो यथा—

ग्रामेऽस्मिन् पथिकायपान्थवसतिर्नैवाधुनादृश्यते पदयात्रैव
त्रिवाहमण्डपतले पांथः प्रमुसोयुवा । तेनोत्थाय खलेनगर्जतिघने
स्मृत्वाप्रियांतत्कृतं येनाद्यापिकरंकदंडपतनाशङ्कीजनस्तिष्ठति ॥

भारण्यो यथा—

अथमाल्यव्रतः प्रस्ये काकुत्स्यस्यवियोगिनः ।
दुर्निवारान्नसंवेगो जगाम जलदागमः ॥

साधारणो यथा—

पज्जंतयि आसूवेह्लगोदिपव्वभारणामि अदलाइं ।
पहि आणदुरालो आइहोन्तिमाअंदगहणाइ ॥

कालः—उपक्रांतः, प्रक्रान्तः, व्यतिक्रांतश्च । तत्र—उपक्रांतो यथा—

अहजललिटिम्मि अहिअंमअणे अमिअंकदंसणविआत्य ।
विरेहविहुररस जलणंसविरामं सवतिआघत्ते ॥

प्रक्रान्तो यथा—

हिअइ खुडंकइगोड्डीगअणे डुडुक्कइमेह ।
आसारं तववास अहंविसमा सक्कडु अइहु ॥

व्यतिक्रान्तो यथा—

गमिआ कलंबवा आदिठट मेहंगआरिअंगअणतलं ।
सहिओगज्जि असदोतहविहुसेणत्थिजीविए आसंधो ॥

कार्यं निषर्त्यवृत्ति, विकार्यवृत्ति, धाव्यवृत्तिचेति—तत्र—निषर्त्यवृत्तिर्यथा—

जाअसहत्य वक्किवा हे अअमलए विहत्थेहिं ।
पहि एण पुढमदि अहे विसव्वच्चि ण्वण्णवद्ध अणम् ॥

विकार्यवृत्तिर्यथा—

कज्जलमल्लि अङ्गंठिं उम्मोल कंविजाम वसन्तो ।
धवलवलआणपुज्जंत पेच्छइ सव्वले पहिओ ॥

प्राप्यवृत्ति यथा—

रायविरुद्धंवकहं पहि ओपहि अस्ससाहइ ससंकम् ।
जत्तो अंबावणं तत्तोदरणिग्ग अंकंवि ॥

राजविरुद्धामिधकथां पधिकः पधिकस्य शंसतिसशङ्कः ।

यत आम्नाणांयने ततोदरनिर्गतं कमपि ॥

पानं—उत्तमं, मध्यं, कनिष्ठं च । तत्र उत्तमं यथा—

कोडि परिंठवि आणण हरणणिणिअं रघाव इस्ससी आविरहे ।
चाववलिअ चण वरं संजिअजीअं वि वाह धाराहि कअं ॥

मध्यमं यथा—

मङ्गणपत्थि अस्सवि गिह्हे पहि अस्स हरइ संताव ।
हि अअट्ठिअजाआमुह मिअंक जोण्हा जलप्पवहो ॥

मध्याह्नप्रस्थितस्यापि मीभेपधिकस्यहरति संतापं ।

हृदयस्थित जायामुख मृगाङ्गज्योत्स्ना जलप्रवाहः ॥

कनिष्ठं यथा—

अंधार चित्रइ चुएइ ठेवइहिअअर्मि जणिअरोमंचो ।
जाआकओल सारिं चविण पहिओ महु अपुंफ ॥

आजिघ्रति स्पृशति लुंबति स्थापयति हृदयेजनितरोमांचः ।

जायाकपोल साहृदयेन पधिकोमधूकपुंफम् ॥

मौचित्यं,—क्षेहौचित्यं, वद्योगौचित्यं, औत्सुक्यौचित्यं, च । तेषु क्षेहौचित्यं यथा—

गाजमहं चिअठवरिं सव्वत्थामेण लोहहिअअरस ।

जलहर लवालहिअं मारे मारेहिसिवराइं ॥

गर्जप्रवोपरिसव्वेस्याल्लोहद्वयस्य । जलधरलंबालिक्रिकामारेमारविष्पसिवराकीम् ।

वद्यमौचित्यं यथा—

छित्वासद्यःकिसलय पुटान्देवदारुद्रुमाणाम् येतक्षीरस्रुति

सुरभयोदक्षिणे नप्रवृत्ताः । आलिङ्गयन्ते गुणवतिमयाते

तुपागद्रिवाताः पूर्वस्पृष्टं यदिकिलभवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥

औत्सुक्यौचित्यं यथा—

सी आविओअदुःखं विसहंतंसच उच्चाभमेत्तंणीसा ।

उरिअं दीहो अगओ कालोणसमा एक असारेहु व इणो ॥

शक्तिसाधनोपायानां प्रवासिषु प्रायोविपर्ययादयः स्वदन्ते, नस्वरूपाणि । ततः—तथैव
तान्युदाह्रियन्ते—तेषु शक्तिविपर्ययस्त्रेधा—बलविपर्ययः, बुद्धिविपर्ययः, उत्साहविपर्ययश्च । तत्र
बलविपर्ययो यथा—

समपथपत्थि अरसवि पहिअरसखलंति पढम दिअहंमि ।

हिअअट्ठि अजाआगुरुणि अंचभारेण व पआइ ॥

समपथप्रस्थितस्यापि पथिकस्यस्खलंति प्रथमदिवसे ।

दृश्यस्थितजाया गुरुनितम्बभारेणैव पदानि ॥

बुद्धिविपर्ययो यथा—

मटपुंभामि पइं जाणिता मेहविगहं जोमरिइंतसुखसखिकेह ॥

उत्साहविपर्ययो यथा—

धीरेण समं चामा हिअएण समं अणिं रिअउएसा ।

उंचाहेण सह सुआ वाहेण समं गलंति सेउल्लावा ॥

साधनविपर्ययः हेयः वपादेयः हेयोपादेयश्च । तत्र हेयो यथा—

सो उद्वेसो विहिणाण जिम्मिओ बहुविहंतिलहं तिसो ।

जध्ववि अपिपवोअ संदावं देहिणिच्चिति ॥

उपादेयो यथा—

दीहुण्णा णीसासा रणरणओ सुण्णगग्गअंगेअं ।

पिअविरहे जीवअवं लहाण एसो च्चिअविणोओ ॥

दीर्घोष्णानिश्वासारणरणकोरोदनगद्गदंगेयम् । प्रियविरहेजीवितबल्लमानां एषपयविनोद्ः ॥

द्वेयोपादेयो यथा—

चिरजीवंतण किंखिरि मातम्मरसा अलेहि अधिरेहिं ।

विरहिस उज्जजाअंतिजेण जुअदीहरादिअहा ॥

चिरजीवित्वकांक्षणशीले मातान्परसायनैरस्थिरैः ।

विरहंप्रतिपद्यस्व जायन्तेयेनयुगदीर्घतरादिषसाः ।

उपायविपर्ययः कादाचित्कः एकदेशिकः विहितश्च । तेषुकादाचित्को यथा—

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतोर्लब्धायास्ते कथमपि
मयास्वप्नसंदर्शनेषु । पश्यंतीनां नखलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तात्थूलास्तरुक्सिलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥

एकदेशिको यथा—

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रिक्षणे दृष्टिपातं वक्त्रच्छायां शशिनि
शिखिनां बर्हभारेषु केशान् । उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु
भ्रूविलामान् हन्तैकस्मिन् क्वचिदपिनते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥

विहितो यथा—

त्वामालिख्यप्रणयकुपितां धातुरागैश्शिलायां आत्मानन्ते
चरणपतितं यावदिच्छामिकर्तुं । आस्रैस्तावन्मुहुरुपचितै
दृष्टिरालिख्यतेमे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहतेसङ्गमं नौकृतान्तः ॥

मोयमष्टप्रकाण्डोपि प्राप्तिस्कंधउदाहृतः ।

व्याप्तिस्कन्ध प्रकाण्डानां अथैषोद्दिश्यतेगतिः ॥

॥ व्यातिस्कंधः ॥

तेषु-विरहिणामसाधारणधर्मः वियुक्तस्वरूपं । तत्रदेश काल पात्रादिमेदादनेकधा । तत्रदेशे नायिकास्यं, नायकस्यम्, उभयस्यम्, उभयसाधारणं च-काले-दृष्टविपरीतम्, ध्रुतविपरीतम्, मज्जुभूतविपरीतम्, च । पात्रे-उदान्तास्यं, उद्यतास्यं, शान्तास्यं, च प्रपञ्चितो दृष्ट्या दोषमव-गन्तव्यम् ।

तत्रस्वदेशे नायिकास्यं यथा—

उंचउरने उदुंगुववसं तइजम्मदे । . . . . ॥

परदेशे नायकस्यं यथा—

उत्कंपोपि सकंपएवहृदये चिन्तापिचिन्तान्विता निश्वासाअपिनिश्वासिस्य-
निभृतावाप्येपिवाप्यायते । कान्तांसंस्मरतोविदेशवसतेर्नक्तं दिवंकामिनः
प्रारोषाइवनिष्पनन्ति मनसो दुःखानिदुःखान्वितान् ॥

स्वपरदेशेउभयस्यं यथा—

सृष्टे ग्रामे नदति जलदे शान्तसंवादरम्यं पार्थेनाभूद्यसनकरणोदश्रु
गीतं निशीथे । च्छीतोत्कण्ठापरिगतधिया प्रोपितस्त्रीजनेन
ध्यानावेश स्तिमितनयनं श्रूयते रुद्यतेच ॥

उभयसाधारणे उभयसाधारणं यथा—

चिंध्यात्वाध्यात्वा लिखितमिवनिर्मायपुरतः प्रवासे प्रश्वासं
नखलुनकरोति प्रियजनः । जगज्जीर्णारण्यं भवतिदु
त्रिकल्पव्युपरमे कुकूलानां राशौतदनुहृदयं पच्यतइव ॥

कालेसाधारणे दृष्टविपरीतं यथा—

वा अहिव्रतितो दुःखर्हि अंमदे । चुडुकि सूरिहोइ पवनं इजंमते ॥

असाधारणे ध्रुतविपरीतं यथा—

राईण भणइ लोओ जाकिर गिम्मम्मिहोति मडहाओ ।
महउणदविष् णविणाण अणिमो कीस वडुंति ॥

. . . . . स्त्रीर्णामणतिलोकोपाः किलघ्नीभेमवन्तिमहभावाः ।

ममपुनर्क्षयितेन धिनानजानीमः क्रियद्विषधंते ॥

अनुह्येवतिभूतविपरीतो यथा—

निशाद्राघीयस्थः कचिदपिदिनानामलघिमा नतन्वीनव्यूढा
कचिदपितमावृत्तिरनयोः । ऋतुःकोनामायं त्रिरहदहनम्लानमनसा
मसीमानोयत्र प्रियसखिनिशाएवदिवसाः ॥

अह्येवति अनुभूतविपरीतं यथा—

यस्मिन्पुष्पमयंधनुरस्मृतिभुवोयत्रामृतांशुश्शशी प्रेयोन्वस्यसुखस्य
धामगतवान्मातस्यकामोद्भवः । कोवायं विपरीत कारणगुण-
प्रक्रान्तिमान्पर्वणः सर्गोयन्नभवन्ति लंबितरजःप्राणाः महामृत्यवः ॥

पात्रेउदासायांदृश्यमानं यथा—

प्रतीच्छत्याशोकीं किसलयपरावृत्तिमधुरः कपोलः
पांडुःश्राद्वनरति तालीपरिणति । परिम्लानच्छायामनु-
वदतिदृष्टिःकमलिनीं वियोगेमाधुर्यस्यजातिचमृगाक्षीस्पृशतिच ॥

उद्धतायां श्रूयमाणं यथा—

वामबाहुशिखराग्रशायिना सामुखेनलवलीफलत्विषा ।
दिङ्मुखप्रहितलोललोचना मृत्युमुत्सवमिवप्रतीक्षते ॥

ललितायामुपनीयमानं यथा—

शुद्धंरुद्धं ब्रह्मतिमलिलं नेत्रयोरुष्णमुष्णं न्यस्तंसपदिहृदये
चन्दनशोपमेति । यातंथातंदयितविरहे जीवितंधारयत्या
दुःखेदुःखंत्रजतिरेजनी कल्पतुल्यादरादयाः ॥

शाश्वतायामनुमीयमानं यथा—

ओहिचदेण उविहुग पुंणमहुआ पओसि अंपंथं ।
ठिअवहिअं पिगहवइ आसाणडि यापुलोएइ ॥

मनोदृग्वाक् धार्यपुञ्जेषामुधिरहिणः स्वरूपावस्थानंविद्युक्तावस्था । तन्मनसि चिन्तामय-
मनुस्तरणात्मकं च । दृशिप्रजागरमयं, विषयव्यावृत्त्यात्मकं, च । वक्त्रेनिलज . . . . .
मयमुग्मादात्मकं, च । धाधिगुणकीर्तनमयं विलासात्मकं, च । घणुपिकादर्शमयं, ध्याप्यारमकं, च ।

चेष्टायां जाड्यमयं, मूर्छात्मकं च । तच्च । स्थानात्सी स्थानांतरेऽतिष्ठमानं अवस्थेत्याचक्षते ।
तत्र—मनसि चिन्ता यथा—

सासुन्दरीतितरुणीति तनूदरीति मुग्धेति मुग्धवचनेति मुहुर्मुहुर्मे ।
कान्तामयं विरहिणीमभिगन्तुकामः कान्तामयं जपति मन्त्रमिवान्तरात्मा ॥

यथाथा—

कृतस्सङ्कल्पोपिव्यथयति परिच्छेदविषयः परिच्छिन्दीत्युक्तं
वचनमपि पीडां जनयति । मनस्समृत्वास्मृत्वाग्लपितमिद-
मत्रैवरमते प्रबन्धान्तश्चिन्ता सुखयति च मांदुःखयति च ॥

तत्रैवानुसरणं यथा—

अद्यापितत्कनकचम्पकदामगौरं गौरोचनातिलकविन्दु कृतैकविन्दु ।
ईषत्कटाक्षहसितोल्बण गण्डदेशं तस्यामुखं पथिमया सहगच्छतीव ॥

यथाथा—

निरस्तालंकारां नयनजलसिक्ताधरपुटां रवावस्तंयाते
द्विगुणतर . . . सुमुखीम् । अहोदूरस्थां तां करकमल-
विन्यस्तशदनां प्रियांपश्यामीति स्मृतिशरणं कुड्येहिलिखिता ॥

दक्षिणजागरो यथा—

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्यास्वप्नेसमागमः ।
वाप्पस्तुनददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥

यथाथा—

निंदणिकसुष्टु पधणिसि चिंतंतहजाइ ।
दइ आमुह पडिंविवे विजउचि पिंजइताइ ॥

तत्रैवविषयव्यावृत्तिर्यथा—

विधर्माणोभावास्तदुपहतवृत्तेर्नधृतये स्वरूपत्वादन्ये
विहितविकलौत्सुक्यविरसाः । अतश्चेत्थं पूर्वेष्वसृजदितरेभ्यः
प्रतिहतं क्लीनंप्रेयस्याहृदयमिदमन्यत्ररमताम् ॥

यथावा—

अनारब्धाक्षेपंपरमकृतवाप्पव्यतिकरं निगूढान्तस्तापं
हृदयचकितव्यवसितम् । कृशाङ्गयायत्पापे व्रजति-
मयिनैराश्रयपिशुनं श्लथैरङ्गैरुक्तं हृदयमिदमुन्मीलयतियत् ॥

घरकेलज्जाप्रणाशो यथा—

गिरानैकावाच्यं हृदयमपितत्रैश्रनिरतम् पुरःसर्वं दृष्टंभवति-
हरिणाक्ष्यामुखमिति । वियोगस्तन्वङ्ग्याः कथमनुपकारी-
यदिभवेत् कृतंतद्रूपेणत्रिभुवनमिदं येनकृतिना ॥

यथावा—

क्वचित्स्वप्नेपश्याम्यविरचितलंबालकमुखीं क्वचित्सङ्कल्पस्तां
सुहृदिव पुरस्थापयतिमे । क्वचिद्द्रष्टव्यासा सुखयति
सुहृतंह्यनुसृता नमस्तस्यै यस्यारमयति वियोगोपिहृदयम् ॥

तत्रैवोन्मादो यथा—

रक्तस्त्वंनवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैःप्रियायागुणैः त्वामायान्ति शिलीमुखाः
स्मग्भनुर्मुक्तारसखेमामपि । तस्याः पादतलाहतिस्तवमुदे तद्वन्ममाप्या-
वयोः सर्वतुल्यमशोक केवलमहं धान्नासशोकःकृतः ॥

यथावा—

भव . . इप्रकृतिरमणीयाकुलवधू रिहस्यैर्दृष्टावा विदितमिह
वास्यायदभवत् । वयोवस्थांतस्याःश्रुणुतसुहृदोयत्रमदनः
प्रगल्भव्याशरश्चलतिहृदिमुग्धश्चवपुषि ॥

घाचिगुणकीर्तनं यथा—

इदं किंतेन्यस्तंबलयिनिकरेवत्कमलं प्रियेकःकोपोयं
प्रणयिनि निरागस्यपिजने । मुवाणेमच्येवंश्रुतविषयो-
त्कंपितकुचं मृगाक्ष्यास्तत्कालं नयनजलमेवोत्तरमभूत् ॥

यथावा—

क्षणमविशदं व्यक्तं भूयस्ततः परिमन्धरं तदनु चकितं हीतं
पश्चात्ततश्चनिरङ्कुशम् । कुवलयदृशा प्रेमप्रादुर्भूतं
नवसङ्गमे तदिहविरहे ध्यातं ध्यातं विधूनयतीवमाम् ॥

तत्रैवविलापो यथा—

हे विप्रयोगदहनज्वलितो . . . मा निर्दह प्रियमिदं नहि जीवितं मे ।
एवं मनः परिहराञ्जलिरेषमूर्धन्यस्तोमया वसतियत्र सरोरुहाक्षी ॥

यथावा—

प्रियविरहमहोष्मा मुर्मुरामङ्गलेखा मयिहतक हिमांशो मास्पृश क्रीडयापि ॥
इह हि तव लुठन्तः प्लोपपीडां भजन्ते दरजरठमृणालीकाण्डमुग्धा मयूखाः ॥

घण्टिकादर्पं यथा—

पर्यस्य प्रसरेण बाष्पपयसां पूरस्य पक्ष्मालकाः निश्वासांश्च नखम्यचा
न सहते पाणिः कपोलाश्रयः । दग्धोन्तर्मदनाग्निना स्तनभरो
भग्नेवपांडुछवि भास्वद्विम्बगता कलेवशशिनः क्षीणा तनुस्ताम्यति ॥

यथावा—

किसलयमिव मुरधं बन्धनाद्धिप्रलूनं हृदय कुमुमशोपीदारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥

तत्रैवव्याधिर्यथा—

आपाण्डुर्वदने गतावविशदं चिन्तामयेप्वायतः क्षामो वाचि
विचारणास्यकुशलोरभ्येप्वरम्यक्रियः । उत्कम्पोहृदये द्रवो नयन-
योरूर्वोर्जडोऽङ्गे गुरु शोकोऽयंमयियाति तद्विरहभूरेकोऽप्यनेकांगतिम् ॥

यथावा—

दलतिहृदयं गाढोद्देगं द्विधा ननु भिद्यते वहतिविकलः कायो
देहंनमुञ्चति चेतना । ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति
नभससा त्प्रहरति विधिर्मर्मछेदी नकृन्तति जीवितम् ॥

चेष्टार्थाजाल्यं यथा—

एकमुत्कण्ठयाशून्यमन्यहयितयाहतम् ।
वेदनामपरंधत्ते कियन्ति हृदयानिमे ॥

यथावा—

शिथिलशिथिलं न्यस्यं स्वैरं धनुश्शिखरेमुजं नयनसलिलैः
कुर्वन्मौर्वीलतामपरामिव । अहहविकलं श्रुत्वाश्रुत्वा
घनस्तनितध्वनिं किमपि किमपि ध्यायन्नार्यो नयाति नतिष्ठति ॥

तत्रैवमूर्छां यथा—

मातर्मातर्दलति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः शून्यं मन्येजगदविरत
ज्वालमन्तर्बलामि । सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्त-
रात्मा विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥

यथावा—

बन्धुता हृदय कौमुदीमहो मालतीनयनमुख्य चन्द्रमाः ।
सोयमद्यमकरन्दनन्दनो जीवलोकतिलकः प्रलीयते ॥

जातानुभावस्य विरट्टिणः स्मरणादिवीजोद्बोधन हेतुश्चित्सारम्भादिकारणं अर्थातिशयः विरहो-
द्दीपनम् । स प्रायेणाएधा—देशः, देशचिह्नं, कालः, कालचिह्नं, वस्तु, वस्तुचिह्नं, कार्यं,
कार्यचिह्नमिति । स्मरणाद्यस्तु चत्वारः स्मरणं, इच्छा, द्वेषः, प्रयत्नः, इति । चित्सारम्भा-
द्योऽपि, तावन्तएव, चित्सारम्भः वागारम्भः बुध्यारम्भः शरीरारम्भइति । समये प्रत्ययगत-
श्चतुर्धा । तत्रस्मरणभेदेषु, स्मृतिः, अनुस्मृतिः, स्मृतिविशेषः, अनुस्मृतिविशेषश्च । इच्छा-
भेदेषु, इच्छा, अन्विच्छा, इच्छाविशेषः, अन्विच्छाविशेषश्च ; द्वेषभेदेषु—द्वेषः, अनुद्वेषः,
द्वेषविशेषः, अनुद्वेषविशेषश्च ; प्रयत्नभेदेषु—प्रयत्नः, अनुप्रयत्नः, प्रयत्नविशेषः, अनुप्रयत्न-
विशेषश्च । चित्सारम्भभेदेषु शुद्धः, सद्कीर्णः, प्रकीर्णः, विप्रकीर्णइति । वागारम्भभेदेषु—
प्रकृतः, अप्रकृतः, प्रसक्तः, अनुप्रसक्तइति । बुध्यारम्भभेदेषु—यथा, तथा, अन्यथा, उभयथा,
इति । शरीरारम्भभेदेषु—वक्ष्णे, वपुषि, दृष्टौ, चेष्टायामिति । चत्वारश्चतुष्काः कारणभूताः,
चत्वारस्तु कार्यभूताइति । तेषु—चित्सारम्भ बुध्यारम्भावाभ्यन्तरी, वागारम्भशरीरारम्भयोः
कारणमपिभयतः । शरीरारम्भवागारम्भौ तु बाह्यौ कार्यमेव । चित्सारम्भस्तु बुध्यारम्भस्यापि-

कारणमिति । तत्र विरहोद्दीपनप्रभेदेषु—प्राग्यारण्याद्योत्रेशाः—तेषुप्राग्यो यथा—

अभ्याशस्थितचूतषण्डगहनाद्ग्रामादितोगेहिनी स्थानंकिञ्चिद्वृक्षकं
विरहिणी तूर्णवधूनीयताम् । अत्रायत्य चिरेण कोकिलकुल
व्याहारझङ्कारिणः पान्थ स्त्रीजनजीवितापहरणप्रौढाः पुरोवासराः ॥

आरण्यो यथा—

एतत्पुनर्वनमहो कथमद्यष्टं यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरावसन्तः ।
आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताःस्वधर्मे सांसारिकेषुचसुखेषु वयंसजाः ॥

अनुभूयमानस्वयंमाणानि देशचिह्नानि, तेषु—अनुभूयमानं यथा—

एतेतएवगिरयोऽपिरवन्मयूरास्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।
अमञ्जुवञ्जुलहतानि च तान्यमूनि नीरन्ध्र नीरनिचुलानि सरित्तटानि ॥

स्वयंमाणं यथा—

पुरायत्र स्त्रोतः पुलिनमधुना तत्रसरितां विपर्यासं यातो
घनविरलभात्रः क्षितिरुहाम् । बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये
वनमिदं निवेशः शैलानां तदिदमितिवुद्धिं द्रढयति ॥

वर्षावसन्तसमयादिः कालः—तत्रवर्षासमयो यथा—

वातप्रोत्क्षिप्त धूलीपरिमिलनसमुद्भूलिताङ्गःसमन्ताद्दण्डोद्वेष्टद्वला-
कात्रलिकुणपशिरोनन्दनीलाभ्रकेशः । प्रेङ्खद्विद्युत्पताकारुचिरसुरधनुः
खण्डखट्वांगधारी सम्प्राप्तःप्रोषितस्त्रीप्रतिभयजनकः कालकापालिकोऽयं ॥

वसन्तसमयो यथा—

चैत्रः सैवसखे स्ववृन्तनियतश्यामाशिभिः किंशुकैः अङ्गारैरिवमासुरेन्ध-
रुचिभिश्चक्षुषि दन्दद्धते । यत्रैतामदमञ्जुभिः परभृतैरुच्चोच्चरत्पञ्चमा
श्रूतारामभुवः प्रियविरहिणां कुर्वतिकर्णज्वरं ॥

घनोन्नतिप्रसूनविकासदीनिकालचिन्धानि यथा—

किञ्चिन्मुद्रितपांसवः शिखिकुलैरसानन्दमालोकिताः भग्नावास-
रुदद्वरिद्रगृहिणी श्वासानिलैर्जर्जराः । एतंते निपतन्ति नूतनघना
त्प्रावृड्भरारम्भिणो विच्छायीकृत विप्रयुक्तवनिता वत्कैन्दवो विन्दवः ॥

यथावा—

मागणइंदहोअं कुसुमहुसिहहोणहकुमाहवसि रइकेलि सुअवआणा ।
सकतरुवद्धइ विरहिणी जीवइं किंफाइं कुडउलोहिं अलि अत्तउम
अणहोणं हदकुडउ ॥

ईप्सितमनीप्सितंवा द्रव्यजातं वस्तु । नत्र ईप्सितं यथा—

द्यूते पणः प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः क्रीडापरिश्रमहरं व्यजनंरतान्ते ।
शय्यानिशीथकलहे हरिणेक्षणाया लब्धंमयाविधिवशादिदमुत्तरीयम् ॥

अनीप्सितं यथा—

अयिपिवतचकोराः किञ्चिदुन्नाम्य कण्ठं क्रमुक बलन-
चञ्चच्चञ्चवश्चन्द्रिकाम्भः । विशहविधुरितानां जीधित-
त्राणहेतोर्भवति हरिणलक्ष्मा येनतेजोदरिद्रः ॥

असाधारणधर्मचिन्धानि यथा—

कान्तारैर्मम गर्जितैकपरता धाराम्बुभिः का हता का मोहंगमिता
त्रियोगविधुरा धाराकदम्बानिलैः । नीता का च विलोलतामदकलैः
केकारवैर्बहिणामित्यपान्थगृहाणिपश्यतिघनोविद्युत्प्रदीपैरिव ॥

यथावा—

असखुडइ पिआ हिअए अण्णं महिला अणं रमंतस्स ।
दिहेसरिसम्मि गुणेऽसरिसम्मिगुणे अईसंते ॥

निर्वर्त्य, विकार्य, प्राप्य, कर्मव्यापी, क्रियाविशेषः । कार्यो यथा—

मागाः पान्थपथामुना यदि तव भ्रातः प्रियंजीवितं यञ्चूताकृतिरत्र
तिष्ठति महान् रौद्रः पुरो राक्षसः । तेनोद्यन्मकरन्द लुब्धमधुप
व्याहारझङ्कारिणा पान्थानामधुनैव निर्घृणधिया सार्थोहतःश्रूयते ॥

यथावा—

उपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः सरणिमपरो
मार्गस्तावद्भवद्विरवेक्ष्यताम् । इहहिविहितो रक्ताशोकः
कयापि हताशया चम्पनलिनन्यासोदञ्चन्नवाङ्कुरकञ्चुकः ॥

क्रियाविशेषाणामनुमापकमर्थान्तरं कार्यचिह्नं यथा—

सव्याधेः कृशता क्षतस्यरुधिरं दष्टस्य लालास्रुतिः सर्वनैतदिहास्ति
तत्कथमयं पान्थस्तपस्वी मृतः । आञ्जातं मधुलम्पटैर्मधुकरै
रारब्धकोलाहलैः नूनं दुःखितकेन चूतमुकुलेदृष्टिः क्वचित्पातिता ॥

यथावा—

रक्ताशोक कृशोदरी क्व गता मुत्कानुरक्तं जनं नोदृष्टेति मुधैव
धूनयसि किं वातावधूतंशिरः । उत्कण्ठा घटमानघट्पद घटासङ्घ-
ददृष्टछदः तत्पादाहतिमन्तरेण सरसः पुष्पोद्गमोऽयंकुतः ॥

अथैतेषुस्मृतीच्छाद्वेषप्रयत्नजन्मानो धाम्बुद्धिशरीरारम्भाः । तेषु—मनवारम्मःस्मृतिजन्मा यथा—

तस्यचक्रुश्चमत्कारं व्यतीतसमयाअपि ।
स्मितार्द्रमुकुलोद्भेदाः कदम्बवनराजयः ॥

सपवेच्छाजन्मा यथा—

करकमलव्रितीर्णैरस्मुनीवारशपै स्तरुशकुनिकुरङ्गान्मैथिलीयानपुष्यत् ।
भवतिमम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोपि द्रव इव हृदयस्य प्रखवोद्भेदयोग्यः ॥

एष द्वेषजन्मा यथा—

सञ्छन्नैर्जलवामनैर्जलधरैर्व्योम्नि प्रसृतेजने देवे वर्षतिदिङ्मुखेषु
चरतिस्त्रैरं कदम्बानिले । . . गायतिच प्रवासिनिकथं पान्थ-
प्रियाणामिमा नोन्मथ्नंतिमनांसि मांसलमिलद्दीर्घान्घकाराःक्षपाः ॥

अयमेव प्रयत्नजन्मा यथा—

उत्केकाः शिखिनः पयोदपटलैःछन्नं नभोमण्डलं वाता वान्ति
कदम्बरेणुशचला जातामहीशाङ्गला । उद्धिन्नंनवयौव्रनंप्रिय-
तमोदेशान्तरस्थोऽवधिः कालो याति न यातिजीवितमिति व्यग्रं मनश्चिन्तया ॥

षागारम्भस्मृतिजन्मा यथा—

यत्त्रेत्रसमान कान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः
प्रियेनवमुखछायानुकारीशशी । येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते
राजहंमा गताः त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपिमे दैवेननक्षम्यते ॥

सप्तषेच्छाजन्मा यथा—

अपि जनकसुताया स्तच्चतच्चानुरूपं स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।
ननुपुनरिवतन्मे गोचरीभूतमक्षणी रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥

एष द्वेषजन्मा यथा—

तरुणतमालनीलवह्लोन्नमदम्बुधाराः शिशिरसमीरणावधुतनूतनवारिकणाः ।
कथमवलोकयेयमधुनाहरिहेतिमती र्मदकलनीलकण्ठ कलहैर्मुखाहरितः ॥

अयमेव प्रयत्नजन्मा यथा—

शैरुःसोऽयं ककुभसुरनिर्माल्यवान्नाम यस्मिन्नीलस्निग्धश्रयति
गिलरं नूतनस्तोयवाहः । आर्येणास्मिन्विरमविरमातःपरं
नक्षमोऽस्मि प्रत्यावृत्तः पुनरिवसमेजानकीविप्रयोगः ॥

बुधवारम्भस्मृतिजन्मा यथा—

रक्ताशोकतरोः कराकृतिधरा राजन्यमीपल्लवा वृत्तत्रात्सदृशी
तद्रूहयुगलेनैषापिरम्भावलिः । प्रौढिभ्या कुमुमेस्थिता तदधरच्छाया-
विकारंविना तन्मन्येऽत्रवने विभज्यविधिना क्षिता ममप्रेयसी ॥

सप्तवेच्छाजन्मा यथा—

यस्यान्ते दिवसास्तयासह तथानीताः पुनःस्वेगृहे यत्सम्बद्धकथाभिरेव
सुचिरं दीर्घाभिरस्थीयत । एकः संप्रतिनाशित प्रियतम स्तामेवपापः
कथं रामः पञ्चवटीं विलोकयतुवा गच्छत्वसम्भाव्यवा ॥

षष्ठेपजन्मा यथा—

वातैः केमरगन्धिभिर्विषधरश्वासैरिवान्धमनो दग्धेतसशलाकयेव
तटिता पर्यश्रुणी लोचने । एताः संप्रतिरूपगर्भगुरवः सान्द्री-
भवत्सौरभाः केतक्यः करपत्रपत्रजरठाः कृन्तन्तिमर्माणिमे ॥

अष्टमेव प्रवत्नजन्मा यथा—

स्निग्धश्यामल कान्तिलितत्रियतो वेष्टुल्लाकाधना वाताःशीकरिणः
पयोदसुहृदामानन्दकेकाःकलाः । कामंसन्तुष्टःकठोरहृदयो रामोऽस्मि
सर्वसहे वैदेहीतुकथं नविष्यतिहहाहादेविधीराभव ॥

नवरीरामःस्मृतिजन्मा यथा—

निपततिशयनेतव स्मरन्ती पथिकवचूरवधूतजीविताशा ।
जलधरसमयस्य केतुभूतां वकुल्लतामवलोक्य पुष्पिताग्राम् ॥

दशवेच्छाजन्मा यथा—

अदृश्यन्त पुरस्तेन खेलाःखज्जनपङ्क्तयः ।
अस्मर्धन्तच निश्वस्य प्रियानयनविभ्रमाः ॥

एषद्वेषजन्मा यथा—

संजीवणोसर्हि विअसुअस्सरक्खइ अणणवावार ।

सासूणववभदं सणकंटागअजोविअंसोणहं ॥

संजीवनौषधमिषसुतस्य रक्षत्यनन्यव्यापारा । भवधूर्नवाधदर्शन कण्ठागतजीवितांस्तुषाम् ॥

अपमेवप्रयत्नजन्मा यथा—

दट्ठूणउण्णमंते मेहेआमुक्कजीविआसाए ।

पहिअवहुए परि अणोओरुण्णमुहीएसच्चविओ ॥

दृष्टादृष्टमतःमेघान् आमुक्कजीविताशायाः । पथिकवध्वापरिजनः अवरुदितमुष्यापरिजातः ॥

अथैतेषु स्मरणादीनांपृथक्पृथक् चतुष्कम् । तत्र स्मरणस्य स्मृति रतुस्मृतिः स्मृतिविशेषो अनुस्मृतिविशेषश्च । तेषु— स्मृतिर्यथा—

शशिमणिविलासेयं यस्यां त्रिपाण्डुरमाननं करकिसलयेकृत्वा

वामे घनश्रमितोद्गमा । चिरयतिमयि व्यक्ताकृता मनावस्फुरिताधरो

नियमितमनोमन्युर्दृष्टामयारुदतीप्रिया ॥

अनुस्मृतिर्यथा—

तस्यास्तीरेरचि नशिखरःपेशलैरिन्द्रनीलैः क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टन

प्रेक्षणीयः । मद्देहिण्याःप्रियइतिसखे चेतसाकातरेण प्रेक्ष्योपान्त

स्फुरिततटितं त्वांतमेवस्मरामि ॥

स्मृतिविशेषो यथा—

रेक्ताशोकश्वलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः प्रत्यासन्नौ कुरवकवृते-

र्माधवीमण्डपस्य । एक रसरुयास्तवसह मया वामपादाभिलापी

कांक्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनायः ॥

अनुस्मृतिविशेषो यथा—

तन्मध्येचस्फुटितफलका काञ्चनीवासयष्टिः मूलेष्वद्दामणिभिरनति
प्रौढवंशप्रकाशैः । तालैश्शिञ्जावलयसुभगैर्नर्तितःकालयामे
यामध्यास्तेदिवसविगमेनीलकण्ठस्सुहृदः ॥

इच्छाया इच्छा अन्विच्छा इच्छाविशेषः अन्विच्छाविशेषश्च । तेषु—इच्छा—

विलसत्कदम्बनिकुरुम्बपांसुना सहजीवितं वह ममप्रियायतः ।
अपिवातदङ्ग परिव्रादशीतलं मयि कश्चिदीरय भवान्हि मेगतिः ॥

अन्विच्छा यथा—

तं दृष्ट्वाहिण्णाणं जंम्भिविअंगम्मिराह्वेणणिम्मिअं ।
सीआपरिमट्टेणव ऊट्ठोतेणविणिरंतरंरोमंचो ॥

इच्छाविशेषो यथा—

तस्योत्संगे प्रणयिन इवस्रस्तगङ्गादुकूलां नत्वंदृष्ट्वा नपुनरलकां
ज्ञास्यसे कामचारिन् । यावः कालेवहति सलिलोद्धारमुच्चैर्विमानै
र्मुक्ताजालग्रथितमलकंकामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥

अन्विच्छाविशेषो यथा—

तत्रागारं धनपतिगृहादुचरेणास्मदीयं दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनु-
श्चारुणातोरणेन । यस्योद्याने कृतकतनयः कान्तयावर्धितोमे
हस्तप्राप्यस्तचकनमितोबालमन्दारवृक्षः ॥

द्वेष्य द्वेषोऽनुद्वेषोद्वेषविशेषोऽनुद्वेषविशेषश्च—तेषु द्वेषो यथा—

अस्थिक्षोद्वतीव कुन्दमुकुलैः फुल्लैः पलाशद्रुमैः साङ्गारप्रकरेव-
धूमकलुषेवोत्थातिभिः षट्पदैः । रक्ताक्षिद्युतिभिः सशोषगहनालातेव
पुंस्कोकिलैः दृष्टाप्राणसमाचितेव पथिकेनाराद्रनान्तस्थली ॥

अनुद्वेषो यथा—

चंदो विसअसहोअरउकोवोल्लअमिअरस सहिलग्गं ।
तीआगेमहुज्जोह्वाविजालइजरम ॥

द्वेषविशेषो यथा—

अज्जमए तेण विणा अणुभूय सुहाइ संम्हरंतीए ।
अभिणवमेह्णरवीणीसागिओ वच्चपडहोव्व ॥

अनुद्वेषविशेषो यथा—

भ्रमय जलदानम्भोगर्भान्प्रमोदयकोकिलान् कलय शिखिनः
केकोत्कण्ठान्कठोरय केतकान् । ग्रहरिणि जनेमूर्च्छालब्ध्वा
विनोदयतिव्यथा मकरुणः पुनःसंज्ञाव्याधिर्विधाय किमीहसे ॥

प्रयत्नस्य प्रयत्नोऽनुप्रयत्नः प्रयत्नविशेषः अनुप्रयत्नविशेषश्च । तेषु प्रयत्नो यथा—

देशै रन्नरिताशतैश्वसगितामुर्वीभृतांकाननैः यत्नेनापि न याति
लोचनपथं कान्तेतिजानन्नपि । उद्ग्रीवश्चरणाप्ररुद्धवसुधः
कृत्वाश्रुपूर्णां दृशं तामाशांपथिकस्तथापि किमपि ध्यायन्मुहुर्वीक्षते ॥

अनुप्रयत्नो यथा—

अलमगतयः श्यामागन्धं वहन्तिवनानिलाः कणतिमधुरं
कादम्बानांकुलं कमलाकरे । अवधिगणनाभग्नाङ्गुल्या तथा
विग्रहश्च मे भगवतिनिशे शंस प्रातः कदानु भविष्यति ॥

प्रयत्नविशेषो यथा—

अक्लिष्टचालतरुपल्लवलोभनीयं पीतंमया सदयमेवरतोत्सवेषु ।
विम्वाधरं स्पृशामि चेद्भ्रमरप्रियाया स्त्वांकारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥

अनुप्रयत्नविशेषो यथा—

व्योमश्रीर्हृदयैक मौक्तिकलते मातर्बलाव . . द्रव्यास्तं जनमादरः
खलुमहान्प्राणेषु कार्यस्त्वया । एतांम्लानिमुपागतांस्रजमिव
त्यक्तातनु दुर्वहा मेपाहं सुखिनी भवामि नसहे तीव्रांविद्योगव्यथां ॥

बधचिन्तारम्भादीनां पृथक्पृथक् चतुष्कम् तत्र । चिन्तारम्भेषु—स्मृत्यादीनामेकस्यैव
सद्भावे शुद्धः, इयोस्सङ्कीर्णः, त्रयाणांप्रकीर्णः चतुर्णांचिप्रकीर्ण इति, तेषु—शुद्धो यथा—

चिराद्वेगारम्भी प्रसृतइव तीव्रोविपरसः कृन्श्चित्संवेगात्प्रचल
इव शल्यस्यशकलः । त्रणोरूढग्रंथिः स्फुटित इवहृन्मर्मणिपुनः
परावृत्तःशोको विकलयति मानूननइव ।

सङ्कीर्णो यथा—

एताः प्रियतमावाचः स्नेहार्द्राः शोकदारुणाः ।
एतास्ता मधुनोधाराश्च्योतन्ति सविपास्त्वयि ॥

प्रकीर्णो यथा—

शीतांशुर्विषसोदरः फणभृतां लीलास्पदं चन्दनं हाराः क्षारपयोभुवः
प्रियमुहृत्पंकेरुहंभास्वतः । इत्येषां किमिवास्तु वस्तु मदनभ्योतिर्विधा-
ताययद्वाह्याकारपरिग्रहेणतुवयं तत्रत्यजोवञ्चिताः ॥

चिप्रकीर्णो यथा—

तस्यस्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो रन्तर्वाप्यश्चिरमनुचरो
राजराजस्यदध्यौ । मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिचेतः
कण्ठाश्लेष प्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥

षाणारम्भेषु कार्यशरीरानुगामीप्रकृतः, तद्विपरीतोऽप्रकृतः, प्रकृताप्रकृतयोरनुयायी प्रसक्तः
प्रसक्तानुयायिन्यप्रसक्तइति । तत्र—प्रकृतो यथा—

सन्तप्तानां त्वमसिशरणं तत्पयोदप्रियायाः सन्देशंमेहर
धनरतिक्रोधविश्लेषितस्य । गन्तव्याते वसतिरलका नाम
यक्षेश्वराणां बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतदृम्या ॥

अप्रकृतो यथा—

मार्गं तावच्छूणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं सन्देशं मे तदनु जलद
श्रोप्यसि श्रोत्रपेयम् । खिन्नः खिन्नः शिखरिपुपदं न्यस्यगन्ता
सियत्र क्षीणःक्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपमुज्य ॥

ब्रह्मको यथा—

वक्रःपन्था यदपिभवतः प्रस्थितस्योत्तराशां सौधोत्संगप्रणय-
विमुखो मासाभूरुज्जयिन्याः । विद्युद्दामरफुरित चकितैर्यत्र
पौराङ्गनानां लोलापाङ्गैर्यदिनरमसेलोचनैर्वचितःस्याः ॥

भनुपसको यथा—

भर्तुः कण्ठञ्चविरितिगणैः सादरंदृश्यमानः पुण्यंयायास्त्रि-
भुवनगुरोर्धाम चंडेश्वरस्य । धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभि-
र्गन्धवत्या स्तोयक्रीडानिरतयुवतीस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥

शुभवारभ्रमेणु सादृश्यावलम्बीप्रत्ययः यथा—अन्यथा इति । संशयावलम्बीन्नु समपयेति,
तेषु यथास्वरूपो यथा—

तन्वीमेघजलादं वल्कलतया धौताधरेवाश्रुभिः शून्येवाभरणैः
स्वकालविरहाङ्घ्रिश्रान्तपुष्पोद्गमा । चिन्तामौनमिवास्थितामधुकृतां-
शब्दैर्विनालक्ष्यते चण्डीमामवधूयपादपतितं याताप्रकुप्येवसा ॥

मन्यथारूपो यथा—

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं नदसनिशाचरः सुरधनुरिदं दूरान्तं
न नाम शरासनम् । अयमपि पटुर्धारासारो नवाणपरम्परा
कनकनिकषस्त्रिधा विद्युत्प्रिया नममोर्वशी ॥

संशयावलेखी यथा—

हतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभिर्निमग्ननाभौनिपतद्भिरङ्कितम् ।
च्युतरूषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥

उभयथारूपो यथा—

पथिककथितं त्वत्प्रस्थानं गतोऽधिकत्रासरः श्वसितमधुना
वामेनाक्षणा तरङ्गितपक्ष्मणा । प्रतिदिनममी दोषादोषं
हताहतवायसा स्तदपि दयितो नैवायातः किमालिद्विपश्यसि ॥

शारीररग्नेषु घक्त्रमिव्यक्तरूपो घक्त्रे, षपुरामिव्यक्त रूपोवपुषि, हृद्यमिव्यक्तरूपोहृद्यौ, चेषामिव्यक्तरूपश्चेष्टायामिति । तेषु—प्रथमो यथा—

भ्रातःपान्थ व्रजसि यदि हे तांदिशं पुण्यभाजं वक्तासीत्यं
कठिनहृदयं तंजनं किं यथेति । पृष्टायावत्कथयतिवचो वाञ्छितं
नैव बाला यावत्सान्द्रैर्वदनकमलं रुद्धमश्रुप्रवाहैः ॥

द्वितीयो यथा—

परिपाण्डु पांसुलकपोल सुन्दरं दधतीविलोल कवरीकमाननम् ।
कहणस्यमूर्तिरथवा शरीरिणी विरहव्यथेववनमेति ज्ञानकी ॥

तृतीयो यथा—

त्वामारूढं पवनपदवी मुद्गृहीतालकन्ताः प्रेक्षिष्यन्ते
पथिकवनिताःप्रत्ययादाश्वसन्त्यः । कस्सन्नद्धे विरहविधुरां-
त्वय्युपेक्षेतजायां नम्यादन्योऽप्यहमिवजनोयःपराधीनवृत्तिः ॥

चतुर्थो यथा—

भामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतोः लब्धायास्ते
कथमपिमया स्वप्नसन्दर्शनेषु । पश्यन्तीनां नखलुबहुशो
नखलीदेशतानां मुक्ताखूलास्तरुकिंसलयेष्वश्रुलेशाःपतन्ति ॥
अथैनेदेशकालादिभेदैरसंभिन्नमूर्तयः ।
परस्परंच संपृक्ताः संख्यामत्येतुमीशते ॥
नपर्यन्तोविकल्पानां विरहोद्दीपिजन्मनाम् ।
शब्दब्रह्मविवर्तानां व्यक्ताव्यक्तात्मनामिव ॥

स्वामाधिकः कादाचित्कश्च, नायककृतः, नायिकाकृतः, सखीकृतः, परिजनकृतश्च, हेतुविपरीतः,
व्याधिविपरीतः, तदर्थकारी, काल्पनिकश्चेति । तत्रस्वामाधिको यथा—

उन्नाल नाल कमलाकर माकरन्द निष्पन्द संवलन मांसल गन्धबन्धुः ।
त्वां प्राणयिव्यतिपुरःपरिवर्तमान कल्लोलशीकरतुपारंजडस्समीरः ॥

स्वामाविको यथा—

वीचीव्रातैःशीकरक्षोदशीतैः आकर्षद्भिः पद्मकिञ्चल्कगन्धान् ।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं स्वैरं स्वैरं प्रेषितैस्तर्पयेति ॥

पादच्छिन्नो यथा—

जंमुच्छि आणसुओ कलंवगन्धेदतगुणेपडिओ ।
इअरा गज्जिअसदो जीएण विणा णवोलंतो ॥

यम्मुद्धितयानभ्रुतः कदंबवातेभ्यस्तद्गुणेपतितः ।
इतरथागर्चितशब्दो जीवितेन विनानापत्रामति ॥

. . . . .

. . . . . इउग्गः णिब्भरोहि अंगेहिं ।
परिरंभईप्पहाइं पात्र उमाणं पदोहोई ॥

नायककृतो यथा—

तस्मिन्काले जलदयदिमान्बधनिद्रासुखास्यात् तत्रासीनःस्तनित
मुखरोयामगात्रंसहस्र । माभूद्दयाः प्रणयिनिमयिस्वप्रलब्धे-
कथंचित् सद्यःकंठच्युतभुजलताग्रान्थिगाढोपगूढम् ॥

आश्रयोतनञ्च हरिचन्दन पल्लवानां निष्पीडितेन्दुकर कन्दलजोनुसेकः ।
आतमजीवित पुनः परितर्पणोमे सञ्जीवनौषधिरंसोनु हृदिप्रसक्तः ॥

सर्वाकृतो यथा—

सपदिसर्वाभिर्निभृतं विरहवती ह्यानुमत्र भज्यन्ते ।
सहकारमंजरीणां शिखोद्रम ग्रन्थयः प्रथमे ॥

परिजनकृतो यथा—

प्रहमामासाहिप्पउ पिआगमो तिएविरह किसिआए ।
अच्चन्तपहरिसेणा विजामआसाऽमअच्चेअ ॥

हेतुविपरीतो यथा—

साहीणेविपिअ अमे पत्तेविलणेणमंडिओअघा ।
दुगाअपउत्तपइअं सअंझिअं संठवन्तीए ॥

व्याघ्रविपरीतो यथा—

मगाअपलद्धवलअं सअंसअं . . . . .
दोत्तिण्णं सहच्चिअ चोरि आवेरे हपुसि सिज्झत्ति ॥

तदर्थकरी यथा—

चिरपवसिअदइ अकहाणिउणाहिसहीहि विरहसहणद्धम् ।
अलिआ अत्रि अवराए वहुए कमसो कहिज्जन्ति ॥

चिरपोपितद्वयितकृतानि निपुणसखीमिर्विरद्धसद्वनार्थम् ।
अलीकाअपरायावध्याः क्रमशःकश्यन्ते ॥

कादपनिको यथा—

विलीयेन्दु स्साक्षादमृतरसवापी यदिभवेत् कलंकस्तत्रस्यो
यदिच विकचेन्दीवरवनम् । ततस्नानक्रीडाजनित जडभावै-
रवयवैः कदाचिन्मुंचेयं प्रियविरहपीडापरिभवम् ॥

विद्योगवेदनावेगशान्तये सखीजनादिवाच्यं सहायाश्वसने । तत्—आपातारंभप्रवृत्तप्रक्रमो-
द्गीपनामिनिवेशकालेषुउपपद्यते ।

तत्र आपातो यथा—

हरिहिइ पिअस्सणवचू अपल्लवो पडममंजरिसणाहो ।
मारुअमुपुत्ति पत्था णकलसमुहंतंठिओ गमणम् ॥

भारंभो यथा—

ए अच्चिय पुत्तिपिअं धरंति आउत्तणे महपअत्त ।
उत्ताण अमुहघोलं तवाहव्विरिमाल णोवाअ ॥

प्रवृत्तो यथा—

एतहिपुक्किअ . . . . .
 . . . . . णिविजिन वि उल्लङ्घपरमइसुसमीरणवारइ ॥

प्रक्रमो यथा—

पद्माग्र ग्रथिताश्रुधौतवलयया निष्पन्दतारेक्षणा विश्राणा करपल्लवेन
 कलित क्लाम्यत्कपोलस्थलम् । सेदानीविभिदेव कामपिगतावस्थां
 सखीभिश्चिरादासन्नावधि वासरप्रक . . . . . ॥

सद्दीपन यथा—

गिम्हेदवग्गिमसिमञ्जिकिआइ दीसंतिविञ्जासिहराइ ।
 ऊससु पउत्तप इएणहोतिणवपाऊस भाइं ॥

प्रोष्मेदवाग्निमपीमलीनीमानिदृश्यन्ने विन्व्यशिखराणि ।
 आश्वसिद्धिप्रोपितपत्तिके नमवन्तिनवप्रवृडध्वाणि ॥

अग्निनिवेशो यथा—

पत्तिअण्मेहचदं सहिसूरदीव असिहाए ।
 कज्जलपडणिणहसुपरम्मिदिअसेहि संगलअं ॥

सर्वं सहायनायकानां मिथः स्वपरादिदोषोद्घाटनं . . . . . पयोरितिद्वादशष
 तत्र नायकस्य सर्वो प्रति यथा—

त्रस्तैकहायनकुरंग विलोलदृष्टेः तस्याः परिस्फुरित गर्भभरोलसायाः ।
 ज्योत्स्नामयीवमृदुवालमृणाल कल्पा क्रव्याद्धिरंगलतिका नियतं विलुप्ता ।

तथैवसहायं प्रतियथा—

नायिकायाः सखीं प्रति यथा—

सहिद्मेति कलं चाइं जहमंह णसेसकुमुमाइं ।
णूणं इमेसुदि अएसु व्हड्गुडिआधणुंकामो ॥

तस्याः सहायं प्रति यथा—

श्वासावापरजलंगिररसकरुणामागेंचनेत्रार्पणा केनेदं नकृतंप्रियस्य
विरहे कस्यासवो निर्गताः । सरुयेवंदयितेननास्मिकथिताकान्तः
कथंप्रोपितः प्राणाःसंप्रतिमे कलंकमलिनास्तिष्ठन्तुवा यान्तुवा ॥

सहयानायिकां प्रति यथा—

अच्चलेणु धणुओ सहुण्णगणअमुअषणग्गिअमग्गे ।
तुहअप्पणदुण्णअकिरेविएवहिज्जुरिमअग्गे ॥

तस्याएव नायकं प्रति यथा—

संप्राप्तेवधिवासरेअणमनु त्वद्वर्त्मवातायनं वारंवारमुपेत्य
निर्वृणतयानिश्चित्य किंचित्ततः । संप्रत्येवनिवेद्य केलिकुररीं
सास्त्रंसखीस्यःशिशोः माधव्यासहकारकेणकरुणः पाणिग्रहःकल्पितः ॥

तस्याः सहायं प्रति यथा—

ह्रंवीओ अंगणमाहवीणदारगालाओ जाआओ ।
आसासो[यांथपलो अणेविपिट्ठोग अवईणम् ॥]

स्तवका अङ्गणमाधव्याद्वारगळाजाताः । आश्वासोमार्गमलोकनेपिनद्योगतपतिकायाः ॥

सहायस्य नायिकां प्रति यथा—

णंतितिधिअं विरहिणी ओणमणअप्पि ।
माअन्दमंजरी वोरुए एमे अमारेति ॥

सहायस्यनायकं प्रति यथा—

म अरद्धअसामणुमणहि मुहप्पिभाहरसिन्दूरि ।
उक्कग्घेत्ति तइह अहुआहिअएन्वहंत उज्जिविसो ॥

अपहस्तितवांधवे त्वया विहितं साहसमस्य तृष्णया ।
तदिहानपराधिनिप्रिये सखिकोयं करुणोक्षितःक्रमः ॥

सहायस्य सर्ती प्रतिपथा—

वज्रादपिकठोराणिमृदूनिकुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि कोहिविज्ञातुमर्हति ॥

सहायं प्रतिपथा—

तेपुच्चिज्ज हिवत्तउंजे तर्हिदिसिहिणएंति ।
जेहिसदिट्टिगोरडीतं दुक्करुजीअंति ॥

जातैःसुखस्य चेतसः क्रियान्तरेषु व्यासंगरत्कंठाविनोदः—स आन्तरो बाह्योवाह्याभ्यंतरः
प्रसक्तोऽनुप्रसक्तः प्रसक्तानुप्रसक्तश्चेति नायकस्यबोधा । नायिकायाअपि बाह्यअन्तरो बाह्यान्तरो
प्रसक्तोऽनुप्रसक्तः प्रसक्तानुप्रसक्तश्चेति क्रमेणबोद्धेयोदाह्रियन्ते ॥

तत्र नायकस्यान्तरो यथा—

यद्यत्साधु नचित्रे स्यात्क्रियने तत्तदन्यथा ।
तथापि तस्यालावप्यरेखयाकिञ्चिदन्वितम् ॥

तस्यैव बाह्यो बाह्याभ्यंतरश्च यथा—

कृतंनकर्णर्षितचन्धनं सखे शिरीषमगण्डविलम्बिकेसरम् ।
नत्रा शरच्चन्द्र मरीचिकोमलं मृणालसूत्रंरचितं स्तनांतरे ॥

तस्य प्रसक्तोऽनुप्रसक्तः प्रसक्तानुप्रसक्तश्च यथा—

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहामालिनी पादास्तामभितो
निष्णहरिणा गौरीगुरोःपावनाः । शाखालंघितवल्कलस्य च
तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः शृङ्गेकृष्णमृगस्यवामनयनं कण्डूयमानांमृगीम् ॥

नायिकाया बाह्यभ्रान्तरो बाह्यान्तरश्च यथा—

आलोकितेनिपतति पुरा सावलिब्याकुलावा मत्सादृश्यं
विरहतनुवा भावगम्यं लिखन्ती । पृच्छन्तीवा मधुरवचनां
शारिकां प्रञ्जरस्यां कच्चिद्भर्तुःस्मरति रसिके त्वं हि तस्यप्रियेति ॥

तस्या एवमसक्तो यथा—

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्यवीणां मद्गोत्राङ्गं विरचितपदं
गेयमुद्रातुकामा । तञ्जीराद्रा नयनसलिलै रसारधित्वा कथंचि
द्भूयोभूयःस्वयमपि कृतां मूर्च्छानां विस्मरन्ती ॥

तस्याऽनुप्रसक्तः प्रसक्तानुप्रसक्तश्च यथा—

शेषान्मासान् विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा विन्यस्यन्ती भुवि
गणनया देहली मुक्तपुष्पैः । सम्भोगंवा हृदयनिहितारम्भमा-
स्वादयन्ती प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥

दूरस्थयोर्दूतद्वारकयोः पत्रप्रयोगः सन्देशादानम् । सचपरम्परो परोपरः प्रत्ययपरश्च ।
मुखयोयान्तरस्त्पूर्णां भाक्तश्च धार्तं धार्तवः सौधार्तवः सौखवार्तवश्चेति द्वादशधा । तेषु—
परो यथा—

तामायुष्मन्ममच वचनादात्मनश्चोपकर्तुं द्रूयाण्वं तत्र मह
चरो रामगिर्याश्रमस्थः । अव्यापन्नः कुशलमवल्लेपुच्छति
त्वां वियुक्तः पूर्वाभाष्यं सुलभविपदांप्राणिनामेतदेव ॥

परोवरो यथा—

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेनतप्तं सास्त्रेणास्रद्रवमविरेतो-
त्कण्ठमुत्कण्ठितेन । उष्णोच्छ्वासं ममधिकतरोऽश्वसिना-
दूरवर्ती सङ्कल्पैस्तैर्विशति विधिनावैरिणाहृद्मार्गः ॥

सवरो यथा—

शब्दाख्येयं यदपि किलते यरसखीनां पुरस्तात् कर्णे लोलः
कथयितुमभूद्दाननत्पर्शलोभात् । सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं
लोचनाभ्यामदृश्य स्त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं संमुखेनेदमाह ॥

प्रत्यवरो यथा—

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धिमानंब्रुवाहं तत्सन्देशैर्मनसि-
निहितैरागतस्त्वत्समीपम् । योवृन्दानि त्वरयति पथिभ्राम्यतां
प्रोषितानां मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥

मुस्यो यथा—

कुडजकटवो वाताघ्राताः श्रुतंघनगर्जितं निशनिशिमुहुः
शून्येनल्पे कृतःशयनश्रमः । अवधिगणनारेखाः पूर्णाःकृतानच
भित्तयो नतव सविधं प्राप्ताःप्राणा नचत्वमिहागतः ॥

मघांतरो यथा—

पान्थद्वारवतीप्रयासि यदिहे तद्देवकीनन्दनो वस्तव्यः स्मरमन्त्र-
मोहविवशागोप्योननामोडिज्ञताः । एताःकेतकपुष्पधूलीपटलैरा-
लोक्यरम्यादिशः कालिन्दीतटभूमयः कितव रे नोयांतिचिन्तारपदम् ॥

तूर्णी यथा—

नवाः किं नाम्भोदा न वहतिकिमासारपवनो निशाः किंवासर्वा
नघनतिमिरच्छन्नककुभः । प्रियोयस्मिन्देशे ब्रजतुपथिकोनास्ति
लिखितं नजानेसन्देष्टुंसखिकथयवाच्यंपरमतः ॥

मको यथा—

एअंपिअपेसज्ज उआलाहि ओरमह किंयणेहेण ।
लेह्णि अवोलणीअत्थ हत्थगलिअं पलअंसिस्सया ॥

वार्तां यथा—

इत्यात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे तत्कल्याणित्वमपि
सुतरां मागमः कातरत्वम् । कस्यैकान्तंसुखमुपनतं दुःखमे-
कान्ततोवा नीचैर्गच्छत्युपरिच दशाचक्रनेमिक्रमेण ॥

भार्तषो यथा—

धारासिक्तस्यलसुरभिण स्त्वन्मुखस्यास्यबाले दूरीभूतं प्रतनुमपि
मां पञ्चवाणःक्षिणोति । घर्मान्तेस्मिन्विगणय कथं वासराणि-
ब्रजेयुः दिक्संसक्तप्रबलजलदव्यस्तसूर्यातपानि ॥

सोवार्तां यथा—

संक्षिप्येत क्षणमपि कथं दीर्घयामात्रियामा सर्वावस्थास्वहरपि
कथं मन्दमन्दातपं स्यात् । इत्थंचेतश्चटुलनयने दुर्लभ-
प्रार्थनमे गाढोष्णाभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥

सौप्तवार्तां यथा—

शापान्तोमे भुज्जगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ शेषान्मासान्
गमयच्चतुरो लोचनेमीलयित्वा । पश्चादावांविहगुणितं
तंतमात्माभिलापं निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासुक्षपासु ॥
व्याप्तिस्कन्धोऽयमुद्देशनिर्देशाम्यामुदाहृतः ।
अथोदाह्रियतेह्यद्य समाप्तिस्कन्धपद्धतिः ॥

तत्रदूतादिभ्यः प्रियोदन्तलामप्रवृत्त्या स स्वदूतकृतः परदूतकृतः स्वप्रहारकृतः सखीकृतः
सहायकृत इति । तेषु—स्वदूतकृतो यथा—

देव्यास्सन्ततन्नाप्पवारिपटलच्छन्नेक्षणयाःकरं दूरारत्नसमर्पणाय
बहुशोयान्तं वृथैवान्यतः । भ्राम्यन्तं पतदश्रुपूरितदृशो
हस्तंममाप्येकतो दृष्ट्वातत्रनिशाचरैरपि निजस्वामीचिरं निन्दितः ॥

परदूतकृतो यथा—

पलिअंति पहिअतु हभवणदारसह आरसाहिणोएण्हि ।
घरीणीए कुंदलो अणगलंतजलपूरि आहारा ॥

स्वप्नद्वरकृतो यथा—

जंजंपउद्धपइ आपि अअमणामरखरंलिहइलेहे ।
तंतंसेले हणिआणु सारगलि ओपुसइ सेओ ॥

सखीकृतो यथा—

स्वप्नान्तरेसमुपलभ्य च साभवन्तं मिथ्योपगूहनविपक्तमुजाप्रबुध्य ।
दृष्टोऽसियन्न शयनेऽथतदध्यशेत मुग्धा पुनःपुनरलीकनिमीलिताक्षी ॥

सहायकृतो यथा—

मुत्कानङ्गः कुसुमविशिखान्पञ्चतूणीकृताग्रान् मन्येमुग्धां प्रहरति
सखे पत्रिणावारुणेन । बाष्पोत्पीडः कथमपरथा स्थूलनेत्रप्रणाली
वत्क्रोद्धान्तस्त्रिवलिविपिने सारणीसाम्यमेति ॥

धिरहिणोः प्रियोदन्तपृच्छामवृत्तिप्रश्नः स ऊर्जितः, दीनः, स्वस्थ, उन्मत्तः शङ्कावाग्विचित्रश्चेति ।
हेषु—ऊर्जितो यथा—

केयूरीकृतकङ्कणावलिम्सौ कर्णावतंसीकृत व्यालोलालकपक्षतिः
पथिपुरो ब्रह्माञ्जलिःपृच्छति । यावत्किंचिदुदंतमात्मकमितुस्तावत्स-
एवेत्यथ व्रीडावक्रित कण्ठनालमयलाकैःकैर्नभिन्नारसैः ॥

दीनो यथा—

मध्येमद्वासमुत्थिता तदनुच द्वारान्नरालंगता यावत्प्राङ्गणमागतः
कथमपिप्रेयांस्तु नालोकिनः । हंहोत्रायसरजहंसशुकहेहेशारिके
कथ्यतां काशर्तेतिमृगीदृशो विजयते बाष्पान्तरालंबचः ॥

स्वस्यो यथा—

भ्रातः पान्थपथित्वया नपथिकःकश्चित्समासादितो मुग्धेनैकशता-
निकीदृशइतिप्रख्याप्यतांवल्लभः । यंदृष्टानभवन्तिकीदृशइति
प्रेक्षायतामुक्तयः सज्जेयो दयितो ममेति पथिकायावेद्य मोहंगता ॥

धम्मसो यथा—

सर्वक्षितिभृतांनाथ दृष्टासर्वाङ्गमुन्दरी ।
रामा रम्येवनोद्देशे मयाशिरहितात्वया ॥

शङ्किता यथा—

भद्रात्रयामकेत्वंवससि परिचयस्तेऽस्ति जानासिवार्तामस्मिन्नध्वन्ययोषि-
द्रुहुरतरविरहात्तानकाचिद्विपन्ना । इत्थं पान्थः प्रयासावधिदिनविगमापाय-
शङ्कीप्रियायाः पृच्छन्वार्तां समीपस्थितनिजभवनोप्याकुलोऽनोपयाति ॥

विचित्रो यथा—

मधुकरमदिराक्ष्याः शंसतस्याःप्रवृत्तिं धरतनुरथवासौ नैवदृष्टिं गताते ।
यदिमुरभिमपास्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं तवरतिरभविष्यत्पुण्डरीकेकिमस्मिन् ॥

प्रियागमनदिनोद्दीक्षणमवधिप्रतीक्षा, सा दवीयस्यपिदूरा नेदीयस्यपिप्रातातीताच । तासु-
दवीयसी यथा—

स्मर्तुं वियोगद्विवसान् दयितस्य यांयां रेखांचकार भुविताम्ररुचा नखेन ।
तांतामराख्यचलपक्षमशिक्षाव्यभिन्नैः मुक्ताफलद्युतिभिरश्रुभिरुन्ममार्ज ॥

अविदूरा यथा—

अवधिदिवसाः प्रायेणैतेप्रयान्ति कृतागसस्तनुरपि तनुस्यातुं
शक्तानकालकलामपि । ग्लपयति मनोमूर्च्छावेशैर्वियोग-
विषद्रुमस्तदलमधुना सख्यश्चिन्ता शनैरमुरक्षणे ॥

नेदीयसी यथा—

धरकज्जेण विजो चत्वइजत्थधावइतर्हितर्हिं चेअ ।
धरणीए ओहिदि अहेपद्धाव असंकियं हिअअं ॥

प्राप्ता यथा—

देहपुलोइ अपरि अणमोही दिअहंमिमज्जणुतिण्णा ।
सूरं जल्वं जल्वं पिवयहणि अक्कअजीअरस ॥

अतीता यथा—

वत्सेमाधवि मुग्घिकासिबलवह्वन्नोकोसोदेवताः पान्तुत्वामयमस्त-
मच्चतिरविर्वीतोऽवधिस्ते पितुः । शान्तं पापममङ्गलं परमतःश्रव्या
नकल्याणिनी काव्यं नव्यमधुव्रताद्य तु मधून्युद्दिश्य नोदास्यसि ॥

दयितपथावलोकोमार्गोदीक्षणं यथा :—सः गृहात् गवाक्षतः अंगणतः अपशब्दकाश्च
मार्गवृक्षत इति । तेषु गृहाद्यथा—

धारेहृत्थकखत्ताइ आल्वणीलंतिगलि अवाहाइ ।
पिअदंसणूसु आओसुहाणपहि आणजाआओ ॥

गवाक्षतो यथा—

अण्णपहि अंमिएते सोत्तिगवरखाओतं पुल्लोअंति ।
मुणिअवअणा गअवई सहीओरु अरीरु आवेइ ॥

अङ्कणतो यथा—

आलंब्याङ्कणवापिकापरिसरेखेच्छानतांशखिकां केयूरीभवदल्प-
शेषवल्यावालासमस्तंदिनम् । सादैवोपहतस्य मूढमनसो
भग्नावधेरद्यमे पन्थानंविधृताश्रुणावदनकेनालोक्यकिंवक्ष्यति ॥

अपशब्दकाद्यथा—

आदृष्टिप्रसरात्प्रियस्यपदवीमालोक्यनिर्विण्णया विश्रान्तेषु
पथिप्वहःपरिणतौ ध्वान्ते समुत्सर्पति । द्रवैकं सशुचागृहं प्रतिपदं
पान्यस्त्रियास्मिन्क्षणे माभूदागतइत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितम् ॥

मार्गवृक्षतो यथा—

पिअत्रं धुणि अणतिर्हिगोरि अहे दिड्विपिहुल्ल घाइ ।
तणुगिरिणइसोत्ति चउपुउइमिणकुडुंइणावइ ॥
तरुसाही ओदुंवति अहेवग्गाहोति धणुल्ला ।
तणुअपि आसहंपत्यु अहंपहेण ॥

प्रियागमगानहेतवोदैवनिमित्तं शकुनोपश्रुतया, तेषुदैवो यथा—

येप . . . . पञ्चमकण्टकस्याः सौम्यास्तृतीयरिपुलाभगताश्च पापाः ।
आयान्तितेषु भवनानि पुनः कृतार्थाः दत्तं द्विजातिपुपुरा विधिवद्यथार्थाः ॥

यथावा—

जातिमित्रेऽथवापठे राहौ चन्द्रेचवाद्युतौ ।
प्रोषितागमनं विद्यात्तृतीयेजेसितेपिवा ॥

निमित्तं यथा—

दत्तंपिण्डं नयनसलिलक्षालनाघौतगंडं द्वारोपान्ते
गतदयितया सङ्गमान्वेपणाय । वक्रग्रीवश्चलनतशिराः
पार्श्वसञ्चारिनेत्रः पाशाशङ्कीगलितवलयं नैनमश्नातिकाकः ॥

यथावा—

तैलाक्तानलकान्कपोलपतितान्सन्धायकर्णान्तरे वस्त्रान्तेन विलम्बिना
सरभसं प्रच्छाद्यपीनौस्तनौ । बालावायसमाह बहुशोदा-
स्यामितेयत्प्रियं चूतात्केसरपादपं व्रजशनैर्यद्येतिमेवल्लभः ॥

शकुनो यथा—

गतोऽस्तंतिगमांशुर्व्रजसहचरीनीडमधुना सुखंघ्रातः
सुप्यारसमुजनसदृशं वायसकृतम् । मयिस्नेहाद्वाप्स्यस्यगित
जडदृष्टौसकरुणं रुदत्यांयोयातस्त्वयिसत्रिलपत्येप्यतिकथम् ॥

यथावा—

जाताभीमरथीतटद्रुमरजःकूलंरूपानिभ्रगा वान्त्युत्पुल्लकदम्ब
सौरभधरामेषङ्करावायवः । एतच्चाभिनभोनवास्वुगुरुभिर्नीतं
घनैश्श्यामतामथाप्येवत्रिरौतिकिसखिवृथावीतत्रपोवायसः ॥

अप्युत्तिर्यथा—

तरलयसिदृशंकिमुत्सुकामकलुषमानसवासलालिते ।
अवतरकलहंसिवापिकां पुनरपियास्यसि पङ्कजालयम् ॥

यथावा—

करभकरभीपश्चान्मुक्तेत्यनाहतसौष्टवः किमपिबलितग्रीवं
पश्यन्मुहुर्मुहुराकुलः । ब्रजतियदपि स्तोत्रं गत्वा निवृत्त्यततो
ध्रुवं पुनरपिभवाञ्जनं लभ्यानयासह सङ्गमम् ॥

मानसप्रत्यक्षेणप्रियजनापलोकः, सुखप्रदर्शनम्, सम्भगघभासो, मिथ्याघभासः, संक्षिप्ताकारो,
विक्षिप्ताकारः पर्यात्परूपोऽपर्यात्परूपश्च, तेषु सम्भगघभासो यथा—

मुधाधाराकारा निशि निशि कुतश्चन्द्रकिरणाः कुतः कान्तानेवद्युति
कुवलयं वा प्रतिसरः । कुतः श्राव्यावाचः प्रतिवचनमङ्घ्रिप्ररचना
प्रतिस्वप्नंचेतो विरम कुत एवप्रियतमा ॥

मिथ्याघभासो यथा—

रूपेयं ज्योत्स्नाम्भो वदनत्रिसवह्नीसरणिभिः मृणालीतन्त्रुभ्यः
सिचयरचना कुत्र भवतु । कत्रापारीमेयो वतवकुलदान्नां
परिमलः कथंस्वप्नःसाक्षात्कुवलयदृशं कल्पयतुताम् ॥

संक्षिप्ताकारो यथा—

सदृष्टःस्वप्नेय प्रणयकुपितोमांप्रतिजन स्ततःक्षीणा रात्रिर्नच-
चरणयोरस्मिपतिता । कृतंकल्याणाना मनभिलषिता
सावधिवयः प्रसन्नंतद्वक्त्रं नकृतमिति चेतोदहतिमाम् ॥

विक्षिप्तरूपो यथा—

जानेकोपपराङ्मुखी प्रियतमास्वप्नेऽद्यदृष्टामया मामासंस्पृश
पाणिनेतिरुदतीगन्तुं प्रवृत्ताततः । नो यावत्परिरम्य चाटुकरातै-
राश्रासयामिक्षणं भ्रातस्तावदहं शठेन विधिनानिद्रादरिद्रीकृतः ॥

पर्यातरूपो यथा—

अद्यापि तां स्मरनिकेत महापताकां लम्बालकां चिरवियोग-
कृशाङ्गयष्टिम् । स्वप्नेविलोलनयनां क्षणदृष्टनष्टां विद्यांप्रमाद
गलितामिव संस्मरामि ॥

अपर्यातरूपो यथा—

सिर्विण अखण मुत्तुडि आए पुणरुत्तदंसणमणाए ।
वालाएणिमीलि अलो अणाए दिवसोवि बोलीणो ॥

प्रवासिनः शुभसूचकचञ्चुटादिस्फुरणं मुनिमिच्छानुभवः तन्मनोरथोपगमे द्यितोपगमे च ।
तत्रमनोरथोपगमो यथा—

फुरीअंवामच्छित्तुए जइएहिइइमहपिओति तामुइरं ।
मीलिअदाहिणण अणंतुइ एविइह्लंपुलोइस्सं ॥
जेणठिअविअलि अघवलवल अपडिरुहणेक्करसिआहिं ।
वाहाहिं कहणुतुएत्ति मामिपहिअपुरंतीहिं ॥

इतोपगमो यथा—

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरश्चनस्नेहशून्यं प्रत्यादेशादपि च
मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् । त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि-
शङ्केमृगादया मीनक्षोकुलकुवलयश्री तुलामेप्यतीति ॥

यथा—

बामभ्रास्याः कररुहपदैर्मुन्यमानोमदीयैः क्रीडायोगंचिरपरिचितं
त्याजितोदैवगत्या । सम्भोगान्ते ममसमुचितो हस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वं ॥

दयितोपगमे यथा—

अञ्जमह इमं सहिदाहिणापरपिअअमागमणदूअं ।
अवणिसखे अंबद्धावि आसि पुप्पंदए अहिं ॥

यथाया—

वामेनैवविलोचनेन भवती दिष्ट्या चिरं वर्धिता प्रायःप्राप्त्यसि
पारितोषिकमिमं धृष्टोजनोमादृशः । अस्मिन्प्राङ्गण पीलुकुञ्ज-
विटपेकृत्वापदं दृश्यतां चञ्चत्केसरकन्धरेणकरभेणायंवनेषल्लभः ॥

प्रवासतोयुद्धानगमनं, प्रियप्रत्यागमः, स उदात्तादिनायिकानिमित्तभेदाद्वादाद्यथा-वेपूदात्तादि-
निमित्तो यथा—

आयातेदयिते महस्यलमुवां संचिन्यदुर्लङ्घयतां गेहिन्या
परितोपवाप्पतरलामासज्यदृष्टिमुखे । दत्वापीलुशमीकरीरकबलं
चेलाञ्चलेनादरात् उन्मृष्टं करभस्यकेसरसटामाराभ्रलङ्गरजः ॥

उद्धतानिमित्तो यथा—

यदत्वालदणाञ्चलिंस्वयमसावुच्छूनताम्रेक्षणा त्वामप्युद्धतवाप्प-
मर्षितवती भूयोऽपिमत्संगमः । तर्कि निर्घृणविस्मृतंकरभहे
येनाद्यपूर्णोऽवधौ तस्याःक्रीडसि जीवितेन विजहद्रङ्गोपकण्ठेजलम् ॥

ललितानिमित्तो यथा—

दृष्टिर्वन्दनमालिकास्तनयुगंलावण्यपूर्णौघटौ शुभ्राणांप्रकरः
स्मितं सुभनसां दन्तप्रभादर्पणः । रोमाञ्चोद्गम इव सर्पपकणाः
पाणीतथापल्लवौ स्वाङ्गैरेव गृहं प्रियस्य विशतस्तन्व्याकृतंमङ्गलम् ॥

शाश्वतानिमित्तो यथा—

गर्जत्युन्नत एषे नीलजलदःक्रूरःकदंबानिलो मार्गा . . . .
विनोवनानिहरितस्निग्धानिपूर्णोऽवधिः । आयत्तंतवजीवितं करभहे
खिन्नोऽपिगच्छद्दुतं कान्तायद्यपितेनकुप्यतितयाप्यस्त्येवमेसङ्गमः ॥

घीरानिमित्तो यथा—

मंगलवलअं जीअं यरक्खिअं जंपउत्थएइआए ।
सहसत्तिदंसणूससि अबाहलड्आएतं भिण्णं ॥

अघीरानिमित्तो यथा—

आसीयस्यमुहुर्मुहुर्विगलितो वाप्यैःसमंदुर्धरैः दौर्बल्याद्दलयस्य
हाटकमुवःपर्याकुलाधारणा । दिष्ट्या वृद्धिकरायदात्तमधुना-
तस्यैवचाकर्षणे नान्यानाह्वयते पुनःपुनरसौनागच्छति प्रेयसि ॥

मुग्धानिमित्तो यथा—

पुलिइअमणुज्जुअच्छं सेओअंगेमुपहरिसोहिअए ।
मुद्दाएविजाअंगव वहएजामाउएआए ॥

मध्यानिमित्तो यथा—

अत्यङ्गागअदिष्टे षहआजामाउअम्मिगुरुपुरओ ।
जूरइणिविडंतानं हरिसविसंठाणवळआणं ॥

मगलानिमित्तो यथा—

अवरणहागअजामाउअस्स विउणेइमोणुक्कंठं ।
वहआएघरपरोहड मज्जणमुहळोवळअसद्दे ॥

उत्तमानिमित्तो यथा—

पुळउव्वेउपसाहइ दरकुंमाणघणपहरिसवाहुविहूसइ
णिक्कज्जळणअणअस्सुजवोहविरो । हइ खामकगलेमुहे-
मुद्देहेकाइण्ण मंडणु दइआगमणमुहे ॥

मध्यमानिमित्तो यथा—

पिएसहसत्तिपहत्तितहेविहविअवळअ पुळउचंभिअगत्तहेसोहर्हिमहिर्हिगअ ।
तरुखणमुक्कहोसोअहोणंवेघणकउअणाइपणट्टहोविरहहोतरळतुरंगअए ॥

कनिष्ठानिमित्तो यथा—

बाहजलोद्धिअलोअणपणइण उघुसिअणविदहिअवक्खओ ।
लइणंवंदणमाणकिअहरिसारंभ विअंहिअपुलइक्खंपहरा ॥
पेक्खेवि किंतुपहत्तठलग्गेकठेपर ॥

उक्तासमातिस्कन्धेसा उदाहरणपद्धतिः ।
दिशानयानुसर्तव्यमनुक्तमपिसूरिभिः ॥
सैवप्रवासशङ्कादिचतुर्विंशतिकन्दलः ।
स्मृतोऽनङ्गविहङ्गस्यप्रवासोवसतिद्रुमः ॥
समासव्यासाभ्यां कुसुमधनुषोजीवितामिति
प्रवासोनिर्णीतःप्रियजनमनोहेमनिकषः ।
अथ प्रेमोद्यानप्रणयतरु विस्रम्भसुमनो
निवासैकस्थानीसुरभिरभिधीयेतकरणः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीभोजदेव विरचिते शृङ्गारप्रकाशे
प्रवासोपवर्णनो नाम एकविंशः प्रकाशः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते

शृङ्गार प्रकाशे

॥ द्वाविंशः प्रकाशः ॥

मथातः क्रमप्राप्तं करुणविप्रलम्भमुपदेक्ष्यामः । तस्य च प्रथमानुरागादिभ्यो रागवर्धनत्वा-
दन्तेऽभिधानमित्यभिहितं पुरस्तात्, भूषण विशेषतोऽभिधीयते । विभावानुभावव्यभिचारि-
संयोगात्प्रकर्षमापद्यमानः प्रधानभावो रतिर्नाम कामशृङ्गाराभ्यां लभते । स तु नित्यनैमित्तिकादि-
भेदादष्टघोष्यते । तत्र रागवर्धनत्वापेक्षायां नित्याद्यनैमित्तिका, सामान्याद्विशेषः, प्रकाशात्प्रच्छन्नः,
कृत्रिमादकृत्रिमो षलीयान्, भूयोपि नैमित्तिकाद्वैशेषिको, वैशेषिकात्प्रच्छन्नः, प्रच्छन्नादकृत्रिम इति
सर्वतोप्यकृत्रिम एवोक्त्यते । स चाहार्यो, यौवनजः, सहजो, विद्यग्मज्ज्येति चतुर्धा । तत्रा-
हार्यायौवनजो, यौवनजात्सहजा, सहजाद्विद्यग्मज्ज्येति षलीयान् । कामशृङ्गारश्च द्वेषा ।
सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्रामिलपणीयानामवाप्तौ सम्भोगः । विपर्यये विप्रलम्भः, सम्भोगश्च
विप्रलम्भमन्तरेण नप्रकर्षमधिराहतीति विप्रलम्भस्य सम्भोगात्प्रथममभिधानम् । विप्रलम्भोऽपि
कामशृङ्गारस्य प्राणितम् । स प्रथमानुरागेऽङ्कुरितो, माने पल्लवितः, प्रवासे कुसुमितः, करुण-
फलितः, प्रथमानुरागानन्तरादिषु प्रकर्षमापन्नः सम्यगुपयोग्यो भवति । पदात्पदेच प्रतिपद्यमानो-
विशेषतः स्वदत्ते ।

यथादुग्धादधिस्वादु यथादुध्नोम्लपाडवः ।

यथाम्लपाडवात्स्वादुरामिक्षैत्र रसोदयः ॥

ते च प्रथमानुरागादयो विप्रलम्भास्तदनन्तरास्तु सम्भोगाः । अनुरागस्तु न तथा रङ्गिताकारा-
दिभिः प्रथमानुरागेणोर्ष्यायितमग्नयितोदिभिर्मानेनोत्कण्ठवेशकादर्पादिभिः प्रवासे यथाव्यसनामि-
घातसमीलनादिभिरनुभावैः करुणविप्रलम्भेप्रकर्षमापन्नो निष्प्रकम्पतां प्राप्नोति । अतः प्रथमानु-

रागादीनां विप्रलम्भमेदानां प्रयाणामप्यनन्तरं रागवर्धनतमः करुणविप्रलम्भोभिधीयते इति । कः पुनर्यं करुणो नाम । यत्रासिन्मिथ्यामिनिवेश इव गुर्वापासकारकेऽपि मूर्खाणां, सर्वाङ्गपरित्याग-इवालौकिकेऽपि प्रक्षविदां, रजःकर्दमक्रीडाविनोद इव वेपथुपकेऽपि पौरपौगण्डानां, महाद्वयमहा-विहार इव वीमत्समीपणेऽपि शूरसाहसिकानां, प्रियसुहृद्भ्रमेनिर्भर्त्सन इवातिप्राभ्येपिपरिहासिकानां, कुपितकामिनीपार्ष्णिप्रहार इव सुकुमारेपि राशिणां, तिमिरामिसारिकाशेष इव मलीमसेऽपि चौर्यरतरुचीनां, विलासिनीकिलिकिश्रितप्रपञ्चइव दीनप्रदर्शनेऽपि नागरिकाणां, अतीषानुरज्यते । मनः प्रेमसामयिकानामुच्यते, प्ररूढस्नेहयोरन्यतरविनाशे अन्यस्य दुःखाभिनिवेशो हृदयदाहणः, स कथं शोकादिभिद्यत इति चेत् हेतुकलविषयस्वरूपमेदात्, तथाहि रस्येकहेतुः करुणः । प्रीतिद्याघनेकहेतुः शोकः । पुनरसङ्गमफलः करुणः, अपुनरसङ्गमफलः शोकः । स्त्रीपुंसविषयः करुणः, नस्त्रीपुंसविषयः शोकः । सप्रत्याशरूपः करुणः, निःप्रत्याशरूपः शोक इत्यन्य एव शाकान्यथ करुण इति, सतायेण दैवाश्रयः, पौरुषाश्रयः, देशाश्रयः, कालाश्रयः, स्वरूपाश्रयः, परिमाणाश्रयः, प्रमाणाश्रयः, अनुरागाश्रयः, सम्भोगाश्रयः, विप्रलम्भाश्रयः, नायकाश्रयो नायिकाश्रय इति द्वादशधा । तेषु दैवाश्रयः स्त्रीनिमित्तः, पुरुषनिमित्तः, सहायनिमित्तः, गुरुनिमित्त इति । पौरुषाश्रयः पुरुषकृतः स्त्रीविषये स्त्रीकृतः पुरुषविषये पुरुषकृतः पुरुषविषये स्त्रीकृत स्त्रीविषय इति । देशाश्रयो दिव्योमानुषो नदिव्योऽमानुष इति । कालाश्रयः इष्टजन्म-सङ्गमः, अन्यजन्मसङ्गमः, इष्टान्यजन्मसङ्गमः, वमणजन्मसङ्गम इति । स्वरूपाश्रयो विचिन्तितः, आरुस्त्रिकः, पारमार्थिकोऽपारमार्थिक इति । परिमाणाश्रयो महानणुर्दीर्घो ह्रस्व इति । प्रमा-णाश्रयः दृष्टः श्रुतोऽनुमितः शङ्कित इति । अनुरागाश्रयः श्रेयान्मभ्यमोघराप्रघर इति । सम्भोगाश्रयः प्रथमानुरागानन्तर्यो, मानानन्तर्यः, प्रयासानन्तर्यः, करुणानन्तर्य इति । विप्र-लम्भाश्रयः प्रथमानुरागजो मानजः प्रवासजः करुणज इति । नायकाश्रयो गुणकृतः प्रकृतिकृतः प्रवृत्तिकृतः, परिग्रहकृत इति । नायिकाश्रयो गुणकृतः वयस्कृतश्चेष्टकृतो धैर्यकृत इति । तेषु दैवाश्रयः स्त्रीनिमित्तः पुरुषे यथा—

अधि पापे महाश्वेते नतुष्टास्यक्षमालया ।

हतामे सुहृदोऽमुष्य प्राणवृत्तिरपित्वया ॥

पुरुषनिमित्तः स्त्रियां यथा—

विचिन्वती मामियमद्रिकुक्षौ विकुक्षिनाम्ना मुजगेन दष्टा ।

गतामुरास्ते मृगशावनेत्रा मृगावती हा विभिना हतोऽस्मि ॥

सहायनिमित्तः पुरुषे यथा—

इति श्रुत्वा भिन्नः प्रसममिव शूलाग्रशिक्षया कदात्वापश्येयं
कमलमुखि कादम्बरि पुनः । षडज्ञेवं शोकस्फुटितहृदयः
तत्क्षणमसून् जहत् चन्द्रापीडस्तरुषि पपात क्षितितले ॥

शुद्धनिमित्तः स्त्रियां यथा—

एषा प्रधासं कथमप्यतीत्य याता पुनः संशयमन्यथैव ।
कोनाम पाकाभिमुखस्य जन्तोः द्वाराणि दैवस्य पिघातुमीष्टे ॥

पौरुषाश्रयः पुरुषकृतः स्त्रीविषयो यथा—

सा वक्षःपरिवर्तनैकललिता विश्वासभूर्मि प्रिया बालानिष्करुणेन
मुग्धतपसा दग्धा वराकी मया । भर्तुर्भक्तिरपेक्षिता ननु पुनः
स्तीदाहदोषो महान् जातं सञ्चरितैपिणो बत मम म्लेच्छस्य यन्नोचितम् ॥

स्त्रीकृतः पुरुषविषये यथा—

शापेन तेन महता मदनाग्निना वा जन्मान्तरोपचितदुष्कृतकर्मणा वा ।
चित्रेण वा भगवतश्चरितेन घातुः प्राणानसायुदृजन्निपपातचोर्व्याम् ॥

पुरुषकृतः पुरुषविषये यथा—

अत्मीयः पर इत्ययं खलुकृतः सत्यं ननामकमः किं रक्षामि
बहून्किमेकमितिव चिन्तानजाताफथम् । अक्षुत्रातुं स्वजी-
वितपरित्यागं त्वया कुर्वता यच्चात्मा पितरो वधूरिति हतं निशेषमेतत्कुलम् ॥

स्त्रीकृतः स्त्रीविषये यथा—

यदैव पूर्वं जनने शरीरं सा वक्षदोषात्सुदती ससर्ज ।
तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिःपशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥

वैशाश्रयमेदेषु दिव्यो यथा—

विब्रुवैरपि यस्य दारुणैरसमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।
तमिमं कुरु दक्षिणैतरं चरणं निर्मितरागमेवमे ॥

मानुषो यथा—

रिपुर्यातु परां वृद्धिं धिग्राज्यमनयोऽस्तुनः ।
दैक्षमेवंविधं दृष्ट्वा दाने प्रत्यर्पयामि ताम् ॥

दिव्यमानुषो यथा—

ऋथकैशिकवंशसम्भवा तव भूता महिषी चिराय सा ।
सपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥

अदिव्यामानुषो यथा—

आलोड्ङ्गविसन्ना उअणिञ्जंतमिवेविउं आढत्ता ।
सीआरअणिअरेहिंरामसीरंति भणिण्गअञ्चिअमोहं ॥

(सित्तुवग्घे ११-५३)

कालाधयप्रभेदेषु इदजन्मसङ्गमो यथा—

स्वप्नः स्यात्किमयं न जातुजगतिस्वप्नो भवेज्जाग्रतः किंकेनापिहिं
वञ्चितोऽस्मिदयितालाभः कुतो वधना । किंनाहं शुक्लनन्दनः
कथमसायन्यं समाभापति केनायं रचितो विधिः मुञ्चतिना सिद्धेनते कर्मणा ॥

अन्यजन्मसङ्गमो यथा—

माशोचस्वशुचिस्मितेकृतजपा तप्यस्व तीव्रं तपो भूत्वावेदवती
भविष्यसि ततस्सीतेति नाम्ना भुवि । कान्तस्ते हरिरेष वामनतनुं
कृत्वा सहस्रार्जुनं जित्वा दाशरथित्वमेत्य भवती भूयः समुद्वस्यति ॥

इदानीजन्मसङ्गमो यथा—

तदिदं परिरक्ष शोभने भवितव्यप्रियसङ्गमं वपुः ।
रविपीतजलातपात्यये पुनरोधेन हि युज्यते नदी ॥

मेत्यसङ्गमो यथा—

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वोः देहत्यागादमर-
गणनालेख्यमासाद्य सद्यः । पूर्वाकाराधिकतररुचा सङ्गतः
कान्तयासौ लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥

स्वरूपाश्रयप्रभेदेषु विचिन्तितो यथा—

ममहि कुत्रलयाक्षीप्रत्यनिष्टैकबुद्धेः अविरतमनुबद्धोत्कम्प-
एवान्तरात्मा । स्फुरति च खलु चक्षुर्नाममेतच्च कष्टं
वचनमिह भवत्योः सर्वथा हा हतोऽस्मि ॥

आकस्मिको यथा—

अथ व्यवस्थापितवाक्कथंचित् सौमित्रिरन्तर्गतवाष्पकण्ठः ।
औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगार ॥

पारमार्थिको यथा—

वपुषा करणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।
ननुतैलनिपेकविन्दुनासहदीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥

अपारमार्थिको यथा—

प्रत्याख्यानरूपाकृतं समुचितं क्रूरेणते रक्षसा सोढं तच्च तथा
त्वयाकुलवधूर्धचे ययोच्चैः शिरः । व्यर्थं सम्प्रतिविभ्रता धनुरिदं
त्वद्व्यापदः साक्षिणा रामेण प्रियजीवितेनतुकृतं प्रेम्णःप्रियेणोचितम् ॥

परिणामाश्रयप्रभेदेषु महान्यथा—

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते वहति विकलः
कायोमोहं नमुञ्चति चेतना । ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः
करोति नभस्ससात् प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥

अणुर्यथा—

विलम्बान्नविसर्पितंमयिमनो निर्यन्त्रणं मन्त्रितुं व्यावृत्तापि निवर्तिता
नशयने वाष्पं त्यजन्तीशनैः । मामुद्दिश्य तथानया व्यवसितं
तन्नोपहृष्टं मुधा-कष्टं क्षेत्रलमेव राजतनया दग्धा वराकी-शुचा ॥

दीर्घो यथा—

सर्वत्र ज्वलितेषु वेदमसु भयादालीजने विद्रुते व्यासोत्कम्पविहस्तया
प्रतिपदं देव्यापतन्त्यातदा । हानाथेति मुहुःप्रलापपरया दग्धं
वराक्यातया शान्तेनापि धयं तु तेन दहनेनाद्यापि दह्यामहे ॥

हस्तो यथा—

असमाप्तप्रतिज्ञेऽस्तंगते त्वयिमहामुजे ।
मुक्तकेश्यैव दत्तस्ते प्रिययायंजलाञ्जलिः ॥

प्रमाणाश्रयभेदेषु दृष्टो यथा—

हाहाक्यं कुमुद नीलनलाङ्गदादियूधाधिपैरतिजवादन्नुबध्यमानः ।
अस्मन्मनोरथमुवंसहसैवदेवीव्यापाद्यराक्षसपतिंनगरींप्रविष्टः ॥

धत्तो यथा—

श्रुत्वैष विधृतवाप्यः तथास्थितोयेनवर्धिताऋन्दैः ।
हृदयस्फुटनभयातैरोदितुमभ्यर्थ्यते सचिवैः ।

अनुमितो यथा—

भ्रमति हृदयं चिन्तायत्तं धनुर्गुरुतां गतं न खलुविषयं जाने
चेनस्तथापि समाकुलम् । अयमपि मुहुर्वाप्योत्पीडो रुणद्धि
विलोचने स्फुरति च यथायामंचलुस्तथैप शठोविधिः ॥

शङ्कितो यथा—

किमपि किमपिशङ्के मङ्गलेभ्योयदन्यद्विरमतिपरिहासश्चण्डिपर्युत्सुकोऽसि ।
कलयसि कलितोऽहं बल्लभे देहिवाचं भ्रमति हृदयमन्तर्विह्वलं निर्दयासि ॥

अनुरागाश्रयभेदेषु धेयास्त्रिधा । नित्योऽकृत्रिमो विचरन्मज्जतेति । तेषु नित्यो यथा—

अंतो हु०तंड०झइजाआसुण्णोवरेहळिअउ०तो ।
जोखिचणिहाणा इवरमिअ०ठाणाइपे०छंतो ॥

अन्तरमिमुसंददते जायाश्च्येगृहे दृष्टिरुपुत्रः । उत्सातविद्यानानीष रमितस्थानानि पदपत्र ॥

बहुत्रिमो यथा—

धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्यमे ॥

विस्त्रम्भजो यथा—

कृतावानानन्दो निरतिशयविस्त्रम्भवहुलः कृतेऽन्योन्यं यत्र
कचनगहनाः कौतुकरसाः । मुखेवा दुःखेवा क्नु खलु
तदैक्यं हृदययोस्तथाप्येष प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति ॥

तथा मय्यमोऽपि सहजः प्रच्छन्नो वैशेषिकश्चेति त्रिधैव । तेषु सहजो यथा—

मुखज्योत्स्नालोकप्रसरघवलाक्षं क्नुमया पुनर्दृष्यन्तेस्मित-
मधुरमल्पाल्पवचनम् । कसा श्रव्यावाणी विजितकलहंसी-
कलरवा विलासाः पश्यन्त्याः क च सहसुवो धीरललिताः ॥

प्रच्छन्नो यथा—

दट्टूणचिरं रौत्तूणणिम्बरं धारिजणहिअम्मि ।
बंधइकंठे अडणं ठिकंठिकं ओमहप्पइणी ॥

वैशेषिको यथा—

विभवेऽपि सति त्वया विना मुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
अहतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विपयास्त्यदाश्रयाः ॥

एषमपरोऽपि त्रिधा, नैमित्तिकः सामान्यो यौवनजश्च । तत्र नैमित्तिको यथा—

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योद्दामं स्वलिप्यतः ।
उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोतिमाम् ॥

सामान्यो यथा—

समसौख्यदुःखसंसंविद्धियाणकालेणरूढपणभाण ।
मिहुणाणमरइजंतं खुजिअइइअरं मअंहोइ ॥

समसौख्यदुःखपरिपरिचितयोः कालेनरूढमेग्गोः । मिथुनयोर्मियते यत्तत्पल्लु जीवति इतरम्भुतम् ॥

यौधनजो यथा—

अणुदिअहं वड्ढंतेखुक्खुरडेव्वदुक्खमुव्वहइ ।

कुलवहुआविह्वत्तणणिप्पइगणगोरवेथणए ॥

प्रत्यवरोऽपि त्रिधैष । प्रकाश आहार्यः कृत्रिमश्चेति । तेषु प्रकाशो यथा—

अयि जीवितनाय जीवसीत्यभिधायोत्थितया तयापुनः ।

ददशे पुरुषाकृतिः क्षितौ हरकोपानलभस्स केवलम् ॥

आहार्यो यथा—

किं देव्याअपि चुम्बितोऽस्मि बहुशोमिध्याप्रमुत्तस्तया कोपे सत्यपि किं

निरीक्ष्यहसितानोमन्मुखं भामिनी । विस्रम्भात्कलिता लतेव हृदये

किंवा चिरं नस्मि . . कान्तिर्वास्यविनापि वाच्यमसवो यन्न प्रयाताः स्वयम् ॥

कृत्रिमो यथा—

तहअडअणाएरुण्णं पइमरणे वाहरुद्धकंठीए ।

अणुमरणसंकिणोजह जारस्स विसंकिअं हिअअं ॥

सम्भोगविप्रलम्भाध्यमेदेषु प्रथमानुरागानन्तर्यादयोऽष्टावपि प्रत्येकं त्रिधा, तज्जातास्तदुल्लेखि-
नस्तदन्तरङ्गाध्य, तत्र सम्भोगाध्येषु प्रथमानुरागानन्तरङ्गो यथा—

नैराश्यकातरधियो हरिणेक्षणायाः श्रुत्वा निकामकरणं च मनोहरं च ।

मात्सर्यमोहपरिदेवितमुद्धहामि चिन्ताविपादविपदं च महोत्सवं च ॥

मानानन्तरीयेषु मानानन्तरजो यथा—

जानेकोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टामया-मामा संरपृश

पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता ततः । नो यावत्परिरभ्य चाटुक-

शतैराश्वासयामिक्षणं भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ॥

तदुल्लेखी यथा—

कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेपि यथा चिरंमयि ।

कृत्यमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यममुं न मन्यसे ॥

तदन्तरङ्गो यथा—

तदस्थंनैराश्यादपिचकलुषंविप्रियत्रशाद्वियोगे दीर्घेऽस्मिन्
झटिति घटनास्तम्भितमिव । प्रसन्नं सौजन्यादपि च
करुणैर्गाढकरुणं द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन्क्षणइव ॥

प्रवासान्तरेषु तज्जातो यथा—

धौतोऽमलः श्लाघ्यतरैः सहायैः पराभवः शत्रुकृतो भवद्भिः ।
यत्साम्प्रतं सम्प्रति राघवानां त्यागेन देव्यास्तदहं करोमि ॥

तदुल्लेखी यथा—

विरहरचितां गाढां वेणीं तवोद्ग्रथयञ्छनैः विरहगुणितास्तास्ताः
कुर्वन्कथाः समयोचिताः । . . . . त्वामाश्लिष्यत्यजेयमहं
शुचं यदिति गुणितं तन्मेघात्रा शटेन नसह्यते ॥

तदन्तरङ्गो यथा—

तत्कालप्रियजनविप्रयोगजन्मा तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छयाविसोढः ।
दुःस्मार्त्तिर्मनसि मुहुर्निधर्तमानो हन्मर्मग्रहमिववेदनां करोति ॥

करुणान्तरेषु तज्जातो यथा—

हाहाधिकपरगृहवासदूषणं यद्वैदेद्याः प्रशमितमद्भुतैरुपायैः ।
सातत्तत्पुनरपि दैवदुर्विपाकादालकं विषमिव सर्वतः प्रसृतम् ॥

तदुल्लेखी यथा—

मयिविगमितप्रत्याशत्वाद्दिवाहविधेःपुरो विकलकरुणैर्मर्मच्छे-
दव्ययाविधुरैरिव । स्मरसि रुदितैः स्नेहाकृतं तथाव्यतनो-
दसावहमपि यथाभूत् पीडातरङ्गितसम्मदः ॥

तदन्तरङ्गो यथा—

येनात्मभरिणानिरस्यकरुणामुत्सृज्यलज्जामपि प्रश्नासोपचयाहि-
नाधिकधृतिस्नेहोऽपिनापेक्षितः । सोऽहं मुञ्चु विलोकयामि यदने
भ्रूयांप्रसीदेतिवा चण्डालस्तव चण्डि दारुणतरं तत्कर्मकृत्वा कथम् ॥

विप्रलम्भाध्वयप्रभेदेषु प्रथमानुरागज्ञो यथा—

न्यस्तालक्तकरक्तमाल्यवसना पाषण्डिचण्डालयोः पापारम्भवतोर्मृगीव
वृकयोर्भीरुर्गता गोचरम् । सेयं भूरिवसो र्वसोखिसुता मृत्योर्मुखेवर्तते
हाधिकृष्टमनिष्टमस्तकरणः कोऽयं विधेः प्रक्रमः ॥

प्रथमानुरागोद्धेखी यथा—

सरसकुसुमक्षामैरङ्गैरनङ्गमहाज्वर श्रिरमविरतोन्माधीसोढः
प्रतिक्षणदारुणः । तृणमिवततःप्राणान्मोक्तं मनोर्विधृतं
त्वया किमपरमतो निर्व्यूढं यत्करार्पणसाहसम् ॥

प्रथमानुरागान्तरङ्गो यथा—

नादस्तावद्विकलकुररीकूजितस्निग्धतारः चित्ताकर्षी परिचित
इव श्रोत्रसंवादमेति । अन्तर्भिन्नं भ्रमतिहृदयं विह्वलत्यङ्गमङ्गं
स्नेहस्तम्भः खलयतिगतिं कः प्रकारःकिमेतत् ॥

मानजो यथा—

सदृष्टः स्वप्नेऽद्य प्रणयकुपितो मांप्रतिजनः ततः क्षीणारात्रिर्ननु
चरणयोरस्मिपतितां । कृतं कल्याणनामनभिलषिता एवहि
वयं प्रसन्नं तद्वदन्नं न कृतमिति चेतोदहतिमाम् ॥

मानोद्धेखी यथा—

स्मरसि स्मरमेखलागुणैः उतगोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।
च्युतकेसरधूसरेक्षणाद्यवतंसोत्पलताडनानिवा ॥

मानान्तरङ्गो यथा—

मूर्च्छान्धकारपटलावृतदिविभागा राहूपरागमलिनेवशशाङ्कलेखा ।
गर्भालसा चतुरगेहगुणोद्भृणन्ती पाशं निघायगलके मरणोन्मुञ्जाभूत् ॥

प्रवासजो यथा—

चिरमनुचितस्थाने स्थित्वा मदीक्षणवाञ्छया किमिव दयिते
तत्स्याद्दुःखंनयद्विदितंतया । कतिपयदिनं व्याप्यं सम्प्रत्यपास्य
वृथैव मां कठिनहृदये कित्त्वं याता कएष तवक्रमः ॥

प्रवासोद्धेखी यथा—

उपायानांभावादविरतविनोदव्यतिकरैः विमदैर्वीराणां
जनितजगदत्यद्भुतरसः । वियोगो मुग्धाक्ष्याः स खलु
रिपुघातावधिरभूत् कथंतूष्णींसह्योनिरवधिरयं तु प्रविलयः ॥

प्रवासात्तरङ्गो यथा—

प्रिये हाहा कापि प्रकिर मधुरां वाचमधुना पराभूतैरित्यं
विलपनविनोदोऽप्यसुलभः । अनिन्धः पौलस्त्यो ब्रजतु
परिवादो मयिजरां यतो रूढेवैरे बहुगुणमनेन प्रतिकृतः ॥

करुणजो यथा—

द्वितीयेप्यहमेवास्य जाताजन्मनिमृत्यवे ।
शशोमदनुरक्तोऽसौमयेतिविललापसा ॥

करुणोद्धेखी यथा—

इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता ततस्तिष्ठेत्युच्चैर्वदति
गुरुशिष्ये गुरुसमे । पुनर्दृष्टिं वाप्पप्रसरकलुषामर्षितवती
मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्यंदहति माम् ॥

करुणात्तरङ्गो यथा—

हाहादेवि स्फुटति हृदयं संसते देहबन्धः शून्यंमन्ये
जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि । सीदन्नन्धेतमसि विधुरो
मज्जतीवान्तरात्मा क्षिप्तं मोहः स्थगयतिकथंमन्दभाग्यःकरोमि ॥

नायकाध्ययप्रमेदेषु गुणस्त्रिधा, वृत्तमाध्ययो मन्दाभाष्यः कनिष्ठाध्ययश्च । तत्रोत्तमाध्ययो यथा—
 अन्तराधिर्भवन्मृत्युर्निरोधविधुरात्मना ।
 कष्टं प्रसह्यरामेण वाष्पमोक्षो निगृह्यते ॥

मन्दाभाष्यो यथा—

प्रमदामनुसंस्थितःशुचानृपतिःसन्निति वाच्यदर्शनात् ।
 नचकारशरीरमद्रिसात्सहदेव्या नतुजीविताशया ॥

कनिष्ठाध्ययो यथा—

सततदयितविप्रयोगतापात् वरमिहकालकलैववह्निनाभः ।
 उपशममुपनेतुमात्मपीडां दहनमहं प्रविशामि न प्रियार्थम् ॥
 मरुतिहृतोऽपि त्रिधैव सात्त्विको राजस त्तामस इति । तेषु सात्त्विको यथा—
 दह्यमानेन मनसा देवाहृत्सां विहाय सः ।
 लोकोत्तरेण धैर्येण प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥

राजसो यथा—

विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थप्रथितं प्रियां प्रति ।
 अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्तुतशास्त्रारसवाण्यदूषितान् ॥

तामसो यथा—

तां लोकोऽयं वाञ्छितार्थप्रसिध्दै नित्यं द्रव्यैः पूतहृद्यैर्धिनोति ।
 तन्मे प्रीतः पूतहृद्येन वहे कुर्यात्कान्तासङ्गमं यत्रतत्र ॥

मरुत्तिहृतधनुर्धां धीरोदात्ताक्षयादिनेदात्, तेषु धीरोदात्ताध्ययो यथा—

अनिर्भिन्नोमभीरत्वादन्तर्गूढगुरुव्यधः ।
 पुष्टपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥

धीरोदात्ताध्ययो यथा—

पितावामातावाप्रभवति न तावत्प्रभुरपि व्यपेक्षा यावत्स्युर्दयिषु
 यदिवा भोगवस्तुषु । सहैसञ्चक्रेदनत्पुगतायामुपशमः
 पुमानेकः कृत्स्नं जगदिदमसमस्तं व्यचरति ॥

धीरललिताश्रयो यथा—

विललाप सबाष्पगद्गदः सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
श्रमितसमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥

धीरप्रशान्ताश्रयो यथा—

उग्रा क्रिया नो सहसैव कार्या दृष्टं फलं तत्परिवेष्टितस्य ।
प्रियामटव्यांहि नलः प्रसुप्तां विहाय जीयन्पुनराप साध्वीम् ॥

परिप्रहृष्टो द्विधा साधारणाश्रयोऽसाधारणाश्रयश्च । तयोः साधारणाश्रयो यथा—

कामं दुष्करमेतदेवयदहं त्यक्तस्त्वया जीवितः तन्नामास्त्वनुरोधतः
प्रणयिनां कोवा स्वतन्त्रो भवेत् । यत्तत्प्रस्तुतमन्यदेव किमपि
स्नेहस्य यन्नोचितं त्वत्प्राप्त्यै कृतमेतदित्यपि कथं प्रत्येव्यसित्वं प्रिये ॥

असाधारणाश्रयो यथा—

वियोगे प्रत्याशा घटयति मुदं सङ्गमकृता प्रसादाः
सन्नह्योरतिकलहकोपोऽपि भवति । व्यसुन्वन्तन्वङ्ग्या निरवधि-
नवोपायविषयः तदाश्वासे हेतुर्भवति मम मृत्युर्यदि परम् ॥

नायिकाश्रयेष्वपि गुणकृत्रिधा वसमादिमेदात्, तत्रोत्तमाश्रयो यथा—

परिपाण्डुपांसुलकपोलमुन्दरं दधती विलोलकवरीकमाननम् ।
करुणास्य मूर्तिरथवा शरीरिणी विरहव्ययेव धनमेति जानकी ॥

मध्यमाश्रयो यथा—

पत्रलेखापि तद्रूपचन्द्रापीडविलोकिनी ।
मुमुचे संजया सद्यः प्रपतन्ती शिलातले ॥

कनिष्ठाश्रयो यथा—

अय सा पुनरेध विह्वला वसुघालिङ्गनधूसरस्तनी ।
(" विललापविकीर्णमूर्धजा समद्रुःखामिव कुर्वतीस्यलीम् ॥

ययस्कृतापि त्रिधैव । मुग्धादिभेदात्, तेषुमुग्धाधयो यथा—

इयमवयवैः पाण्डुक्षामैरलङ्कृतमण्डना कलितकुसुमा
बालेवान्तर्लतापरिशोषिणी । वहति च वरारोहा रम्यां विवाह
महोत्सवश्रियमुदयिनीमद्भूतां च व्यनक्तिमनोरुजम् ॥

मध्यमाधयो यथा—

णवरिअपसारिअंगीरअभरिउवपहपइण्णवेणीबंधा ।
पडिआउरसंदाणिअमहिअळचक्कळिइअत्थणीजणअसुआ ॥

प्रगल्भाधयो यथा—

तदाकर्ण्यविहायैव वैक्लव्यं स्त्रीजनोचितम् ।
लब्धसंज्ञा महाश्वेता मदलेखांचसावदत् ॥

वदन्ताधयो यथा—

अमुनैव कपायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रमस्मना ।
नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥

ललिताधयो यथा—

पडिआअ ह०धसिडिळिअणिरोहंपंडुरसमूसस०तकओला ।
पेळ्ळिअवामपओहरविसमुण्णअदाहिणत्थणीजणअसुआ ॥

शान्ताधयो यथा—

नवावदद्भर्तुरवर्ण्यमार्या निराकरिण्णोर्वृजिनादृतेऽपि ।
आत्मानमेवस्थिरदुःखभाजं पुनःपुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥

धैर्यकृतोद्वेधा, धीराधयोऽधीराधयश्च । तयोर्धीराधयो यथा—

जाए परळोअगए तुम०भिववसाअमे०तसुहृद०ठव्वे ।
हरिस०च्छाणेविमहं डञ्जइअदि०ठदहमुहवहं हिअअं ॥

(सेतुषण्ये)

अधीराधयो यथा—

णकहोवाहविमो०खोनि०व०णेउंपिनवइअंदांमशिरं ।
णवरिपडिब०णमोहा गअजीविअणीसहामहिएणिसंण्णा ॥

(")

मयास्यैव विभावाऽनुभावव्यभिचारिसंयोगः प्रयोगतोऽभिधीयते । तत्रालम्बनविभावोद्दीपन-
विभावयोस्तादृश्यादर्थाद्व्यभिचारिणामपि अभिप्रायैर्यादनुभावैरेव सर्वसङ्ग इति, तथैषोदाह्रियते,
सहाहरिभ्यन्ते च । तेच व्यसनाभिघातादयो मुखप्रतिमुखगर्भधिमर्शननिर्वहणेषु प्रत्येकं षोडशोत्प्रेष-
मशीतिर्यथाक्रमं प्रतिपाद्यन्ते । तत्र व्यसनाभिघाताः, अभिपङ्काभिभवः, घृष्टासम्मीलनं, मोह-
समावेशः, चेतनाप्रत्यागमः, मूर्च्छाविच्छेदः, शोकप्रत्यप्रता, शोकापेगः, दुःखनिर्वातनं, दुःखाव-
सादः, दुःखसन्दीपनं, दुःखव्याहारः, दुःखातिवाहनं, वाप्यमोक्षः, अघस्यानुभवः, अघस्यान्तरावेशः,
इत्यनुभावाः, षोडश । मुखे, परिरेघनं, मनुशोचनं, गुणसंस्मरणं, स्वभावस्य गर्हणं, विलापः,
प्रलापः, प्रविलापः, विप्रलापः, भातमनिन्दा, हृदयोपलम्भः, जीवितजुगुप्सा, दैवाधिकारः,
शोकोन्मादः, दुःखसम्भेदः, सहायापेक्षणं, सहायानुनीतिरित्यनुभावाः, षोडश । प्रतिमुखे, सुहृत्परि-
वेदनं, सुहृत्प्रलापः, परिजनाजुशोचनं, परिजनाक्रन्दः, गुरुपरोधनं, गुरुजनविलापः, सहायाक्रन्दनं,
सहायाभ्युपपत्तिः, सहायामापणं, सहायाप्रक्षः, साहसामहो, मरणाभिनिवेशः, सहायाभ्यर्चनं,
सहायशिक्षा, मरणोपक्रमः, मरणाभ्यवसाय इत्यनुभावाः षोडश । गर्भे, समाभ्यासनं,
उत्सर्पणं, प्रतिबोधनं, उत्साहनं, अनुकम्पनं, विस्मयमणं, प्रलोपनं, उपपत्तिदर्शनं, प्रथ्यासनं,
सत्यापनं, प्रत्यापनं, आप्यायनं, तन्मत्तव्याक्षेपः, भयोपदर्शनं, उपालम्भनं-प्रतिकोप इत्यनुभावाः
षोडश । विमर्शे, मरणाभ्यवसायः, विद्रवः, शोकतिरस्कारः, शोकलाघवं, शोकयिनोदः,
तपस्योद्वेगः, दैवसम्पयोगः, विकालदृष्टदर्शनं, तदुपदेशः, सहायस्वीकरणं, तदभ्यवसायः, प्रत्यूह-
प्रशमनं, प्रत्याशानुबन्धा, समयप्रतीक्षा संविधानकप्रकारः, प्रत्युज्जीवनं पुनरसमागम इत्यनुभावाः
षोडश । निर्घहणे, सैषा षोडशकपञ्चकेन अशीतिः । अद्यैतेषामुदाहरणानि । तत्र मुखसम्भौ
व्यसनाभिघातो यथा—

कलत्रनिन्दा गुरुणाकिलैवमभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण ।

अयोधनेनायङ्वाभितप्तं वैदेहिबन्धो हृदयं विदद्रे ॥

यथावा—

कुलशैलौ प्रचलितौ सागरौ शोषमागतौ ।

चन्द्रसूर्यौ गतावस्त महोशोकस्य तीव्रता ॥

अभिपङ्काभिभवो यथा—

ततोऽभिपङ्गानिलविप्रवृद्धा प्रभ्रम्यमानाभरणप्रसूता ।

स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसाजगाम ॥

यथावा—

तीव्राभिषङ्गप्रभवेन मन्युं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेण रतिर्बभूव ॥

षेष्टासम्मीलने यथा—

तहणिमिअच्चिअदि०ट्टीमु०ककओळविहुरोठराच्चिअहत्यौ ।
गअजीविअणि०चे०ठाणवरंसामहिअळंघणहरेणगआ ॥

(सित्तुयन्वे)

यथावा—

अळअंधआरिअमुहीसमुहागअक०ठममिअवेणिवंधा ।
मोहपडिप०णहिअआदरजंपिअणीसंहपुणोविणिस०णा ॥

(")

मोहसमावेशो यथा—

स्रणणि०चळणीसासंजामोहंधआरसाम०चाअं ।
विरळमिळिअ०च्छीप०तं मु०छाहीरंततारअंतीएमुहं ॥

(")

यथावा—

विअळिअविओअविअणंत०स्रणपव्भट्टराममरणआसं ।
जणअतणआइणवरंळ०धंमु०छाणिमीळअ०छीएमुहं ॥

(")

चेतनाप्रत्यागमो यथा—

थणपरिणाहेत्यइएतीएहिअअ०मिपअणुअंपिणदिट्टं ।
दीहंविंसमूससिअंसूइजइणवरवेविरेअहरोट्टे ॥

(")

यथावा—

अवरि०फुडणीसासातोसामोहविरमेद्विणीसहपडिआ ।
बळंतबाहगुरुइअदु०खसमु०ऊढतारअंतमीच्चा ॥

(")

मूर्च्छाविच्छेदो यथा—

अथमोहपरायणासिती विवशाकामवधूर्त्विबोधिता ।
विधिना प्रतिपादयिष्यता नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥

यथावा—

सालुसंसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
(तस्यारसुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ॥

शोकप्रत्यप्रता यथा—

चिराद्वेगारम्भी प्रसृत इव तीव्रो विषरसः कुनश्चित्संवेगात्प्रचल
इव शल्यस्य शकलः । व्रणो रूढप्रन्थिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि
पुनः परावृत्तः शोको विकलयति मां नूतन इव ॥

यथावा—

इअरामपे० मकि० तणदूसणत० जाभिघाअदोसिअइ ।
हिअआस० भरिअमु० कअंह० ठंअ० णमअंमरण० छिअपिवरुण्णा ॥ (सेतुपन्थे)

शोकवेगो यथा—

हेलोल्लोलक्षुभितकरुणो जृम्भणस्तम्भनार्थं योयो यत्तत्कथमपि
समाधीयते तंतमन्तः । हित्वाहित्वा प्रसरति बलात्कोऽपि
चेतोविकारः तोयस्येवाप्रतिहतरयः सैकतं सेतुमोघः ॥

यथावा—

तस्य प्रसह्यहृदयं किल शोकशङ्कुः प्लक्षप्ररोह इव सौघतलं विभेद ।
प्राणान्तहेतुमपि तद्विषजामसाध्यं लाभं प्रियानुगमनेत्वरयासमेने ॥

दुःखनिर्घातं यथा—

परिदेविउंपउत्तणिअअसरीरपडिसु० कराहवदुवखं ।
करमग्गुट्टिअसोणिअविवण्णठणअपओहराजणअसुआ ॥ (सेतुपन्थे)

यथावा—

तोजणिउंपठत्ता पुणोत्रिअदधैल्लउट्टिअसमूससिआ ।
(उरघोळिरवेणीमुहघणळगुंगुट्टमहिरआजणअसुआ ॥

दुःखावसादो यथा—

आवेअसमुञ्जित्तं तोसे खेआगमेसि अंतावत्तं ।

पडिअणिअउव्छंगेअप्पत्तंचिअपओ हरेकरज्जअजं ॥

(सेत्तुबन्धे)

यथाथा—

तीएणपळवेणवपवराअंवविहलेण ह्वधेणमुहं ।

परिमवज्जिउव्णचळअं एक्कक्कओळमिळ्ळिआळअंकहविकअं ॥ (॥)

दुःखसन्दीपनं यथा—

तमवेक्ष्य हरोद सा भृशं स्तनसम्बाधमुरो जघान च ।

स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥

यथाथा—

उपमानमभूद्विलासिनीनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।

तदिदं गतमीदृशीं दशां नविदीर्ये कठिनाः खलुस्त्रियः ॥

दुःखव्याहारो यथा—

इति चैनमुवाच दुःखिता सुहृदं पश्य वसन्तकं स्थितः ।

यदिदं कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्धुरम् ॥

यथाथा—

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्षितम् ।

तदिदं विपहिष्यते कथं वद धामोरु चिताधिरोहणम् ॥

दुःखातिवाहनं यथा—

प्रतियोजयितव्यवल्लुकी समवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ।

सनिनाय नितान्तवत्सलाः प्रतिशृङ्खोचितमङ्गमङ्गनाम् ॥

यथाथ —

तेअगळ्ळिओवएसागओणिअंचंतजीविअमुहिज्जंती ।

तिअडाए जणअतणआसहिसब्भधसरिसंउरम्मिणिस०णा ॥

(सेत्तुबन्धे)

घाप्यमोक्षो यथा—

तथेति तस्याः प्रतिगृह्यवाचं रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्चक्रन्दविग्ला कुररीवभूयः ॥

यथावा—

नकिल भवता देव्याःस्थानं गृहेऽभिमतं कृतं तृणमिष बने
शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता । चिरपरिचिताश्चैते भावाः
परिद्रव्यन्ति मां इदमशरणैरप्यस्माभिः प्रसीदतरुधते ॥

अवस्थानुभवो यथा—

रोअवणवळअर०गं तंसणिस०णाएतिअदाएव०छे ।
गळिअंकवोळपे०ळण वीळ०जंतंतुठन्नाअंघाहजळं ॥

(सेतुपन्धे)

यथावा—

स०वंगणिस०णाएणीसेसख्वविअतिवळिविभंगणिराओ ।
तीएमज्झपएसोघणजहणकराळिओणपाइवसुहं ॥

(")

अवस्थान्तरावेशो यथा—

तोअडिअपेळबघणाभंगु०गमविसमकेसव०छ०तरणे ।
पडिआरामोर०धइसअणणरासहअआमहिअगे ॥

(")

यथावा—

तोमु०छिउ०ठिआएकिंएअंतिगअणे दिशासुआममअं ।
सुच्छपरिधोळिअ०च्छं जाअंमूळपरिदेविअंतीएमुहं ॥

(")

प्रतिमुखसन्धौ परिदेवनं यथा—

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथं नु तत् तवनेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥

यथावा—

क्रियतां कथमन्यमण्डनं परलोकोपगतस्य ते मया ।
सममेव गतोऽस्यतर्कितां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥

अनुद्योचने यथा—

नयनान्यरुणानि घूर्णयन् वचनानि स्त्रलयन्पदेपदे ।
असति . . वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बनम् ॥

यथाया—

हरितारुणचारुबन्धनः कल्पुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।
वद सम्प्रति कस्य बाणतां नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥

गुणसंस्मरणं यथा—

ऋजुतां नयतः स्मरामिते शरमुत्सङ्ग निपण्णधन्वनः ।
मधुना सह संस्थितां कथां नयनोपान्तविलोकितं मयि ॥

यथावा—

शिरसा प्रणिपत्य याचितान्युपगृहानि सवेपथूनि च ।
सुरतानि च तानि तेरहः स्मरसञ्चिन्त्य न शान्तिरस्तिमे ॥

स्वमाश्रयगर्हणं यथा—

विरहवमि तुवञ्ज धरिअंदंसांमिठतिहअजीविअंकहविमए ।
तीएससि सेदिठोपळिआविमणोरहाणपूरंतिमहिं ॥ (सेतुबन्धे)

यथावा—

पुहवीएहोहिइपईबहुपुरिसविसेसचव्वळाराआसिरी ।
मण्णे महं चिअइमंणीसामण्णउअठिअंवेहव्वं ॥ (")

विलापो यथा—

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं च मया न ते कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये नदीयते ॥

यथाया—

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वतवकिञ्जहासिमाम् ।
ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥

प्रलापो यथा—

हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमिकैतवम् ।
उपचारपदं नचेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥

यथावा—

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।
परलोकमसन्निवृत्तये यदनापृच्छयगतासिमामितः ॥

प्रविलापो यथा—

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसङ्क्रिया मनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥

यथावा—

तत्र निश्चसितानुवादिभिः वकुलैरर्धचितां समं मया ।
असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किन्नरकण्ठि मुप्यते ॥

विप्रलापो यथा—

क्वन्तु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
नलिनीं क्षतसेतुवन्धनो जलसङ्घात इवासि विद्रुतः ॥

यथावा—

समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपञ्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
अहमेकरसस्तथापिते व्यवसाये प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥

भात्मनिन्दा यथा—

आवाअभअअरंचिअणहोइदुव्वत्तंसदारुणंणिव्वहणव्वं ।
महिळावीहव्वदिव्वं सहिअंरव्वसवसहेदिव्वं ॥

(सेतुपन्थे)

यथावा—

तुहताहएरिसं अवसाणं अज्जविवअणिव्वजहअं ।
• • धूमाइविअणवव्वज्जइमे हिअअं ॥

जीवितञ्जुगुप्सा यथा—

दयितां यदि तावदन्वगात् विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।
सहतां हतजीवितं मया प्रबलामात्मकृतां च वेदनाम् ॥

यथावा—

सहिओ तुब्झविओओरअणिअरीहिंसमअंसहिहिवपुब्धं ।
दवुंतुमवतिहोवुंतं जइएवताहेविजंविअंबोळंतं ॥

(रोतुषधे)

दैवाधिकारो यथा—

कुसुमान्यपि गात्रसङ्गमात् प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।
नभविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥

यथावा—

विधिना कृतमर्धवैशसं ननुमां कामवधे विमुञ्चता ।
अनघापि घनेननिर्मिते द्रुमभङ्गे पतनाय बल्लरी ॥

शोकोन्मादो यथा—

रचितं यदि पण्डित त्वया ममगात्रेषु यदेतदार्तवत् ।
ध्रियते कुसुमप्रसाधनं तवतच्छायवपुर्नदृश्यते ॥

यथावा—

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।
रतिदूतपदेषु कोकिलं मधुरालापनिसर्गपण्डिताम् ॥

दुःखसम्भेदो यथा—

मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किल जीवतीतिमे ।
वचनीयमुपस्थितं जने रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥

यथावा—

न्यङ्कारो हृदि वज्रकील इषमे तीव्रः परिस्पन्दते घोरान्धे तमसीव
मज्जति मनः सम्मीलितं लज्जया । शोकस्तातत्रिपत्तिजो दहति मां
नास्त्येव यस्मिन्क्रिया मर्माण्येव पुनरिच्छनत्तिकरुणा सीतां वराकीं प्रति ॥

सहायापेक्षणं यथा—

क्नुते हृदयङ्गमः सखा कुमुमायोजितकार्मुको मधुः ।
नखलूप्ररुपा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्रतां गतिम् ॥

यथावा—

अयि सम्प्रति देहि दर्शनं स्मरपर्युत्सुक एष माधवः ।
प्रमदास्वनवस्थितं नृणां नखलु प्रेमजनं सुहृज्जने ॥

सहायानुनीतिर्यथा—

तदेप सर्गः करुणार्द्रचित्तैः न मे भवद्भिः प्रतिपेधनीयम् ।
यद्यर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान्प्राणान्मया धारयताचिरं वः ॥

यथावा—

वाष्पान्धा न निरीक्षितुं विपहते दृष्टिः पुरोविद्विपः सीदन्नेष च
कार्मुकप्रणयितां धत्तेनपाणिर्मम । रुन्धेतीव्रशुचा मनस्यवसरः
क्रोधस्य यातःसखे क्षन्तव्यं कृपणोऽनुयामिदयितामध्वस्तवैरोऽप्यहम् ॥

गर्मसम्बन्धी सुहृत्परिदेचनं यथा—

नयत्र प्रत्याशामनुपतति नो वा रहयति प्रतिक्षितं चेतः
प्रविशतिच मोहान्धतमसम् । अकिञ्चित्कुर्वाणाः पशव इव
तस्यां वयमहो विधातुर्वामत्वाद्द्विपदिपरिवर्तामह इमे ॥

यथावा—

सुहृदि गुणनिवासे प्रेयसि प्राणनाथे कथमिह सहचर्या क्रीडनप्रौढसरुये ।
प्रियजनविरहाधिव्याधिवेगं दधाने हतहृदय विशीर्य त्वं द्विधा न प्रयासि ॥

सुहृत्प्रलापो यथा—

अकरुण वितर स्मितोऽम्बलां दृश मतिदारुण देहि मे गिरम् ।
सहचरमनुरक्तचेतसं प्रिय मकरन्द कथं न मन्यसे ॥

पथावा—

आपूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमलोयातक्षराहोर्मुखं सञ्जातश्च घनाघनो
जलधरः शीर्णश्च वायोर्जलात् । संवृत्तश्च फलेग्रही द्रुमवरो
दग्धश्च दावाग्निना त्वं चूडामणितां गतश्च जगतः प्राप्तश्च मृत्योर्वशम् ॥

परिजनानुशोचनं पथा—

धारवेदम विलोक्य दीनवदनो भ्रान्त्वा च लीलागृहा निश्चस्यायतमाशु
केसरलतावीथीषु कृत्वा दृशः । किमे पार्श्वमुपैषि पुत्रक कृतैः
किंचादुभिः क्रूरया मात्रात्वं परिवर्जितः सहमया यान्त्यातिदीर्घां सुवम् ॥

पथावा—

कुरव्रकतरुर्गाढाश्लेषं मुखामवलालनंवकुलविटपीरक्ताशोकस्तथा
चरणाहतिम् । तत्र सुकृतिनः सम्भाव्यैते प्रसादमहोत्सवा
ननु गतदशाः सर्वे सर्वः शठो न वयं यथा ॥

परिजनाक्रन्दो यथा—

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तस्वेण वेजिताः ।
विहगाः कमलाकराश्रयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥

पथावा—

अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना तथावृत्तं पापे
व्यथयति यथा क्षालितमपि । जनस्थाने शून्ये विकलकरणै-
रार्यचरितैरपि ग्रावारोदि त्यपिदलति वज्रस्य हृदयम् ॥

शुरूपरोदत्तं पथा—

चूडामणिं चरणयोर्मम पातयता त्वया ।
लोकान्तरगतेनापि नोज्झितो विनयक्रमः ॥

पथावा—

विवाहे दृष्टेयं सितकुमुममाल्याम्बरधरा सनाथा रामेण
प्रथमवयसा कान्तवपुषा । पुनश्शून्येऽरण्ये प्रतिभयकरे
वन्धुरहिता विमुञ्चन्तीप्राणानितरतनयैवाद्य च मया ॥

शुरुजनविलापो यथा—

अनियतरुदितस्मितं विराजत्कतिपयकौमलदन्तकुट्टमलाग्रम् ।
बदनकमलकं शिशोः स्मरामि स्वलदसमञ्जितमञ्जुजल्पितंते ॥

पथावा—

अकारणस्मेरमनोहराननः शिखाललाटार्पितगौरसर्षपः ।
तवाङ्कशायी परिवृत्तभाभ्यया मयानदृष्टःखलुस स्तनन्धयः ॥

सहायाकन्दनं यथा—

ततो भग्नग्रीवं मुकुलितसितापाङ्गनयनं प्रभां तन्वीं दीनामिव
निदधतं दिक्षु दशनैः । क्षितौ विश्रान्ताङ्गं पतितमिममालोक्य
विवशा महाश्वेता सद्यः कथमपि न यातिस्म दलशः ॥

पथावा—

अकृतकबलारम्भैर्वैवत्रैर्भयस्थगितेक्षणाः किमपि बलितग्रीवं
स्थित्वामुहुर्मृगपङ्क्तयः । गगनमसकृत्पश्यन्त्येतास्तथा-
श्रुघनैर्मुखैः निपतति यथाश्रङ्गाग्नेभ्यो अमल्लयनोदकम् ॥

सहायाभ्युपपत्तिर्द्यथा—

अयतैः परिदेविताक्षरैः हृदये दिग्घशौरैरिवापितम् ।
रतिमभ्युपपत्तुमादरान्मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥

पथावा—

तामभ्यगच्छद्द्रुदितानुसारी कविः कुशेष्माहरणाय यातः ।
निपाद्विद्वाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥

सहायाभाषणं यथा—

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा क्रियाशोको जीवं
कुमुममिव घर्मःकलयति । स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनो-
दोऽप्यमूलमः तदघाप्युच्छ्वासो भवतु ननु लाभोहि रुदितम् ॥

यथावा—

जागर्षिकाश्मरि निषीदतिकोविदार कुत्रासिवत्स-
कृतमाल तमाल पश्य । किंसाप्रतं रघुपतेरिति विक्रुवाभि-
रुक्तं द्रुमौघमवलोक्य वनस्थलीभिः ॥

सहायाप्रश्नो यथा—

तोतीद०ठूणपुणो मरणे०करसाएवाहिणीसार०धं ।
आउ०चसुमेतिकअंतिअगअभोअदाएदीणपुळइअं ॥ (सेतुषग्धे)

यथावा—

सहिअ०मिरामविरहे दूसहळि०जे पडि०छिएवेह०से ।
सअसुगअणेहळहुअं मह०णि०ळ०जमरणं इमंतीवर०णा ॥ (॥)

साहसाप्रश्नो यथा—

शून्या दिशस्तपदिवीक्ष्यशुचा वराकी मृत्योर्मुखं पाशमयं निराशा ।
एतावथस्ववधपातकदीर्घरोषा मागच्छशीघ्रमबलां परिरक्ष यावत् ॥

यथावा—

विश्वम्भरात्मजादेवी राजा त्यक्ता महावने ।
प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥

मरणामिनिषेधो यथा—

परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपद्ये पदवीमहंतव ।
विधिना जन एषं वञ्चित स्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥

पथावा—

शशिना सह याति कौमुदी सहमेधेन तटित्प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥

समयाम्पर्यन्तं पथा—

तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
अविषह्यवियोगवेदनां ननुमां प्रापय पत्पुरन्तिकम् ॥

पथावा—

कुमुमास्तरणे सहायतां बहुधाः सौम्य गतस्त्वमावयोः ।
कुरु सम्प्रति सत्वरं मया विनिपाताञ्जलियाचितां चिताम् ॥

सहापशिक्षा पथा—

तदनुज्वलनं मदर्पितं त्वरये दक्षिणधातवीजनैः ।
विदितं खलु ते यथास्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥

पथावा—

परलोकविधौ च माघदः स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।
निपतेस्सहकारमञ्जरीं प्रियचूतप्रसयोहिते सखा ॥

मरणोपक्रमो पथा—

रतिपतिरभूद्यस्मिन्वेधामुघापरमाणुभिः यदिह घटितं यस्याकारं
विलोक्य कृतः शशी । वदनकमलं तत्पश्येयं सरोजदृशः
पुनः दहनभवनं निर्माणमे तदेव करिष्यसि ॥

पथावा—

हंसो वा चक्रवाको वा विशालाक्ष्यानयासह ।
भवेयं मानुषीगर्भेमाभूज्जन्मपुनर्गम ॥

मरणाप्यवसायो पथा—

अणुसोळउ०णइ०छळणदेइअंग०मिसामरंमिविवहरं ।
वाहंसुअळणकुंभइमरिअ०पे०ळ०घप०चअंसेहिअअं ॥

यथावा—

ळ०खि०जंतविसात्था०भहिउ०मि०ळणि०चळ०ठिअणअणा ।
रामसिरवे०घळ०जाडु०वइवाहेणजेणसंभइदि०ठि ॥ (सेतुषण्णे)

विमर्शलण्ण्यौ समाभ्यासनं यथा—

तोविळविअणि०चामं गळंतहिअअपरुसु०णळोअणजुअळं ।
महुरं आसासंती ह०ट्टुत्ताणिअमुहीहणइ०ततिअडा ॥ (")

यथावा—

मारुअसुवुससुवाहं अथआसेकृणसुसंभरिअ०तमुहं ।
संभरिअविरहदु०खं रो०तंवंते पुणोवि अ०सविअंके ॥ (")

पसुर्यणं यथा—

अइरादंतिहि सुतुमं चिरविरहोळु०गपंसुदमुह०छाअं ।
गभरोसरोहालोअं ओवारिअ चावणि०पुअंदासरहं ॥ (")

यथावा—

अइराए रहुतणओ त०णाअंत०गहु०घमउविअपमहं ।
मोधिअवेवंतंगुळिगु०कंत०खि०तविसमभाअंवेणी ॥ (")

प्रतियाधनं यथा—

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥

यथावा—

रुदता कुत एव सा पुनः भयता नानुमृतापि लभ्यते ।
परलोकजुपां स्वकर्मभिः गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥

वत्साहनं यथा—

उदये मदवाप्यमुञ्जता श्रुतमाविष्कृतमात्मनस्त्वया ।
मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरङ्गीचतया प्रकादयताम् ॥

यथावा—

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदिवायोर्द्वितयेऽपि ते चलाः ॥

बहुकल्पनं यथा—

तमश्रुनेत्राश्रणांप्रमृज्यसीताविलापाद्विरता ववन्दे ।
तस्यै मुनिर्दौहदलिङ्गदर्शी दाश्रानपत्याशिप इत्युवाच ॥

यथावा—

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
तन्माव्यथिष्टा विषयान्तरस्थं प्राप्ताऽसि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥

विज्ञम्भणं यथा—

पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो बीजं च घालेयमकृष्टरोहि ।
विनोदयिष्यन्तिनवाभिषङ्गामुदारवाचोमुनिकन्यकारत्वाम् ॥

यथावा—

पयोघटैराश्रमबालवृक्षान् संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।
असंशयं प्राक्तनयो पपत्तेस्तनन्धयी रीतिमवाप्स्यसित्वम् ॥

मलोमनं यथा—

तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोवने धीतभया वसास्मिन् ।
इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥

यथावा—

अशून्यतीरां मुनिसन्निवेशैः तमोऽपहन्त्रीं तमसां विगाह्य ।
तत्सैकतोत्सङ्गवलिक्त्रियाभिः सम्पत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥

उपपत्तिदर्शनं यथा—

मारुभमोडिअविडवं मअंककिरणपरिमासमउळिअव षळं ।
कहहोइ रामसरणे इविळ्ळाइअंदसणघरुजाअं ॥

पद्यावा—

सअळाणिसाअरउरिघरपरिवाडिसमणीहरिअरु०णरहा ।
ए०कणकआकइणा कहहोहिअणहअर०खसं रहुमरणं ॥

प्रश्वासनं पद्या—

किं वग्नमाससि ए०वे सु०झसि दहवअणद०पम०गु०पाळं ।
पेव्छंतीवमअवणे रामाणवतिअरपदअपवतिव्घदुमं ॥

(सेतुबन्धे)

पद्यावा—

वाळिवहदिठसारं णगळिव्छिअसमुवदिव्णव्धळहं ।
रोहिळअं कामळअं माळहुअं पेव्छदाहयवसमुअवळं ॥

(")

सत्यापनं पद्या—

उरखातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रनिज्ञेऽप्यविकत्यनेऽपि ।
त्वां प्रत्यकस्मात्कलुपप्रवृत्तेर सत्येवमन्युर्भरताग्रजे मे ॥

पद्यावा—

तवेन्द्रकौर्तिश्वशुरःसखामे सतां भवोच्छेधकरःपिता ते ।
धुरिस्थितात्वंपतिदेवतानां किंतन्नयेन . . ॥

प्रत्यानयनं पद्या—

तहतवसिकआमोहं सु०छागमडिअणवसहतिसव्णमुही ।
रव्वसमाएवतिपुडं जाणंतीजहइमं अहंपिविमूढा ॥

(सेतुबन्धे)

पद्यावा—

तंअवळवसुधीरं संपइणासठअरुंगळाजाओ ।
इमामुणिअपरमव्धळहुईअवईहिअणिव्फळाणिसाअमाआ ॥

(")

आप्यापनं पद्या—

अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीतां वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।
सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं स्वमाश्रमं शान्तिमुखनिनाय ॥

यथावा—

तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
निर्विष्टसारांपितृभिर्हिमांशो रन्त्यांशुलां दर्श इवौषधीषु ॥

तन्मतव्याक्षेपो यथा—

तिहुअणमूळाहारं विसव्ठमहिन्दपरिसुक्कउदरणधुरं ।
जाणंतीकीसकुसंतुळेसिसेसपुरिसाणुमाळेणपइं ॥

(सेतुषण्ठे)

यथावा—

अमिळ्ळिसाअरसळिळा अणहवटिअपव्वभाअणुपव्वतअळा ।
रामव्वसळिणपडिअं कहपव्वधिसव्वरणीधरेइवतिसिरं ॥

(")

मयोपदर्शनं यथा—

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व नियापदत्तिभिः ।
स्वजनाश्रुकिलातिसम्भृतं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥

यथावा—

उव्वेसुअं असुसोअं पुसएअंवाअमइरिअंघणव्वटं ।
सुणसुअमुवेणव्वटइ सुमराहिमुहेपइव्वमिसुणिवाओ ॥

(सेतुषण्ठे)

खपालम्भनं यथा—

मिळ्ळिसाअरपुरओसुवेळमळअंतराळणिव्वमविअवहे ।
पेवळिअतिऊडसिहरे अव्वक्किव्वुव्वराराहवेअव्वगहणं ॥

यथावा—

मोव्वूणअरहुणाहं लव्वजागमसेअविडुइअव्वजंदमुहे ।
केणवअव्वणेणकओ पाआरंतरिअळिव्वहोतहवअणो ॥

(सेतुषण्ठे)

प्रसिद्धोपो यथा—

जाणइसेहभणिअं मारअणिअरिव्वतिमेव्वुगुव्वसुवअणं ।
गुंञ्जाणवमिववणवमिविजं सुरहितीळ्ळाणखेव्वइकुसुमं ॥

यथावा—

किंजिअंतीसा मेजइअळिअंसहिणओ०जराह्वमरणं ।
अणहेउणरहुणाहे तुहमेमरणविहुरं किळ०मइहिअअं ॥ (सेतुवाचे)

निर्घट्टणसन्धौ मरणापवसायविद्रवो यथा—

मरणव्यवसायनिश्चला कृतवत्यस्मि च संविधानकम् ।
निरियाय च चन्द्रमण्डलात्पुरुषः कोऽपि हिमोपमद्युतिः ॥

यथावा—

इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।
तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेनामाभासयत्सुरचितार्थपदैर्वचोभिः ॥

शोकतिरस्कारो यथा—

विरम मरणोद्योगादस्मा त्प्रियेणतवामुना पुनरपि महाश्वेते
घत्से भविष्यति सङ्गमः । इति गिरमिमां श्रुत्वातस्मात्सविस्मय-
कौतुकात् किमिदमितितत्रापृच्छत्प्रसृत्य कपिल्ललम् ॥

यथावा—

अस्तोकत्रिस्मयसपरमृतपूर्ववृत्तमुद्भूतनूतनभयस्वरजर्जरं नः ।
एकक्षणत्रुटितसङ्घटितप्रमोदमानन्दशोकशबलत्वमुपैति चेतः ॥

शोकलाघवं यथा—

एतस्मिन्मदकलमल्लिकाक्षपक्षव्याधूतरफुरदुरुपुण्डरीकपण्डाः ।
वाष्पाभ्रमःपरिपतनोद्गमान्तराले सन्दृष्टाः कुवलयिनो मयात्रिभागाः ॥

यथावा—

एतेतेकुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो मेघालङ्घितमेघनील-
शिखराः क्षोणीभृतो दक्षिणाः । अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलदल-
त्कल्लोलकोलाहलैरुत्तालस्तद्भ्रमेगभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः ॥

तपस्योद्योगो यथा—

साहं तपस्सूर्यनिविष्टदृष्टिः ऊर्ध्वं प्रतीतेश्चरितुं यतिष्ये ।
तथा यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥

यथावा—

पश्यन्त्यां मयि ते त्रयोऽपि त्रिविशुः शीतत्विषोमण्डलं तत्सम्प्रत्ययसंहृतो-
चितविधिः सास्मि श्रितेदं व्रतम् । तातेनैत्य ततः प्रभृत्यहमिहासीना न
नेतुं गृहान्यद्वेनापि हि पारितेति मुचिरं स्थित्वा गतः स्वं पुरम् ॥

द्वैवसम्प्रयोगो यथा—

दग्धैकेन हनूमता सखिययालङ्का यथाम्भोनिधौ शैलैः सेतुरकारि
भस्मनिहुतं नागास्त्रबन्धो यथा । द्वीपादन्यपथेपि निशयाऽनीतो
विशाल्यौपधिः दिष्ट्या जानकि वर्धसे तव तथा जातोऽनुकूलो विधिः ॥

यथावा—

मुनेरवभृथावधिः पितुरमुष्यसिद्धः क्रतुः कृतस्त्वमपिसंस्मृतः
स्वतनुरुद्यतच्छासनात् । तद्गुञ्जितमलीमसेदशशरीरयोगौ युवां
निजेनवपुपाधुनानुभव तं प्रियासङ्गमम् ॥

त्रिकालदृश्यदर्शनं यथा—

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्धूयशान्तः ।
कथमिह न वयस्यस्तत्किमेतत्किमन्यद्विभवतिहिमहिम्नास्वेनयोगेनरेयम् ॥

यथावा—

अस्याः पश्यत देवलम्बितवलीविन्यासमग्नाधरं जातं सङ्कलितद्युतेः
शशभृतः शोभोपमानं मुखम् । स्पष्टस्थूलसिरामनुंमधुरया कान्ता
समुन्मीलिता चित्रं व्योमविलासिनी कथमियं जाताजरचापसी ॥

तदुपदेशो यथा—

भ्रात्रा वित्तकलत्रराज्यहरणैर्नीतोऽति कष्टं दशां अर्घ्यास्ते गिरिमृदय-
मूकमधुना सुग्रीवनामा कपिः । तंकृत्वा तदरिक्षेयप्रणयिना मूल्याने
तस्मात्प्रियावार्ता प्राप्य करिष्यसि त्रिभुवनं विक्षिप्तक्षोज्वरम् ॥

यथावा—

यस्याः पाणिपरिग्रहेसतिपुनर्देवी किलप्राप्यते दैवादेवतदीरितं
यदि सखे सत्यं मुनेः स्याद्बन्धः । तद्रक्षे किमपन्नपः कृतमिदं
तत्प्राप्तिहेतोर्मया नैतत्सा हृदयेकरिष्यति यतो देवी दृढं कोपना ॥

सहायत्वाकरणं यथा—

सहत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।
घातोःस्थान इवादेशं सुग्रीधं सन्न्यवेशयत् ॥

यथावा—

तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।
काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥

तदुपदेशो यथा—

स्वामी शोकमयीं दशामुपगतः सीताप्रवृत्तिविना दुष्प्रेक्षाजलभार-
धामनघनच्छन्नाश्च सर्वा दिशः । क्रूरास्ते पिशिताशिनः प्रकृतितो
नैवागतोमारुतिः हाजातं किमिदं विसंस्थुलमहो पापस्य मे सर्वतः ॥

यथावा—

वाप्याम्भस्स्यगितेक्षणं क्षणमसौ मूर्च्छां विलुप्तव्ययो विन्यस्योरसि
सम्भ्रमात्करतलं भ्रात्रायदाश्वास्यते । तत्राशा मयि कारणं नचमया
क्लृप्तेन किञ्चित्कृतं प्राणास्तद्व्रजतायवानहिभवेदेवं प्रमुर्वञ्चितः ॥

प्रत्यूहप्रशमनं यथा—

शापादसि प्रतिहतास्मृतिलोपरुक्षे भर्तुर्व्यपेततमेसि प्रमुना तवैव ।
छायो न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे शुद्धे तु दर्पणतले सुलभोविकाशा ॥

यथावा—

सा रक्षिता तनुरियं तु तव प्रियेति शापः कृशोदरि विराममर्वापपापः ।
अद्यप्रभृत्यखिलमेव हि चन्द्रलोकं शाधि स्वपादकृतमुद्रमितजगच्च ॥

प्रत्याशानुबन्धो यथा—

किन्तु क्लेशाय येनाशालेशेन हतजीवितम् ।
राजपुत्र विभर्मीदं तदाश्चर्यं वदामिते ॥

यथावा—

दिवसेष्वथ गच्छत्सु निर्विकारशरीरताम् ।
चन्द्रापीडस्य पश्यन्ती स्थिरामाशां चबन्ध सा ॥

समपप्रतीक्षा यथा—

अथमदनवधूरुपल्लवान्तां व्यसनकृशा प्रतिपालयाम्बभूव ।
शशिन इव दिवाकरस्य लेखा किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ॥

यथावा—

तेनाष्टौ परिगमिताः संमाःकथंचिद्द्वालत्वादवितथसूत्रतेन सूनीः ।
सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥

संविधानक्रमकारो यथा—

नञ्जाला नचदहनो नधूमजालं काकस्मात्सिकतिलवेदिकानिपातः ।
स्वप्नोऽयं किमुत महेन्द्रजालमाहो मायास्वित्किमिदमहो महाविचित्रम् ॥

॥ ५-
यथावा—

चन्द्रापीडं सा च जग्राहकण्ठे कण्ठस्थानं जीवितं च प्रपेदे ।
तेनापूर्वासासमुल्लासलक्ष्मी इन्दुरष्टया सिन्धुवेलेव भेजे ॥

प्रत्युच्चीवनं यथा—

अथसा पितृनायवर्त्मनः प्रतियाता वनमेव भामिनी ।
दयितं शयितं महीतले दधतंप्राणकलामलोकयत् ॥

पयावा—

शिलाशय्यांस्वक्त्वा तदनुचिरसुप्तोत्थितइवक्षणंस्थित्वा जृम्भाल-
सवदनमुन्मील्य नयने । ततश्चन्द्रापीडः प्रहतमुरजध्वानपटुना
स्वरेण स्वेनैव स्मितमधुरमाह प्रियतमाम् ॥

पुनरस्तमागमो पया—

श्रुत्वेतितस्यगतमुत्सुकतांगताऽसौ रोमाक्षकञ्चुकमकृत्रिममुद्रहन्ती ।
कादम्बरी चरणयोर्निपपातपत्युः क्षानन्दवाष्पकणशीकरितेक्षणश्रीः ॥

पयावा—

सख्याःपतिं पितृतपोभिरवासदिव्यजीवं कपिखलकरार्पितमुद्रहन्ती ।
मन्मण्डलादवतरन्तमखण्डकान्ति मापाण्डुगण्डमवलोक्यपुण्डरीकम् ॥

इति प्रतिष्ठाःकरुणामलाचिषां अशीतिरष्टौ च विकल्पजातयः ।
सहानुभाषै द्विरशीतिसम्मितै रूपाधयो द्वादश पञ्चसन्धयः ॥

तदेतदाबन्धनमात्मजन्मनो निरीतिशृङ्गाररसस्यजीवितम् ।
पराचकाष्ठा प्रणयस्यजीविताद् प्रियेण यत्प्रेत्य पुनरस्तमागमः ॥

भेदाः पृथक्पृथग्गमी प्रथमानुराग मानप्रवासकरुणात्मनि विप्रलम्भे ।
उक्ता यथामति मयान्यदतोभियुक्तै र्युक्त्यानयैवहि बहिस्थितमूहनीयम् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीभोजदेव विरचिते

शृङ्गारप्रकाशे करुणरसविनिर्णयो नाम

द्वाविंशः प्रकाशः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते

शृङ्गारप्रकाशे

॥ त्रयस्त्रिंशः प्रकाशः ॥

अथातो विप्रलम्भापादितप्रकर्षसम्पदः सम्भोगस्य स्वरूपमुपवेक्ष्यामः । कः पुनरयं सम्भोगनाम ? ननूकं नापकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतवियुक्तयोर्वा मिथस्समागमे प्रागुत्पन्नः तदानीन्तनो वा रत्याख्यः स्थायीभावः समिलपणीपालिकृनादीनामनासौसत्यां समुपजायमानैः हर्षं, धृति, स्मृति, मतिमिः व्यभिचारिभावैः संसृज्यमानः ऋतूपानोपगमनजलकीडापर्वतोपदेश प्रसाधन-प्रक्षणमधुपानेन्दूदयादिभिरुहीपनविभाषैरुहीप्यमानः सविभ्रमभ्रूकटाक्ष विश्लेषालापसम्भ्रमस्मितदिग्भिरनुभावैरामिव्यज्यमानः ईप्सितमापाद्यन् जिहासिनंजिहासानः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षावस्यः सम्भोग-शृङ्गाराख्यालमते । स चतुर्धा-प्रथमानुरागानन्तरः, मानानन्तरः, प्रधासानन्तरः, करुणानन्तरः, इति । संज्ञानु नैपापारिभाषिकयेष प्रकृति प्रत्ययोपसर्गाविभागकल्पनायामग्वर्थस्यापि विद्यमानत्वात्—तथाहि—संक्षेप, सङ्कर, सम्पूर्णत्व सम्यक्त्व द्योतक समुपसर्गपूर्वस्य पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभवकर्मणोभुजेः भावे कर्तर्यकर्तरिचकारके संज्ञायां सर्वकालेषु घट्टि सम्भोग इति रूप-भवति । कः पुनरिह प्रकृत्यर्थः, क उपसर्गार्थः, कः प्रत्ययार्थः, क्रोधाप्रत्ययोत्पत्तिकालः इति—उच्यते—संज्ञाशब्दानां यथाकथंचित् व्युत्पत्तिरिति दर्शने संज्ञानुरोधादेवयोर्धोयश्रोपपद्यते सतश्रैव व्यवहित इति । तत्र प्रकृत्यर्थविभागे चत्वारो धात्वर्थाः पाकनादयः । यथा—पृथिवीं भुनक्ति-राजा । मूलानिधिभुजतिरथः । ओदनं भुङ्क्ते मानवकः, सुखमुपभुङ्क्ते नागरिक इति । चत्वार-धोपसर्गार्थाः । संक्षेपार्थादयः । यथा सम्प्रीयते कथा' गायकेन, संसृज्यते सुपोलवणेन, संद्वियंते यागउपकरणैः, सम्प्रयुज्यते दयितः कान्तयेति । प्रत्ययार्थविभागेषु पुनरष्टौ प्रत्ययार्थाः । भाषोहेतुः पट्चकारकानि । यथा विलसनं, विलासः, विशतः प्रगुट्क इति शेषः, अरति कालान्तर इति सारः, प्रास्यतेऽसाविति, प्रासः, दीर्यते प्रभिरिति दाराः, दासन्त्यस्मा इति दासाः,

उपेत्याधीपतेऽस्मादिद्युपाध्यायः, प्रसीदन्त्यस्मिन्नथनमनांसीति प्रसादः, इत्यथै च । प्रत्ययोत्पत्तिकाला भूतो वर्तमानो भविष्य ध्रुवको भूतविशेषो वर्तमानविशेषो भविष्यविशेषो व्यक्तविशेषो इति । यथा पाकोऽभूत्, पाको भवति, पाको भविष्यति, पाको भवेत्, पाको यभूव, पाको न भवति, पाको भविता, पाकस्तत्रभूयादिति । अथेतेषां मियः समवायोपादानापेक्षितप्रथमानुरागाद्यानन्तर्यस्तिर्गगादिसाधारणः सामान्येनैव पालनसंक्षेपाद्यर्थाविषयः सम्भोगशब्दार्थो विवक्ष्यते । तथा चतुर्णामपि भुज्यर्थानां चतुर्णामपि समुपसर्गार्थानां चतुर्थेऽपि प्रथमानुरागानन्तरादिषु सम्भोगेषु, चतसृष्वपि सम्भोगावस्थासु, सर्वैरपिप्रत्ययार्थैराविशेषेण सावेकालिकः सम्बन्धो भवति । यदापुनरपेक्षितप्रथमानुरागाद्यानन्तर्यं ऋष्टनागरिकादिनायकविषयो यथावस्थमवस्थापितसंक्षेपादिक्रमः क्रमेण पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभवशब्दवाच्यः सम्भोगशब्दार्थो विवक्ष्यते । तथा यथाक्रमं चतुर्णामपि भुज्यर्थानां चतुर्णामपि समुपसर्गार्थानां, चतसृष्वपि प्रथमानुरागानन्तरादिषु चतसृष्वपि सम्बन्धाभिव्यक्त्यनुषन्धप्रकर्षसंज्ञकसम्भोगावस्थासु चतुर्थेऽपि तदानन्तर्येषु यथापद्यमुपसृष्टप्रकृत्यर्थ-विशिष्टः प्रत्ययार्थोऽभिनविशत इति । तत्र प्रथमपक्षे सामान्येन सम्भोगार्थविवक्षायामनवक्षित-प्रथमानुरागाद्यानन्तर्यस्तिर्गगादिसाधारणः पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभवलक्षणो भुज्यर्थः । सोपसर्गप्रत्ययार्थोऽभ्यन्तरीकृतभूतादिप्रत्ययोत्पत्तिकाल उपसर्गार्थानुप्रविष्ट चतुरवस्य उदाह्रियते, तद्यथा—

मधु द्विरेकः कुट्टुमैकपात्रे ययौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।
 शृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ।
 ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूपजलं करेणुः ।
 अर्धोपयुक्तेन विसेन जायां सम्भावयामस रथाङ्गनामा ।
 गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशै रीपत्समुच्छ्वासितपत्रशोभम् ।
 पुष्पासवाधूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किम्पुरुपश्चुचुम्ब ।
 सम्प्राप्तपुष्पस्तवकस्तनीभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
 लतावधूष्यस्तत्रोऽप्यवापुर्विनम्रशास्त्रामुजबन्धानि ॥

अथ च प्रियानुवृत्तिविषाणकण्डूयनपानोपच्छन्दनस्वाद्याहारदानचुम्बनघाटुपरिष्वङ्गप्रीतिदायी सरीसृपमृगपशुपक्षि किंपुरुषतत्त्वद्विशेषाणामविशेषेण सर्वसाधारणप्रेमपालनार्थं गम्यते । अयमेव च प्रयोज्यरजनाय बुद्धिपूर्वकं प्रयुज्यमानः कौटिल्यार्थोऽपि प्रथते । स्वामिप्रायनिवृत्त्यर्थ-

मुपकल्पमानोऽभ्यवहारार्थः सम्पद्यते । प्रेमपारवश्यात् स्वमुपजायमानोऽनुभवशब्दाच्च्यो भवति । उपसर्गोऽपीह पालनार्थमुपकल्पमाने संक्षेपार्थमालम्बते, संक्षेपेण ह्येतावानेव प्रेमपालनार्थो भवति । प्रयोऽपरञ्जनाय बुद्धिपूर्वकं प्रयुज्यमाने सङ्करार्थः स्पृशति । अयं चेद्बुद्धि-सङ्करेप्रयोज्याः कथमनुस्पृशेरन्निति बुद्ध्यः सङ्कीर्यन्ते । स्वामिप्रायनिवृत्त्यर्थं प्रवर्तमाने सम्पूर्णत्वमवगाहते । अयं चेद् सम्पूर्णतार्थो यदुभयेषामपीन्द्रियाणामानुकूल्येषु स्वेषु स्वेषु विषये गर्धातिशयात्प्रवृत्तिः प्रेमपारवश्यात्स्वमुपजायमाने सम्यक्त्वार्थमभिनिधिद्यते । इदं च तत्प्रेमवृत्तेः सम्यक्त्वंनाम । येयमालिङ्गनादिव्यनुपदेशपूर्विका स्वामाधिकी स्त्रीपुंसयोरन्योन्यमनुकूलाभ्युपपत्तिरिति । प्रथमादिश्लोकेषु च पालनादिनियमः मधुद्विरैफ इत्यादि । इयं हि सा प्रेमपालनोप-निषत्, यद्यदन्योन्यानुपपत्या एकत्रपानमोजनमानुकूल्यतश्चपरिचर्येति । तच्च प्रथमश्लोके सहचरी-चित्तानुवृत्त्या पुष्पैकचपकेमधुपिबन्मधुव्रतः प्रत्याथयति । भृङ्गकोटिकण्डूयनजनितसुपनिर्माहित-लोचनां च वामलोचनामवगम्य परिचर्यायामपर्याततृष्णः कृष्णसारो बोधयति ।

अथ द्वितीयश्लोके कौटिल्यं, तद्यथा ददौसरोऽपङ्कजेत्यादि । इदं च तद्रतेः स्वभावकुटिलत्व-मभिव्यक्त्यवस्थायामुन्मिषति, यदेवं नाम प्रेमपरीक्षा प्रवर्तते यद्यहं ते प्रिया तन्मुदुच्छिष्टंभुङ्क्ष्व, यद्यहं ते दयितः तद्भुक्तोपमुपभुङ्क्ष्वेति । तयोरेकमारण्यकक्षारण्यानामशेषभोगेषुणो विशेषसङ्ग-पद्मसरोऽवगाह्य विहरतो हृद्यवल्लभस्य यूधाधिपतेरनेकपस्य सरोजरेणुसम्पर्कपिञ्जर कपायसुरभि-शीतलं पुराणमैरेयानुकारि वा गण्डूपमर्षयन्ती वाशिता शिक्षयति । द्वितीयमपि द्रमिडीदन्तदारितार्द्र-क्रमुकफलपालिकोमलं कपायस्वादुविशदस्मिन्दुकलापण्डपाण्डुरमृणालीकवलावशेषमात्मनः प्रियत-मायै प्रयच्छन् प्रेमवक्रश्चक्रवाकोऽध्यापयति ।

तृतीयश्लोके अभ्यवहारार्थो यथा—गीतान्तरेष्वित्यादि । सोऽयं रतेरभ्यवहारो नाम । येयमिन्द्रियाणां विषयेषु गर्धातिशयात् प्रवृत्तिः सा स्वेहनीतध्वनिमनोहरे हर्षगद्गदालापे च श्रम-जलतुषारशीतलकोमलपरिपाण्डुगण्डमण्डलाभोगे च मद्यशविघूर्णित नपनेन्द्रीवरे समुल्लस-त्प्रयत्नीविशेषाहरणे च सुधायमानोष्ठपल्लवास्वादे स्वादितमधुविशेषमधुरकटुकपाये च स्वेद-प्रत्यार्द्राकृत विचित्रप्रवर्णकोद्भूधौ पुष्पासवसुरमिषद्वनगन्धवहे च सहचरीमुखेन्दौ किम्पुरुषेणा-भ्यनुज्ञापमाना सर्वेन्द्रियाहादमाज्ञापयन्ती यथोक्तमर्थंज्ञापयति ।

चतुर्थश्लोकेऽनुभवार्थो यथा—सम्प्राप्तपुष्पेत्यादि । इयमेवसा रतेरनुभवप्रकर्षतीमा यदानु-सादितमरुष्टयौषणा यथोक्तगुणवती युवतिदग्निपरसारिवकभाषा स्वयङ्गहेण दयितमानन्दयति । तत्र च सम्प्राप्तपुष्पलक्षस्तनीभ्य इतिपदेनहृषारुदयौवनरथं लक्षयति । स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्य इत्यनेन च सारिवकाविर्भावमभिधत्ते । लतावधूम्य इत्यादिकं तु यथोपवर्णितार्थानुकूलमेवेति ।

अथैतरेषोपसर्गार्थसंक्षेपादयः प्रतिपद्यन्ते । तेषु पालनसंक्षेपो यथा—मधुद्विरेफ इत्यादि । इयमेव च संक्षेपेण प्रतिपालनम् । यदिच्छानिवृत्त्यां सदपानमानुकूल्येन परिच्येति, तद्येह पूर्वोत्तरार्थयोरुपलभ्यत इति ।

पालनसङ्करो यथा—ददौ सरःपङ्कजेत्यादि । सचायं प्रेमपालने कामवामतासङ्करो यदन्यथा लोके प्रसिद्धमन्यथा प्रसाध्यते । तदिहोभयार्थयोः प्रियतमाभ्यामुच्छिष्टदानेन प्रतीयत इति ।

पालने सम्पूर्णत्वं यथा—गीतान्तरेष्वित्यादि । सप्यसम्पूर्णप्रेमपालनाभ्युपायो यत्प्रवृत्तिषु गुणा- विशेषोपलब्धौ प्रयोक्तेरभिनन्दनम् । तद्येह गीतध्वनभावितात्मनः किम्पुरुषस्यप्रियामुखविभ्य- चाटुतानुमीयत इति ।

पालने सम्यक्त्वं यथा—सम्प्राप्तपुष्पेत्यादि । इदं च तत्प्रेमपालने सम्यक्त्वं योऽयं त्यकलज्जाया इययोपितः स्वयंप्राप्तेण पाणिप्रदोपगूहनप्रकारेष्वभिनिधेद्यः । सचेह लतावधूनां लताधेष्टितक- वृक्षापिरूढाद्याल्लिङ्गनप्रकारविधानेनानुमीयते, तत्र च लतेषु सालं धेष्टयन्ती चुम्बनार्थिनी यन्मुप- मवनमयेःमन्दसीत्कृतमाश्रितावा विश्विद्रामणीयकं पदयेत्तल्लताधेष्टितकम् । चरणेन चरणमाक्रम्य द्वितीयेनोरुदेशमाक्रामयन्ती धेष्टयन्तीवपृष्टसक्तैकयाहुद्वितीयेनांसमवनमयन्ती ईषत्प्रतान्तश्वसित- फूजिता चुम्बनार्थमेवाधिरौढुमिच्छेदिति वृक्षाधिरूढम् । स्तनाभ्यामुरःप्रविश्यतत्रैव हारमावेश- येदिति स्नानोपगूढम् । जघनेन जघनमधपीड्यप्रकीर्यमाणकुसुमकेशहस्ता चुम्बननघदशनपद- प्रयोजनायोपरिलहयेत् । तज्जघनोपगूहनमिति । चुम्बनार्थित्वचेह स्फुरत्प्रवालोल्लसत्पानुमीयते, स्तनमारारोपणं सुजातपुष्पस्तवकावनप्रत्येन । प्रकीर्यमाणकुसुमकेशपाशादिकं तु लतावधूनां स्वरूपमेधेति ।

कौटिल्ये संक्षेपो यथा—मधुद्विरेफ इत्यादि । अत्रचायं प्रेमकुटिलतासंक्षेपो लक्ष्यते । यत्रयत्र पंशरीकसहचरी मधुपिपासुः कुसुमे परिभ्रमति तत्रतत्रायमपनुद्विष्वैनामनुभवर्तमानः परिहासेनेष चेरति । सारहोऽपि मग्मघातिप्रघातिताभिमर्शस्पर्शसुख निर्मालिताक्षी, त्रिपाणाम्रेण नयमुत्तेनैव पल्लमानुल्लिप्ताम्बिकत्यमानः कामवामतां प्रकटयति ।

कौटिल्ये सङ्करो यथा—ददौ सरःपङ्कजेत्यादि । अन्वैयार्थः पालनसङ्करेणैव व्याख्यातः । तत्रदिपालनं कौटिल्येन सङ्कीर्णम् । इदं तु कौटिल्यपालनेनेति । प्रतावांस्तु विशेषः । पालनम् शुचि स्वादु विशदमनिन्दितं चेदभ्यवहरिष्यामीति मन्यमानः प्रियजनाय प्रयच्छति । केवलं कामवामतया तदुच्छेपयति । कुटिलस्तु माभूदशुच्यस्वादुपिच्छिष्टलावन्वैरप्यनुरागप्रभं ह इति तदुपस्कारे विशेषतः प्रयतमानः तथैव पपादयति ।

कौटिल्ये सम्पूर्णत्वं यथा—गीतान्तरेष्वित्यादि । अत्रचापं कौटिल्यस्य सम्पूर्णभावः । यदायदासौ गीतेषु प्रयोगविशेषं कर्तुमभिलषति, साध्यायासादिव स्विक्रकपोलमितिः पुष्पासघोष-
योगघूर्णिते कुघेव नेत्रे घूर्णयन्ती विशेषतोऽस्याः अन्तःपुरमुदप्रमोदमुद्गीपयति ।

कौटिल्ये सम्यक्त्वं यथा—सम्रातपुष्पेत्यादि, अत्रचेदं कौटिल्यस्य सम्यक्त्वं स्वयमवगत-
भावस्वपि निष्कारण धैर्याबलाम्बिनः सुमगमानिनो जनस्य प्रियतमार्थां योपित्युपेक्षा नाम ।
सात्त्विक लतावधूपुप्रियतमस्वपद्माष्टे पल्लवाधरस्फुरणशास्त्राभुजधिनमनोसीतभावास्वपि तरुणामति-
स्तग्ध्या तयानुमीयते तदुपहं चैपलौकिकः प्रवादः, यदुत—

व० लिबलेळअंगं सहावत०धेवि रु०घ०मि ॥

अभ्यवहारसंक्षेपो यथा—मधुद्विरेफ इत्यादि । कः पुनरिहेन्द्रियाम्यवहारस्य संक्षेपार्थः ।
येवं अत्रियस्य विषयमाहित्वेन फलावाप्तिकारिणो जिह्वात्वगिन्द्रिययोरमीष्टविषयायातिः दृष्टोघ्रातः
भ्रुतोपिधा पदार्थस्तावन्नस्वदते, यावन्नास्वादितःस्पृष्टोवाभवति । स्वादनेऽप्ययं विशेषः । यदि-
दमनङ्गदीपनस्य मधुनः पानं, तस्य चायं क्षारो यदमीष्टतमया सहैकपात्रे भवति । एवं स्पृष्टनेऽपि
यतदेव तस्वम् । यदुत प्रियाङ्गेन केनचित्संस्पर्शं तस्यचायंविशेषो यदुत्तमाङ्गेन भवति ।
तस्य चैवा चूलिका, यदेष कण्डूयनव्याजात्रमभिवर्ता भूर्याभूयः परामृष्टति ।

अभ्यवहारसङ्करो यथा—द्वौ सरः पङ्कजेत्यादि, अत्रेदमेवाभ्यवहारस्य सङ्कीर्णत्वम्,
यदन्वोपमुकमन्येनोपभुजयते, तच्चेह पूर्वाच्चं स्त्रीप्रयुक्तं व्यक्तमेव प्रतीयत इति । अभ्यवहारे संसंपूर्णत्वं
यथा—गीतान्तरेष्वित्यादि । अथो पुनरियं सम्पूर्णतार्थः, मुद्योहि शुग्दनमुपकल्प्यमानमोष्टयोः
कपोलयोर्नेत्रयोश्च सम्पूर्णं भवति, तच्च यथा यथोक्तगुणयुक्तेन मत्किन्नरीमुखेऽव्यावयवेषु निरव-
काशत्वात् तरकामिनः किम्पुरुषस्य सम्पूर्णत्वं विगाहते, नैवमभ्यवहारस्य प्रायेण, यदाह ।

विम्बोष्ठं बहुमनुते तुरङ्गवक्त्रश्चुम्बन्तं मुखमिह किन्नरं प्रियायाः ।

क्लिप्यन्तं मुहुरितरोऽपि तन्निजस्त्री मुत्तुङ्गस्तनभरमङ्गभीरुमध्याम् ॥ इति ॥

अभ्यवहारे सम्यक्त्वं यथा—सम्रातपुष्पेत्यादि । इदमिहेन्द्रियाम्यवहारस्य सम्यक्त्वंनाम ।
यदयाचितोपनतमिष्टवस्तु स्वेच्छयोपभुजयत इति । तच्चेह तरुणतदलतावधूपरिष्वङ्गामियोगव्यति-
करेण स्रक्कमविकलमेघोपलक्ष्यत इति ।

अनुमये संक्षेपो यथा—मधुद्विरेफ इत्यादि । अयं च संसंप्रकारिस्तनस्पृष्टानोपकल्पितोऽनु-
भवसंक्षेपेविशेषः, यदनुनाच्चात्मनोनामवल्लमः प्रियतम इव पात्रे कौसुमं मधुपिबति, वल्लमापि

प्रायेणाद्यादुकारेण प्रियसाभ्यर्धमानेव तत्रतत्र स्पृश्यमानः स्पर्शसुखानिवेद्यते, तद्येह पूर्वोत्तरार्धयोः परार्थरूपतया निरूप्यत इति ।

अनुभवे सङ्कीर्णत्वं यथा—दर्शः सरः पङ्कजेत्यादि । इहाभ्यवहारस्यैव मनसानुसन्धानमनुभवस्तस्यचेतसङ्कीर्णत्वं येयमन्या प्रियवधुप्रयुक्तोपचारानुभवरूपता प्रियप्रसादीकृतस्योपभुक्त हार्थसम्भाषनानुभवरूपता च पूर्वोत्तरार्धयोरभिव्यज्यत इति ।

अनुभवे सम्पूर्णत्वं यथा—गीतान्तरेष्वित्यादि । अत्रचैवं अनुभवस्य सम्पूर्णता, यदकालपुष्पाकरावतारे पुष्पिततलागृहोपगतया पुष्पासर्षोपयोगमत्तया पुष्पशरपारवश्यप्रतीतया स्वलङ्कृतया च स्थायीनपतिक्रया किन्नरकामिन्या एवंनामप्रियानुरागातिष्ठयो भूयत इति ।

अनुभवस्य सम्पत्त्यं यथा—सम्प्राप्तपुष्पेत्यादि । अत्रेदमनुभवस्य सम्पत्त्यं । यदुत दृषिता नायकस्य रतापायासात्परिधमनुपलभ्य रागस्यचातुपशममनुमतानेन साहाय्यं दद्यात्, तत्र च प्रकीर्यमाणे देशकुसुमाभ्यानाविच्छिन्नहासिनी वक्षत्रसंसर्गार्थं स्नानान्यामुरःप्रविद्य पीडयन्ती पुनःपुनर्नमयन्ती याश्चेष्टाः पूर्वमसौ दर्शितवांस्ताप्य प्रतिकुर्वन्, पातिता प्रतिपातयानीति दसन्ती तर्जयन्ती प्रतिगन्ती च ब्रूयात्, पुनश्च श्रीढां दर्शयेत् धर्मं विरामामीप्सां चेति । तद्येह पूरमधोभूत्वानन्तरमुपरिवर्तिनीभिः केशायमानपरिमलाकृष्टालिपटलाभिः, स्फुरत्प्रवालोक-दर्शित'च्छदसत्कुसुमहासाभिः स्तवकपपोयभरमपेशपीडितनामितकान्तशास्त्राभुजान्तराभिः मलय-मादतान्द'लितचालितकोमलटिप्पामिः संसमानकुसुमचालितपाटितपत्रमर्मराभिः पातस्तैमित्य-निश्चलानिश्चलसन्तयमलतावधूमिः प्रयुज्यमानमफण्ड एव तरुणप्रकाशैरमृतरसवर्षायमाणमनुभूयत इति । नैवापालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूतिभिः दर्शिता कालिदासेन प्रेमप्रस्थानपद्धतिः ।

अथ द्वितीयपक्षे विशेषेण समोर्गाधिविषयायामपेक्षितप्रथमानुरागाद्यानन्तर्यः प्रकृष्टनागरिकादि नायकप्रेषयः पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभवलक्षणोपभुज्यार्थः स्वोपसर्गप्रत्ययार्थोऽभ्यन्तरीकृतमृतादिप्रत्ययोत्पत्तिकालः कालविशेषोऽनुभवविष्टचतुरवस्य वदाहियते ।

तत्र च चतुर्थोदाहृतिप्रथिभागो भवति । प्रकृत्यर्थः, प्रकृत्यर्थविशेषणं च, प्रत्ययार्थः, प्रत्ययार्थविशेषणं च । प्रकृति प्रत्ययार्थः प्रकृतिप्रत्ययार्थविशेषणं च, मानन्तर्यार्थः मानन्तर्यार्थविशेषणं चेत । तत्र प्रकृत्यर्थविभागे प्रथमानुरागानन्तरे भुजिः पालनार्थः । प्रकृत्यर्थविशेषणं समुपसर्गः संक्षेपार्थः । तत्रहि नायकभ्यां परस्परालम्बनविभाव्यः समुपसर्गरतिः संक्षिप्तैव शयनोपक्रमादिभिरुपचारैः व्यतीकविप्रियादिपरिहारैश्च पाल्यते, न तत्रालिङ्गनादीन् समुद्ययेन प्रयुञ्जीत । न च मसहकश्चिदाचरेत् । कुसुमसर्वर्माणो हि योषितः सुकुमारोपक्रमैस्तास्त्रनधि-

गतविभ्वासैः प्रसममुपक्रम्यमाणाः सत्यः सम्प्रयोगविद्वेषिण्यो भवन्ति । तदुक्तम् ।

सहसा चाप्युपक्रान्ता बाला चित्तमजानता ।
पुरुषद्वेषिणी वास्याद्विरक्तावा ततोऽन्यथा ॥

न चैतामुपेक्षते—

अतिलज्जान्वितेत्येवं यस्तु कन्यामुपेक्षते ।
सोऽनभिप्रायवेदीति पशुवत्परिभूयते ॥

सर्वा एव हि कन्या पुरुषेण प्रयुज्यमानमभियोगं विपद्यन्ते, किन्तु लज्जया परिलघुमिश्रामपि वाचं न मिथयन्ति । किञ्च—

अत्यौत्सुक्ये महतिदयितप्रार्थनाभिः प्रयाताः कांक्षन्त्योऽपि व्यतिकरमुखं
कातराः स्वाङ्गदाने । आवाधन्ते न खलु मदनेनैव लज्जास्पदत्वात्
आवाधन्ते मनसिजमपि क्षिप्तकालाः कुमार्यः ॥

तत्र च—

हरति रुचिरं गाढाश्लेषे यदङ्गकमाकुला स्थगयति तथा
वत्पाणिभ्यां मुखं परिलुम्बितम् । यदपि बहुशः पृष्टा
किञ्चिद्ब्रवीत्यपरिस्फुटं रमयतिरतान्तेनैवासौमनोऽभिनवा वधूः ॥

मानानन्तरे भुजिः कौटिल्यार्थस्तद्विशेषकः, समुपसर्गः सङ्करार्थः । तत्र हि प्रणिपातोप-
सान्वनादिदृश्याकर्षणप्रकारकौशलोद्भूयिते बलबद्धकण्ठावेशवशादिधूते वा मानप्रणयमन्यर-
मुग्निमपन्ती तत्तद्वासनाविशेषशेषानुवृत्त्युपजनितैर्बलीकधिप्रियादिसरणैः सपत्नीनामप्रदणगोत्रस्यल-
नादिभिश्च प्रतिद्वैतारतिः पुनःपुनः कुटिलतामापद्यते । यदाह, श्वसितकम्पितपयोधरा सकषायैरेव
षाफ्यैर्नायिका नायकं निस्तुदन्ती शयनीयं गच्छेत् । तत्रचालिङ्गनादीनामुपचाराणामुपालम्भा-
दिभिः सङ्कीर्णः प्रयोगो भवति । यथा—

। मुहुरविशदा विस्रम्भार्द्राःमुहुर्मुहुरशिराः मुहुरसरलाः प्रेमप्रह्ला
मुहुः स्मृतमन्यवः । वितथशपथोपालम्भाङ्गा मुहुः
कृतसन्धयः परिववृधिरे निष्पर्यन्ता मिथो मिथुनोक्तयः ॥

यदापि कार्यगौरवाद्द्वयलीकमप्युपलभ्य नोपालभते तदापि सुप्रकाशमाशयकालुष्योद्भूतनूतना-
छतिमाजा सख्याजाकारगूहनोपगूहनादयः सङ्कीर्यन्ते । रतिश्चान्तराशयेन कुटिलीभवति ।

कथमपिकृतप्रत्यापचौ प्रियेस्सलितोत्तरे विरहकृशया कृत्वा
व्याजं प्रकल्पितमश्रुतम् । असहनसखीश्रोत्रपासिप्रमोदससम्भ्रमं
विवलितदृशा शून्येगेहे समुच्छ्वसितं ततः ॥

प्रयासान्तरे भुजिरभ्यवहारार्थं उपसर्गः सम्पूर्णार्थः, तत्र हि चिरकालमनुपभोगादव्यस्त-
मुपचिते प्रेमराशौ चक्षुरादीनां स्वेच्छ्वेषु विषयेषु गर्भातिशयात्सम्पूर्णं पदाम्यवहारो भवति,
समुच्चयेन चालिङ्गनादयः प्रयुज्यन्ते ।

वसिष्ठधेनोरनुयायिने तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेवालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोपिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥

यथा च—

शापान्तो मे भुजगशयनाद्भुत्थिते शार्ङ्गपाणौ मासानन्यान् गमय
चतुरो लोचने मीलयित्वा । पश्रादावां विरहगुणितं तंतमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासुक्षपासु ।

करणान्तरो घातुरनुभवार्थः । उपसर्गश्च सम्पकर्थार्थः । तत्र हि तैस्तैर्व्यंतीतसंविधान-
कविशेषैस्समुत्पन्नपरमविस्मयमावाप्तिप्रकम्पा रतिः परप्रकर्षमारोहन्ती सम्पगनुभूयते, यथा—

मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यथा मे मरणं मतम् ।
सैपावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥

यथा च—

कण्ठे हारलतायोग्ये येन पाशस्तवार्पितः ।
गृहीतः सापराधोऽयं मुच्यतेस कथं करः ॥

ननु याऽयस्यावद्यादेकैकस्यापि प्रथमानुरागान्तरादेः सम्भोगस्यायमर्थो भवति । प्रथमान्तरो
हि प्रथमं रतिरुत्पद्यते । उपपन्ना च नायकाभ्यां प्रियाचरणविप्रियाकरणाभ्यां पाव्यते । तत्र च
संक्षिप्तानामेवाल्लिङ्गनादीनां विकल्पतः प्रयोगो भवति । ततः प्रेमगतेः स्वभावकुटिलत्वाद्द्वितीयाव-
स्थायां रतिः कुटिलतामालम्बते । सङ्कीर्णश्च तत्रोपचाराणां प्रयोगः सङ्कीर्णाद्बानुभावा भवति ।

तत्रोद्भूतायां कामधामतायां सुलभामवमन्यते दुर्लभामाकाङ्क्षतीति प्रागेवादात् परंप्रकर्षमारोहन्ती रतिस्तृतीयावस्थामभ्यवद्भिषते, समुद्येन चालिङ्गनादयः प्रयुज्यन्ते, एवं च सासम्पूर्णत्वमाप्नोषति । चतुर्थावस्थायां तु विस्रम्भोत्पत्तेः परं प्रकर्षमापन्नानुभूयत एव । नतत्रोपचारः कश्चिदप्याद्रियते । एवमस्याः स्वम्यकवं भवति । एवं मानानन्तरादिष्वपि संक्षिप्ता पाठ्यते । सद्गीर्णाकुटिली भवति । सम्पूर्णाभ्यवद्भिषते । सम्यग्भूतानुभूयत इति । ततः कथमुच्यते, संक्षेपपालनोपसर्ग-धातूपपमानुरागानन्तरे सङ्करकौटिल्यार्थं मानानन्तरे सम्पूर्णताभ्यवहारार्थं प्रवासानन्तरे सम्य-कत्वानुभवार्थं करुणानन्तर इति । उच्यते । यद्यपि संक्षेपतः पालनमन्यत्रापि भवति, तथापि यदा प्रथमानुरागानन्तरे मुग्धा वधूर्विस्ममणादाने तदुपयुज्यते नैवमन्येषु, यद्यपि च वारितधामत्वा-त्कामस्य कौटिल्यमन्यत्रापि जायते तथापि यथाव्यलीकप्रियादिस्मरणैर्मानानन्तरेणैवमन्येषु, अभ्यव-हारोऽपि यथास्वस्मिन्द्रियाणामुभयेषामपि विषयेषु गर्हातिशयात्प्रवृत्तिः, स यथा परस्पर-मुत्कण्ठितयोः प्रवासानन्तरे स्वपूर्णा भवति नैवमन्येषु । अभ्यवहारस्यैव तु मनसानुसन्धानमनुभवः यथा—समुत्पन्नपरमविस्ममभोः करुणानन्तरे सम्यग्भवति । नैवमन्येष्वभिप्रायेणोक्तम् । यथाक्रमं चतुर्णामपि धात्वर्थानां चतुर्णामपि चोपसर्गार्थानां चतुर्थेऽपि प्रथमानुरागानन्तरादिषु सम्भोगेषु सर्वैरपि प्रत्यपार्थैः सार्वकालिकः सम्बन्धो भवतीति ।

किञ्च घट्टनां सम्भवेर्धानां सर्वे एवोपकारिणः । संसर्गे कश्चिदेषां तु प्राधान्येन प्रतीयते । तेन प्रथमानुरागानन्तरादिषु धातूपसर्गार्थसम्प्लवस्तद्व्यवस्थाया न विरुध्यत इति ।

ननु च भुज्रपालनाभ्यवहारयोः । भुजिः कौटिल्य इति त्रिष्वेष्वर्थेषु भुजिः सस्यते । स कथमनुभवार्थोऽपि भवतीति ज्ञायेत । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । यदयं भुजोऽनवन इत्यनवनार्थे घृत्तेरस्यात्मानेपदनिवर्त्यानवनार्थवृत्तेर्षथाप्राप्तमुभयपदमेवाभ्यनुजानाति । तेन मन्यामहे, सर्वेष्व-यमवत्यर्थेषु घर्तत इति । केपुनरवत्यर्थाः । येधेतं गणकाराः पठन्ति, अवरक्षणगतिकान्ति-प्रोतिरुत्प्लवधगमनप्रवेशभ्रमणस्वाभ्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्लववाप्ल्यालिङ्गनादिसादानभागवृद्धिध्विति, स एवमपि भुज्जेरनुभवार्थ इति । कुतएतदुच्यते । य एव ते षोडशात्यर्थरक्षणनादयः तेषां चत्वारः पालनं चत्वारः कौटिल्यं चत्वारोऽभ्यवहारं चत्वारोऽनुभवममिनिविद्यन्ति । तत्र रक्षणं क्रियेच्छास्वाभ्यर्थः प्रार्थनमिति । पालने हिंसादीप्तिनहनं भारवृद्ध इति, कौटिल्ये भ्रमणमालिङ्गनं प्रोतिरुत्प्लवधगमनं प्रवेशो गतिरवाप्त इत्यनुभवेऽन्तः षोडशाप्लवत्यर्थानुभवेषु भुज्यर्थेषु पालनादिषु समाविद्यन्ति । तथाहि । लम्घपरिरक्षणं रक्षितविवर्धनं विवृष्टोपयोगः अलम्घप्रतीक्षा चेति, पालनानि, यथा पृथिवीपालयति प्रजाःपरिपालयति राज्यमनुपालयति फलं प्रतिपालयतीति । तानि च रक्षणं क्रियेच्छा स्वाभ्यर्थः प्रार्थनमिदेष्य भवति, तथाहि । लम्घाऽ-विनाशार्थरक्षति रक्षितोपचयार्थं कर्तुममिलपति यथाघट्टुपयोगार्थं स्वीकरोति, अलम्घलाभार्थं

याचत इति । वैपरीत्यं वैयास्यं वैदग्ध्यं वैचित्यं चेति । कौटिल्यानि यथा—कुटिलं दैवं, कुटिला दासी, कुटिल बालापः, कुटिलं पत्रमिति । एतानि च हिंसा दीप्तिः नहनं भाववृद्धिरित्येव भवन्ति । तथाहि, वैपरीत्येन दिनस्ति, वैयास्येन दीप्यते, वैदग्ध्येन ददति, वैचित्येण भावं वर्धयतीति । अज्ञान्वितयोर्नितान्तमासकिरपर्याप्तता कृतार्थत्वमित्यभ्यवहारार्थाः, यथा सत्त्वमभ्यवहरति, प्रस्य-मपहरति, सैन्यान्यपहरति । एते च ध्वणमालिङ्गनं प्रीतिस्त्वितिरित्येव भवंति । तथाहि । ध्वद्बालुः धृणति, आसक्तिमानालिङ्गति, अपर्याप्तः प्रीयते, कृतार्थं सन्पृथीति । सम्पद्भानं क्रियाभ्यवसायः कार्यानुष्ठानं फलाधिगमश्चेत्यनुभावाः । यथा प्रियमनुभवति, प्रियार्थमनुभवति, प्रेमानुभवति, प्रेमार्थमनुभवतीति । एते चावगमप्रवेशगत्यव्याप्तय एव भवन्ति । तथाहि । सम्पत्तिज्ज्ञानसुरवगच्छति । अध्यवसायार्थं प्रविशति । अनुतिष्ठानुः क्रमते । फलाधिकमार्थात्-मयाप्राप्तीति । चतुर्षु चतुर्षु वा रक्षणादिषु अवस्येषु क्रमेण वर्तमानाः पालनादयो वर्तन्ते ।

ननु रक्षणं तावत्पालनमेव । रक्षणपालनमिति यचनात् । क्रियेच्छा कौटिल्यं कुटिलं हि कृतमकृतमिदं . . . ते यथा कृती कृतदस्तः कृतास्त्रः कृताश्रमिति । स्वाभ्यर्थोऽभ्यवहारः यतो पददति तदेषास्य स्वमिष्यते याचितमनुभवः, याचितं ह्यनु पश्चाद्भवतीति प्रथमा आवृत्तिः । एवं हिंसा पालनं दीप्तिः कौटिल्यं दहनमभ्यवहारः भाववृद्धिरनुभव इति । कथं हिंसापालनं, यामत्वात्कामस्य कलहरूपं सुरतमावक्षते, कथं दीप्तिः कौटिल्यं, कुटिलो लोके दीप्त इत्युच्यते ऋजुः प्रशान्त इति । कथं दहनमभ्यवहारः, दहनं लोकेऽभ्यवहरतीत्युच्यते, यथा जगज्जिघत्सत-मिवान्तर्बद्धिमिति । कथं वा वृद्धिरनुभवः, साक्षादनुभूयमानत्वादिति द्वितीया आवृत्तिः । एवं ध्वणं पालनमालिङ्गनं के . . . प्रीतिरभ्यवहारस्त्वितिरनुभव इति । पालयिता हि शुभ्रते, कुटिल आसन्नं करोति । अभ्यवजिहीर्षुः प्रीयते, अनुवुभूषुस्त्वप्यतीति तृतीया आवृत्तिः । एवमवगमः पालनं प्रवेशः कौटिल्यं गतिरभ्यवहार इति । यतोऽवगच्छेत्पालयति प्रवेशकामो मञ्जीभवति अन्तराकामप्रभवहरतीति । अवाप्नुवन्ननुभवतीति चतुर्थ्यावृत्तिः । यथा चैत-द्रक्षणादयः पालनादीनां विदोपास्तथा रक्षणादीनामपि निरोधादयः सम्भवन्ति । यथाग्नेर्माणवकं रक्षतीति संक्षेपसद्भूरादयश्चोपसर्गाः सर्वेष्वपि प्रत्येकमवगन्तव्य इति । एवं च पालनादि-वदनुभवार्थोऽपि भुजेः सिद्धो भवति, यदर्थो अपि च धातयो भवन्ति । तथाया—दृष्टः मनवस्थाने दृष्टः, अवस्थानेऽपि . . . ध्रियते । यावदेकोऽपि रिपुस्तावत्कृतः सुखमिति युमिभजे दृष्टः, अमिभजेऽपि दृश्यते । अयुतसिद्धानामाचार्याधारभूतानां यः सम्पन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवाय इति । जूष्ययोद्धानौ दृष्टः सुतावपि दृश्यते, मृदाजतिरेकद्रव्यत्वान इति । वपिः करणे दृष्टः, छेदनेऽपि दृश्यते । अन्यन्ते अस्मन्नियमन्तु सेना इति । ईष सुतौ दृष्टः, प्रेरणेऽपि दृश्यते । वायुर्था इतो वर्धमीद इति । करोतिरभूतमादुर्भावे दृष्टः । गतोऽन्यत्रापि दृश्यते । "घटे कुवं

कटे कुरु अद्यमानमितः कुरु पादौ कुरु पृष्ठं कुरु माङ्गुल उदरं ज्येष्ठोहीयत इति । एवं भुजिरनुमने
 धार्योऽपि मविष्यति । को वा न धातुरनुभवार्थः, यतो व्रजति पक्षस्यास्ते शेत इत्यप्युक्तवज्या-
 दपोऽनुभूयत इति प्रतीयन्ते । कथं भुजिरवश्यं इत्येव नोक्तम्, यद्यैवोक्तः परस्मैपदात्मनेपद-
 विप्रयोगो यथा स्यात्, अवनतिरिकाध्यायां यथा प्रतीयेरन् । के पुनस्ते । पालनं यतः
 पातेर्णिचि लुगागमे च पालनमिति भवति । अवनमित्यवतेः अण्यन्तस्य । कथं तर्हि त्रैलोक्यपालने
 रक्षणपालन इति कचिदयं विवक्षितप्यर्थो निपच्छति नियमयतीतिषत् कर्तृव्यापारमात्रं भूते, तत्र
 हेतुव्यापारविवक्षायां भुजिः पालनार्थो भवति । लक्षणाद्यवस्थाविशेषेण कर्तृव्यापारविवक्षायामपि
 पालनार्थं पक्ष । यदा तु रक्षणक्रियेच्छा स्वाम्यर्थः प्रायंनेषु रक्षणादिविशेषेण वर्तते तदा कर्तृव्या-
 पारमात्रविवक्षायामवनार्थो भवति । एवं मूर्तिमतां दिङ्निमित्तकः संस्थानविशेषः कौटिल्यं
 तदुपचारादमूर्त्त्वपि व्यवह्रियते । तत्र यथोभयरूपे भुजिर्वर्तते तदा कौटिल्यार्थः, यदापि
 हिंसादिविशेषेण तदापि कौटिल्यार्थं पक्ष । यदापि हिंसादीतिदहनभाववृद्धिषु तद्विशेषेषु
 पात्यपहरणातिप्ररोचनादिषु विशेषेण वर्तते तदा अवनार्थो भवति । मुखेन आघादेः कोष्ठान्तः
 प्रवेशनमभ्यवहारः । स उपचाराच्चक्षुरादीनां रूपादिग्रहणेऽपि वर्तते । तत्र यत्र भुजेरक्षित . . .
 आदिषु वृत्तिस्तदायमभ्यवहारार्थो भवति । इन्द्रियार्थसात्रिकर्षोत्पन्नस्य हानिसुखदुःखादेः संविचि-
 रनुभवः । स उपचारादयंज्ञानादपि व्यपदिश्यते । तत्र पक्षोभयरूपेऽपि भुजेर्बुद्धिस्तदायमनु-
 भवार्थो भवति, यदाप्यवगमादिविशेषेण वर्तते तदाप्यनुभवार्थं पक्ष । यदा त्ववगमप्रवेशगत्य-
 वासिषु तद्विशेषेषुवापि परामर्शादिषु विशेषेणास्यप्रवृत्ति स्तदावनार्थो भवति । कथं तर्हि भुजिः
 पालनं कौटिल्याभ्यवहारानुभवेऽपि पश्यते, भुज्यर्थस्य तन्नावाप पत्रविभागौ न स्यात्, द्विविधं
 हि सम्भोगशास्त्रं तन्त्रमावापञ्च । तन्त्रपन्ते जन्यन्ते रतिप्रीतिविशेषा येन तन्त्रमभ्यवहारः ।
 आसमन्तादवाप्यन्ते लभ्यन्ते रतिप्रीतिमकर्महेतव आलिङ्गनादयोयेन स आवापः, पालनमनुभव-
 कौटिल्येऽप्येवनिष्पादितत्वादेतयोरेवानुभवमिच्छतः । अभ्यवहरतो ह्यवश्यमनुभवतो भवति । पात्य-
 मानस्य तु कौटिल्यं यदा अनुभवोऽप्यभ्यवहार पक्ष । यदाहाराभ्यवहारस्यैव मनसानुसन्धान-
 मनुभवः, कथं तर्ह्यसौ फलभूतो रतिप्रीतिविशेषाणामुपपत्तिहेतुर्भवति । लब्धास्वादस्य प्रीतिहेताव-
 नेनैव प्रवर्त्यमानत्वात्पारम्पर्येणापि च कारणं कारणमेव । उक्तं च ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूयर्वाभिवर्धते ॥

एवं कौटिल्यमपि पालनमेव । कथं पुनः कौटिल्यं पालनं भवति । यतो धैर्यस्य
 धैर्यास्यं धैर्यं धैर्यं चेति कौटिल्यानि । तत्र धामनीलत्वत्कामस्य धैर्यस्यैववर्धते ।

तथा हि । सुलभामवमन्यते दुर्लभामाकांक्षतीति । प्रायोवाद्ः कलहरूपं च सुरतमाचक्षते,
वैयाख्यमपि वर्धयत्येष । यदाह

अन्यदा भूषणं पुंसां शमो लज्जेव योषिताम् ।
पराक्रमः परिभवे वैयाख्यं सुरतेष्विव ॥

वैदग्ध्यात् रागवृद्धेर्हेतुरेष, यदाह, वैचक्षण्ययुक्ताश्च गणिकास्तत्कामिनश्च परस्परस्य
प्रार्थनीया भवन्ति । तेन वैचित्र्यमपि व्याख्यातम्, आह च, भवति हि रागेऽपि वैचित्र्यापेक्षा,
वैचित्र्येण च परस्परस्य रागो जनयितव्यः । मन्येभ्यपि धनुर्वेदादिपुर्वैचित्र्यमपेक्षते, किंपुनरिहेति ।
तदेवं भुजपालनाभ्यवहारयोः . . . क्षनेनैवसिद्धे भुजेः कौटिभ्य इत्यपि विकरणानुबन्धोपमहादि-
प्रयोजनार्थमेवेति प्रतिपत्तव्यम् । किंपुनरमीपु सर्वेष्वप्यर्घेषु भुजेः प्रयोगो दृश्यते, बाढम्, तत्र
हेतुव्यापारपालने भुजिर्यथा—

शत्रुपङ्क्तिर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः ।
अम्बरीषश्च नाभागो धुमुजाते चिरं महीम् ॥

रक्षणाद्यविशेषेण कर्तव्यापारो यथा—

पौत्रः कुशस्यापि कुशेशयाक्षः ससागरां सागरधीरचित्तः ।
एकतपत्रां भुवमेकवीरः पुगर्गलादीर्घमुजो बुभोज ॥

भवनविशेषेषु रक्षणं यथा—

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्री मेकः कृत्स्नां
नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति । आशंसन्ते सुरयुवतयः
सक्तवैराहि दैत्यैरस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥

क्रियेच्छायां यथा—

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति प्रथमपरिगृहीतं
स्यान्नवेत्यव्यवस्यन् । भ्रमर इव-विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं
न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम् ॥

स्वान्घर्षे यथा—

विपुलमतिभिः कैरप्येतज्जगज्जनितं पुरा विधृतमपरैर्दत्तं
चान्यैर्विजित्य तृणं यथा । इह हि भुवनान्यन्ये घीराश्चतुर्दश
भुञ्जते कतिपयपुरस्त्रान्ये पुंसां क एष मदञ्जरः ॥

याचने यथा—

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।
भोक्तुमेवभुजनिर्जितश्रिया न प्रसादयितुमस्य कल्पिता ॥

कौटिल्ये यथा—

अस्मिन्नीपद्वलितविषमस्तोकविच्छिन्नमुग्धः किञ्चिद्धीनोपचितविनतः
पुञ्जितश्रोत्यितश्च । धूमोद्गार स्तरुणिमहिषस्कन्धनीलो द्वाग्नेः
स्वैरं सर्पन् सृजति गगने गत्वरान्पत्रभङ्गान् ॥

द्विसाधविशेषो यथा—

श्लिष्टचन्दनविशेषकमक्तिर्भ्रष्टभूषणकदर्थितमाल्यः ।
सापराधइव मुण्डनमासीदात्मनैव सुदृशामुपभोगः ॥

अयनार्घ्येषु द्विसाधां यथा—

प्रातरेत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतस्त्रण्डनव्यथः ।
प्राञ्जलिः प्रणयिनीं प्रसादयन् सोढुनोद्ग्रहणमन्धरः पुनः ॥

दीप्तौ यथा—

प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो राजवेपमतिशक्रशोभिनम् ।
विप्रियेण स तथा यथा शुभा व्यक्तलक्ष्मपरिभोगमण्डनम् ॥

दहने यथा—

आबद्धव्रणमिन्दुविम्बविशदे राधाकपोलोदरे दंशः कृष्णमहा-
भुजङ्गजनितो दीर्घा मुदं वः क्रियात् । यं दृष्ट्वैव विसूत्रसन्धिभि-
रभिलानैः क्षणादङ्गकै रामुह्यन्विवैशसीवददृशे सर्वोऽपि गोपीजनः ॥

भाववृद्धौ यथा—

मुग्धेऽस्मिन्परिणाहिनि स्तनयुगे मुक्ताकलापो वशां दिष्ट्या न स्मरति
स्वजन्मवसति कुम्भस्थलीलालनः । इत्थं केलिमुजङ्गनर्मवचसासाचि-
स्मितज्योत्स्नया सत्रीडं मुखमावृणोति सुतनुक्षीनांशुकस्वच्छया ॥

भयवहारे यथा —

किं मौर्ख्यमश्रेयसिकार्यवृद्धिं ज्ञानस्यकिलक्षणमप्रसादः ।
कोऽत्यन्तबन्धुःपुरुषस्यबन्धुः किंस्वादुमुद्भक्ते सहयत्सुहृद्भिः ॥

भवणाद्यविशेषो यथा—

अनाघ्रातंपुष्पं किसलमलूनंकररुहै रनाविचंद्रलं मधु
नवमनास्वादितरसम् । अखण्डं पुण्यानां फलमिव च
तद्रूपमनघं न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥

अवनाघेषु भवणो यथा—

वीणयाच निनदेनचवेणोः केकयाच कलकण्ठगिरा च ।
सीत्कृतैश्च मणितैश्च वधूनां मुञ्जते श्रुतिमुखानि युधानः ॥

आलिङ्गने यथा—

तत्तस्यरेजेऽरिगदासहिष्णुवक्षः प्रियारत्युपभोगसाक्षि ।
शिलातलं श्रीमदिव द्विपेन्द्रैर्दत्ताभिघातोच्छ्रितं महाद्रेः ॥

भीतौ यथा—

दिग्दन्तिनः शैलतटायतेषु येषां प्रियालिङ्गनलालितेषु ।
युद्धापदेशेन भवन्तिवक्षस्ववाप्तवप्रप्रणयोपभोगाः ॥

तृप्तौ यथा—

जयतियदुपतेरनेककान्तास्तनपरिभोगरसञ्जकण्ठमालम् ।
मुरनरकगदाभिघातबन्धु प्रविष्टतकौरुभरश्मिशोभि वक्षः ॥

अनुभवे यथा—

गुणपुरागो व्यसनेष्वनादरो रतिःसुनीतेषु च यस्य भूपतेः ।
चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकां सितातपत्रामरणां नृपश्रियम् ॥

अवगमाद्यविशेषे यथा—

अन्यां युवतिमगत्वा सुभग न विज्ञायते विशेषोऽस्याः ।
येन न मुक्तं निम्बं द्राक्षागुणवित्कथं स स्यात् ॥

अधनार्थेष्ववगमे यथा—

असौ महाकालनिकेतनस्य धसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।
दिवापि जालान्तर चन्द्रिकाणां नारीसुखस्पर्शनखानि भुङ्क्ते ॥

प्रवेशे यथा—

तवात्मसम्पन्नमनिन्द्रितात्मा कृत्वा युवानं युवराजमेव ।
सुखानिसोभुङ्क्तमुखोपरोधिवातंहिराज्ञामधरुन्धिवृत्तम् ॥

गतौ यथा—

अङ्गाद्यथावङ्गमुदीरिताशीरसा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ।
सम्बन्धभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥

अप्राप्तौ यथा—

चन्द्रं गता पद्मगुणाञ्च भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोलाद्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ।

पदं पालनादिविशेषेष्वपि । तत्र हेतुपालनविशेषोपेक्षणं यथा—

स विष्टस्तयेत्युक्त्वा भ्राता नैवाविशत्पुरम् ।
नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यन्यासमिवाभुनक् ॥

रक्षणाद्यविशेषविशेषः करग्रहणं यथा—

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्मुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्धरा ॥

रक्षणविशेषे निरोधो यथा—

अकालसन्ध्यापरिभोगपाण्डुरः क्षपाक्षयक्षामरूपोलचन्द्रमाः ।
रतोत्सवायासविशेषशोभिनो वधूमुखस्यानुचकार विभ्रमम् ॥

क्रियेच्छाविशेषोऽप्यासनं यथा—

असूत सा नागवधूपभोग्यं मैनाकमम्भोनिषिबद्धसख्यम् ।
क्रुद्धेपिपक्षच्छिदि गोत्रशत्रा धवेदनाञ्जं कुलिशक्षतानाम् ॥

स्वाम्यर्थविशेषो दास्यं यथा—

अथाङ्गदश्लिष्टमुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुषी सा जितशत्रुपक्षं बालामवालेन्दुमुखीं बभाषे ॥

याचनविशेषोऽमिलवणं यथा—

तं रागबन्धेष्ववितृष्णमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।
विलासिनीनामरतिक्षमापि जरा वृथा मत्सरिणी जहार ॥

प्रकटकौटिल्यविशेषो घलनं यथा—

अस्यान्तिकमुपयान्ती शिशुना स्तनपायिना मृगी रुद्धा ।
तामयमनन्यदृष्टिर्भुङ्गग्रीवो विलोकयति ॥

गौणकौटिल्यविशेषो विश्वसनं यथा—

पद्भ्यामूरुयुगंविभज्य भुजयोर्मध्यंनिपीड्योरसापार्श्ववन्धुर्धिकं
विदार्य नखैरर्दन्तैर्विलूयाधरम् । सुप्तानप्यवबोधय युष्मदहिता भूयोऽपि
भुङ्क्ते वने किं कान्तासुरतैषिणी नहि नहि व्याघ्री करालानना ॥

हिंसाविशेषो वैपरीत्यं यथा—

दशनपदमतिस्फुटं विभाति स्फुरति तनुः श्रमधारिसिक्तमास्यम् ।
अवितयमभिधत्स्व कामिनि त्वां कुटिलगतिर्ननु दष्टवान् मुजङ्गः ॥

दीप्तिविशेषो वैयात्यं यथा—

महाभुजङ्गश्चैव शेषादिभ्योदिशिष्यते ।
पश्यत्यन्यान् दशत्यन्यानन्यान्जीवाद्दिमुञ्चति ॥

दहनविशेषो वैदग्ध्यं यथा—

नीलकण्ठपरिमुक्तयौवनां तां विलोक्य जननी समाश्वसीत् ।
भर्तृवल्लभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं वधूजनः ॥

भाववृत्तिविशेषो वैचित्र्यं यथा—

विपुलतरनितम्बाभोगरुद्धे रमण्याः शयितुमनधिगच्छन्
जीवितेशोऽवकाशम् । रतिपरिचयनश्यन्नैवतन्त्रः कथं
चिद्गमयति शयनीये शर्वरी किं करोमि ॥

अभ्यवहारविशेषः फलवैयर्थ्यकरण्यं यथा—

विजयस्त्वयि शयनायाः साक्षीभूते च दृश्यताम् ।
फलभाजि समक्षोक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि ॥

गौणोऽभ्यवहारविशेषो निधुवनं यथा—

तस्य साक्षरणदृष्टसन्धयः कामवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः ।
वल्लभाभिरुपसृत्य चक्रिरे स्नामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥

श्रवणविषयो घ्राणदर्शनं यथा—

मुदितयुवमनस्कां तुल्यमेव प्रदोषे मुदमददुरहयः कल्पिता भूपिताश्च ।
परिमलरुचिराभिर्न्यक्कृतास्तु प्रभाते युवतिभिरुपभोगान्नीरुचः पुष्पमालाः ॥

आलिङ्गनविशेषश्चुम्बनं यथा—

ताम्बूलवहलरक्तः प्रियमुक्तो धूसरः सपर्यन्तः ।
पालाघरोऽधिरोहति कुसुमरुचं काञ्चनारस्य ॥

श्रीतिविशेषः प्रकारामिलक्षणं यथा—

जननयनमधुव्रतोऽपभोग्या भवतु विलासिनिते मुखाम्बुलक्ष्मीः ।
इदमिह दयितद्विजद्वयाहं दशनरुचाधरपल्लवं पिधेहि ॥

प्रीतिविशेषः सर्वेन्द्रियाप्यायनं यथा—

कान्ताजनं मुरतखेदनिमीलिताक्षं संवाहितुं समुपयानिव मन्दमन्दम् ।
हर्म्येषु माल्यमदिरापरिभोगगन्धानाविश्वकार रजनीपरिवृत्तिबायुः ॥

अनुभवविशेषो दृष्टिविषयज्ञानं यथा—

जगाद् चैनामयमङ्गनाथः सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।
विनीतनागः किल सूत्रकारै रैन्द्रंपदंभूमिगतो नियुङ्क्ते ॥

गौणानुभवविशेषः प्रमाणान्तरग्रहणं यथा—

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निपेदुपः ।
वीक्ष्य विम्बमनुविम्बमात्मनः कानिकानि न चकार लज्जया ॥

अवगमविशेषोऽपि परामर्शो यथा—

मधुकुसुमविलेपनादिभागग्रहणनिदर्शितसौहृदस्य वृत्त्या ।
अयमपि सखि किं स्वयं वृतस्ते प्रियपरिभोगसुखस्य संविभागः ॥

प्रवेशविशेषो चर्षणं यथा—

सङ्क्रान्तचन्दनरसाहितवर्णभेदं विच्छिन्नभूपणमणिप्रकरांशुचित्रम् ।
वद्धोर्मि नाकवनितापरिमुक्तमुक्तं सिन्धोर्बभार सलिलं शयनीयलक्ष्मीम् ॥

गतिविशेषो निषेधणं यथा—

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूमुक्तकुञ्जे मुहूर्तं तोयोत्सर्गं द्रुततरगति-
स्तत्परं वर्त्म तीर्णः । रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णा
भक्तिच्छेदैरिवविरचितां भूतिमङ्गेगजस्य ॥

अवाप्तिविशेषः फलाधिगमो यथा—

सामोदाः कुसुमतदृश्रियो विविक्षा सम्पत्तिः किसलयशालिनी लतानाम् ।
साफल्यं ययुरमराङ्गनोपमुक्ताः सा लक्ष्मीरुपकुरुते यथा परेषाम् ॥

अथेहोपासर्गाद्याः संक्षेपादय उदाह्रियन्ते । तेषु पालन संक्षेपो यथा—

अनिर्दयोपभोग्यस्य रूपस्य मृदुनः कथम् ।
दारुणं सखि ते चेतः शिरीषस्येव घन्घनम् ॥

पालनसङ्घरो यथा—

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।
बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥

पालने सम्पूर्णत्वं यथा—

यथेच्छाभोग्यं वो वनमिदमयं मे मुदिवसः सतां सद्भिः सङ्गः
कथमपि हि पुण्येन भवति । तरुच्छाया तोयं तदपि तपसां
योग्यमशनं फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिहवः ॥

पालने सम्पत्तयं यथा—

स पौरकार्याणि विचिन्त्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।
उपस्थिताचारुवपुस्तदीयं कृतोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥

कौटिल्यसंक्षेपो यथा—

लोलां हृष्टिमितस्ततोऽपि भजते सभ्रूलताविभ्रमामामुन्नेन विचेष्टतेव
त्रिमना मध्येन कम्पस्तनी । हस्ताग्रं विधुनोति पल्लवनिभं
किङ्कारखिन्नाधरा जातेयं भ्रमराभिलङ्घनभयाद्दार्थविना नर्तकी ॥

कौटिल्यसङ्कीर्णत्वं यथा—

आतङ्कश्रमसाध्वसव्यतिकरोत्कम्पः कथं सद्यतामङ्गैर्मुग्धमधूक-
पुष्पवचिभिर्लावण्यसारैरयम् । उन्नद्धस्तनकुम्भकुट्मलगुरुग्रा-
सावभुद्रस्य ते मध्यस्य त्रिवलीतरङ्गकजुपो भङ्गः प्रिये मा च भूद ॥

कौटिल्ये सम्पूर्णत्वं यथा—

कामिनामसकलानि त्रिभुमैः स्वेदवारिमृदुभिःकरजाग्रैः ।
अक्रियन्त कठिनेषुकथंचि त्कामिनीकुकचतटेषु पदानि ॥

कौटिल्ये सम्यपत्वं यथा—

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरतापरा ।
शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥

अभ्यवहारे संक्षेपो यथा—

व्यथितमपि भृशं मनोहरन्ती परिणतजम्बुरसोपभोगदृष्टा ।
परमृतयुधतिः स्वनेविचक्रे नवनवयोजिकण्ठशगरम्यम् ॥

अभ्यवहारे सद्गुरो यथा—

सस्तुःपयःपपु रनेनिजुरम्बराणि जक्षुर्विसं धृतविकासिविसप्रसूनाः ।
सैन्याः श्रितामनुपभोगनिरर्थकत्वदोषप्रवादममृजन्वननिमग्नानाम् ॥

अभ्यवहारे सम्पूर्णत्वं यथा—

पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभिः सामिभिन्नतिमिरं नभस्थलम् ।
लक्ष्यते द्विरदभोगदूपितं सम्प्रसन्नमिव मानसं सरः ॥

अभ्यवहारे सम्यपत्वं यथा—

शिरसि द्विपतां निवेश्य पादं यदनायासितकार्मुकं नरेन्द्रः ।
इदमेकपदेनमुज्यतेश्रीरतिदारिद्र्यमिदंतदाश्रितानाम् ॥

अनुमये संक्षेपो यथा—

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान्प्रकल्पते ।
श्रद्धीयः स्नेहमादत्ते दशयान्यन्तरस्थया ॥

अनुमये सङ्कीर्णत्वं यथा—

संसर्पिभिः पयसि नैरिकरेणुजालैरम्भोजरेणुरजसाङ्गविषङ्गिणा च ।
कामोपभोगमनुभूय मरिन्महेभात्रन्योन्यवस्तुपरिवर्तमिष व्यधत् ॥

अनुमये सम्पूर्णत्वं यथा—

दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीं नर्मपूर्वमनुपृष्टसंश्रयः ।
छायया स्मितमनोज्ञया वधूं ह्रीनिमीलितमुखी चकार सः ॥

अनुभवेसम्बन्धं यथा—

कार्तिकेषु सवितानहर्म्यभा ग्यामिनीपुललिताङ्गनासक्तः ।
अन्वमुद्धुक्तसुरतश्रमाग्हा मेघमुक्तविशदाश्च चन्द्रिकाः ॥

साक्षादुपसर्गयोगे संक्षेपार्थो यथा—

शिरस्यहो जाम्बवतोकरग्रहः प्रकारसम्भोगसुखामृतद्रवे ।
मया विसृष्टानुभवत्ववारिता विधूननादुर्ललितोत्सवङ्गमाः ॥

सङ्करार्थो यथा—

संक्षोभक्षमगहनामथोपगङ्गं विभ्राणां ज्वलितमणीनि सैकतानि ।
अध्युपश्रुयुतकुसुमाचितां सहायाः वृत्तारेविरलशाद्वलां धरित्रीम् ॥

सम्पूर्णतार्थो यथा—

वामक्षास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयैः क्रीडायोगश्चिरपरिचितं
त्याजितो दैवगत्या । संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूरुःसरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥

सम्बन्धवार्थो यथा—

गतवति नखरेखालक्ष्यमातङ्गरागे समतदयितपीताताम्रविम्बाधरोष्टयाः ।
विरहविभुरमिष्टा सत्सखीवाङ्गनाया हृदयमवललम्बे रात्रिसम्भोगलक्ष्मीः ॥

अधिकारार्थयोगे सम्बन्धार्थो यथा—

अकार्योच्चारणे मूलाः पैशुन्यपरिपन्थिनि ।
विनिवृत्तानृतप्रेमां सत्यसम्भोगलालिताम् ॥

सङ्गताथो यथा—

किमव्यासंलक्ष्या किमशुचि किमाश्चर्यरहितं किमस्वच्छंवाब्धेः
किमथ न हितं वास्य जगतः । अहो नष्टौपम्या गुणकुसुम-
सम्भोगमुभगा भ्रमत्यन्या सिद्धा दिवि भुवि च कीर्तिर्जलनिधेः ॥

मर्यादाथो यथा—

रेवतीस्तनसम्भोगलालिते यस्य वक्षसि ।
. . मालापदेशेन देव्या स्थानमथाश्रिता ॥

अभिधिष्यथो यथा—

भुजमुद्यम्य दृसारिवधविद्यासु पण्डितम् ।

कान्ताकचग्रहामन्दप्रीतिसम्भोगलालितम् ॥ इति ॥

एवं रक्षणनिरोधादिषु पालनानि चोपसर्गाथो यथाऽलक्षणमुदाहृतं इति । सोऽप्युपसर्गाथं-
विशिष्टः प्रकृत्यर्थ उक्तः । अथोपसर्गाथंविशिष्ट एव प्रत्ययार्थ उच्यते । तत्र संक्षेपाद्यर्थमेतत्
कनिष्ठाद्यो नापक्रमेदा भवन्ति । तत्र संक्षेपतः कनिष्ठ स्तामसः शठो धीरप्रशान्त इति ।
तेष्वर्थगुणसम्पद्योगात्कनिष्ठः, स यथा—

वि० किणइ माहमासंमिपामरोपाइरंवइ०लेण ।

णि० धूममु० मुरन्विअसामलीअथणोपरिच्छस्तो ॥

विक्रीणीते माघमासेपामरः प्रावरणं यलीवदन ।

निर्धूम मुर्मुंर निमौ इषामदयाः स्तनौपश्यन् ॥

मोहादिप्रधानस्तामसः, स यथा—

पु० फवइअमिवाळअ माछिअमुअदीहराउसो होसि ।

अ० जं चेअमरिज्जउमिअछि किंकाळहरणेण ॥

पुष्पवत्यस्मि बालकमास्पृशादीर्घतरायुष्यो भवसि । अद्यैवन्नियतां मृगाक्षि किंकाळहरणेन ॥

प्रतिकूलवृत्तिः शठः, स यथा—

घरसामिअस्सवच्चिअत्रिआणणावढइसं मुहेदि०ठि ।

ळीळं बहु०पआरं सकोविहारे इकाम०स ॥

सत्त्वोद्रेकादुपशमादिप्रधानो धीरप्रशान्तः, यथा—

अतिथिभिर्गतमेव दिवागतै रपथिकागमनाचनिशीथिनी ।

तदधुना प्रतिजागृहि पुत्रकान्प्रविश्वेदम कुटुम्बिनि शेमहे ॥

एतेषां च प्रयोजनादिवैदग्ध्यान्नहिष्णुताद्वनार्जवानतिरागाद्य संक्षिप्त एव रत्युपचारे भवति ।
सद्धारान्मध्यमः साधारणो घृष्टो धीरोदात्त इति । तेषु पादोनगुणसम्पद्योगान्मध्यमः, यथा—

त्रीहिःस्तम्बकरः प्रभूतपयसःप्रत्यागताधेनवः प्रत्युज्जीवितमिच्छुणा

भृशमितिध्यायन्नयेत्तानघीः । सान्द्रोशीरकुटुम्भिनीस्तनभरव्या-

ल्लुसधर्मक्लमो देवे नीरमुदारमुञ्जति सुखं शेते निशि ग्रामणीः ॥

अनेकजातिसाधारणं यथा—

यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सा सा द्विधा नम्रमुखी बभूव ।
निशङ्कमन्यास्सममाहितेर्प्या स्तत्रान्तरेजघ्नुरमुं कटाक्षैः ॥

प्रकाशविप्रियोऽप्यविलसो धृष्टः, यथा—

शतंवारानुक्तः प्रियसखि वचोभिस्सुपरुषैः सहस्रनिर्धूतः
पदनिपतिनः पार्ष्णिहतिभिः । कियत्कृत्वोबद्धाः पुनरिह
नवेद्भिन्नुकुटयः तथापि क्लिश्नन्मां क्षणमपि नधृष्टो विरमति ॥

अद्वन्द्वारप्रधानो धीरोल्लसतो यथा—

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वैदेहि पश्यानुमता मयासि ।
एवंविधेनाहश्चेष्टितेन त्वंप्राथ्व्यसे हस्तगता ममैभिः ॥

तेषां च प्रायः प्रयोजनान्तरव्यासद्वादन्यत्रापि चासत्तेर्बुद्धीकापट्टपसदद्वन्द्वारित्याद्य सङ्कीर्णं
एव रयुपचारो भवति । सम्पूर्णतवाद्साधारणः धीरल्लसित इति । तेष्वनन्यजानिरसाधारणः,
यथा—

आवित्राहसमयाद्गृहे वने शैशवे तदनुयौवने पुनः ।
स्वापहेतुरनुपासितोऽन्यथा रामबाहुरुपधानमेप ते ॥

रजःप्रधानो राजसः यथा—

सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क मेकातपत्रमवनेर्न तथा प्रसुत्वम् ।
अस्यास्सखे चरणयोरधिगम्य सम्यगाज्ञाकरत्नमहमद्य यथा कृतार्थः ॥

अन्यमना अपि गौरवादेरनपहारी इक्षिणो यथा—

प्रत्यग्नोऽञ्जितगोकुलस्य शयनाटुत्स्वप्नमूढस्य मामागोत्रसत्त्वलनाटुपैतु
यदिवा राधेति भीरोरिति । रात्रावस्वपतो दिने च विजने लक्ष्मीति
चाभ्यस्यतो राधांसंस्मरतः कथं रमयतः खेदो हरेः पातु वः ॥

विलासप्रधानो धीरल्लसितो यथा—

मधु च विकसितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितं च हर्म्यपृष्ठम् ।
मदनजनितविभ्रमा च कान्ता मुखमिदमर्थवतां विभूतयोऽन्याः ॥

पतेषां च प्रायोऽनन्यचित्तत्वेन रामभूमिष्ठतया स्थित्यनतिक्रमेण विलासितया च सम्पूर्णं पद्यरस्युपचारो भवति । सम्यक्त्वाद्बुद्धमः सात्त्विकोऽनुकूलो धीरोदात्त इति । तेषु सर्वगुणसम्पद्योगाद्बुद्धमो यथा—

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चवाल सा च स्तनभिन्नघल्कला ।

स्वरूपमास्थाय च तांकृतस्मितः समाललवे वृपराजकेतनः ॥

सत्त्वप्रधानः सात्त्विको यथा—

पूर्वानुभूतं स्मरता च रात्रौ बभ्योत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।

गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्धनगर्जितानि ॥

पश्यदोऽनुकूलो यथा—

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने सन्ध्यया प्रणमितोऽहमन्यथा ।

किं न वेत्ति सहधर्मचारिणः चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥

उदारचरितो धीरोदात्तो यथा—

कपोले ज्ञानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुपि स्मरस्मरं गण्डोद्गु-

मरुपुलकं वनत्रकमलम् । मुहुः पश्यञ्छृण्वनूरजनिचरसेना

कलकलं जटाजूटग्रन्धि दृढयति रघूणां परिवृढः ॥

पतेषां च प्रायः समस्तगुणसम्पद्योगेन महासत्त्वतया पश्यदत्त्वेन अत्युदारतया च सम्यगेव रस्युपचारो भवति । तेऽमी संक्षेपसङ्ग्रहसम्पूर्णैवसम्यक्त्वैः प्रत्ययार्थविशेषणे योदशनायकविशेषणे भवन्ति । तेष्वप्येव संक्षेपादिपूषसर्गादिभेदेषु नायिकामेधाः कानिष्ठादयो गीयन्ते । तत्र संक्षेपे कनिष्ठा मुग्धा कधीरा शास्ता अनूढा परकीया नमिसारिका कलदाग्नरिसेति । तास्यैर्गुणसम्पद्योगिनी कनिष्ठा यथा—

तंकिरखणात्रिर० जसितंकिरउवह ससि सअळमहिळाओ ।

एहेयारवालिइअंसूमइलंमुवुसिमो ॥

तंकिरलक्षणाद्विरज्यरे तंकिरलोपहसि सकळमहिळाः ।

एदि धारवालिके बधुमलिनं समुत्पौच्छामः ॥

अप्रगल्भा यथा—

चुम्बनेऽपि परिवर्तिताघरं हस्तरोपिरशनायिषट्टने ।

विन्निनेच्छमपि तस्य सत्त्वतो मन्मथेन्धनमभूद्दधूरतम् ॥

कालहरणासहिष्णुर्वीरा यथा—

पाअपदधानमु०धे रभसवणाओडिचुंविअव्वाणं ।

दंसणमे०तपसज्जिरिचु०कावहुआणसो०खाण ॥

पादपतनानां मुग्धेरमस बलात्कारचुंषितव्यानां । दर्शनमात्र प्रसन्नोभ्रयासि सुखानां बहुकानां ॥

निरहङ्कारा शान्ता यथा—

सितांशुका मङ्गलमात्रभूषणा विविक्तदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका ।

व्रतोपवासोज्झितगर्ववृत्तिना मम प्रसन्ना द्रुपुपैव लक्ष्यते ॥

कुमार्यनूदा यथा—

ततः सुनन्दायचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।

दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं पर्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ॥

अन्यपरिग्रहः परकीया यथा—

मुहयिञ्जविअपर्डवंगिरु०धसासंससङ्किओल्लावं ।

सन्नदशअर०खिओ०ठं चोरिअरमिअं सुहावेइ ॥

मुखविभ्रामपित प्रदीपं निरुद्धभ्वासंससद्यन्तितोह्लापं । शययद्यतरक्षितोष्टं चोरिकारमितंस्तुलयति ॥

स्वयमुपगतामिषारिका यथा—

अळिअपसु०तअविणिमीळिअ०छदे सुहथम०झओआसं ।

गंडपरिलंबवणापुळइअंगणठणोचिराइ०सं ॥

अलीकप्रसुप्तबलमाने नववरे नववधा नेपमानया । सवेष्टितोरुसंयमितवस्त्रप्रभिय गतोदस्तः ॥

पश्चात्तापयती कलहान्तरिता यथा—

सव्यलीकमवधीरितखिन्नं प्रस्थितं सपदि कोपपदेन ।

योषितः सुहृदियस्सरुणद्धि प्राणनाथमधिवाप्यनिपातः ॥

पतासु द्वि प्रायेणाप्रतिष्ठितत्वादमागत्भ्यादधैर्यादुपशमाल्लज्जातो मयादौस्तुफवादतिशयराग-
वृद्धेय संक्षिता विरुद्धेनचाळिङ्गनादय उपचारा भवति । सङ्करे मध्यमामभ्यतोद्धतपुनर्भुवो-
सामान्यासङ्गिडताविप्रलब्धेति, तासु या दानगुणसम्पद्युका मध्यमा यथा—

हुंहुदे भणमुपुणोण सुअंतिकरेइ काळवि०खेवं ।

धरिणीहिअअमुहाइं पङ्गो क०णे फणंत०स ॥

किञ्चिदुपाख्ययौवना मध्या यथा—

सङ्गमेच्छुरभिधातुमनीशा संमुखी न च बभूवदिदृष्टुः ।
स्पर्शनेचदयितस्यनतभ्रूरङ्गसङ्गचपलापिचकम्पे ॥

महद्द्वारवत्युद्धता यथा—

ह०ळपळ०णपसाहिराणंछणवासरेसव०तीणं ।
अ०झाए मंडणाणा अरेणकहिअंवसोह०गं ॥

उत्साहतरळत्व स्नातप्रसाधितानां क्षणवासरे सपत्नीनां ।
आर्यया मज्जनानादरेण कथितमिष सौभाग्यं ॥

पुरुषात्पुरुषात्तरं प्राप्ता पुनर्भूयथा—

यामूढयानूढवराहमूर्तिं मुहूर्तमादौ पुरुषः पुराणः ।
तेनोद्यते साम्प्रतमक्षतैव क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥

पण्याङ्गनाघेष्या यथा—

साम०णसुंदरीणं वि०भममावहइविणओ०छेअ ।
धूतुच्चिअप०जळिआणं बहुमओसुरभिदारुणं ॥

सामान्यसुंदरीणां विभ्रममावहस्यविनय यथ । धूम यथ प्रज्वलितानां बहुमतः सुरभिदारुणां ।

अनेकपतिका सामान्या यथा—

पइपुरुओच्चिअरहसेणचुंविओदेअरीअढअणाए ।
महवअणं मदिरागंधिअंतिचाआ तुहभणाइ ॥

पत्युः पुरप्यरभसेन चुंवित्तोदेवरोऽसस्या । मेघदनें मदिरागन्धमिति स्नातातषमणति ॥

अण्डितप्रथमप्रेमाद्यण्डिता यथा—

प०चूसागअरंजितदेहपिआलोअळोअणाणंद ।
अ०ण०धखविअस०वरिणहऊसणदिणवइणमोदे ॥

प्रयुवागत रक्तदेहप्रिया लोकलोचनानन्द । अन्यत्र क्षपितशर्परीक नमोभूषण नमस्ते ॥

सङ्केतधराविप्रलम्ब्या यथा—

अङ्गुलीकिसलयाग्रतर्जनें भ्रुविभङ्गकुटिलं च वीक्षितम् ।
मेखलाभिरसकृच्च बन्धनं वक्षयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥

पतासु हि प्रायेण नात्युत्कर्षातिप्रगल्भाशाल्याद्वाभातिविस्त्रमादृति कौटिल्यादनत्यासद्वादत्य-
षष्टातोऽतिरोपाद्य सङ्कीर्णपव विकल्पसमुच्चयाभ्यामालिङ्गनाद्य उपचारा भवन्ति । सम्पूर्णत्वे
ज्येष्ठा प्रगल्भा धीरल्लिता स्वैरिणी गणिका धातृकसञ्जा विरहोत्कण्ठितेति । तान्नु प्रथमोदा
ज्येष्ठा यथा—

आताम्रतामपनयामि विलक्ष एव लाक्षाकृतांचरणयोस्तव देविमूर्धा ।

कोपोपरागजनितांतु मुखेन्दुविम्बे हतुं क्षमा यदि परं करुणा मयिस्यात् ॥

रत्युपचारचतुरा प्रगल्भा यथा—

खि०ण०सउरेपङ्गो गिंहावरह्वरमिभरस ।

ओल्लंगलंतकुमुसंणहाणमुअन्धंचिउरमारं ॥

खिन्नस्योरसि पत्युःस्यापयसि श्रीम्मापराहरमितस्य । आर्द्रगळकुसुमं ज्ञानसुगन्धं चिकुरमारं ॥

कालासद्विष्णुर्धारा यथा—

चुंपमुसह०सहु०तं मुहणमोहरिअंमए जूए ।

माणोइणमु०चळसामळंगळहमाणइ०तीए ॥

नातिचिरमन्युर्ललिता यथा—

म्हरिमोसेसअणपरंमुहीए विअळंतमाणपसराए ।

कइअवसु०तु०व०तणथणकळसप्पेळ्ळणसुहे०ळि ॥

सरामस्तस्याः शयनपराद्मुण्या विगळग्मानप्रसरायाः ।

कैतवसुतोद्वर्तनस्तनकलश प्रेरणसुस्रकेळी ॥

भात्मच्छन्दा स्वैरिणी यथा—

तहसाजाणइजायळोएपच्छण्णमविणअं काउं ।

जहपढमंचिअळि०खइम०इशे चारि०तइ०धीणं ॥

कलाचतुष्पष्टिर्गणिका यथा—

स०चंद्रमणदंसण संव०डिअगरुअव०महविळासं ।

मुविअढवेसरिळिआरमिअंकोवण्णिउत्तरइ ॥

स्वच्छंद्रमणदर्शनसंवाचितं गुचमग्मपविळासं ।

मुधिदग्धवेद्यनितारमितं को धर्णिंतुं शक्नोति ॥

गृह पथ प्रवृत्तितोपकरणे पासकसज्जा यथा—

सद्मनां विरचनाहितशोभैरागतप्रियकधैरपि दौत्यम् ।
सन्निकृष्टरतिभिः सुरदारैर्भूपितैरपि विभूषणमीषे ॥

वियोगादौत्सुक्यपती विरहोत्कण्ठिता यथा—

केयूरीकृतकङ्कणावलिरसौकर्णावतंसीकृतव्यालोलालकपद्धतिः
पतिपुरो वद्धाञ्जलिः पृच्छति । यादृत्किञ्चिदुदन्तमात्मकमितुस्ता-
वत्सस्वेत्यथ व्रीडावक्रितकण्ठनालमयला कैःकैर्नभिसारसैः ॥

पतासु द्वि प्रायः प्रणयवृत्तेः सुरतचातुर्यात्काठपापनाद्भागवाहुल्यादभिप्रायसिद्धेः फला-
दौशब्दात् उपकरणसन्निधेर्नीष्टसङ्गमापातेश्च सम्पूर्णाः समुपयेनचालिङ्गनादय उपचारा भवन्ति,
सम्पत्तये उद्यमा उदात्ता ऊढा क्षुब्धीषा कनिष्ठा रूपाजीषा स्वाधीनपडिका प्रोदितमर्तुंकेति ।
तासु सर्वशुणसम्पद्योगिनी उद्यमा यथा—

हसिआइसमाळसकोमळाइवीसंभकोमळं भणिअं ।
सव्भावकोमळं पुळइअं वणमिमोसुमहिळाणं ॥

उदारचेष्टा उदात्ता यथा—

अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मियःसखीम् ।
पिता मे भूभृतांनाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥

पाणिप्रद्विष्यूढा यथा—

ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।
साहृष्टइत्याननमुन्नमय्य ह्रीसन्नकण्ठं कथमप्युवाच ॥

जनन्यपरिग्रहस्वकीया यथा—

किंतवस पावरेणं किमवगिणा किंवगवभरहृएण ।
जवसरवमिणिसव्जइवहाअंतव्यणीजाए ॥

किंतस्यप्रावरणेन विःप्रिना किंवागर्मगृहेण । यद्योरसि निपीदति ऊष्मायमाणस्तनीत्राया ॥

पश्चाद्गुदा कनिष्ठा यथा—

पणअंपहमपिआए रवस्त्रिकामोवि महुरमहुरेहिं ।

छेअवरोविणदिव्जइ अहिणववहुआविळासेहिं ॥

प्रणयं प्रथमप्रियायाः रक्षितुकामोपि मधुरमधुरैः ।

छेकवरस्सुखायते भमिनय बहुधाविलासैः ॥

रूपातिशयिनी रूपाजीवा यथा—

अयमेव दह्यमानस्मरनिर्गतधूमवर्तिकाकारः ।

चिकुरभरस्तथ मुन्दरि कामिजनं किङ्करीकुरुते ॥

धायत्तमर्तुका स्वाधीनपतिका यथा—

साळोअवचिअसुरेघरिणी घरसामिअवसस्सेव्त्तूण ।

णेव्वं तन्सत्रिपाएधुअइहसव्ती हसंतवस ॥

साळोकेपि सूर्येणुहिणी गृहस्वामिनोऽगृहीत्या । अनिच्छतोपि पादौप्रक्षालयति हसतीहसतः ॥

प्रियविद्योगवती प्रोक्षितमर्तुका यथा—

विलुलितमतिदूरैर्बाष्पमानन्दशोकप्रभवमवसृजन्ती पदमलोत्तानदीर्घा ।

रूपयति हृदयेशं स्नेहनिष्यन्दिनीतेमधुरघवल्लमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥

पतासु हि प्रायो गुणोत्कर्षादौदार्यादुपयमादात्मीयलुकेर्वयोविशेषाद्रूपातिशयादृश्यत्वादुत्कण्ठितत्वाद्य सम्बन्धेन विकल्पसमुच्चयभ्यामालिङ्गनादप्युपचारा भवन्ति । तेऽर्था संक्षेपसङ्ग्रहसम्पूर्णत्वसम्बन्धैः प्रत्ययार्थविशेषणे द्वात्रिंशन्नायिकाविशेषा भवन्ति । यदातूपसर्गः प्रकृतिप्रत्ययार्थो विशेषयति तदा प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सहस्रत इति न्यायादेतेषामपि नायकप्रतिनायक उपनायक इति, नायिका प्रतिनायिका उपनायिका अनुनायिकेति च प्रत्येकं विशेषाः सम्भवन्ति । उपसर्गस्य कान्येऽपि सम्बन्धादयोऽधिकार्या विद्यन्ते । तद्योगादमीर्षा सम्बन्धः संसिद्धः सन्निभः संक्षिप्त इति प्रत्येकं विशेषा ज्ञायन्ते । तत्रेतिहासपुराणादिसम्बन्धिनः सम्बन्धाः । तेषु कथाशरीरभ्यापी नायको यथा—

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां वृणीतवा नेति समाकुलोऽभूत् ।

वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥

तत्प्रतिषोगी प्रतिनायको यथा—

मञ्जारिणी दीपशिखेव रात्रौ यंयं व्यतीयाय पतिवरासा ।
नरेन्द्रमार्गाद् इव प्रपेदे विवर्णभावं सप्त भूमिपालः ॥

नाथकारिकाश्चिदूनः समो वा गौरवायतनमुपनायको यथा—

विहितां प्रियया मनःप्रिया मध निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।
उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥

पर्यं विधयप तस्मिन्देशपती उपनायको यथा—

कथयति त्वयि सस्मिनमालतीवलितलीलकटाक्षपराहतम् ।
नयनपङ्कजमुल्लसितत्रपाविधुरदृष्टि सखीं नमयिष्यति ॥

परं कथाशरीरव्यापिका नायिका यथा—

तासां माधवपर्त्नानां सर्वासां वद्धवर्चसाम् ।
शब्दविद्येव विद्यानां मध्ये जञ्जाल रुक्मिणी ॥

सत्प्रतिषोगिनी प्रतिनायिका यथा—

कुत्रिआअसन्नभान्ना समेविप्रहुईणणवरमाणसल्लणे ।
पाअपडिअहिअअ प०नासंघसरिं सोवअ०गइमंतू ॥

नायिकायाःकिश्चिदूनः समा वा गौरवायतनमुपनायिका यथा—

देवीस्त्रीकृतमानसस्य निवर्तं स्वभावागानत्स मे तद्गोप्रग्रहणादियं
सुवदना यायात्कथं न व्यथाम् । इत्थं यन्त्रणया कथं कथमपि क्षीणां
निशां जाग्रतोः दाक्षिण्योपहतेन सा प्रियतमा स्वप्नेऽपि नासादिता ॥

नायिकायाः कनीयस्त्वनुनायिका यथा—

हेलोदस्तमहीधरस्य तनुतामालोक्य दोष्णो हरेः खेहादंसतेऽवलम्ब्य
चरणाधारोप्य तत्पादयोः । शैलोद्धारसहायतां जिगमिपोरप्राप्त-
गोवर्धना राधायाः मुचिरं जयन्ति गगने बन्ध्याःकरभ्रान्तयः ॥

लोके प्रतीतवृक्षयः संसिद्धाः । तत्र सार्ववर्णिकः कनिष्ठादिनायकस्य, स यथा—

जंवहइपीअखंडं म० झमुओए० रूपहरविणवाअं ।

तं कुळदूसणिसु० णेघणाणतुहम० धएपड ॥

नायकोपगामिकलविशेषोऽर्थिप्रतिनायको यथा—

जहजह वडुंति धणा तहतह झिज्जंति वच्चवाहीए ।

मज्झं पिओदकुडुंगोपळ्ळिजुआणोसवत्तीओ ॥

यथायथा वर्धते स्तनौ तथातथा क्षीयते पंचव्याधयः ।

मध्यः पतिः कोदण्डः पच्छिगुवानः सपरन्वयश्च ॥

व्यपतिरूपनायको यथा—

अज्ज मरु गंतव्यं मणंधआरेवि तस्स सुहअरस ।

अज्झाणिमीळिअज्जी पअपरियाडिं धरेकणई ॥

मद्यमया मन्तव्यं घनाग्धकारोपि सत्यसुभगस्य । आर्वाणिमीलतादी पदपरिपार्दीष्टुहेकरोति ॥

पर्युः कनीयाननुनायको यथा—

ठाणे ठाणे वळ्ळिआ वळ्ळणेवळ्ळणे सवेअसकुडुंगणगओसि ।

अज्जगामंदिधरण दिट्ठान्हंतुतए सुरळा ॥

पवं सार्वलौकिकयुतगादिनायिका यथा—

धरिणीए महाणसक्कमाळगनसिमइळिएण हत्थेण ।

ठित्तंमुहं हसिज्जइ चंद्राग्रहंगअं पइणा ॥

शुशीण्यामहानसक्कमंत्तज्जमत्तीमळिचित्तेन । रघुं सुचंदस्ये चंद्रावस्थांगतं पत्या ॥

नायिकाप्रतिपदः प्रतिनायिका यथा—

सिहिवेहुणातअंता बहुआवाहरस गच्चिरी भमइ ।

गअमोत्तिअगहिअ पसाहणाण गच्छे सपत्तीणं ॥

शिखिपिंडायतंसाधुर्ध्यांस्य गर्विताधमति । गजमौक्तिक रचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनां ॥

नायिकायास्समीपमुपनायिका यथा—

णिअदइअदंसणुखित्तपहिअअण्णेण पच्च सुपहेण ।
गहपइधूआटुळ्ळं घवावुराइ अहमंगामे ॥

नायिकायाः कनीयस्सनुनायिका यथा—

घरसामिअस्सवच्चिअ विआणणावडइसहंसुहेदिट्ठी ।
ळीळं बहुप्पआरं स को विभारेइ कामरस ॥

एत एवोपचरितवृत्तयः सच्चिमाः । तेषु नायको यथा—

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुट्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥

प्रतिनायको यथा—

कहविरहपडिक्कुळाओ हाहीसमुहट्ठिआ पहुम्मिउंपगए ।
णेच्छइ ह्राविससिं किं पुणदिट्ठम्मि दिणअरम्मि कमळिणी ॥

उपनायको यथा—

बहळम्मिवितमणिवहे णिव्वाकोऊणसच्चविअरुआओ ।
अणुबंधंति ससिअरा खेतुंणचअंति पाअवच्छाआओ ॥

अनुनायको यथा—

विअसत्तेण मुणिज्जइ सिसिरोअग्गण वडइणिअच्छाआ ।
कमळमुहेण सुरभिणा आधिअमहुमास संगमंतिकमळिणीण ॥

नायिका यथा—

अवऊहिअपुव्वदीसे समअं जुल्लाइसेपिअपओसमुखे ।
माइरझिञ्जवुरअणी अवरदिसाहुत्त पत्थिअम्मिमिअंके ॥

प्रतिनायिका यथा—

दूरपडिबद्धराए आळिगंतम्मि दिअअवरदिसं ।
असहंतिंमकिळम्मइ पिअमपच्चवस्सदूमणदिणळच्छि ॥

उपनायिका यथा—

ओरत्तपंरुअमुर्हि पम्महणडिअव्वसळिळसअणणिसण्णं ।
अळ्ळिअइ तीरणळिणी पाआए गमेइ सहअरी चक्काओ ॥

अनुनायिका यथा—

नवकुमुदवनश्रीहासकेलिप्रसङ्गादधिकरुचिरशेषामप्युपां जागरित्वा ।
अयमपरदिशोऽङ्के मुखतीस्रस्तहस्तःशिशयिपुरिवपाण्डुरलानमात्मानमिन्दुः ॥

शब्दस्य सामर्थ्योपजाततः गुणसङ्क्रान्तयः सङ्ख्याः । तेषु नायको यथा—

इअरो जणोण पायइ तुहजहणारुहण संगमसुहेळिं ।
अणुहयठकणअडोरो रोहुअवहवरुणाणमाहप्पं ॥

इतरोजनो नमाम्रोतु तवजघनारोहणसंगमसुखं ।
अनुभवतुक्कनरुकांची हुतवहवरुणयोर्माहात्म्यं ॥

अतिनायको यथा—

मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तदनुप्रविष्टहृदयेयमिति ।
त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयःसुतरां क्षिणोर्तिखलुतां मदनः ॥

. . . जोकहविमहसहीर्हि विमच्छिद्वद्वह्निऊण पेसिओहिअए ।
सोमाणो चोरिअ कामुअव्वदिट्ठे पिण्णट्ठो ॥

अनुनायको यथा—

कहमाशिञ्जठमञ्जो इमाए कंदोठ दलसारिण्णेर्हिं ।
अछीहिजोणदीसइ घणघणहररुद्धपसरेर्हिं ॥

कथंमाक्षीयतां मप्योस्याः कुशलयद्बलसदृशाभ्यां ।
नयनाभ्यां यानहृदयते घनस्तनमर रुद्धप्रसराभ्यां ॥

नायिकाया यथा—

पशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्तितुं वा ।
अनुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्मुपैति लक्ष्मीः ॥

दिनेदिने गाढमुपोढरागा यथायथा श्रीरूपगाहते त्वाम् ।
महीपते नूनमुपाहितेर्ष्या तथातथा दूरमुपैति कीर्तिः ॥

उपनायिकाया यथा—

. . . . . ववद्धमावा ।
चलस्वभावा दयितेष यूनः सन्तापमिन्द्रस्य करोति लक्ष्मीः ॥

धनुनायिका यथा—

कृतसीतापरित्यागः सरलाकरमेखलाम् ।
धुमुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेधकेवलाम् ॥

. . . विशेषे विपक्षायशाब् भावहेतुकर्त्रादिरूप प्रत्ययार्थतां प्रतिपद्यन्ते । तत्र नायिकाया
भावरूपता यथा—

परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्यमे ।
समुद्ररशना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥

तासामेव हेतुरयं यथा—

शिक्षानमञ्जुमञ्जीरकाञ्चीसञ्चारचारवः ।
रमयन्ति मनः कान्ता नितान्तं योगिनामपि ॥

अथयन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेतिसः ।
तामवारोहयत्पत्नीरथादवततार च ॥

कर्तृत्वं यथा—

अयं तथा रथक्षोभादंसादंसो निपीडितः ।
एकः कृती शरीरेऽस्मिन् शेषमङ्गं सुबो भरः ॥

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।
तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च यमुघाधिपः ॥

सम्प्रदातरथं यथा—

तच्चद्रूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन् प्रियदर्शनः ।
अपिलंघितमध्वानंबुधुधे न बुधोपमः ॥

मपादानरथं यथा—

प्रसीद विश्राम्यतु वीर धज्जं शरैर्मदीयैः फतमः सुरारिः ।
विभेतु मोघीकृतयाहुवीर्यस्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराम्यः ॥

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।
निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्राः देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥

पठे च नायकस्यापि दातव्याः । तत्रास्य . . .

रन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः । अपि शयनसस्त्रीभ्यो दत्तवाचं
कथंचित्प्रथममुखत्रिकारैर्हासयामास गूढम् ॥

कर्तव्यं यथा—

इतिगच्छ . . . क्तगलत्कलकाञ्चिदरलाः ।

धमयोः कर्तव्यं यथा—

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुदर्विपस्तन्मिथुनं चकाशे ।
मेरोरुपान्तेष्विव यर्तमान मन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥

धमयोः कर्तव्यं यथा—

तौ क्षणं शिथिलितोपगूहनौ दम्पती रचितमानसोर्मयः ।
पद्मभेदपिशुनाः सिपेविरे गन्धमादनयनान्त मद्भुतम् ॥
अभूद्भरः क्ण्टकितप्रकोष्ठः खिन्नाङ्गुलिस्संयवृतेकुमारी ।
तस्मिन्द्दये तत्क्षणमात्मवृत्ति रसमंविमक्तेव मनोभवस्य ॥

द्वयोः प्र . . . —

परस्परैणस्पृहणीयशोभं नचेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वयेरूपविधानयत्नः पत्युःप्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥

द्वयोर्भावसन्धिर्यथा—

काप्यभिरुयातयोरासीद्ब्रजतोश्शुद्धवेपथोः ।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥

द्वयोर्द्रव्यसंबन्धित्वं यथा—

तयोस्समापत्तिषुकातराणि किञ्चिद्व्यवस्थापित . . . ।
. . . . . ॥

कुतःपुनरेते षडेकदा शिष्यकर्तृत्वाद्यः पुरुषेणमथपत्ति । मन्वदाहु षोषिति । द्वाचित्पुन-
रुभयोरपीति ।—

उक्तमत्रोपसर्गार्थं प्रत्ययार्थोपकल्पितः ।
उक्तस्सम्भोगशब्दार्थो व्यक्तकालक्षतद्रतः ॥
सामान्यविषयोयश्च विशेषविषयक्षयः ।
सोयंसम्भोगशृङ्गारः प्राणितंपुष्पधन्वनः ॥
अथोच्यतेसाम्प्रतमानुपूर्व्या पूर्वांनुरागादिकिशेषितानाम् ।
अनन्तराणामखिलस्वरूपं विस्रम्भणादिप्रतिपादनेन ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीभोजदेव विरचिते
शृङ्गारप्रकाशे सम्भोगशब्दार्थप्रकाशो नाम
त्रयस्त्रिंशः प्रकाशः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते

शृङ्गारप्रकाशे

॥ चतुस्त्रिंशः प्रकाशः ॥

अयानन्तर्यार्थः आनन्तर्यार्थविशेषणच उच्यते—तत्रानन्तरः प्रथमानुरागादिः । पश्चात्काल-
भाषिनश्चत्वारः प्रथमानुरागानन्तरादयः । सम्भोगा अनन्तरा एव ।

आनन्तर्यं यथा—पठेदगुणाः पाहुण्य, चत्वार एव घर्णाः चानुर्वर्ण्य, इति । तस्यनाथो
हेतुफलभावेनायतिष्ठमानो रतिप्रकर्षणपर्यन्तः कान्ताञ्छिन्नम्भण मानशैषिल्य प्रियागमनवार्ता श्रिय
दर्शनादिविषयमाणलक्षणः क्रियाकलापः । कथं पुनः क्रियायाः साध्यैकस्वभावायाः साधनम्,
नेहतीर्थांतर दर्शनातुरोघीपारमार्थिकपण्य, साध्यसाधनव्यवहारोपि पारमार्थिको लोकव्यवस्थानु
विधायी, लोकश्च क्रियामपि पदार्थान्तरोपजनने व्यापारवर्तीकरोति । क्रियाद्विद्रव्यं विनयति—
(इत्यादि) क्रिया हि द्रव्यं विनयतिनाप्रव्यमिति पूर्वाच क्रियोत्तरव्याः साधन तथा चैतन्यं
सन्दर्शनस्य, दर्शनं प्रार्थनायाः, प्रार्थनाध्यवसायस्य, अथवसायः प्रारम्भस्य, प्रारम्भः समागमस्य,
समागमः सम्भोगस्य, सम्भोगः सुपायाप्रेरिति । किं विशेषणं अद्युच्छिन्न रत्युत्पत्तिसन्तानाव
च्छेदे हेतुविच्छिन्नवत् विच्छिन्नादिशाशमिवेय एव प्रारब्धसाध्यतिद्रव्यवसानः कालविशेषः, तस्य
च क्रियात्मनोऽपि क्रियावच्छेदकत्वं क्रियावच्छेद्यमेव वा काटात्मानमनाधित्य व्यवहर्तुं न शक्यत
इति । तत्र प्रथमानुरागानन्तरे रतिप्रकर्षणनिमित्ताभिलषणीयाद्यालिङ्गानान्यथासिद्धेतयो विच्छिन्नशव-
नोपक्रमेण समाननायकयोः परिजनादेश्च चेष्टाविशेषाः सम्भोगश्चदवाच्या भवन्ति । कः
पुनरत्र समासः । पश्लीलक्षणस्तःपुरुषः । प्रथमानुरागस्यानन्तरः प्रथमानुरागानन्तर इति काल-
वृत्तिरनुत्पद्यस्वार्थो, नष्टप्रनायकौ मिथः सङ्गतावपि प्रथमानुरागानुत्पद्यतः । युक्तं पुनर्यदनु-
त्पद्यस्वार्थपरार्थाभिधानरूपा वृत्तिः स्यात् । अवश्यं एनेन परस्यार्थमभिदधता स्वार्थं उच्छिद्यः ।
वाढं युक्तं । एवं हि दृश्यते लोकेमिधुका यद्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वा नात्पद्यति । सञ्चयार्थं
यतते । एवंतर्हि द्वयोर्विचनं प्राप्नोति । कस्या विभक्तेः ? पशुषाः । 'नपश्रीसमर्थो नान्तरः,

तर्हि प्रथमाया न प्रथमासमर्थः प्रथमानुरागः । सम्बन्धाधिक्यात् । अमिहितः सोऽथोऽन्तर्भूतः
 प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति, सामर्थ्यं भक्षियति, नैवम् । प्रथमानुरागानन्तर इत्येतस्मात् सर्वदा
 यद्विमपत्स्योपस्यं तं न च समुदायेनकोऽर्थपिण्डो मृत्पिण्ड इवाविभागापक्षपांस्तृकविभागोऽद्य-
 वाधंशक्यतुगृहीतं पृथग्व्यपदेश्यावयवशक्तिरभिधीयते । तस्मिन् समुदायार्थे एकत्वं समधेतो
 विद्यमानाथामप्यवयवसङ्ख्यायां तदाध्यास्तुत्पत्तिर्भवति ।

के पुनर्विस्मयणादयः, विस्मयः प्रेक्षोदीक्षण, परिहारः, परिहारविलासाः, कन्दुकक्रीडा,
 केचिन्तानि, ऋतूपम . चारः, समायात, कालावस्थानुभवः, पूर्वाहिकं, माषपाटिकं, मपराहिकं,
 अस्त्रमयः, सन्ध्या, तम, चन्द्रोदयः, ज्योतिषा, प्रादोपिकं, निशीथः, रात्रिपराश्रुतिः, प्राभातिकं,
 घन उदारगमन, जनविहारः. पुषापचय, धमानुभवः, प्रच्छायादिसेवा । जलक्रीडा, नेपथ्य
 यागा, क्रीडापर्वतविहार, एकशालमली, नवलतिका, पञ्चालानुपानं, नक्षत्रिका, कदम्बयुद्धानि
 विमलादिका, इन्द्रोत्सव, कौमुदीप्रचारः, पक्षरात्रिः, जलमीचन्द्रकः, कुन्डलत्रुथी, सुवस्त्रतः,
 सत्कारभञ्जिका, दोलाविलासः, उदकशेखरिका, मदनोत्सवः, गृहप्रत्यागमनं, सहायव्यापारः,
 प्रसाधनप्रदहन, गोष्ठाविहार, वासगृहोपगमन, धनिसारिकाप्रतीक्षणं, दृतीथिसर्जनं, स्वयं वा गमनं,
 आगने पञ्चारः, परिचरण, विसर्जन, षड्भुकादिमक्ष, रतारमः, रतं, रतावसानं, निद्रानुभव इति
 चतुष्पष्टिः ।

तत्र सनागतायाः सम्प्रयोगार्थं प्रयासनापूर्वैरङ्गो विस्मयण यथा—

कस्य नो बुरुने बाले पिपासाकुलितं मनः ।

अयं त विद्रुमच्छायो भरुमार्ग इवाधरः ॥

अक्षि ते पुष्परजसा पाकोद्भूतन दूषितम् ।

मुखानिलस्य मे तन्वि तदर्पयितुमर्हसि ॥

निश्च्योतन्ते सुतनु कयरीविन्दवो यावदेते याध्रन्मध्यस्तन-
 मुकुलयोरार्द्रभावा जहाति । यावत्सान्द्रस्वतनुपुलकोद्भेद-
 षलङ्गयष्टिः तावद्गाढं वितर सकृदप्यङ्कपालिं प्रसीद ॥

दग्धं चिराय मलयानिलचन्द्रपाते सन्तर्पितं तु परिरम्य वपुस्त्वयामे ।

आमत्तकोकिलरुनव्यथिता तु हृद्यामथ श्रुतिः पिवतु किन्नरकण्ठि वाचम् ॥

विस्त्रग्धायाः स्रग्प्रयोगार्थमस्मिपोगातिशयतोपक्रमो यथा—

जीवयन्निन समूढसाध्यसखेदविन्दुरषिकण्ठमर्ष्यताम् ।
बाहुरैन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहार विभ्रमः ॥
अपरिक्षतकोमलस्य यावत्कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।
अधरस्य पिपासता मया ते सदयं मुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥
नाभिदेशनिहितः सकम्पया शङ्करस्य रुधे तथा करः ।
तदुङ्कलमथ चाभवत्स्त्रयं दूरनिश्चितनीविबन्धनम् ॥
शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया ।
शिक्षितं युवतिनैपुणं तथा यच्चदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥

परिचयाभ्यासात्साधवसाद्यपगमो विस्त्रम्भो यथा—

वासराणि कतिचित्प्रयंचन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ।
जातमन्मयरसा शनैः शनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् ॥
सखजे प्रियमुरोजपीडिता प्रार्थितं मुस्रमनेन नाहरत् ।
मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं हरोष सा ॥
रात्रिदृत्तमनु योक्तुमुद्यमं सा विभातसमये सखीजनम् ।
नाकरोदपकुतूहलं प्रिया शंसितुं च हृदयेन तत्त्वरे ॥
भावसूचितरहस्यविक्लियं चाटुमक्षणवियोगकातरम् ।
. . . . दिवसैस्तयोस्तया प्रेमरूढमितरेतराश्रयम् ॥

विस्त्रम्भानुरागयोर्दाट्वार्थं रमणीयपदार्थानां प्रदर्शनमवलोकनं वा प्रेक्षोदीक्षणम् । यथा—

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो . . . भास्करम् ।
दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥
नीलपीतकपिशाः पयोमुष्ठां कोटयः कुटिलकेशि भान्त्यमूः ।
द्रक्ष्यसि त्वमिति सान्ध्यवेलया बर्तिकाभिरिव साधुवर्तिताः ॥

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निपेदुपः ।
 वीक्ष्यविम्बमनुविन्दमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ॥
 तौ सन्धिषुष्यञ्जित वृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिभिन्नरागम् ।
 अपश्यतामप्सरसांमुहूर्तं प्रयोगमाद्यं वनिताङ्गहारम् ॥

नवोढायाः कामप्रौढिपिशुनमातं वदशंनं परिहारः, यथा—

सोहइविसरुसिद्धत्यकोअदंतरशिसुद्धसीमंतो ।
 उफिअसिणिद्धरपसिढिलालअकेसधिष्णासो ॥
 वंधुरिअदुद्धविहअंदमंदसीदुदिअहाससुहिआहिं ।
 सहिअणमुहेसुळ्ळाकसाइंघोळत्तिअच्छीइं ॥
 मञ्जिमरेहागअगाढमसुरसीभंतिओसुहावेइ ।
 उग्गीणहासधोओहरेअहरोइअसोहळपिअसं ॥
 देसविमगणामित्तविरडअविणेओ - - -
 आरूढपढनपरिहारसंगळोणवगहूसद्धो ॥

ऋतुमतीनामनुरागानिषयशंकिन्येष्टाविशेषधेपादयः परिहारविलासाः, यथा—

रेहकपिअपडिरंभणपसारिअंसुअमंदरंदारे ।
 हेकाहळ्ळाधिअथोरथणहरंभुअआजुअवंजणाइ ॥
 णच्छिवसिपुफत्रइं पुअओतार्किं सधारिओमासि ।
 चिकोसि चुळुचुळुंतेहिपहाविऊणत्त हत्येहिं ।
 - पसिअमअणक्कवासे तुएअंतदासिसुवासिअच्छिवंती ।
 पुफत्रइआणपत्तिअरअणीसुणहोइपरिहारो ॥

... लइअपडिअविपयद्विअकअसमपससमपार अणरोणघणु गधणिमिअकचकणो आसाव-
 अविदसुवीअवअणिकटोओ आरूढोअअज्जणंओ धाणोहिं वसुरागुणेद्विअणंओ मरअच्छिमरळ्ळापापि-
 आणइदरावित्थरअियगमणं ।

णवरमण अ . . . . .

. . . धवलाणल्लोअणाणवळइओ ॥

मध्याह्नादिकृतदुःखोपलम्भिः कालावस्थानुभवः, यथा—

उष्णालुः शिशिरे निर्षीदति तरोर्मूलालवालेशिखी निर्भिद्योपरि कर्णिकार-
कुसुमान्याशेरते पट्टदाः । तसं वारि विहाय तीरनलिनीं कारण्डवः
सेवते क्रीडावेशमनिवेशिपञ्जरशुकः क्लान्तोजलंयाचते ॥

काश्मर्याः कृतमालमुद्गतदलत्कोयष्टिकष्टीकते तीराश्मन्तकचिम्बि-
चुम्बनमुचो धावन्यपः पूर्णकाः । दात्यूहैस्तिमिशस्यकोटरनतिस्कन्धे
निलीयस्थितं वीरुनीडकपोतकूजितमनुक्रन्दन्त्यतः कुक्कुटाः ॥

कामिना पूर्वाह्नकरणीयं पौर्वाह्निकं यथा—

ओसिअइक्षिणपडिवक्खवेअणपसिटिळ्ळेहि अंगेहिं ।

णिव्वत्तिअसुरअरसाणुबंधसुहणिव्वभरं सुह्ला ॥

सहिआहिभण्णमाणाधणएळगांकुसुंभपुप्फंति ।

मुद्धवहूआहसिज्जइपप्फोडंतिणहपआइं ॥

सखीमिर्भण्यमाना स्तनेलङ्गकुसुमपुष्पमिति । सुग्धवधूर्दस्यते प्रस्फोटइस्तनखपदानि ॥

प्रेम्णा भावपरिग्रहेण गुरुणा दत्तोपदेशापि सा नाघातुंवदने

प्रियस्य वदने ह्रीमाध्वसेन क्षमा । सुप्राते विहितस्य मण्डनविधे-

रालोकनच्छद्मना बालास्वाननमेव दर्पणतले तं चुम्बितुं चुम्बति ॥

दम्पत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वचः तत्प्रातर्गुरुसन्निधौ

निगदतस्तस्यातिमात्रं वधूः । कर्णालंबितपद्मारागशकलं विन्यस्य

चंचूपुटे व्रीडार्ता विदधाति दाडिमफलव्याजेन वाग्बन्धनम् ॥

मध्याह्नकरणीयं माध्याह्निकं यथा—

णीसेसपसुत्तजणम्मिअद्धरतम्मिग्गिहामञ्जह्ले ।

अभिसारेहिजइपच्छंतरुणिअणोवळ्ळहजआणे ॥

दइअस्स गिम्मवम्महसंतावंदोविसरित्तिअवणेइ ।
 मज्जणजळददचंदणसिसिराआळिगणेणवहू ॥
 थोअंपिणणीसरईमञ्जण्णेउअसरीरतल्लुक्का ।
 आअवभएणछाही विपहिअ ताकिंणवीसमसि ॥

लोकमपिननिस्सरतिमध्याद्धे पदयशरीरतल्लीना ।
 मातपभयेन छायापि पथिक तत्किंनविधाम्यसि ॥

खुज्जंण कइआहत्थाहत्थिवंडव्वणिआतस्स ।
 मज्जणिमूळळगत्थो अच्छाहिंकुणंतैयाण ॥

अपराहकराणीयमापराहिकं यथा—

आअंच लोअणाणं ओळ्ळंसुअपाअडोरुजहणाण ।
 अवरल्लमज्जरीणं कएणकामो धणुं वहइ ॥

माताम्रलोचनानां आर्द्राशुक प्रकटितोरुगुळानां ।
 अपराह मजनशीलानांरुतेकामोषदतिचापं ॥

अवरल्लगअजामाउअस्सउअणेइमोहणुवकंठं ।
 वहुआएधरवरोहुअमज्जणमुहळोवळअसदो ॥

अपराहागतजामातुर्दिशुणयति मोहनोत्कंठां । धध्यागृहपश्चाद्भागमत्तनपिशुनो पलपशब्दः ॥

खिण्णस्स उवेइउरेपइणोगिस्सावरल्लरमिअस्स ।
 ओळ्ळंगळंतपुप्फंहाणसुअंधंचिहुरहारं ॥

खिन्नस्योरसिपत्युःस्वापयति प्रीभ्यापराहरमितस्व । आर्द्रगलरकुसुमंस्नानसुगन्धं चिकुरमारं ॥

सालोएव्विअसूरे धरिणीधरसामिअस्सघेत्तूण ।
 णेळं तस्सविपाए धुअइहसंती हसंतरस्स ॥

सालोकपयसुं गृहिणीगृहस्वामिनोगृहीत्वा । अनिच्छतोपिपादौ धावतिद्वसतीद्वसतः ॥

सवितुरस्ताचलोपगमनमस्तः । यथा—

गवांगच्छन्तीनां प्रतिपसतिपूतेन रजसा दिशः श्यामायन्ते
तनुतिमिरपीतातपत्पः । निरस्तं तेजोभिर्जरठकमठक्रोडकपिलं
गिरेरस्तस्याङ्गे पततिसवितुर्विभवलयम् ॥
इदं भासां मर्तुर्द्रुतकनकगोलप्रतिकृति क्रमान्मन्दव्योतिर्गलति
नभसो विभवलयम् । अथैनं प्राचीनः सरतिमुरलीगण्डमलिनः
तरुच्छायाचक्रैस्तबकित इवध्वान्तनिचयः ॥

बहार्विमायपोः सन्धिः सन्ध्या, यथा—

उत्कीर्णा इववासयष्टिषु निशानिद्रालसाबर्हिणो धूमैर्जालविनिस्तृतै-
र्वलभयस्सन्दिग्धपारावताः । आचारप्रयतः सपुष्पपलिषुस्थानेषु
चारिचिपमतीः सन्ध्यामङ्गलवर्तिका विभजते शुद्धान्तशृङ्खोजनः ॥
सन्ध्याकान्तिकपायितेन नभसा प्रत्यक्षसन्दंशनैर्लीलावेदमनि-
दीपरश्मिजटिलं नीलं तमोजृम्भते । वेष्टाद्वाहुलताविलोलवलयं-
स्वानैरितः सूचितव्यापाराःप्रतियोजयन्ति विविधान् वाराङ्गनावर्णकान् ॥

निशागमान्धकारस्तमो यथा—

तावतमालकसणोर्कंचणकडअंबवहळसंझाराअं ।	(सेतुवन्धे)
पडिपेळिळऊणअतमो हिअकददमसुरगइंदणिहसोव्वठिओ ॥	१०-३५
आसण्णम्मिपविरळंबहळंयोअंतरंमिदूरंमि घणं ।	(")
ओहग्गादिट्टिपसरं सव्वत्थसमट्टिअंपिदीसइतिमिरं ॥	१०-३६
घउङ्गाअणंमिमहीवग्गम्मिबणिसम्मळणहाहोळो ।	
घडिअणहमेळइणिआळेअच्छाअग्गहळंघआरंमिजअं ॥	
कुवळअदळउचंसिर्हिणीसर्हिंसिअंसणिहिम्मरगअगज्जा ।	
कंतिएळसिदसअणीत्तिमिरुग्गमभरेमि गमअमंडण ॥	
घारिअहिप्पगणेतावगआगमकिअअभिसारिआर्हि ॥	

इन्द्रोद्वमध्वन्द्रः, यथा—

तावसुळेअधराहरकडअतडंतरिससिसरपारीगहिआ ।
 दीसइथोअधिताअंसमारुहंतिव्वणविअळपुव्वदिसा ॥
 विहमवळअङ्गणिहारहिरोग्गिअपरादाढासुहआ ।
 साहइअसोअणम्मिअवम्महचावतणुई मिअंकरसकळा ॥
 जोह्णारसत्तुण्णइअंकरभिच्छूढतिमिराइअपरिवखेवं ।
 रइअमअपत्तेहं मुहंवरआणीएदाविअं ससिचिवं ॥
 पढं विहुमअंपोपच्छाहोहिसविसेधयळच्छाओ ।
 मअपळ्ळविअविकासिणि मुहपडिमासुहृदप्पणोव्वमिअंको ॥

चन्द्रातपोज्योत्स्ना यथा—

चंदाअवंमि जाअइमाहअविहुअविहपंतरसामोवइए ।
 कुमुउप्पवापीणपरूअंधवळकसगंदुमच्छाआणं ॥
 भिण्णतमदुद्धिणाइं विडवंतरविरळपडिअचंदकराइं ।
 थोअसुहोलौअइंपअडतिवसुहृदपळ्ळवाइंवणाइं ॥
 दीपाअवर्पिंजरिआकामिणिहसिअव्वहा परिग्गहसुआ ।
 होंति गवखोवळआ कालाअरुधूसराससिकिरणा ॥
 गोरंगडतरुणीअणोजोह्णहिअहिसरइ सिअणेवच्छपडिच्छे ।
 ओधिवळ्ळहधरइ तंच्छाआहिंपुणवण्णिउ ॥
 सामलगत्तोमाइगंतिअहिंतीलउवेसुवहंतहमअणुमंत्तिअहिं ॥

(सेतुपत्ते)

१०-४४

निशाप्रथमयामकर्म प्रादाधिकं यथा—

सिज्जुज्जइठवआरो रोरइअंविपुणो रइज्जइसअणं ।
 संहरिअपाणिअव्वाअप्पाहिअपच्चिआविरुब्भइट्टई ॥
 पिज्जइपिअंपि मुहं दीसइदिट्ठोवि दप्पणे अप्पाणो ।
 अणुआणरागपसरा अच्छिज्जइपुच्छिआपुणोविपिअकहा ॥

अज्जेउळ्ळोअणाइं वंघइरासणंरएइतिलआलोक्खं ।
जाओहोंतसमागमसुहंकरसिओविवारळोअणुइजओ ॥
एत्तहि उच्चहेजंतहितोरणवंतिअहिंदूइ । तणुवेसंतिहिं पथुणिअंतिहिंअत्तिहिं ॥
वेसविसेसुमुअंतीहिंवाळिअहिं । परिअणुकिउविहउंपडंमुत्तालिअहिं ॥

मर्घरात्रं निशीघः, यथा—

क्व प्रस्थितासि करभोरु घनेनिशीथे प्राणेश्वरोवसति यत्रजनःप्रियोमे ।
एकाकिनी वद कथं न विभेषि बाले नन्वस्ति पुष्टितशरो मदनः सहायः ॥
सखि सविजितो बीणाद्यूते कयापि परस्त्रिया पणितमभवत्ताभ्यां
तस्मिन्निशाललितं ध्रुवम् । कथमितरथा शेफालीषु स्वल्तकुसुमास्वपि
स्थितवति नभोमध्येऽपीन्दौ प्रियेण विलम्ब्यते ॥

अपररात्रं रात्रिपरावृत्तिर्यथा—

अन्योन्यरक्तमनसामथ विभ्रतीनांचेतोभुवःसुरसखाप्सरसांनिदेशम् ।
वैबोधिकध्वनिविबोधितपश्चिमाधा सा संहतेव परिवृत्तिमियाय रात्रिः ॥
कान्ताजनं सुरतस्त्रेदनिमीलिताक्षं संवाहितुं समुपयानिव मन्दमन्दम् ।
हर्म्येषु माल्यमदिरापरिभोगगन्धानाविश्वकार रजनीपरिवृत्तिवायुः ॥
प्रातः प्रियेषु सुरतश्रमगाढनिद्रासीदद्भुजोच्छ्रसितपीनपयोधराणि ।
आलिङ्गनानि घटयन्ति विलासिनीनां प्रत्यग्रबोधवहुलाः कृकबाकुवाचः ॥
नाघन्यैः क्षणदाविराममधुराः किञ्चिद्विनिद्रालसत्तोत्रैः मन्त्रणमुग्ध-
चारणवधूदन्तच्छदायासिनः । श्रूयन्ते मृदुपीतमुक्तमरुतः पौराल-
रोत्तिक्रमव्यालोलाङ्गुलिरुद्धमुक्तसुपिरश्रेणीरत्रा वेणवः ॥

प्रत्यूषकालकर्म प्रामातिकं, यथा—

तात्रआरअणिवहूएपरिअत्तंतीएमळिअताग ।
कुसुरोजाठपरिमळपीसुणोअणद्धंतोव्वपाअडो पच्चूसो ॥

भूमिणिमिअंकचळणं पिअअपहुत्तपरिअत्तिआणणकमळं ।
 सोहइपेम्मणिअळ्ळिअंजअणअंतदरपत्थिअंजुअईणं ॥
 गतवतिनखलेखालक्ष्यतामङ्गरागे समददयितपीताताम्रविम्बाधरोष्ठ्याः ।
 विरहविधुरमिष्टासत्सखीवाङ्गनाया हृदयमवललम्बे रात्रिसंभोगलक्ष्मीः ॥
 एताघूर्णितचूर्णकुन्तलभृतः क्षुण्णस्रगामोदिनीः विभ्राणाः कषरीः
 कुङ्कुमदृशो विसंसिबन्धाकुलाः । केलिप्रौढिविलुप्तवर्णकतया
 विम्बैकशेषैः पुरो पत्रालीतिलकैर्दिशन्तिविजयं सौभाग्यवैदग्ध्ययोः ॥

श्रीदार्पणं काननविद्यारागमनं यथा—

अनुगिरमृनुभिर्वितायमानामथ स विलोकयितुं वनान्तलक्ष्मीम् ।
 निरगमदभिरोद्धुमाद्यतानां भवतिमहत्सुननिष्फलं प्रयासः ॥
 कलशैरधिगम्य तं हरन्त्यो हृदयमयत्नकृतोज्वलस्वरूपाः ।
 अयनिपुपदमङ्गनास्तदानीं व्यदधतयिभ्रमसम्पदोऽङ्गनासु ॥
 नखरुचिरचिनेषु चारलीनं ललितगतेषु गतागतं दधाना ।
 मुखरितवलयंपृथौ नितम्बे भुजलतिका मुहुरुत्स्खलचरुण्याः ॥
 अविग्लपुलकरसहस्रजन्त्या प्रतिपदमेकतरः स्तनस्तरुण्यां ।
 घटितविघटितः प्रियस्य वक्षस्तटमुवि कन्दुकविभ्रमं बभार ॥

घने विविक्तालोकजनः कामिनां चेष्टाविक्रमो घनविदारः—

व्रततिविततिभिस्तिरोहितायां प्रतियुवतौ वदनं प्रियः प्रियायाः ।
 यदधयदधरावलोपनृत्यत्करखलयस्वनितेन तद्विवरे ॥
 मुखकमलकमुन्नमप्ययूनायदभिनयोढवधूर्ध्वलादञ्जुम्बि ।
 तदपिनकिलवालपल्लवाप्रग्रहपरया विविदे विदग्धसख्या ॥
 इदमिदमितिभूरुहांप्रसूनैर्मुहुरभिलोभयतापुरःप्रकोट्या ।
 अनुरहसमनायि वल्लभेन त्वरयति रन्तुमहोजनं मनोभूः ॥

विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्धरणिरुहाधिरुहोवधूर्लतायाः ।
रमणमृजुतया पुरस्तस्वीनां अकलितचापलदोपमालिलिङ्ग ॥

कामिनामन्योन्याजुरागहेतुः कुलमपल्लवादिमहणविधमः पुष्पापक्षयः, यथा—

प्रिये परायच्छति वाचमुन्मुखी निवद्धदृष्टिः शिथिलाकुलोच्चया ।
समादधे नांशुकमाहितं वृथा विवेद पुष्पेषु न पाणिपल्लवम् ॥
विलम्बमानाकुलकेशपाशया कयाचिदाविष्कृतपाहुमूलया ।
तरुप्रसूनान्यपदिश्य सादरं मनोऽधिनाथस्य मनः समाददे ॥
व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयन्तं किलपुष्पजं रजः ।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥
सलीलमामुक्तलतान्तभूषणं समासजन्त्या कुमुमायतंसकम् ।
स्तनोपपीडं नुनुदे नितम्बिना घनेन कश्चिजघनेन कान्तया ॥

धनविहारपाससूचकोऽवस्थाविशेषः धमानुभवः । यथा—

प्रथममलघुमौक्तिकाममासीच्छ्रमजलमुज्ज्वलगण्डमण्डलेखम् ।
कठिनकुचतटाग्रपातिपश्चादथशतशर्करतां जगाम तासाम् ॥
अविरतकुमुमापचायस्वेदान्निहितमुजलतयैकयोपकण्ठम् ।
विपुलतरनिरन्तरावलग्नस्तननिहितप्रियघक्षसाललम्बे ॥
अभिमतमभितः कृताङ्गमङ्गा कुचयुगमुन्नतिवित्तमुन्नमथ्य ।
तनुरभिलपितुं क्लमच्छलेन व्यवृणुत वेल्लितबाहुयच्छरीकाः ॥
हिमलप्रसदृशश्रमोदविन्दूनपनयता किल नूतनोदयध्वाः ।
कुचकलशकिशोरके कथंचित्तरलतया तरुणेन पस्पृशाते ॥

अमातपादिविगमहेतुर्लतागृहातपत्राघाद्ययः प्रच्छायादिकसेवापथा—

नीरन्ध्रद्रुमशिशिरां भ्रुवंसहन्ती साशङ्कं मुहुरिय कौतुकात्परैस्ताः ।
पस्पर्श क्षगमनिलाकुलीकृतानांशाखानामतुहिनरश्मिरन्तरालैः ॥

एकस्यास्तपनकरैःकरालिताया विघ्नाणाः सपदि सितोष्णवारणत्वम् ।
 सेवायै वदनसरोजनिर्जितश्रीरागत्यप्रियमिदचन्द्रमाश्रकार ॥
 स्वंरागाविपरिवितन्वतोत्तरीयं कान्तेन प्रतिपथधारितातपायाः ।
 सच्छत्रादपरविलासिनीसमूहाञ्छायासीदधिकतरा तदापरस्याः ॥
 संक्षोभक्षमगहनामघोपगङ्गं विघ्नाणञ्ज्वलितमणीनिसैकतानि ।
 अध्युपश्रुत्युत्कुमुमाचितांसहाया वृत्तारेरविरलशाद्वलां धरित्रीम् ॥

नद्यादौ मञ्जनविलासो जलक्रीडा यथा—

शुभाननाः साम्बुरुहेषु भीरवो विलोलहाराश्वलफेनपङ्क्तिषु ।
 नितान्तगौर्योहतकुङ्कुमेप्वलं नलेभिरेताःपरभागमूर्मिषु ॥
 प्रियैरसलीलंकरवारिवारितः प्रवृद्धनिश्चामविकम्मितस्तनः ।
 सविभ्रमाधूतकराग्रपल्लवो यथार्थतामाप विलासिनीजनः ॥
 हृदाम्भसि न्यस्तवधूकराहते रवं मृदङ्गध्वनिधीरमुञ्जति ।
 मुहुःस्तनैस्तालसमंसमाददे मनोरमंनृत्तमिवप्रवेपितम् ॥
 श्रिया हसद्भिःकमलानिसस्मितैरलङ्कृताम्बुप्रतिभागतैर्मुखैः ।
 कृतानुकूलामुरराजयोपितां प्रसादसाफल्यमवाप जाह्नवी ॥

ज्ञानापनन्तरं पद्याभरणमाल्यानुलेपनादिग्रहणं नैपथ्यप्रयोगो यथा—

किं भूपणैस्त्व विभूषितमात्मनैव दिग्धंरुचैव मलिनैरलमङ्गरागैः ।
 स्वच्छाम्बरं वपुरुपाहितरूपगर्भं स्नानार्द्रमेव सुभगे मुदमादधाति ॥
 आलिरूपपत्रमसिता गुरुणाभिरामं रामामुखे क्षणविभासितचन्द्रविम्बे ।
 जातश्चिराद्विकसनादसरोऽयमस्येत्युक्त्वा सखी कुवलयं श्रवणे चकार ॥
 दोलायमानपठुकान्तिलतललाटपट्टंललामललितश्रियमुद्ग्रहन्त्या ।
 एकीभयत्सुरशनासनशीतरश्मिसण्डाहतामनुचकारदिवंनभःश्रीः ॥

श्लाघ्यात्मना दशनकोटिकृतच्छेदेन सम्प्राप्य चुम्बनमुखानुभवं तदानीम् ।
रागात्कुशेशयदृशामधरेषु नागवल्लीदलेनयदकारि किमद्भुतं तव ॥

सम्भोगविशेषार्थमाक्रीडितैलसेवाक्रीडापर्यंतविहारः, यथा—

मेरुमेत्य मरुदाशुवाहनः पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कृती ।
हेमपल्लवविहङ्गसंस्तरानन्वभूत्सुरतमर्दनक्षमान् ॥
पद्मनाभबलयाङ्किताश्मसु प्रातवत्स्वमृतविप्रुपोनवाः ।
मन्दरस्य कटकेषु चावसत्स प्रियावदनपद्मषट्पदः ॥
रावणध्वनितभीतया तथा ऋण्टसक्तमृदुबाहुधन्वनः ।
एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुनिर्विवेश विशदाः शशिप्रभौ ॥
तस्य जातमलयस्थलीरते धूतचन्दनरतः प्रियाङ्गुमम् ।
आचचाम सलवङ्गकेसरध्वाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥

समारूढश्रौढबिम्बमानुरागोद्गीपनापदेश्यामहिसि विविधक्रीडाः प्रपतयेत्, तास्वेकमेव कुसुम-
निर्मरं शालमलीधूसमाभित्य मुनिमीलितकादिभिः खेलन क्रीडा, एकशालमली यथा—

को एसोत्तिपलत्तंसामलिषलिअंपियं परिवखसइ ।
हलिअमुअंमुद्धवहू सेअजलोह्लेण हत्येण ॥

क एष इतिप्रत्यावर्तितुं शालमलिषलितं मियं परिपातयति ।
हरलिकसुतं मुग्धवधूः श्लेदजलार्द्धेण हस्तेन ॥

जोविणपुच्छइतरसयिकहेइ भंगाइतेणवळभाइं ।
हअठजूहमासअहवपिओमोपराईए ॥

पत्र कस्ते मिय इति पुच्छद्भिः पलाद्यादिनवद्धताभिः मियजनो हन्यते सा नबलतिका, यथा—

वाडेइविदिअं गम्मिज्जं मिविदिण . . एवळइअं ।
सअळावअवाइसच्चळंतिसंतम्मिआवसिओ ॥

णवलअपहरं अंगे जहिंजहिं महइदेअरोदाउं ।

रोमं चदंडराई तहिंतहिं दीसइ वहुए ॥

नवलताप्रदारमंयेयत्रयदेच्छति देवरोदातुं । रोमां चदंडराजिस्तत्र तत्रदश्यतेवध्याः ॥

तेण इरुणवळआए दिण्णोपहरोइमीएथणवट्टे ।

गामतरुणीहिअज्जविदिअहंरिआळिआ भमइ ॥

तेनकिलडोलाविलासेदत्तः प्रदारपतस्याः स्तनपुष्टे ।

ग्रामतरुणीमिरद्यापि दिवसं प्रतिपाळिताध्रमति ॥

णवळअपहरुत्तट्टाएत्तंकअंकिंविस्सुह्लाए ।

जंअज्जवि जुअइजणो घरेघरे सिक्खिउंमहइ ॥

प्रतिनाम प्रभूपूर्वक प्रदारतुष्टया तत्कृतं किमपि द्वालिक्कस्तुपया ।

यदद्यापियुधतिजनो पृष्टेपृष्टे शिक्षितुं ध्रमति ॥

पाञ्चालमुनिप्रवर्तितमिन्नमापायेपचेष्टितैः प्रहासक्रीडा पाञ्चालानुयातम्, यस्या भूतमा-
प्रसिद्धिः, यथा—

हत्थेमहामंसयलीधराओहुंकारफेक्काररधार उदा ।

णिसाअरीणंपडिसीसएहिंमहामसाणाभिणअंकुणन्ति ॥

इमामसीकज्जलकालकायातिक्कणुचायाअविलासिणीओ ।

पुलंदवेणेजणस्सहासंसमोरपिळभरणाकुणंति ॥

कोमुहल्लअजणंगमवेसावेणुवादणपराअवराओ ।

वेणुतालखतासिजलोअं ओसरंतिपणवंतिहसंति ॥

काविवारिदकरालहुहुक्का मड्ढमदललएणमअच्छी ।

भूलदाहि परिवाडिचलाहिं चेदिक्म्मकरणंमियअट्टा ॥

प्रथमधर्षणप्रकटनघटनाहुराष्ट्र स्त्रीषु शाठ्यलभ्यवर्षे भुरुपीतानां छत्रिमविवाहादिक्रीडानव-
पत्रिका । तत्र च घटनाविधानादौ तेषामेवंविधाः परिहासा भवन्ति, यथा—

आसण्णकुट्टुगेजुण्णदेउल्लेचहुजुआणसंकिण्णे ।

थेरोत्तिपइमारुअमुपुत्तिदिण्णासि सुग्गामे ॥

ताकुणह कालहरणं तुयरंतम्मिविवरेविषाहरस ।

जावउणणहपआलं होंत्तिकुमारीए अंगाइं ॥

तांबंरुवतकालहरणं त्वरमाणेपिधरे विषाहृष्य । यावत्पांडुनखपदानिभयम्ति कुमार्या अंगानि ॥

कइआजाआकइआणुसुसिकिसवआमाउआहअकुमारी ।

तंतं जाणइसध्वं जंजं महिलाओजाणंति ॥

कशजातारुदानुशिक्षितामारइंतकुमारी । तच्छजानातिसर्वं पद्यमहिलाजानन्ति ॥

तत्थवि होंति सहीओ पुत्तिइमारुअसुज्जत्यदिण्णासि ।

धंजुलणिउंजलीलातत्थविगिरिवाहिणीगोला ॥

धर्पासु कदम्बनीपहरिद्रुनाविकुसुमैः प्रहरभूतैर्दिघावलं विमज्य कामिनां क्रीडाः कदम्बयुवानि

पया—

सहिंआहिपिअविसज्जिअकळंवरअभरिअणिव्भरुससिओ ।

दीसइ कदंबधमओव्वधणहरोहळिअसुह्लाए ॥

सखीमिः प्रियथिसार्जित कदंबरजोमरितनिर्मरोद्यवलितः ।

ददयते कदंबस्तयकइय स्तनमरो द्वालिकपुत्र्याः ॥

थणवट्टुच्चिअकळंघरेणुणिव्भरणिमीळिअच्छीए ।

भंमइसेसोविजणोकलंघकुसुमो हिसुह्लाइ ॥

भम्मइपिआए दइओ कलंबगुच्छेणमुच्छपदिअरो ।

हम्मइदइएण पिआपीढाउससे सवत्तीणं ॥

अण्णोसिरेहविदुअंहळिअसुआण्णअणहहृळंगे ।

पेच्छंतस्सविपइणोजंतुहकुसुमाउणिपडंनि ॥

अभिनवविसाङ्करोद्देशमये सरस्वमाधित्यकामिमिधुनानां क्रीडा विद्याप्यादिका यथा—

गेहंति पिअअमापिअअमाणवअणाहिवीसअलद्धाईं ।

हिअआइविकुसुमाउहवाणअण्णोअरं घाईं ॥

गृह्णित प्रियतमाः प्रियतमानां वदनाद्विसलतार्थानि ।

हृदयानीय कुसुमायुधवाणकृतानेकरध्नाणि ॥

दिअरोयहुत्तिभाए पुणोपुणोमुहमुणालसत्थाए ।
दंतप्पहंसवित्थइ विहसिज्जंतो पिअभमाए ॥

पत्तेन नात्थूपखादिकेक्षुमक्षिणा च व्याख्याता । यथा—

मअणग्गिणाकरोमेदड्ढोत्तिपुणोपुणच्चिअकहेइ ।
हळिअमुआमळिअम्भूसदोहळिपामरजुआणो ॥
दिअरस्स सरसमउरं सिंदूसळिएणदेइ हत्थेण ।
पढमंहिअअंभवहुआपच्छागंडंसदंदंतमणं ॥

देवरथ्य धारमृदुकमथुमलिनेन दशतिहस्तेन । प्रथमं हृदयं बध्वा पञ्चाङ्गुलं सदन्तमणं ॥

शक्रमह इन्द्रोत्सवो यथा—

सच्चंचिअकट्टमओ मुरणहोजेणहळिअधूआए ।
हत्थेहिंकमळदळकोमळेहिं चित्तोणपळ्ळविओ ॥
सत्यमेवकाष्ठमयस्सुरनाथोयेनहालिण्डुदिआ । हस्तैः कमळदळकोमलैः स्पृष्टोणपळ्ळवित्तः ॥
इदमहंदत्तुमणो सच्चोच्छिअदड्ढणामरच्छाए ।
मोत्तूणतंणिसंको अज्जजणोणबोळीणो ॥

भाभिनपौर्णमासीषिलासः कौमुदीप्रचारः, यथा—

अहतुइसहत्थदिण्णोकहरुहविहलंतमत्तजणमभंशं ।
तिरसाघणेसुजाओविलेवणंकोमुईवासो ॥
अपत्थपाख्यहस्तदत्तः कथमिबस्वत्तमत्तजनमध्ये । तस्याःस्त्वनेपुजातो विलेपन कौमुदीवासः ॥
घेत्तूणपुप्पामुट्ठिहरिसूमळिएणवेपमाणीए ।
भिसुळेमित्तिपिअअमहत्थेगंदोअंअं जाअं ॥
पृहीत्वापुप्पमुट्ठिं द्योत्सुकिताया वेपमानायाः । अवकिरामीति म्रियतमंहस्ते गन्धोदकजातं ॥
दिअरेणपिआथणए कोमुइवासेणकदमिज्जंते ।
हसईपरिओसमुण्णं उव्वअमुहं हळिअवुत्तो ॥

दीपोत्सवो यस्मिन्नत्रियंथा—

अण्णोविहिहूहोतिछणाणउणोदीवाळिआएसांरिच्छाते ।

जत्थजहिच्छंगम्मइपिअवसईदीवअमिसेण ॥

अन्येपियलुमघन्तिक्षणं नपुनर्दीपालिकासदृशास्ते ।

यत्रयथेच्छंगम्यते त्रिययसतिदीपकमिसेण ॥

सुह्लाए हिअअगुणिअंदासइदिअरससछणपईवेण ।

सज्झसपअंपिअत्यणणीसासंदोळिअसिहेण ॥

इषुदयस्तीव्रतमदृमीचन्द्रकः, सहिचैत्रचतुर्थीतोऽष्टमचतुर्थ्यामुदीयमानः कामिनीभिराप्यते, यथा—

अवसहपत्रअचरणेणपुत्तिमाखेसुवेसुअणो ।

उग्गमिहमाणससीतुहवअणसिरीएजुहसोहो ॥

अवसहअजणोपइणासलाहमाणेणएच्चिरं हमिओ ।

छंदोत्ति तुज्झमुहसमुहदिण्णकुसुमंजलिबिलक्खो ॥

अथशद्वतजनः पत्याश्लाघ्यमानेन यच्चिरं हसितः ।

चंद्रइतितवमुद्यसमुद्यदचकुसुमांजलि बिलक्षः ॥

यस्यां यवस्तरेष्वलोलंति सा कुन्दचतुर्थी, यथा—

जाहिंतुमं सच्चविआर्विणअंसणलोलिरीजुआणेहिं ।

तेतच्छिअच्छेतेमअउळउब्भेसथा जाआ ॥

लुलिआगहवइधूआदिह्लंवफलंजवेहिंसविसेसं ।

एह्लिआणिवारिअमेयगोहणं चरउछेत्तंमि ॥

लुलिताष्टपतिसुता दक्षमिषफलं यदैस्सविशेषं । इदानीमनिवारितमेवगोधनं चरतुक्षेत्रे ॥

असन्तापतारदिवसः सुवसन्तकः, यथा—

फंगुच्छणणिद्वीसंकिणात्रिदमपसाहणंदिण्णं ।

धणअलसमुहपलोहंतसेअधोअंकिणोधुअसि ॥

फाल्गुणोरसवनिर्दोषं केनापि कर्मप्रसाधनं दत्तं ।

स्तनकलघं मुखप्रलुठरस्येदं धौतंकिमिति धावयसि ॥

छणपिट्टधूरत्थणिमुहुमअतं वच्चिकुत्तलआहरणे ।
कण्णकअचूअमंजरिपुत्तितुए मंडिओगामो ॥

क्षणपिष्टधूसरस्तनिमधुमदताम्राक्षिकुपलयामरणे ।
कर्णेगतचूतमंजरि पुत्रित्थयामंडितोप्रायः ॥

सहकारकुसुमपल्लवादिभञ्जनं सहकारभञ्जिका, यथा—

तुंसिमए चूअं कूरदिण्णो कामस्सगहीदधणुअरस ।
कामिअणअअदळणे पंचव्वह्मिओसरोहोहि ॥

त्वमसिमयाचूतांकूरदत्तः कामस्यगृहीतधनुषः ।
युवतिमनोमोहनसखः पंचाभ्यधिकदशरोमध ॥

रइअंपित्ठण सोहइरइजोगं कामिणीणणेवच्छ ।
कण्णेजावणरज्जइकओलवोलीतपल्लवं सहआरं ॥

रचितमपितावन्नद्योभते रतियोग्यं कामिनीनां क्षणनेपर्यं ।
कर्णेयावपररूपसे कपोलघूर्णमान सहकारं ॥

अन्दोलनक्रीडाडोलाविलासः, यथा—

अंदोळणळंघिअवइसिहाएदिट्टेतुमम्मिमुद्धाए ।
आसंधिज्जइ काओकरपेळ्ळणणिच्चळादोळा ॥
उच्चपसहित्तणं ते अवरज्जइ चंदमंदसुहरस ।
वारहिं जण्णविवसिवहूए अंदोळमाणीए ॥

वदकपूर्णा श्वेलाधंशनाडी पस्यां क्रीडायां सा वदकश्वेलिका, यथा—

अस्मिन्प्रकीर्णपटवासकृतेऽन्धकारे दृष्टोमनाब्जनिविभूषणरदिमजालैः ।
पातालमुद्यतफणाकृतिशृङ्गकोऽयं मामथ संस्मरयतीवभुजङ्गलोकः ॥
शृङ्गाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गन्धाः कौस्तुभं पृथुकुचसङ्गि वासः ।
माध्वीकप्रियतमसन्निधानमासां नारीणामितिजलकेलिसाधनानि ॥

मदनप्रयोद्दयां कामदेवादिपूजा मदनोत्सवः, यथा—

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मध्यम् ।

आभातिमकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती वालप्रवालधिपप्रभवा लतेव ॥

श्रीहान्ते गृहागमनं गृहप्रत्यागमः, यथा—

कंठावलंबिअपिओपिअमकंठावलंबिओगेहं ।

अणुसरइखेअपसिदिल्लगुरुभावभवोपिआसद्धो ॥

हंहोकण्णुळ्ळीणा भणामिरे सुहअकिंपिमातूर ।

णिज्जणपाणत्थि संकडंमिपुण्णेहिकद्धोसि ॥

वाळअदूरे गामो पत्तळवहुळाइमाइवणराई ।

मावच्छतुमंअज्झिऊणसहिसत्थविच्छूडिअं ॥

सातुइ सहत्थदिण्णंकण्णेकाऊणघोरसंघडिअं ।

लज्जाल्लइणी बहुआघरं गआ गामरच्छाए ॥

सात्वयास्वहस्तदस्तामद्यापिरे सुमग गन्धरहितामपि ।

उद्वसित नगरगृहदैवतेव भवमालिकांबहति ॥

सप्तदादीनां कर्माणि सहायव्यापारः, यथा—

एहेहि किंपितिसाकएणणिक्खिअभणामि अळमहवा ।

अविआरिअकज्जारंभठारिणी मरउणभणिस्सं ॥

सच्चं जाणइ दट्ठुं सरिसम्मिजणम्मिजुज्जए राओ ।

मरउणतुमंभणिस्संमरणंपि सलाहणिज्जंसे ॥

स्वयंजानातिद्रष्टुंसदशेजने युज्यतेरागः ।

प्रियतां नत्वांमणिष्यामि मरणपि श्लाघनीयंतस्याः ॥

तार्किकरेदु उ जइतुंसितीएवइवेढवेळिअथणीण ।

पाअंगुट्टेक्खित्तणीसहंगीएविणदिट्ठो ॥

अप्पाहिआइतुहतेण जाइताइम्मएणमुणिआइं ।

अच्चुक्खयसासपरिक्खइंतविसमवखरपलाइं ॥

व्याहृतानितयत्नेनयानितानिमयानघातानि । अतिमात्रम्वासपरिस्पल द्विपमाक्षरपदानि ॥

सम्भोगार्थं शरीरप्रतिकर्म प्रसाधनम्, यथा—

दिण्णतणूअंजणाइं जुअइअणस्सदररत्तवोग्गाइ ।

आसण्णरइमुहाइं अहिवासिज्जंतिवम्महेणमुहाइं ॥

परिउंअणेण अहरो अंधइहिअअहरिसेणणअणच्छाआ ।

सोहंक्कुणइपिओच्चिअ विरएइमुहावसाहणंजुअइजणो ॥

दरचमपत्तळेहोमग्गागविअअमोवहूणमुहिओ ।

पट्टिमुहट्टिअहिअओजाअइपंजंतमंडणोजुअइजणो ॥

णिम्मविअमंडणाणविसोहाधासअंपिमाणिआणविळिआ ।

मोहंगणेअच्छइणेअरिओसोच्चिअपसाहणंअंअईण ॥

समानलीलाविद्याविलययसानुरूपालापैरासनयन्धो गोष्ठी । तस्यां विहरणं गोष्ठीविहारः ।

तत्र च ।

पुष्पोपहारज्जमिज्जम्भितपिण्डधूपे दीपांशुभिः कपिशिते धृतदान्नि हर्म्ये ।

कान्तासखः सहचरानुगतश्च कामी श्यामामुखे स्मितमुखो विदधीतगोष्ठीम् ॥

सङ्गीतमत्र कलयेन्मृदुकाकलीभिः गाधाः पठेच्च मसृर्णमदनाग्रदूतीः ।

द्वयर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्य वरतु हृद्यं हसेच्च दशनांशुभिरुल्लसद्भिः ॥

तत्र गाथा यथा—

पोढमहिकाणजेमुट्टुसिक्खअंतरएमुहावेइ ।

जंजं असिक्खअण्णअहूणतंतंदिहिं देइ ॥

द्वयंपदप्रयोगो यथा—

चंद्रणवलिअंदड्ढकंचिवंधणंदीहरंसुपरिणाहं ।
होइघरे साहीणं मुसलं घण्णाण महिळाण ॥

रत्यावासप्रवेशो वासगृहोपगमनम्, यथा—

वेसइससिइ किळम्मइसअणे आमुअइणीसहेअंगाइं ।
णविणज्जइ किंभीओमअवरव्वसोविळासिणीसत्थो ॥
णेव्छइदिण्हिअओ ओसारिअसहीअणंतठिअणिहुअं ।
सुव्छइआइत्तिपहं विअपडिवतिरसिओविळासिणीसत्थो ॥
आळिहदिपिअअमाआसण्णविओअवम्माहाउरहिअअं ।
पुलउग्गमेण विसुणिअकेअमाणविसुहविकासिणीसत्थं ॥
अप्पेइअजुवइजणोतपिअदइआएससुहदसदिण्णं ।
हिअअपहुत्तमहिअंसुहणवहुप्पंतळोअणोपरिओसं ॥

मदनातोंगामिकाभिनीप्रतिपालनमसिस्सारिकाप्रतीक्षणं, यथा—

अहिसारणंगल्लइतसंतवेलअलपुच्छइआई ।
चंदाळोअपडिहओविवेइमूढहिअओ विकासिणीसत्थो ॥
अहिसारणट्ठत्थेचिरगमणुच्चाअणीसहाइसमअणं ।
वीसमउंपडमगअं णदेइजुवरीणसुरअतुरिअंहिअअं ॥
अममत्तमंडणच्चिअपच्चघरंसेसकोउहळ्ळरसा ।
वोळाविअहळ्ळहळअरसपुत्तिच्चित्तेणळग्गिहिसि ॥

असमानमंडनैचमजगृहं तस्यसकौतूडलक्ष्य । व्यतिक्रान्तौत्सुधयस्य पुत्रिचित्तेनलागिप्यसि ॥

अळिअपंसुत्तअविणिमिळ्ळेअळ्ळदेसुहअमञ्जओआसं ।

गंडपरिउंवरणापुळइअंगणउणो चिराइरसं ॥

अस्त्रीकप्रसुप्तविनिमिर्लीतास्र देहि सुमगममायकाशं ।

गण्डपरिचुंवनपुलकितांग नपुनश्चिरविव्यासि ॥

प्रियजनादानाय स्वयंपासीसेम्पणं दूतित्विसर्जनं यथा—

दूइतुमंविअणिउणाकङ्कउमउआइजाणसेवोत्तुं ।

कंडुइअपंडुरंजहणहोइतहतंकुणिज्जासु ॥

दूतित्वमेव निपुणाकर्कंशमृदुळानि जानीपेवकुं । कण्डूपितपांडुरं यथानमवति तथाकुब् ॥

णिवससिदुक्कसहाआमहहिआए सोपिओ तर्हि चेअ ।

सहिसुणहदोविदुक्षेपरमःथंव . . संदिसिमो ॥

सुरअसुहलालसार्हि पिअअमपरंत्तरेसुपुणरुत्तं ।

पेसिज्जंतिसरहसं समअंदूईहिदिट्ठीओ ॥

अहिअं समागमाहिविपिअमसंदेसिआहिआईहि ।

सोक्खंधूणंदअरासीसंतादेत्तिसंदेए ॥

निमित्तविशेषादिप्रयाणां गमने स्वयंवा तत्रगच्छेदिति स्वयंवा गमनं यथा—

विच्छिडिज्जइघीरं दारगआपडिवहंणणिज्जदिट्ठी ।

गम्मइहिअअम्मिगए पिआणगअदूइमग्गठच्छिअवसर्हि ॥

पढमपहा . . पुहिज्जओपओसआळवपीडसिद्धवीराभे ।

पेच्छइग्गमणंधवहे चंदकराअप्पिए पिएजुअइजणो ॥

सेओळअसव्वंगी णामग्गहणेण तस्ससुहअस्स ।

दूइं अण्णाहेंतीतस्सेअधरंगणं पत्ता ॥

- स्वैर्दार्द्रां हतसर्वांगी गोत्रप्रहणेन तस्यसुमगस्य । दूर्नी अपहन्ती तस्यैवगृहांगणं प्राप्ता ॥

सुहउज्जअंजणंदुळहंपिविदूराओअह्मआणेत ।

उअआरिअजरअजीअंपिणेतणकआवराहोसि ॥

सुखपृच्छकंजनंदुर्लभमपिदूरादसाकमानयन् । उपकारकजवरजीयमपिनयसकृतापराधोसि ॥

प्रातस्त्र्याभ्युत्थानादिप्रतिपत्तिरागतोपचारः, यथा—

जणिअहरिसाणतक्खहिअआपडिअंपि पिअअमन्मुद्दाणं ।

अंगेहि कामिणीणं संभावेउंमआणसेणचलअं ॥

कामिणिजणरस सहसापिअदंसणवित्थणंतहरिसविमुहिसा ।
 दिवसगुणिआवि हिअएणहोतिपडिवत्तिभरसहाउळ्ळावा ॥
 तामरसकोमळाओपिअकंठालिंगणेसमुक्खिताओ ।
 परिअंमावेल्मओ जुअईणघरेइवम्महोवाहाओ ॥
 मरिमन्थराभिरलधूरुभरादथिवेरमपत्युरुपचारविधौ ।
 स्खलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः प्रणयातिभूमिमगमन्गतिभिः ॥

भागतानामनुरागवृद्धये प्रसाधनसंवाहनादिविधिः परिचरमम् । यथा—

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।
 नन्दने चिरमयुग्मलोचनस्सस्पृहं मुरवधूभिरीडितः ॥
 आविवाहसमयाद्गृहेषु शैशवे तदनुयौषनेपुनः ।
 स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यया रामबाहुरुपधानमेपते ॥
 लोलांशुकस्य पवनाकुलितांशुकान्तं त्वदृष्टिहारिममलोचनषान्धवस्य ।
 अध्यासितुं तव चिरं जघनस्थलस्य पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥
 किंशीतलैः क्लृप्तविनोदिभिरार्द्रवातान् सञ्चारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।
 अङ्गेनिधायकरभोरुयथासुखं संवाहयामिचरणवुत्तपद्मताम्रौ ॥

रिरंक्षातिघटात्सख्यादीनामनवेक्षणादिमिदत्यापने विसर्जनम्, यथा—

भर्तृपूपसखि निक्षिपतीना मात्मनःस्फुटमदोद्यमितानाम् ।
 व्रीडया विफलयान्नितानां न स्थितं न विगतं हृदयेभ्यः ॥
 मिथ्यामीलदरालपक्षमणि वलत्यन्तःकुरंगीदृशो दीर्घापाङ्गसरित्तरङ्ग-
 सरलेतल्पोन्मुखे चञ्चुपि । पत्युःकेलिमतः कथा विरमयन्नन्योन्य-
 कण्डूयनैः कोमां व्याहरतीत्युदीर्य निरगात्सव्याजमालीजनः ॥
 मधुमदपरिपाटलप्रकोपद्विगुणतरारुणितेक्षणं मृगाक्ष्या ।
 रतिरसमनयाघनापराधं प्रियमित्र सेर्ष्यदृशा व्यलोकिदीपः ॥

अथ रतिरभसादलीकनिद्रामधुरविघूर्णितलोचनोत्पलाभिः ।
शयनतलमधिश्रयद्वधूमिः सहमदमन्मथमन्थरा युवानः ॥

कूर्पांसकविभूषणादित्यागः कञ्चुकाविमोक्षः, यथा—

सव्रंगत्ता कञ्चुअम्मिमणिवलअणिबडेपडिब . .

गेरइलालसलीलाविसूरिअंसहठमिहुणस्म ॥

स्त्रिप्पइहारो धणमंडलाओतरुणीहिरभणपरिरंभे ।

अरिघअगुणाविगुणिणोळहंतिलहुअत्तणंकाळे ॥

क्षीप्यतेहारः स्तनमण्डालात्तरुणीभीररमणपरिरंभे ।

अर्धितगुणावतिगुणीनोळमन्थे लघुत्वं काले ॥

वीसंतरसविळासिणि हिअअं कुमुमाउहरसरसणाए ।

पुण्णाइमंगळंपिव गिज्जउमुच्छंतवंधाए ॥

उत्तारिअणेउरहारतिलआताडंकवळअरसणंमि ।

अविहअपसरोमअणो धावइ अंगम्मि तरुणीणं ॥

..... पक्रमो रतारम्भः, यथा—

तत्क्षणंविपरिवर्तितहियोः नेर्प्यतोः शयनमिद्धरागयोः ।

सा वभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदनस्य च ॥

घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं स्वेदविन्दुमदकारणस्मितम् ।

आननेन न तुतावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पवौ ॥

नाभिदेशनिहितः मकम्पया शङ्करस्य रुरुधे तयाकरः ।

तदुकूलमथचाभयस्त्वयं दूरमुच्छ्वसितनीविचन्धनम् ॥

घोळइतर्हितर्हिचिअणतरणतरुणीएळंधिउंमःझं ।

णाभिमहावत्तममाडीओव्वहत्योपिअअमरस ॥

मालिङ्गनादिप्रयोगो रतम्, यथा—

उत्तरीयविनयात्त्रपमाणा रुन्धतीकिल तदीक्षणमार्गम् ।
 आवरिष्ट विकटेनविबोदुर्वक्षसैव कुचमण्डलमन्या ॥
 लोलदृष्टिधदनं दयितायाश्चुम्बति प्रियतमे रभसेन ।
 व्रीडया सह विनीवि नितम्बादंशुकं शिथिलतामुपपेदे ॥
 सीत्कृतानि मणितं करुणोक्तिं स्निग्धमुक्तमलमर्धवचांसि ।
 हासभूषणरवाश्च रमण्यः कामसूत्रपदतामुपजग्मुः ॥
 नान्दीपदानिरतिनाटकविघ्नशान्तावाञ्जाक्षराणि परमाण्यथवा स्मरस्य ।
 दष्टेऽधरे प्रणयिना विधुताग्रपाणेऽसीत्कारशुष्कहृदितानि जयन्ति नार्याः ॥

स्मरप्रयोगविरामो रतावसानं यथा—

प्राप्यमन्मथमदादतिभूर्मि दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।
 शश्रमुः श्रमजलार्द्रललाठश्लिष्टकेशमसितायतकेदयः ॥
 विश्रमार्थमुपगृह्णमजस्रं यत्प्रिये प्रथमरत्यवसाने ।
 योषितामुदितमन्मथमादौ तद्धृत्तीयसुरतस्य वभूव ॥
 प्रेक्षणीयकमिवेक्षणमासां ह्रीतभङ्गुरविलोचनपाताः ।
 श्लिष्टचन्दनविशेषकभक्तिभ्रष्टभूपणकदर्थितमाल्यः ॥
 सापराधइव मण्डनम . . . . त्मनैव सुदृशामुपभोगः ॥

रतावसाने सुखस्वापो निद्रानुभवः, यथा—

आश्लेषिणः पृथुतरक्लमशीतपीतमायामिनीर्धनमुदो रजनीर्युवानः ।
 ऊर्वोर्मुहुर्वलयवन्धनसन्धिलोलपादान्तसंवलिततूलपटाः स्वपन्ति ॥
 लघुनि तृणकृटीरे क्षेत्रकोणे यवानां नवकमलपलालस्रस्तरे सोपधाने ।
 परिहरति सुषुप्तं हालिकद्वन्द्वमारात्कुचकलशमहोष्मावद्धरेखस्तुपारः ॥

व्रीहिःस्तम्बकरी प्रभूतपयसःप्रत्यागताधेनवः

प्रत्युज्जीवनमीक्षणाभ्यसमिति ध्यायन्तयेनान्यधीः ।

सान्द्रोशीरकुटुंबिनीस्तनभरव्यालुसघर्मक्लमो

देवेनीरमुदारमुञ्जतिखुलं शेते निशिग्रामणीः ॥

चिरतररतिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां

चरममपिशयित्वा पूर्वमेवप्रबुद्धाः ।

अपरिचलितगात्राःकुर्वते नप्रियाणा

मशियिलभुजचक्रश्लेषभेदंतरुण्यः ॥

क्रियात्मनोऽपीकालस्य भेदाद्विस्त्रम्भणादयः ।

विस्त्रम्भणादिसम्भोगभेदावच्छेदहेतवः ॥

चतुष्पष्टिरतोत्रैवकेचिद्विस्त्रम्भणादयः ।

मानाद्यनन्तरेपि स्युः केचिच्चन्द्रोदयादयः ॥

सम्भोग उक्तः प्रथमानुरागादनन्तररसोयमनेकभेदः ।

मानात्प्रवासात्करुणाच्चसम्प्रत्यनन्तराः किञ्चिदुदाह्रियन्ते ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीभोजदेव विरचिते -

शृङ्गारप्रकाशे प्रथमानुरागप्रकाशो नाम

चतुर्विंशः प्रकाशः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते

शृङ्गारप्रकाशे

॥ पञ्चविंशः प्रकाशः ॥

अथ मानान्तरः—तत्र रतिप्रकर्षनिमित्तमिलापणीयालिङ्गनाथनवासिद्धैतवः मानागम
प्ररोदनादयः सम्भोगशब्दाख्याः भवन्ति । कः पुनरत्रसमाप्तः, पद्यौ तत्पुरुषपक्ष ।
कावृत्तिः, प्रथमानुरागादनन्तरवानुत्सृष्ट्वाथैद्युत्कं । तत्र विभ्रम्भणादिमेदाः प्रथमानुरागस्य
विद्यमानत्वात् । इदमुपमाननिवृत्तौ मानावगमादयःजायन्ते । अन्वयाद्विशेषणं भविष्यति ।
तद्यथा—घृतघटः, तैलघटः इति । निषिकेपि घृतेतैलेषा . . . विशेषणं भविष्यति, अथ
घृतघटः, अयं तैलघटः इति । भवतिहि तत्र याच याचतीवा अर्थमात्रा इहाप . . . स्तुत्यमेव,
सकृपायैरेववाचयैर्नायक . . . स्तुदन्ति । शयनीयंगच्छेति । किञ्च—

उत्तमस्य सकचग्रहमार्यं चुंबतिप्रियतमे हठवृत्त्या ।
हुंहुमुञ्चमममामितिमन्दंजल्पितंजयतिमानवतीनाम् ॥

इति मानान्वयः दृश्यते । ननु च अन्वयप्रहणेनान्वयव्यतिरेकयोः स्मारितोऽस्ति । ततश्च
निश्चिन्नेभिर्मानापगमादिभिर्मानशब्दाथैरेवमथितव्यं । तथाहि—प्रथमानुरागानन्तर इत्युक्ते
कश्चित् शब्ददृश्यते । प्रथमानुरागेत्यनन्तरेतिच प्रतीयमानविभागः । अर्थोऽपिकश्चिद्भ्रम्यते ।
विभ्रम्भणादिभिरवधिभ्रमं च । मानानन्तर इत्युक्ते कश्चिच्छब्दमागोहीयते कश्चिदुपजायते कश्चि-
दन्वयी प्रथमानुरागो हीयते मानेत्युपजायते अनन्तरेत्यन्वयी । तेन मन्यामहे पच्छब्दयोगो हीयते
तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते षडुपजायते तस्यासावर्थोऽर्थं षडुपजायते योऽन्वयी तस्यासावर्थो
योऽर्थोऽन्वयी । नैवं, यतोऽनन्वयासिद्धाम्पामेवाव्यव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थयोः सम्यग्धावधारण-
मनन्वयासिद्धौ चेमौ । तथाहि । यत्र शृङ्गितं हीयते हेपितमुपजायते रेणुचक्रमन्वयि तत्र
हस्तिनोहीयन्ते पिपीलिकान्वयिन्यो न चैतावता रेणुचक्रस्य पिपीलिकान्वयिन्यो भवन्ति, यत्र वा क्षीरं
हीयते दध्युपजायते पात्रमन्वयि तत्र माधुर्यं हीयतेऽम्बतोपजायते तृप्तिरन्वयिनी । न चैतावता—

पात्रस्य वृत्तिः कार्पा भवति । अथभृतांहिसामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रविभज्यते । यथा लोकेऽप्यधिः . . . पि चक्षुष्मानालोकयति सत्यपि धोत्रे उपदृष्टचक्षुर्नालोकयति रूपमित्यन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां चक्षुःधोत्रसन्निधाने रूपालोकनं चक्षुष एव व्यपस्याप्यते न धोत्रस्य । यस्य च
केवलस्य योऽर्थोऽप्यभूतः पदान्तरसन्निधानेपि सप्य । नद्विरसनमसन्निधौ दर्शनस्य मधुरादि-
व्यञ्जक दर्शनसन्निधौ नीलादिव्यक्तिसामर्थ्यं प्रतिलभते । प्रथमानुरागशब्दस्य च केवलस्योत्कण्ठादिपु
मानशब्दस्योर्थायितादिपु अनन्तरशब्दस्य पुनरवधिमत्स्वेष सामर्थ्यमवभृतां तेषांतावानेघार्थो भवति ।
यः पुनः पद्योरितरेतरोपच्छेपात् पिच्छमण्णादिर्मानशैथिल्यादिर्वाभयधिमन्निशेषोऽस्यधिकः प्रतीयते
वाक्यार्थः सम्भवतीति ।

केपुनर्मानशैथिल्यादयः । मानशैथिल्यं, मानापगमलिङ्गानि, मानापह्वयः, मानापगमः, प्ररोदनं,
प्रियाभ्युपपत्तिः, मुधाप्रतिषेधः, परिसान्त्वनानि, चित्रचाट्टरूपः, स्मृतितगोपनानि, प्रणिपातः,
प्रियोत्थापनानि, अध्रुप्रमार्जनं, मानशेषः, अपराधस्मरणं, प्रेमवैमनस्यं, स्तनोत्कम्पः, निश्वसिताति,
स्वेदरोमाञ्चौ, कपोलेषु स्पन्दनानि, मुद्यप्रसादः, न्याजशपथाः, वक्त्रवीक्षितानि, उपालम्भः,
प्रत्युत्तराणि, भवहाभ्रंशः, प्रेमापिर्भावः, प्रेमालिङ्गनानि, प्रियोपरोधः, धृङ्गारगृष्टिः, दृढकचप्रदः,
प्रसृष्टाच्छेपः, पाणिताडनं, पादाभिघातं, दयितयातना, प्रत्यनुनयः, प्रेमवैकृतानि, लज्जागमः,
मानरामणीयकानि, विच्छ्रमसम्प्राया, मानासक्तिः, मानप्रतिपादनं, सखीपरिहासः, मानानुशयः,
माननिन्दा, मानानुचिन्तनं, मानपध्वंसः, मानपुनर्भाव इति ।

तेषु देशकालोत्कण्ठादिमिर्मानापचयो मानशैथिल्यम्, यथा—

दिठमण्णुदमिआर्विगहिओदइअम्मिपेच्चहइमाए ।

ओसरइवालुआमुट्टि ओव्वमाणो सुरसुस्तो ॥

दृढमण्युद्गमपिगृहीतोदयितेपश्यतानया । अपसरतिवालुकासुष्टिरियमानः सुरसुरायमाणः ॥

अव्वहलदइअगइआहरोज्ज झिज्जंतरोसपडिगअ ।

वाणोसरत्तमइरंअपलिहचसअंमुहं बाला ॥

गच्छतो मानस्य चिद्धानि मानापगमनलिङ्गानि, यथा—

णेउरकोडिवळ्ळमं चिहुरं दइअस्सपाअपडिअस्स ।

हिअअंमाणवउत्थं उम्मोअंतिप्पिअक्केहिइ ॥

आलोक्यप्रियतममंशुकेत्रिनीवौ यत्तस्थेनमितमुखेन्दुमानवत्या ।

तन्नून पदमवलोकयाभ्यभूव मानस्यद्भुतमपयानमास्थितस्य ॥

मानगोपनं मानापदयो यथा—

दत्तावाचः प्रकृतिमधुराः पूर्ववत्प्रीतिरम्या न्यस्ता दृष्टिर्वदनशशिनो
दर्शितश्च प्रसादः । मुग्धे मुग्धस्मितमविकृतं सर्वमेतद्दृथाते
नन्दाख्यानो रहसि विनयेनैव कोपानुबन्धः ॥
भ्रुकुठिरारचिता गतमग्रतो हतमथाननमुक्तमसाधुना ।
इयमतिप्रभुता क्रियते बलादकुपितेऽपि हि यत्कुपिते जनः ॥

मानव्यापसरणं मानापवमः, यथा—

दृष्टे लोचनवन्मना ऽमुकुलितं पार्श्वस्थिते चक्रवन्न्यग्भूतं बहिगसितं
पुलकवत्स्पर्शं समातन्वति । नीवीबन्धवदागतं शिथिलतां
सम्भाषमाणेऽपि मानेनापसृतं हियेव मुदराः पादस्पृशि प्रेयसि ॥
विहायैतन्मानव्यसनमनयोरुच्चकुचयोर्निधेयः प्रेयांस्ते यदि
वयमनुल्लङ्घ्यवचसः । सखीभ्यः स्निग्धाभ्यो गिरमिति
निशम्यैणनयना निवापाम्भो दत्तेनयनसलिलैर्मानमुहदे ॥

वापमोक्षः प्ररोदनं यथा—

सव्यलीकमवधीरितखिन्नं प्रस्थितं सपदिकोपपदेन ।
योषितः सुहृदिव स्म रुणद्धि प्राणनाथमभिवाप्वनिपातः ॥
नस्पृष्टोऽपि त्रिदशसरिता दूरमोर्ष्यानुबन्धां नाप्युत्सृष्टो
सुजगपतिना तर्जनाभिर्जयायाः । मानस्यान्ते नयनसलिलैः
क्षालितः शैलपुत्र्या पत्युर्मौलौ नतिजुपि जयत्यात्मनः पादपांसुः ॥

प्रियेण मानवैमनव्यादिपृच्छा प्रियाम्युपपत्तिः, यथा—

कीसमल्लिआवइस्संयभण्णणीसासवअणआहरराअं ।
वअणंवहसि किसोअरिकरसंकामिअकओलपत्तालेक्खं ॥
कीसअइमे सुबहुसो विसमप्पंततळिणंजणञ्जविकळसा ।
दीहावंगेसु तुमं परिगोळंतिणअणे सत्ताहुप्पीडा ॥

मुधाप्रतिपेद्यो यथा—

उल्लमय्य सकचग्रहमास्यं चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या ।
 हुंहुमुश्च मममेति च मन्दं जल्पितं जयति मानवतीनाम् ॥
 रुद्धं चापजलेन लोचनयुगं त्वद्दर्शनानिच्छया गात्रं त्वत्परिरम्भ-
 मन्तरयितुं रोमीद्गमेनावृत्तम् । वस्तुंत्वां परुषा गिरःस्फुरतिमे दन्तच्छदः
 किं मुधा मामाश्लिष्यसि निस्त्रपोऽसि शठ हे नैवप्रसन्नास्मिते ॥

सामवाक्यानि परिसारवचनानि, यथा—

आघातुं विनयं निरागसि जने कुप्यन्तुनामेश्वराः तेनस्वाशयशुद्धिरेव
 सुकरा प्रायः प्रभूणांपुरः । मिथ्यामानिनि मन्यसे यदि तदा नित्यं
 मनोवर्तिनी ध्याता तामरसाक्षि चित्रपटके कावा त्वदन्यामया ॥
 अवहारे उणचिरं भणसुतुमंचिअअमुक्करोसावि ।
 पुढकि चित्तेऊणइमं ओहज्जळमंमिमहपमाअवखळण ॥

नानाविधवर्णनावाक्यानि चाट्टकयः, यथा—

कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता निपीतो निश्वासैरयममृत-
 हृद्योऽधररसः । मुहुर्लभःकण्ठे तरलयति वाप्यः स्तनतठीं प्रियो
 मन्युर्जातस्तवनिरनुरोधे न तु वयम् ॥
 कृशप्राया रात्रिः कृशतनु शनैर्येन विनमन् प्रदीपोऽयं
 निद्रावशमुपगतो घूर्णत इव । प्रणामान्तोमान स्व्यजसिन
 तथापि क्रुधमहो कुचप्रत्यासक्त्या हृदयमपि ते चण्डिकठिनम् ॥

विप्रियेषु कारणात्तरोपन्यासः स्वलितगोपनानि, यथा—

जंपि अळिओपआरं वरस्मदक्खिणपाए खेप्पइहिअअं ।
 जइसोविसिणेहोच्चिअणणामसंभावकइअवाणवित्सेसो ॥
 अक्खंडिएविअणए अकअंमिविदिप्पिए अक्खेविमहं ।
 जाअंचिअणिरअणिज्जं तुहरोसंमिअणेणित्तिम्मिपअं ॥

पाद्पतनं प्रणिपातः, यथा—

तोइअमुरअरुकारणसउइअहिअआएसावसेअअहळहुओ ।
संभाविअच्छिअहिअओ हरिणापाअपडणम्मि तीएअमरिसो ॥
तीएहिअआणुचितिअमणोरहम्भहिअंरंसंगमसुहाए ।
हरिवहसिरवेतिरकरअइवडिक्कुम्भत्तमउडोगओच्चिअचळणे ॥

प्रियप्रणामधिगमनहेतवः प्रियोत्थापनानि, यथा—

तोसेरुभंतच्छिअहिअअधिअंजंतहसिसदेउच्चळिआ ।
पाअपडिआअहरिणोपडिआअट्टएवाहसळिळच्छेवा ॥
तीएअणुराअपसरिअसुहपडिवःझंतपहलपुलडम्भोओ ।
उण्णासिअसहरिसगारिसंदूरोणाभिअसवत्तिहिआए ॥

वाष्पापनयनमश्रुममार्जनं यथा—

अवसरसरोत्तुचिअणिं मिआइमाफुससुसेहपअच्छीइं ।
दंसणमेत्तुंमइए हंजेहिंसौळत्तुहणणाअं ॥
जहजहसेपरिउव्वइमतुम्भरिआइणी भुवणे दइओ ।
अच्छीइरुवरिरुयरिं तहतहभिण्णालंबगलंति ॥

उद्धृतमानलेशो मानशेषः, यथा—

आननैर्विचकसे हपिताभिः बल्लभानभितनूभिरभावि ।
आर्द्रतां हृदयमापचरोषो लोलतिस्स वदनेपु धधूनाम् ॥
माने म्हायति रक्ततां विरलयत्यच्छेकपोलस्थले याते वाष्पभरोप-
रोधसुभगे किञ्चिन्मुखे स्मेरताम् । पत्युः पादनतस्य कोमलकरेणा-
कर्षतः सरपृहं मानिन्या करुणस्पृहेऽप्यनुनये नाकुञ्चितो नार्पितः ॥

व्यलीकानुचिन्तनमराधसरणं, यथा—

तक्खणजणिअपहरिसं संभरिअवरोहसंगळत्ताणं सअंतीए ।
गरुअंणिसंमलगओ अत्तंपिअमरिसच्चिअहिअअं ॥

उग्गामिहिअअग्मद्वं खणसंभरिआधराहळब्भिमळइअं ।
अस्सळमहुमअसुहअं अवरिपुढजंपिअं विलासवलणं ॥

मानविमनस्कतामानयैमननस्थानि यथा—

दूसहकआधराहं अवराहेविगरुएवसाइअहिमुहं ।
अप्पच्छंतपअत्तं अंवपेम्मंवहोतिविजुउत्ति ॥
दूरगअम्मिणिअत्तलदूरणिवुत्तंपुणापअत्तइमं ।
मकहहोइपरिणामोमाणस्सलमोमहंतिविमुहिज्जंति ॥

कृचप्रकम्पनं स्तनाकम्पः, यथा—

कृशासि त्वं कस्मात्प्रकृतिरियमद्गस्य ननुमे किमङ्गैसूत्रत्वं
गुरुजनकृतोपावकतया । नमेदोषः कश्चिन्नहिनहि नहीत्येव-
मुदिता स्तनोत्कम्पं बाला प्रियहृदि निपत्य प्ररुदिता ॥
परावृत्त्या शेने कलयति च कम्पस्स्तनतटी न सन्धत्तेवाचः
स्फुरति च वरं वक्तुमधरः । विरुद्धान्यङ्गानि श्लथकरणमास्तेऽथ
च वपुः मकोरस्तन्वङ्ग्या मनसिजविलासो विजयते ॥

मानहानौ निश्वसितानि माननिश्वसितानि, यथा—

तोएविअलंनधीरं अब्भत्ततएखणपहोलिखाहं दूरोसरंतसरणंदूरपरयळ-
ग्गवेअणं णीसासिअं । माणं सिणीए अहिणवमइरामो . . पडिवद्ध-
वम्महरसरदइअजणदिण्णणअणं विअळ्ळिअधीरळहुअं चिरंणीससिअं ॥

मानापगमादपुरागदृशौ सार्विक्रायिर्मांघः स्वेदरोमाश्रो, यथा—

णवरिअकरावळंअण सुहपडिवज्जंतरसेअपुळउ . .
ताच्चिअअकिउवगरिअंपि पिअअमं अक्कीणो ॥
प्रन्विमुद्ग्रययित्तु हृदयेशे वामसः स्पृशति मानधनायाः ।
भ्रूयुगेन सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेव विभेदः ॥

तद्देव कपोलोष्ठस्फुरणानि कपोलोष्ठस्पर्दनानि, यथा—

बाहौहपुरिअंगडाहाराएभणिअंविळदस्सहसिरीए ।

अज्जवि किं दूसिज्जइ सवहावत्थंगएप्पेम्मे ॥

बापौघभृतगण्डावरया भणितंविळइसनशीळया । अथापि किलरुप्यतेऽपथावस्थांगतंमेम ॥

आअंबंतकओलं खळिअदस्सरजंपिरिपुरं तोट्टी ।

माळियमुत्तिसरोसं समोसरंतीपिआम्हरिओ ॥

माताभ्रान्तःकपोलां स्वस्मिताक्षरअल्पनशीलां स्फुरदोष्ठीं ।

मास्पृशेत्तिष्ठरोचं समपक्षरगतीं शिवांसरामः ॥

मुखस्य मानकालुष्यापगमो मुखप्रस्तादः, यथा—

आळोइअच्चिअपिए विओतीएमअणेणमोहणसुहओ ।

कुसुमधणुम्मिद्विषाणोळइअविब्भमगुणम्मिपहरीसौ ॥

थोवोसरंतरोसं थोअमुहघोअपरिवड्ढमाणवरिसं ।

होळअदूसपसाअंतुहपरसाअं विक्षमंतीएमुहं ॥

सप्रत्यायनानि व्याजशपथाः, यथा—

सव्याजैर्वचनैः प्रियेणवचसा चित्तानुवृत्त्याषिकं वैलक्ष्येण परेण

पादपतनैर्वाक्यैःसखीनांमुहुः । प्रत्यापत्तिमुपागता मयि तथा

देवीरुदत्या यथा प्रक्षाल्यैत्र तथैव वाष्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥

मुहुरविशदाः प्रेमप्रहा मुहुःमुहुरस्थिरा मुहुरसरला विस्त्रम्भार्द्रा-

मुहुःस्मृतमन्यवः । वितथशपयोपालम्भाङ्का मुहुःकृतसन्धयः

परिधवृधिरे निरपर्यन्ता मिथो मिथुनोक्तयः ॥

प्रेमाद्रंकोपावहालोका षष्ठीक्षितानि यथा—

दूराद्दुस्सुक्कमागतेविवलितं सम्भाषिणिरफारितं संश्लिष्यत्यरुणं

गृहीतवसनेकोपाश्चित्तभ्रूलतम् । मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे

वाष्पाम्भुपूर्णक्षणाच्चसुर्जातमहो प्रपञ्चमधुरं जातागसि प्रेयसि ॥

माने मानमुपेयुषि स्वभवनं द्वारावसक्ताङ्गया किञ्चित्कम्पित-
मन्धरोर्युगया व्रीडावनम्रभ्रुवा । वाष्पाम्भःकणपूरपूरितदृशा
गच्छत्पुरोरथ्यया मानिन्या कृतविप्रियः प्रियतमस्तिर्यक्छनैरीक्षितः ॥

ध्वलीकोददृष्टनमुपालम्भः, यथा—

साङ्गसुमेहिं गुरु . . महरि . . सुहृदंसणेणरसाओ ।
कहअणहिआअसदो लग्गउएआहिआइमिस्सतुहं ॥
सहिअंमाणक्खळ्ळणं णाओपडिक्खविहाअसव्वाणरसो ।
सहिओतुहत्तुहविओओमालज्जसुसुहअलज्जिअव्वंमिमए ॥

पचनस्य प्रतिपचनानि प्रत्युत्तराणि, यथा—

कान्ते नाथ विमुञ्चमानिनिरुपं रोषान्मया किंकृतं खेदोऽस्मासु नमेऽप-
राध्यतिमत्रान् सर्वेऽपराधामयि । तत्किरोदिषिगद्गदेनवचसा
कस्याप्रतोरुद्यते नन्वेतन्मम कातवास्मि दयिता नास्मीत्यतोरुद्यते ॥
किंगौरिमांप्रतिरुषा ननुगौरहंकिं कुप्यामिकांप्रति मयेत्यनुमानतोऽहम् ।
जानाम्यतस्त्वमनुमानतएवसत्यमित्थं गिरो गिरिभुवः कुटिलाजयन्ति ॥

मानद्यदयोस्वरणमवज्ञाक्षंशः, यथा—

हरिसविअसंतवअणं कवोळअळसंगळंतपुळउब्भेअं ।
अवसाहिअंपि जअं पसाहिअव्भहिअमणहरंतीएमुहम् ॥
णिम्मरिअसंधिअम्मा तावअदूरपडिक्खवम्महपसरा ।
गरुअंसुरउच्छाअं दाऊणसहिक्खज्जामिणीतीएगआ ॥

. . . तावच्छदूरप्रतिबद्धमन्मघप्रसरा । गुरुकंसुरतोत्साहंदत्यासखीवयामिनी तस्यागता ॥

गाढानुरागप्रकाशः प्रेमाविर्भावः, यथा—

सोत्कण्ठं सरसागति प्रियतमे पादानतिं धाञ्छति स्मृत्वा मन्युषिनिर्ग-
ताश्रुचरणे क्लिष्टे तदभ्युद्गमात् । तंचाधूनति मर्मणा विदधतं दृष्ट्वा
पुनः कान्तया प्रेमच्छेदमिया कृतः प्रणतये पादारपणानुग्रहः ॥

अपयाति सरोषया निरस्ते कृतकं कामिनि चुक्षुभे मृगाक्ष्या ।
कलयन्नपि सव्यथो ऽपतस्ये शकुनेनस्त्रलितःकिलेतरोऽपि ॥

प्रिषान्नुगमनचिह्नाति प्रेमल्लिङ्गानि, यथा—

अवलंबिअमाणपरंमुहीएपत्तरसमाणिणीपिअरस ।

वद्धिअलउग्गमोए केहलसमुहद्विअं हिअअं ॥

विविधविलसद्धावाकूता तनुस्सरघूर्णिता निविडपुलका गाढाश्लेषं
बलादभिवाञ्छति । नयनविषयं याते तस्मिन् विचारविधिक्रियां
त्यजति हृदयं कोपस्तस्मिन् जने सखि कीदृशः ॥

प्राणेश्चरणानतो दयितया नोपेक्षितो नेक्षति . . . . .

. . . . .

एविअलंतवीरं अब्मुद्धतीए षणपहोलिरघाह ।

दूरोसरंतसरणंदूरअरवलग्गवेअणं णीससिअं ॥

एतेरतिप्रकर्षः धृशगारवृद्धिः, यथा—

. . . चतिअप्पणच्चिअकआवराहाहिंकामिणिहिं ।

पिअअमाकिलअसिक्खावेतो अवरिग्गइओरिअंरोइमहुमओ ॥

आयातः कृतविप्रियः प्रियसखीदत्तोपजापश्चिरात्कृत्वाचाटुससाध्वसं
निपतितः प्राप्तान्तरःपादयोः । नश्छिष्टःसरुपा नचापिविरह-
क्लिष्टात्मनाभर्त्सितो मानिन्द्या नयनाम्भसेव पतता किंनामनोक्तःप्रियः ॥

षलात्केष्टमहणं हठकचप्रहं, यथा—

उग्गाहिअंगमणिअं हिअएच्चिरचिंतिअं राअपरिणामं ।

माणंसिणीएविअअंमुरहसकरग्गाहिअंमिमाणग्गहणे ॥

सकअग्गहवलिउत्ताणिआणणापिवइपिअमुहविइण्णं ।

थोअं थोअं रोसोसहंवमाणं सिणीमइरं ॥

बलादालिङ्गनं प्रसङ्गाश्लेषः, यथा—

लभपुसिआधरभोरहासलीगणविद्विष्णवम्हपसरो ।
 होइरमिअव्वजोग्गो दइअव्वफामोडिअंठठ जुअइजणो ॥
 अग्घइवळंतधीरं दइअहठालिङ्गआणणअळीउंघरिअं ।
 विसमपरिअण्णिअमुहंसमुहवळंतहिअअंघिकासवइणं ॥

दृष्टेनाभिघातः पाणितादनम्, यथा—

मुधेववेविरंगुळिणहमुहविप्पंतसेअसत्तिळेण ।
 हत्पळ्ळण्णमाणिणिमावहणपिअंतुळिज्जिहिसि ॥
 एक्कअहरुव्वाअंहरथं मुहमारुणवीअतो ।
 सोबिअसंतीएमएगहिओपिण्णकंठम्मि ॥

धरणादतिः पादाभिघातः, यथा—

चलणाहअरसपइणो पुळइअमसच्छक्वंपुळोअंती ।
 सुअइसळज्जळवाहच्छळेणमाणंसिणीमाणं ॥
 मनमिजसरसीविकासिपद्मः प्रियतममौलिविलोलनैकदक्षः ।
 प्रणयजकलहेषु वामपादो जयति रणन्मणिनूपुरः प्रियायाः ॥

प्रियकदर्शनं दयितयातना, यथा—

अङ्गुलीक्सलयाग्रतर्जनं भ्रूविभङ्गुकुटिलंचवीक्षितम् ।
 मेखलाभिरसकृच्चवन्धन वञ्चयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥
 कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेनबध्नादृढं नीत्वावासनिकेतनं
 दयितया सायं सखीनां पुरः । भूयोनैवमिति स्खलत्कलगिरा संसूच्य
 दुश्चेष्टित घन्यो हन्यतएवनिन्हुतिपरः प्रेयान्नुदत्या हसन् ॥

मञ्जनयापपीरितकान्तोपच्छन्दन प्रत्यायनम्, यथा—

प्रेयान् सोऽयमपाकृतरसशपथ पादानतः कान्तया द्वित्राप्येव पदानि
 वासभवनाद्यावन्नयात्युन्मनाः । तावत्पाणिसरोजसम्पुटलसन्नीवी-
 निवद्धधृतो धावित्यैवकृतप्रणामकमहो प्रेम्णोविचित्रागतिः ॥

कोपवत्यनुनयाद्गृहीत्या प्रागयोमधुमदाहितमोहा ।
कोपितं विरहस्त्रेदितचेतो कान्तमेव कलयत्यनुनिन्ये ॥

जेहवामता प्रेमबैहृतानि यथा—

अच्चक्षुरूपं खणवसज्जणअळिअवअणणिव्वंधो ।
उम्मच्छअसंताओ पुत्तअपअईसिणेहरस ॥

माकसिकरोषणं क्षणप्रसादन मञ्जीकपघननिर्बन्धः । उम्भस्सरसंतापः पुत्रकपदवीक्षेदस्य ॥

कथमपि सखि क्रीडायोगाद्ब्रजेति मयोदितः कठिनहृदयः शय्यां
त्यक्तथाबलाद्गत एव सः । इति स्मरभसग्रस्तप्रेमिणि व्यपेतदये
सृष्ट्वां पुनरपि हतव्रीडं चेतः करोति करोमि किम् ॥

मानापगमाद्द्वीडायोगोलज्जापगमा, यथा—

धोआरूढमहुमथा खणपह्मट्टावराहदिण्णुळ्ळावा ।
हसिऊणसण्णविज्जइ चिण्णसंभरिअलज्जिआकाविपिआ ॥
करजदशनचिहं नैशमङ्गेऽन्यनारीजनितमिति सरोपादीर्ष्याशङ्कमानाम् ॥
स्मरसि न खलु दत्तं मत्तयैतत्त्रयैवैत्यनुनयति नवोढां लज्जमानां विलासी ॥

मानयति शोभमानरमणीयकानि यथा—

भवतु रुपिकठोरा किन्तु रम्या मृगाक्षी निरुधिमधुराणां
स्वादयोऽमी विकाराः । श्रयति कठिनभागशुक्तिपात्रेष्व
पोयाः कइन्न नवहुमानस्तासु मुक्ताः फलान्ताः ॥
सोद्योगस्य स्खलितवचसो यत्नसंस्तम्भिताश्रोः सावेगस्य श्रमजलभृतो
निर्णिमित्तस्मितस्य । भूयोभूयः कृतकघटितभ्रूलताभङ्गकेतोः
मानस्यास्या रहसि कथितापन्हृतस्यास्ति नार्धः ॥

सखीरहोवृत्तान्तवर्णनं पिद्यम्भमाया, यथा—

सख्यास्तानि वचांसि यानि बहुशोषीतानि युष्मन्मुखाद्वक्ष्येऽहं
बहुशिक्षिता क्षणमिति ध्यात्वास्मि मानंगता । धूर्तेनेत्यधमण्डलीकृतकुचं
गाढं समालिङ्ग्यमां पीतान्यन्यसहाधरेणहसताचक्षुःस्थितान्येवमे ॥

कोपानिर्वहणाच्चयैकशयनेपर्यस्यमौनव्रतैर्नस्यातुं क्षमया
बलाद्विबलनप्रत्युत्सुके चेतसि । मिथ्यामीलितलोचनं सरभस-
व्यावृत्तमुक्ता . . द्रावल्याकिलप्रियतमोरात्रौमयालिङ्गितः ॥

मानधारणसामर्थ्यं मानशक्तिः, यथा—

केळीएविरउसे उण्णतीरएतम्मिच्चुक्कतिणअम्मि ।
माएजाइअवहिं पहिमेहि अवसेहि अंगेहिं ॥
अच्छीइंतायइस्संदोहिबिहत्थेहितम्मिदिट्ठम्मि ।
अंगकलंबकुसुमंवपुलइअं कहणुदीक्खिरसं ॥

मानापगमेऽपि मानलिङ्गाभिरुत्करणं मानप्रतिपादनम्, यथा—

स्फुटोवाक्यो रोषःस्फुरति परितोषोनयनयो विमुग्धेभ्रूलेखे
विकसतिकपोलस्थलमिदम् । मुखंतिर्यक्प्रीतिं गमयति च
रोमाञ्चनिचयः प्रियेदुस्सम्पादा कृतकरु . . . ॥
सा यावन्ति पदान्वलीकपिशुनैरालीजनैः पाठिता तावत्येव हृतागसो
द्रुततरं संलप्य पत्युःपुरः । प्रारब्धापरितो यथा मनसिजस्येच्छा
तथावर्तितुं प्रेम्णाभौग्यविभूषणस्य सहजः कोऽप्येकान्तःक्रमः ॥

मानहानौ वपस्थानमंसरतीपरिहासो यथा—

. . . चेतसि वर्तते स्तनचक्रम् . . . .
विशालाक्ष . . - ते सखिपदाङ्कितम् ॥

इदमम्लानमालायालयं स्तनतटे तत्र । छाद्यतामुचरीयेणनवंनखपदंसखी ॥

मानपश्चात्तापोमानानुशयः, यथा—

अगहिअइआणुणओ पच्छाणुणेइअणुसअवीसंवइओ ।
कइअवणरूवि - - मअणळहुइओ जुअइजणो ॥
पाअपडिओणगणिओ विअंमणंतोविअप्पिअंमणिओ ।
गच्छंतोणगिरुद्धो भणकरसकएकओमाणो ॥

पाइपतितो नगणितः त्रिपं भणन्नप्यमिपं भणितः । गच्छन्नपि नरुद्धो भणकस्यच्छते कृतोमानः ॥

मानञ्जुगुप्ता माननिन्दा, यथा—

उक्षेपोहृदये स्खलन्तिवचना न्यावेगलोलंमनो गात्रंसीदति
चक्षुरश्रुक - - - ति । यस्यैषा सखिपूर्वरङ्गरचनां मानः स
मुक्तो मया वन्द्यास्ता अपि योषितः क्षितितले यासामसौ सम्मतः ॥

णइपूरसच्चहेजोव्रणम्मिदिभसेसुणि अइपहिएसु ।

अणिअत्तासुहराईसुपुत्तिकि षड्ढमाणेण ॥

नरीपूरसदशेयौवने मतिप्रोपिठेषु दिघसेपु । अनिवृत्तासुचरात्रिपु पुत्रिकिदग्गमानेन ॥

मानस्याञ्जुस्मरणं मानानुचिन्तनं, यथा—

चळणोवात्तणिसण्णरसतरसम्हरिमोअणालव्रंतरस ।

पाअंगुट्ठावेद्धिअकेसदिढाअड्ढणसुहेळ्ळि ॥

चरणावकाशनिपण्णस्य तस्यस्सामोनाळपतः । पादाङ्गुष्ठाधेष्टित केश दढाकर्षणसुप्रं ॥

म्हरिमोसेसअणपरम्मुहीए विअळंतं माणपसाराए ।

कुलअवसुंगुव्वत्तंथणहरुपेळ्ळणसुहेळ्ळि ॥

मानभङ्गो मानप्रध्वंसः, यथा—

एकस्मिञ्छयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरंताम्यतोरन्योन्यंहृदयेप्सि-
तेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् । पश्चादाकुलयोरपाङ्गवलनान्मिश्री-
भवच्चक्षुषोर्भगोमानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहैः ॥

अण्णोण्णच्छळपेसिअ तुलं - - - प सराई ।

दौवित्रणे तहकअभंडणाइस्समअंपहसिआ ॥

प्रध्वस्तमानस्य पुनरनुद्गमो मानापुनर्भावः, यथा—

माननिरोधाधार रघं गच्छ शिवास्ते भवन्तुपन्थानः ।

अमुना च्छाञ्जलिना हृदयमशेषं निपीतंमे ॥

चूपचडेविणुक्कोळइइंएउंपिउग्गुट्टु - - -

- - - इतरुणीअणे जंजंमे विपम्मुत्ता ॥

मानानन्तर इत्येव सम्भोगस्य च वर्णितः ।

प्रवासानन्तरस्याथ स्वरूपमुपवर्ण्यते ॥

तत्र रतिप्रकर्षनिमित्तामिच्छामिच्छपणीयादिस्त्रिनापचासिद्धेतवः प्रियागमनवार्ताप्रियसखीबाधयादयः सम्भोगशब्दवाच्या भवन्ति । काः पुनरत्र समासाः, षष्ठीतरपुरुषपव । कावृत्तिः, नताषट्त्रस्यष्ट-
त्वार्या, तर्हि भवतु युक्तं पुनर्यदुत्स्यष्टस्वार्थानामवृत्तिः स्यात् । पादं युक्तम् । एवं हि हृदयते
लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वकर्मोत्सृजति, तद्यथा—तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमान-
स्तस्कर्मोत्सृजति ।

नग्धेयं सति राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्य ध्यानयनं प्राप्नोति । नैव दोषः । उत्सृ-
ज्यप्रत्यसौ स्वार्थं नात्यन्तापोःसृजति । यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तमेवोत्सृजति । तद्यथा—तक्षा
राजकर्मणि प्रवर्तमानस्तस्कर्मोत्सृजति, नदीपितृहस्तितकण्टकयितानि, न चायमर्थः परमार्थविरोधी
विशेषणं नाम तस्याप्तोत्सृजति, अस्तु वा स्वार्थस्यात्यन्तमुत्सर्गः समर्थाधिदारौ वृत्तौ क्लिपते तत्र
राष्ट्र इत्युक्ते सर्वसंभ्रमं पुरुषइत्युक्ते रूपेणामोप्रसक्तः । इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते
राजा पुरुषनिवर्तयत्यन्वेभ्यःस्वामिभ्यः पुरुषोऽपिराजानमन्वेभ्यःस्वैभ्यः । एवमेतत्प्रिच्छुमयतो
व्यपच्छिन्ने पदिराजापौनिवर्तते कामनिवर्ततां नजातुच्छिद् पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति,
प्रापश्चुत्तरशुक्तार्थस्य निवृत्तो वृत्तिरेव न स्यात्, वृत्तिनिमित्ता च निवृत्तिस्तस्माद्दोष इति ।
किंपुनरिदं सामर्थ्यं नाम । मेदः संसर्गं व्रमयं वा । तत्र राष्ट्रः पुरुष इत्यत्र यदा तावदेतदय-
धृतं परायणवृत्तिरियं पुरुषो नत्वात्तदा स्तदास्वामिसंसर्गस्यापगतत्वात् स्वामिशिशेषज्ञानायोपादीय-
मानो राजशब्दः स्वाभ्यन्तरेभ्यः पुरुषं व्यापतेवति, एतेषां स्वाभ्यन्तरव्यपच्छेदो मेदइत्युच्यते । यदा
पुनरनगतपरायणभावत्वपुरुषस्य त्वामिसम्बन्धघोतनाय राजशब्दः प्रयुज्येततदा विशेपसंसर्गस्य
शब्दोपादान्तरावदनवकाशो विशेषाभ्तर समात् इत्यशब्दास्वाभ्यन्तरनिवृत्तिरर्थादवसीयते, यदा-
त्यन्तरानिवृत्तिः स्वार्थासंसर्गं चाभिसम्भवाय उपसर्जनपदप्रयुज्य . . . शब्दार्थसामर्थ्ययोः
प्रतिपत्तिनिवन्धनयोरमेदापेक्षायां मेदसंसर्गसमुदायः सामर्थ्यं भवति । तत्रेह मेद एवसामर्थ्यं
यतोऽनन्तर इत्युक्ते अपधृतमिदं स्वस्याप्यपदेरनन्तरंस्वत्वत्र इति समस्तोधिपिप्रसक्तः प्रवासस्ये-
त्युक्तेमर्थः सम्बन्धप्रयुक्त इहेदानीं प्रवासानन्तर इत्युक्ते प्रवासाऽनन्तरं निवर्तयत्यन्वेभ्योऽप्यवधिभ्यः
अनन्तर प्रवासयन्निवर्तयत्यन्वेभ्यः सम्बन्धिभ्यः, तत्र योऽसौ मेदः तत्रसामर्थ्यं तद्विद्युत्ता च वृत्तिः
मेदनिमित्तायांचवृत्तौसत्तां प्रत्यभिमुखस्य मेदमुपजन . . . पसर्जनम्यापौ निवर्तते, यस्यापि
प्रधानस्यान्तरावधिमतो निवर्तते सोऽपि मयधिमवच्छिन्नश्चि । एवमुपयतोऽप्यवच्छेदेन निर्घातेऽ-
नन्तरविशेषे समुदायायं धान्यस्मिन् प्रादुर्भूते यदि प्रवासापौनिवर्तते कामं निवर्ततां नजातु . . .

धन्मात्रस्य नमप्रत्ययो मविष्यति । के पुनः प्रियागमनवार्तादयः । प्रियागमनवार्ता,

प्रियसखीवाक्यानि . . वृक्षयः, प्रीत्यादयः, सम्भ्रमः, जग्गुत्थानं, प्रियाम्यागमः, सान्दर्शनं,
प्रियाभ्युपपत्तिः, परिजनप्रमोदः, मङ्गलसंविधानं, मनःप्रदपं, वरसवः, भवनप्रतिसंस्कारः, कार्श्या-
द्युपलम्भः, प्रहर्षोपशयः, प्रेमपुष्टिः, प्रसाधनप्रदणं, वृत्तानुस्मरणं, भवस्थानिवेदनं, दुःखादिपरिग्रहाः,
देशसम्पदुपवर्णनं, भृङ्गारवृष्टिरिति ।

तेषु प्रियागमोद्देशणं प्रियागमनवार्ता, यथा—

अह्नागओत्तिणवरिअअच्चासण्णोविसच्चभामापहरी ।
परिअणमुहच्चिअमुओवाहजळंतरिअलोअणाएणइट्ठी ॥
कुडडम्मिओहिवासररेहासंगणणमेत्तयावारो ।
त्रिमणमुहीएणिअच्छसुकोअणुवद्विअरसमुक्खिअई ॥

इष्टवयस्यानां मिथोव्यवहारः प्रियसखीवाक्यानि, यथा—

अच्चासमुद्धोसिअदइआगमणेणवहुउइमीए ।
पहरिसणिरुद्धकंठथणित्थमूढोवउकंठो ॥
सहसामासहिप्पउपिआगमोतीएविरहकिसिआए ।
अच्चंतपहरिसेणवि जामभासामअच्चैअ ।

प्रियागमपारितोषिकमङ्गलानि दिष्ट्यावृक्षयः, यथा—

घरकज्जेणविजोचळइजत्थधावइत्तहित्हिचेअ ।
वहुभाएओहिविअहेवडाअसंकिअंहिअअं ॥
अज्जसठमं सहिदाहिणेअरंपिअअमागमणदूअं ।
अवणिअखेअंअवडाविआसिपप्फुदएअच्छी ॥

पूर्णपात्रादिहरणं प्रीत्यादयो यथा—

कइआतम्मिअइतेसहसच्चिअपुळ्ळवळ्ळहारिकसं ।
घासअमिळ्ळिआओअणहोरणिअन्नकंहिति ॥
कोमं अच्चावेहिइ जसतुमं हरिसअसिअकओला ।
तरस तुमं किंदाहिसिमणिऊणपिणअवहूडा ॥

सादरातिशय सम्भ्रमो यथा—

आनन्दोद्गमवाप्पपूरपिहितं चक्षुः क्षमं नेक्षितुं बाहूसीदतिकम्पपृष
विधुरौ शक्तौ नकण्ठग्रहे । वाणीसाध्यसगद्गदाक्षरपदा संक्षोभलोलं
मनो यत्सत्यं प्रियसङ्गमोऽपि मुचिरादादौ वियोगायते ॥
सहसा पत्तन्मि पिए समुद्विआणंदवाह पिहिअच्छी ।
अञ्ज्ञासरञ्जवहुलावअंपि दाउण्णचोरेइ ॥

प्रत्युद्गमोऽभ्युत्थानम्, यथा—

प्रत्युद्गम्य तनूरुहोद्गतिषशात्स्वेदरखलक्नेष्टया दत्त्वा स्वेदलघैः
स्वहस्तपतितैः प्रक्षालन पादयोः । किञ्चित्स्मेरमुखप्रकीर्णदशन-
स्वच्छांशुपुष्पोज्ज्वलै रानन्दाश्रुभिरर्धितोदयितया पान्थश्चिरादागतः ॥
वाहजलोच्छ्रिअलोअणवणउप्पुमिअणविदहिअअं ।
उच्छंअभरपेकखविदण्णुपहुत्तउलरिगकंटेपर ॥

कमितुरागमनं प्रियाभ्यागमः, यथा—

उअजावमाकिळ्ळम्मइअप्पक्खअविरहवित्थरंतानुसआ ।
तापत्ते जहळ्ळआतहमिअत्तिअमणोरहोमहुमअणो ॥
नखल्लुदूरगतोऽप्यतिवर्तते महमसाविति चन्धुतयोदितैः ।
प्रणयिनो निशमय्य वधूर्वहिः स्वरमृतैरमृतैरिष निर्ववौ ॥

प्रियावलोकनं सन्दर्शः, यथा—

आणिअवळउन्नेओसअत्तिअणअपडिपूरअंमिविगरुए ।
पिअदंसणे पवड्ढइसुंतुट्टाणेविंएन्वहरिसो ॥
अरिसअसोहाइसओ सच्चाअविभोइदेअदंसणदणिओ ।
जहहिअअरसपहरिसो तहहरिसविसंदुळाणअच्छीणसुहं ॥

तत्कालचेष्टा प्रियाम्युपपत्तिः, यथा—

आयाते दयिते मरुस्थलमुषामालोक्य दुर्लङ्घ्यतां गेहिन्या परितोप-
वाप्यतरलागासव्यङ्गिं मुखे । दत्त्वा पीलुशमीकरीरशवलां स्वेनाञ्जले-
नादरादुन्मृष्टं कलभस्य केमरसटाभाराप्रलम्भं रजः ॥
तहसोहृद्दीआगमपुलठ्चेलिअसिअवलओ मुमहीअलेदलिअविरद्धिअ-
ओउणमुहंदे दोहेहेहएणसमग्पिअठघदुजिरहिणिघैरिउकलकलकं विअउ ।

सध्यादिसम्पदः परिजनप्रमादाः, यथा—

दारद्वविअ . . रमुमतेचिअसंगमङ्गुसुमोपभाररसविअं ।
अण्णंविअच्चहिअइपरिओसपरित्तगघणंतीएधरं ॥
वसट्टिअम्मिसोहापपरिओसपसाहिआणणाएरुणहरा ।
अप्पुट्टसोअधिमळे सहिसत्यदीएदप्पणम्मिविदिट्ठो ॥

दधिदूर्वाङ्कुरादिसंयोजनं मङ्गलमंविधानम्, यथा—

पुलइसिअयउहासुगमदहिउभूलअदुव्वाकंदलुणआ ।
. . सहिउअसेणिसेदिअरो अणुतरुखणेणलकिउअणुजिमंगलभाअणपेक्खे-
विएंनुपिह्यउळोणच्छलेणभमादेविगालिउरणरणउपुलुजणमिसिणवअंसिहिवा-
हुक्करुघणउविरहाणलुणिड्ढादिउअरत्तिअणिहीणमुद्धाहेतत्तुणुपडिअदव्वाग-
मसुहेण ।

चित्तसन्तोषो मनःसदयः, यथा—

दूरविअंमिअरसरोकअकज्जणिअंदइअदंसणजणिओ ।
हिअएणमाअलच्छिअरेइअसोअविअडेविसेपरिओसो ॥
पणअपरिपूरणेणअविरआसुअपिअधागमेणअगरुओ ।
पसरइलद्धआमोअण्णुण्णारसंतरेहिंतीएपहरिसो ॥

आंभ्युदयिकसुत्सवो यथा—

पर्युत्सुकं पुरमिदं सकलं निरीक्ष्य दूरोऽस्मिन्नप्यजसहस्रहृताकंतापं ।
अन्योत्सवेनमहताकुलितान्तरात्मा रामाभिपेकदिवसस्य पुनःस्मरामि ॥

एपप्रासादमालं धवलपति सितैरंशुकैराजलोकः संमर्दं वेत्रहस्तै . .
 रयतिभरतो लक्ष्मणेनानुयातः । सानन्दा स्नानभूमौ तरलितनयना
 हर्षवाप्येणचाम्बा सीतास्नेहावकृष्टालिखतिविकसितंपद्ममातर्पणेन ॥

पुनर्गृहमण्डनं भयनप्रतिसंस्कारः, यथा—

तुहसुंदरिघरकुडुंदूरोगभवाडुउंअंडुमंतीए ।
 मङ्गणिराभयळीयलेइपडववखहिअभाइं ॥
 तुहच्छामो अरिदूमिअंदूरच्छित्तेणहोह हस्थेण ।
 आळिहिअमुद्धकंकेळिळपडुलवकुडुमिणं ॥

घिरहकृतदौर्घ्यादिवर्शनं काश्याद्युपलाब्धिः, यथा—

वसने परिधूसरे वसाना नियमधामतनुः कृतैःवेणिः ।
 अतिनिष्करणस्य शुद्धशीला ममदीर्घां घिरहव्यथां विभर्ति ॥
 केयूरीकृतकङ्कणावलिंसौ कर्णावतंसीकृतव्यालोलालकपद्धतिः
 पतिपुरो च्छाञ्जलिः पृच्छति । यावत्किञ्चिदुदन्तमात्मकमितुस्तावत्स
 एवेत्यथ व्रीडावक्रितकण्ठनालमचला कैःकैर्नभिचारसैः ॥

धान्यदात्काद्यमोक्षः प्रहर्षोपचयः, यथा—

वाअसउद्वावंहंति हएपिअपत्तएसहसत्ति ।
 अन्धालुद्धाअइअणअद्धाअुत्तेडंति . . इसहसत्ति ॥
 पहुचएविहडिअतहवळअपुळउत्तंभिअणचहेसोहहिं ।
 महिहिगअंतवखणमुच्छहोसोअहोतवंधणअउअ-
 णाइपणट्टहोविरहहोतरलतरंगवअ ॥

खेदातिरेकः प्रेमपुष्टिः, यथा—

निम्महिअकुमुमपरिमळहिअहिअआएयिमहुअरावलिचडुला ।
 पडमं पिअम्मिद्विटीपळ्ळातीएविसुपाअवम्मिसण्णा ॥

तोसेविभस्मिरसिआ तादुमरणग्निविअसुउप्पलसुहआ ।
परिओसरसुव्वेळअणुराअंदोळिआणिसम्मइदिट्ठी ॥

भूषणादियोगः प्रज्ञाश्चनप्रहणम्, यथा—

इतिनिश्चितप्रियतमागतयः सितदीघिताबुदितवत्यबलाः ।
प्रतिकर्मकर्तुमुपचक्रमिरे समयेहितर्वमुपकारिकृतम् ॥
पुळठम्भेउदसाहळदरकुम्माणघणपहरिसबाहुविहूसठणक्कजणअण ।
अंसुजलगाधिसोहलवखामकवोलमुहेमुट्ट्हिकालणमंडणदइआगमणसुहे ॥

अतीतचेष्टानुचिन्तनं वृत्तानुस्मरणं, यथा—

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते यो बद्धधिन्दुरधरं परिबाधमानः ।
तं तावदाकुटिलपक्ष्म विलग्नमद्य बाष्पं प्रमृश्य विगतानुशयो भवामि ॥
अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्त स्तरङ्गवातेनविनीतस्नेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुसिम् ॥

स्वाकल्पकादिप्रतिपादनमवस्थानिषेदनम्, यथा—

त्वद्वियोगभवेचण्डि मयातमसिमज्जता ।
दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना ॥
स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।
उपरागान्तेशशिनरसमुपगतारोहिणीयोगम् ॥

विरहवेदनादिपर्षजुयोगोदुःखादिपरिग्रहः, यथा—

रतिस्नेदमुत्तमपिमां शयने या मन्यसे प्रवासगतम् ।
सात्वमबले सहेयाः कथं मदीयं विरहयोगम् ॥
चिरविरहिणोरुत्कण्ठाभ्यांश्लथीमिवगात्रयो नैवमिय जगज्जातं
भूयश्चिरादभिनन्दतोः । कथमपि दिने दीर्घं याते निशामवि-
रूढयोः प्रसरति कथा बह्वीयूनोर्यथा नतथा रतिः ॥

गिर्यादिरमणीदारयानं देशसम्पद्रुपवर्णनम् । यथा—

एतद्विरेर्माव्यवतः पुरस्तादादिर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नक्षत्रयोत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रुसमंविष्टम् ॥
गन्धक्षयाराहतपल्यलानां कदम्बमर्घोद्गतकेसरं च ।
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनांबभूर्बुधस्मिन्नसद्यानि विना त्वयामे ॥

स्त्रोरुक्ण्ठाघातिनिवेदनं स्वदुःखसङ्घीर्तनम्, यथा—

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।
गृह्णातिसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिदहनगर्जितानि ॥
इमा नवाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तबवापनन्नाम् ।
त्वत्पासितुब्ध्या परिव्वधुक्लामः सौमित्रिणा सास्रमहं निरुद्धः ॥

रतिप्रकर्षोदयः घृह्णारवृत्तिः, यथा—

उअणिअपाअवरअणेइअअणुराअपिसुणपिअम्मिभणंते ।
सविसे ळळवसराआढत्तोतीएपरिउप्परिओसो ॥
तीए सनिसेमटूमिअसवत्तिहिअआएणिव्वद्धंतसिणेहं ।
पिअगुरुइआएणिमिअंसोहग्गुणाणअंगभूमीएवअं ॥
प्रवासानन्तरोऽप्येव सम्भोगः समुदाहतः ।
करुणानन्तरस्याय प्रपञ्चः परिकीर्त्यने ॥

तत्र रतिप्रकर्षनिमित्तासिलपणीयात्किन्नाद्यवाप्तिहेतवः, प्रियसन्दर्शनप्रमोदपूरुषादयः सम्भोगशब्दाख्या भवन्ति । कः पुनरत्र समासः, षष्ठीतत्पुरुष एव । वा वृत्तिः, प्रवासानन्तरवदन-स्यन्तमुत्सृष्टस्वार्थेव, विषम उपन्यासः । तत्र हि प्रवासकार्याणि कार्यादीन्युत्कृष्टादयोष मात्रयापुवर्तन्ते । इह तु सर्वेषाकरुणस्य घातापि नास्ति । तथा तर्हि मल्लिकापुटव्यम्पकपुट इति निष्कीर्णास्यपि सुमनस्सु मल्लिकादियासनावशाद्विशेषणं भवति, अयं मल्लिकापुटोऽयं चम्पकपुटरति एवं निवृत्तेऽपि स्वार्थे वासनादशात्करुणोऽनन्तरस्य विशेषणं भविष्यति । यदियावधानपेक्षिता-यवयार्था वृक्षभोत्रियशकनोपादयः स्वसामर्थ्यनिवृत्तमर्षमाचक्षते, तथा सङ्घात एवैते प्रथमानुरागानन्तरादयो राजपुरुषादपद्यानपेक्षितावयवार्था एव यथासामर्थ्यमर्थेषु निविशन्ते । ननुचाव्यप-

वेदयपूर्वापरविभागा अग्निशार्यामिधायिनो वृक्षादयः इतीयमानभागमेदानुपाताः सम्यग्धिपदार्योप-
हितमेदवृष्ट्यर्पामिधायिनः पुनरिमे तत्कथं प्रथमानुरागान्तरादयो वृक्षादिषुद्रुष्टिश्चाद्वा मधितु-
मईगित । तदसत्, रुडिशब्दा यौगिष्ठा इति हि विभागो मेददर्शनाभ्यासादग्निनिषिद्धबुद्धेः
प्रतिपादनोपाय एव, अपयाभिनिषिद्धेः ह्ययं क्रमेण, तस्मादपयाद्वावर्तयितव्यः । ततोऽस्याः
प्रत्यमिधायमानप्रकृतयः भोत्रियश्चत्रियादयोदग्ते, न ह्यत्र प्रकृतिरूपमघर्तीयते, यतः प्रकृत्यर्थाप-
च्छिन्नः प्रत्यपार्योऽमिधीयते । ततोऽवतीयमानापपवविभागा रुदयः काश्चिदुपन्यस्यन्ते, यत्रात्यन्त-
स्संभवोऽव्यवधार्यस्य, यथा शक्योपकूलपापिद्येति । पुनः कदाचित्सिद्धिहिता मययचार्या जाति-
विशेषामिधायिनः सप्तपर्णकृतमालादय उदाह्रियन्ते, यतः प्रपलाशोऽप्यनुद्भिन्नपलाशोऽपि च
वनस्पतिः सप्तपर्णान्यस्यपर्वणिपर्वणीति सप्तपर्णइत्याख्यायते । तथा निष्पीपंङ्गुसुमस्तधरनालम्भ-
कलिकाजालकोप्ते ह्यता माला अनेनेति कृतमाल इत्यनिधीयते । मयपञ्चाङ्गुलमिधायिभ्यन्तर्ण इव
पर्णमधेःस्युपचरिषार्यवयवा जातिवात्स्विन एव पञ्चाङ्गुलाभ्यकर्णादयो वर्ण्यन्ते, तेषु हि पञ्चाङ्गुलादि-
व्यपदेशः शोद्भिन्नमानप्रवालमपि यावदनुवर्तते । तत्सिधायानेऽप्य . . श्रियमाणवर्तिपदार्यो-
लौहितशालिगौधरइत्यादयो निगद्यन्ते । अथ यद्यपि दर्पणशेयः समुदायस्य जातिवचनत्वा-
च्छब्दाधर्मेण नाभीयते, तदेवमयं शकलीकृतवर्तिपदार्योमिनिवेशः प्रथमानुरागान्तरादाव्य-
राजपुरुषादावप्यपार्योमिनिवेशः शक्यते त्याजयितुमत एव प्रथमानुरागादीनां विप्रलम्भसम्मोहा-
दीनां च पारिभाषिषयोऽपिसंज्ञा . . . न्त इति । के पुनः प्रियसन्दर्शनादयः—प्रियसन्दर्शनं,
सम्भ्रमाकुलता, प्रमोदवृष्टिः, चित्तविस्मयः, प्रियानिमापणं, जीवितेऽतिलज्जा, प्रियोपच्छन्दनं,
सुहृदपेक्षा, वृक्षान्तरूपनं, विस्मयमोत्पत्तिः, इतिकर्तव्ययोगः, वान्प्रयोगमः, गुरुजनाभ्युपपत्तिः,
गुरुजनखेदः, जात्यधिनन्दनं, भाष्यप्रशंसा, नैपत्यादिप्रहणं, पुरप्रवेशः, नागरिकाशोभः, गृहोप-
गमनं, उत्सवानुभवः, दयितसाहाय्यं, भृङ्गारपुष्टिः, सौख्यपरम्परा, . . . लोकाः, प्रियसन्दर्शनम्,
यथा—

स दृष्ट्वा तां तदा तन्वीं जगाद् नृपनन्दनः ।

मम प्रियेयं सैवेति तत्क्षणं विगतव्यथः ॥

अथ सा पितृनाथसद्गतः प्रतियाता वनमेव भामिनी ।

दयितं शयितं महीतले दधतं प्राणकलामलोकयत् ॥

किमेतदित्याषाकसिकाकृतं सम्भ्रमाकुलता, यथा—

नञ्जाला नचदहनो नधूमजालं काकस्मात्सिकतिलवेदिकानिपातः ।

त्वमोऽयं किमुत महेन्द्रजाल नाहोमाया तत्किमिदमहोमहाविचित्रम् ॥

प्रियातावन्नेयं कथमपि मनोमेरुकुटमिदं तदाकारौत्सुक्यादपयनयने
नाद्यविषये । प्रकारेणानेन प्रियजनमृषाम्भ्रान्तमथवा विभिर्मां
कीडावान् सुखयति शठो दुःखयति च ॥

द्वयौदयः प्रमोदवृष्टिः, यथा—

चन्द्रापीडं सा च जग्राहकण्ठे कण्ठस्थानं जीवितं च प्रपेदे ।
तेनापूर्वां सा समुच्छासलक्ष्मीमिन्दुरष्टा सिन्धुवेलेव भेजे ॥
दिष्ट्या . . श्रुतविप्रलम्भ . . क्रोधदहनोगतो दिष्ट्यानो परुषा
रुषार्धकथिते कश्चिन्मया व्याहृतम् । मां प्रत्याययितुं विमूढहृदयं
दिष्ट्यागतान्तं रुषा मिथ्यारोषितयानया विरहितं दिष्ट्यानजातं जगत् ॥

मन बाधयं चित्तविज्ञयो यथा—

मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यथामे मरणं मतम् ।
सैपावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥
किमिन्द्रजालं किंस्वप्नः किंमाया किंमनोभ्रमः ।
यत्पश्यामि विशालाक्षीं साक्षादेतां मदालसाम् ॥

कान्तव्याहारः प्रियासिमाषणम्, यथा—

शिलाशय्यां त्यक्त्वा तदनु चिरसुप्तोत्थित इव क्षणं स्थित्वा
जृम्भालसददनमुन्मील्यनयने । ततश्चन्द्रापीडः प्रहृतमुर-
जध्वानपटुना स्वरेण खेनैव स्मितमदुरमाह प्रियतमाम् ॥
तदमृतप्रभवेऽप्सरसांकुले सुतनुजन्मसमुत्थितवत्ससि ।
यदमुना परिरम्भलघेनते सपदि जीवितमापदयं जनः ॥

विद्योपरमे विप्राणाविगमक्रीडाजीविष्येति लब्धा यथा—

कामं जीवति मेनाथ इतिसाविजहौ शुचम् ।
प्राञ्जत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितस्मीतिलज्जिता ॥

दग्धैष दयितेपूर्वं न मृतास्मीति लज्जया ।
अद्यापि कामिनां चित्तै रतिर्वहति जिह्वताम् ॥

कान्तानुवृत्तिः प्रियोषण्डनं यथा—

किंप्राणानमघातवानुगमनं कर्तुंसमुत्साहिता बद्धाः किंनुजटानवा
प्रतितनुर्धान्तं वने निर्जने । त्वत्सम्प्राप्तिविलोभनेन पुनरप्युटं न पापेन
किं किंकृत्वाकुपिता यदद्यनमचस्त्वं मे ददासि प्रिये ॥
त्रिकिर घवलदीर्घापाङ्गसंसर्पि चक्षुः परिजनपथवर्तिन्यत्र
किं सम्भ्रमेण । स्मितमधुरमुदार . . मालपोचैः प्रभवति
मम पाण्योरञ्जलिस्त्वं स्पृशास्मान् ॥

मित्राषलोकनादिकं मुहृदपेक्षा, यथा—

सरूयाः प्रियं पितृतपोभिरिवाप्तजीवं भूयः कपिञ्जलकरार्पितपाणिपद्मम् ।
मन्मण्डलादवतरन्तमस्त्रण्डकान्तिमापाण्डुगण्डमवलोकय पुण्डरीकम् ॥
कौतूहलात्सहमयैवगतेन्दुलोक मालोकयिष्यति कदाचनपत्रलेखाम् ।
काचित्प्रिये सहचरी मम सातिभव्या मातेद्यभूत्तदनवाप्तिकृते विपादः ॥

मनुभूतार्थनिषेदनं वृत्तान्तकथनम्, यथा—

मामन्वव्रीमन्नदिमां इयतीमवस्थां शापः कलङ्क इव कान्तिहरो द्वितीयः ।
तद्विप्रयोगकृत एव बभूव तापः तन्वङ्गिं शूद्रकतनोरपि मृत्यवे मे ॥
संरक्षिता तनुरियं नु तव प्रियेति शापः कृशोदरि विराममवाप पापः ।
अद्यप्रभृत्खिलमेव हि चन्द्रलोकं शशिं स्वपादकृतमुद्रममुंचलोकं ॥

विभ्वाप्तोपजनो विद्यमोत्वृत्तिः, यथा—

श्रुत्वेति तस्य गतमुत्सुकतां गतासौ रोमाञ्चकञ्चुकमकृत्रिममुद्ग्रहन्ती ।
कादम्बरीचरणयोर्निपपातपत्यु रानन्दवापकणशीकरितेक्षणश्रीः ॥
पलघणुर पत्रआणसमरसण्णापडहे जनअतणआ ।
एणोअंति अडाए णाणुराअफणिअरसकळं ॥

यद्योचितंविधायानुष्ठान मितिर्कृत्ययोगः, यथा—

उत्थागत्यन्तिोपसृत्य च महाश्वेतां परिष्वज्य सा प्रत्यक्षीकृतपुण्डरीक-
पदवीं कृत्वाचलध्वोत्सवाम् । दिष्ट्या वर्धयितुं न्ययुङ्क्त रभसेना-
हूय केयूरकं तारापीडतपोवने परिजनं पित्रोर्गृहे चापरम् ॥
मुनिरथभृथावधिः पितुरमुष्य सिद्धेः कृता कृतस्त्वमपि संस्मृतस्व-
तनुरद्यनच्छामनात् । तदुज्जितमलीमसेदृशशरीरयोगौ शुभं
निजेन वपुषाधुनानुभवतं प्रियासङ्गमम् ॥

स्वजनोपगमो बान्धवागमाः, यथा—

तारापीडः परिणति कृशोऽप्यावयौ तत्रतूर्णं सानन्दान्तःपुरपरि-
जनामात्यवर्गानुप्रातः । अस्मिन्काले तखि सहचरः पुण्डरीको-
पिनाकात् किञ्चिच्छ्रज्जाविनमितमुखो बल्लभाभ्याशमभ्यैत् ॥
आजगमुस्तत्रवल्गुत्तरगलुरपुटोद्भूतधूलीकडारै श्रूडारत्नप्रतानोज्ज्वल-
श्चिष्टनिरैशोभमाना शिराभिः । चन्द्रार्पाडेन्दुसन्दर्शनरभससमुत्फुल्ल-
लोलेश्रणावजा निर्व्याजौत्सुक्यसज्जीकृतनिरतिशयोपायनाः पार्थिवेन्द्राः ॥

पूज्यपूजनं गुरुजनाभ्युपपत्तिः, यथा—

चन्द्रार्पाडः स्वामथजानन्नपिमूर्तिं तारापीडेपुत्रवदेवप्रणनाम ।
तद्वत्पूर्वप्रश्रयशीलःशुकनासं दत्तानन्दोऽवन्दतसर्वाःस्वजनित्रीः ॥
सपुण्डरीको मुनिरप्यपश्यदात्मानमन्तदशुकनासपुत्रम् ।
प्रणम्य भूपं पितरं क्रमेण मनोरमाया जननीर्विवन्दे ॥

पित्रादिघातसत्यं गुरुजनछेदः, यथा—

अथ विलासवती समनोरमा स्मृतपयोधरदुग्धकणावली ।
सुनवपुःपरिरंभमहोत्सवं फलितसर्वमनोरथमन्वभूत् ॥
तारापीडोथपादानतमनवरतप्रसृतानन्दवाप्य शन्द्रपीडंमुजाभ्यां
कथमपिसहसोत्याप्यकण्ठेगृहीत्वा । शापेनात्रवतीर्णो यदितदपि
भयानुत्तमोलोकपालःप्रख्याप्येतिप्रतीपं प्रणततनुरसावस्यपादौववन्दे ॥

गुर्वादिप्रशंसा शाल्यभिनन्दनम्, यथा—

उदात्तव्रत्से ननुसानुजोसौवृत्तेनभर्त्राशुचिना तवैव ।
 कृच्छ्रंमहत्तीर्णइतिप्रियार्हां तामूचतुस्ते प्रियमप्यभिध्या ॥
 शापादसि प्रतिहता स्मृतिलोपरुक्षे भर्तर्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।
 छायानमूर्च्छतिमलोपहतप्रसादे शुद्धेतुदर्पणतलेसुलभावकाशा ॥

द्वैवसम्बद्धुपवर्णनं भाग्यप्रशंसा, यथा—

दग्धैकेनहनूमतामखियथालङ्कायथाम्भोनिधौ शैलैः सेतुरकारि
 भस्मनि हुत नागास्त्रबन्धो यथा । द्वीपादद्य यथान्यतोऽपि निशया नीता
 विशाल्यौपधिः दिष्ट्या चानकि वर्धसे तवतथाजातोऽनुकूलोविधिः ॥
 उदेतिपूर्वकुसुमंतत.फलं धनोदयःप्राक्तदनन्तरंपयः ।
 निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रम स्तवप्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥

वैपभूपाद्यवाप्तिनैपथ्यादिग्रहणम्, यथा—

ताभ्यामेव निरस्य तापसतनुच्छायां दुहितोःकृते भास्वत्कौतुकमङ्गलेनच
 वधूवेपेमनोहारिणि । निर्वृत्तेचममन्त्रहोमसुभगारम्भे विवाहोत्सवे
 तत्रान्योन्यसभागमे प्रमुदिताः सर्वेऽपि तं रेमिरे ॥
 अग्रेमरीभवति काञ्चनचक्रमेत देपद्विपश्चधवलो दशनैश्चतुर्भिः ।
 श्यामोहयो मलयदत्यपिवल्लभाते रत्नान्यमूनि परिभावय चक्रवर्तिन् ॥

स्थानीयासादनं पुरववेष्टाः, यथा—

ततःप्रहृष्टःप्रतिलभ्यकान्तांप्रणम्यनागान्निजमाजगाम ।
 सशोभमानःस्वपुरंततश्चमारुह्यसञ्चि . . तमभ्युपेतम् ॥
 समूलरक्षोहरिमिश्रसैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गाम् ।
 विवेश सौधोद्वतलाजवर्षामतोरणामन्वयराजधानीम् ॥

पुरस्त्रीसम्भ्रमो नागरिकाक्षोमः, यथा—

संभरिअंपिणगह्वइगहिअंपिणअंठवेइ अंगम्मि ।
 ठविअंपिअंपुअण्णअ धरेइरहसेण जुअइजणो ॥

सेत्राणकमणसमूमसत्तमज्जलवासमारुहइ ।
कमिबसविहउंतबलिइअंकामिणीसत्यो ॥

मपनप्रवेशो गृहोपगमनं, यथा—

अथाजगाम सावित्री सत्त्वसम्पत्समन्विता ।
वरेण धर्मराजस्य सहपत्या स्वमन्दिरम् ॥
हेमसिंहासनासीनो मुनिस्त्रीभिःप्रकल्पितम् ।
अन्वतीतां महाभाग्यौ दम्पती तत्रमङ्गलम् ॥

अभ्युदयसेवा वरसवानुभवः, यथा—

ततोमहोत्सवोजज्ञेराज्ञःसान्तःपुरेपुरे ।
सभाजनागतामाल्यपौरलोकसमाकुले ॥
सङ्कल्पाधिकहर्षलाभरभसोजृम्भाविलोलीभवदन्धर्वप्रमदाकदम्बक-
कृतकीडाशतारफालनाम् । साकं चित्ररथस्ततो मदिरयाहंसश्व
गौर्यासह द्रष्टुं नृत्तमयीमिथ व्यवसितावाजगमतुर्मेदिनीम् ॥

पर्युरधियोगो दयितसाहचर्यम्, यथा—

ऋतध्वजश्चमुचिरं तयारेमेसुमध्यया ।
नितम्बेपुचशैलानां गिन्नगापुलिनेषुच ॥
कामिनीसहचरस्यकामिनस्तस्यवेशममुदङ्गनादिषु ।
ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुतमः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥

श्रेयामिमानवृद्धिः धृङ्कारपुष्टिः, यथा—

इतिविततविलासःपुण्डरीकेणसार्धं दिविभुविच
त्रिचित्रोद्यानलीलाविहारः । अभिनवफलसम्पदूर्धमानाऽभि-
नन्दश्रियमभजतचन्द्रापीडमूर्तिर्भृगाङ्कः ॥

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरख्योः देहत्यागादमरगणना-
लेख्यमासाद्यसद्यः । पूर्वाकाराधिकतररुचा सङ्गतःकान्तयासौ
लीलागारेप्वरमतपुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥

कल्याणाम्तरावहासा कल्याणसम्पत् शौचपरंपरा—यथा—

हंसैराहतहेमपङ्कजरजरसम्पर्कपङ्कोऽिज्ञतै रूपाद्यैर्ममानसादविरतै-
स्तोयैर्महापावनैः । स्वेच्छानिर्मितहेमकुम्भनिहितैरेषाभिषिच्यस्वयं
त्वां विद्याधरचक्रवर्तिनमहं प्रीताकरोमिक्षणात् ॥

निष्कान्तशश्वच्चूडःपतगपतिमुखा द्वैनतेयोविनीतः
तेनप्राग्भक्षिताये विषधरपतयोजीवितास्तेपितर्वे ।
मत्प्राणाप्ल्यानगुरुभिरसवक्षकवर्तित्वमाप्तं
साक्षात्सर्वदेविदृष्टा प्रियमपरमतः किमयाप्रार्थनीयम् ॥

करुणानन्तरस्येयमुदाहरणपद्धतिः ।
प्रदर्शितानयैवासां समानन्यायमूह्यता ॥
अनन्तराणांसर्वेषामयमेकः प्रकृत्यते ।
रतिर्विस्रम्भजास्मिन् हि निष्कम्पत्वं प्रपद्यते ॥

इतिगदितमशेष विप्रलम्भस्वरूपोपहितनिजसमुत्थे श्लाघ्यशृङ्गारनाम्नः ।
रतिसमुदयरूपं जीवितं पुष्पकेतो निवसतुषुकवीनांसर्वदामानसेषु ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीभोजदेव विरचिते
शृङ्गारप्रकाशे मानानन्तरादि प्रकाशोनाम
पञ्चत्रिंशः प्रकाशः समाप्तः ॥

॥ श्री० ॥

महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते

शृङ्गार प्रकाशे

॥ पदविंशः प्रकाशः ॥

अथानन्तरार्थतद्विशेषविरचितपभूतापद्य क्रियाकालरूपनिशेषान्त पातिव्यः सत्तामिव्यक्त्यनु-
बन्धप्रकर्षसन्निकाः चतुर्णामपिसम्मागाना अवस्था चतस्र उपदर्शयन्ते । तत्र नायकयोः
प्रागसङ्गतयो सहस्रतन्निगुत्तयोर्वा स्थिरसमागमे प्रयुत्पन्न तदानीं रत्न रत्याख्यं स्थायीभाव इति
रत्न सत्तासङ्गा प्रथमावस्थाभिन्नवर्णियादिद्विनादीनामवातौ सत्या समुपजायमानै इवधृतिस्मृतिमि-
र्ष्यमिचारिभावे ससृज्यमान ऋतूद्यानोपगमनजल लीडापन्तोपवद्यप्रसाधनप्रद्वणमधुवानेन्दुदया-
दिभिर्हीननिमाधैरुहाप्यमान एवध्रमभ्रूकटाशदिपालापसमभ्रमरिमितादिभिरनुभावैरभिव्यज्य-
मान इत्यभिव्यक्तिरिति वावस्था । पित्तमासादयन् जिहासितजिहासान इत्यनुबन्धसङ्गा-
वृत्तायावस्था । प्रासमाप्यवर्णवस्थ सम्भोग शृङ्गारारा लभतइति प्रदर्पसङ्गा रत्नसुरीयावस्था ।
तासुच यथाक्रम सक्षणादय मनुवरार्गाया भोगशब्दाद्येनसवधन्त । सक्षिप्तोभोग, सत्तावस्थायां
सङ्कीर्णोभोगःअभिव्यक्तावस्थाया सङ्पूर्णोभोग मनुवधावस्थाया सम्यग्भोगःप्रकर्षावस्थायामिति ।
ससर्वोपिदिधा—सामान्यरूपो विशपरूपवध । सामान्यरूप पशुमृगादीना । विशेषरूपो नागर-
नायकादीना । तयोराद्या यथा—

मधुद्विरेक, पुसुमैकपात्रे पपौ प्रियास्वामनुवर्तमान, ।

शृङ्गेणसस्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीनकण्डूयत कृष्णसार, ॥

ददौ सर, पङ्कजरेणुगन्धि गजायगण्डपजलकरेणु, ॥

अर्धोपभुक्तेनमिसेनजाया सम्भावयामासरथाङ्गनामा ॥

गीतान्तरेषुश्रमवारिलेशै रीपत्समुच्छ्रासितपत्रशोभम् ।

पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुख किम्पुरुषश्चुम्ब ॥

सम्प्राप्तपुष्पस्तवकस्तनीभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधुभ्यस्तरवोऽप्यवापुः विनम्रशाखासुजयन्धनानि ॥

अत्र च सरीसृपमृगपशुपक्षिपुरुषामासतस्थियद्विशेषाणां निसर्गसिद्धैश्च रतोःसवो दीयते,
र्धोच्यते ।

वृथोपदेशस्तिन्द्रोहिकामोऽनाख्यातशिक्षितः ।

स्वकान्तरमणोपाये कोगुरुर्मृगपक्षिणाम् ॥

कमलिनीनलिनीदयितंविना नसहते सहनेननिषेविताम् ।

तमधुनामधुनानिहितंहृदि स्मरति सा रतिसारमहर्निशम् ॥

दन्तच्छदा . . मरञ्जितकान्तदन्तमुन्नम्य चुम्बति . . नः प्रियायाः ।

काम्पिल्यकप्रसवपाटलगण्डपालीपाकारुणस्फुरिताडिमकान्ति वक्त्रम् ॥

पादाहतः प्रमदया विकमल्यशोकः शोकं जहाति वकुलो मुखशीघुसिक्तः ।

गर्वायतेकुम्भकोऽभिहतःकचाभ्यां आलोकितस्तिलकमुत्कलितो विभाति ॥

सा च रतेः सदासिलपणीया लिङ्गनादिसत्त्वांसमुपजायमानैर्हृषधृतिस्मृतिव्यभिचारिमायैः
संख्यते । तदिह सम्प्राप्तपुष्पस्तवकस्तनीभ्य इत्यादिनामतिष्ठादपन्ति, तत्रहि वयस्सन्धौ हर्षादयो
जायन्ते । यदाह—

तदा किञ्चित्किञ्चित्कृतपदमहोभिःकतिपयैरथाग्रेविस्तारिस्तन

मुकुलमासीन्मृगदृशः । वयस्स्नेहाकृतव्यतिकरधनो यत्र मदनः

प्रगल्भव्यापारश्चलतिहृदिमुग्धश्चवपुषि ॥

जाताश्चष्टेऽधरस्फुरणादिमिर्द्यायन्ते, तथाहि—

नीत्रोवन्धोच्छ्वसनमधरस्पन्दनं दोर्विपादः स्नेदश्चक्षुर्मसृणमधुरा-

केकरारिस्त्रिगुग्धमुग्धम् । गात्रस्तम्भःस्तनमुकुलयोरुत्प्रबन्धः प्रकम्पो

गण्डामोगे पुलकपटलं मूर्च्छना चेतनाच ॥

रतिप्रकर्षादीन्यालिङ्गनानि तदिह स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्य इत्यनेन दर्शयति । अमिशाता
श्रुत्पानोपगमनजलक्रीडाक्रीडापद्येतप्रवेशमधुपानेन्दूदयादिभिरुद्दीप्यते । तत्रेद्वर्तुः प्रकरणाद्गम्यते,

वचनम्—

तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनां तपरसमाधिप्रतिकूलधर्ती ।
 सङ्कल्पयोनैरभिमानभूतमात्मानमाधायमधुर्जजृम्भे ।
 असूतसद्यः कुमुमान्यशोकः रकन्धात्प्रभृत्येपसपल्लवानि ।
 पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संपर्कमाशिञ्चितनूपुरेण ॥
 बालेन्दुवक्राण्यविकासभावा द्वमुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
 सद्योवसन्तेन समागतानां नखक्षताब्दी वनस्पलीनाम् ॥
 चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलोऽयं मधुरं सुकूज ।
 मनस्विनीमानविधातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥
 हिमव्यपायाद्विशदाभराणामापाण्डरीभूतमुल्लङ्घनीनाम् ।
 खेदोद्गमः किम्पुरुषाङ्गनानां चक्रेपदं पत्रविशेषकेषु ॥

वचनोपगमनमधुवानादयः प्रतिपाद्यन्ति, जठकोटां करि . . . श्रुत्वाकमिषुनं चामिषसे
 क्रीडापर्यंतप्रवेशं प्रसाधनप्रदं मधुपानं किंपरद्विरेफवृत्तान्तः सूचयति, इन्द्रयो दिवांसम्भोगे
 नविद्यते, आदिप्रहाणात्—

कपोलकण्ठः करिभिर्भिनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
 यत्र स्रुतिः क्षीरतया प्रभूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥
 भागीरथीनिर्झरशीकगणां वोढा मुहुः कम्पित . . .
 यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिवर्हः ॥
 वनेचराणां वनितासस्नानां दरीगृहोत्सङ्गनिषिक्तभासः ।
 भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या मतैलपूराःसुरतप्रदीपाः ॥
 यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यत्रेच्छयाकिम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
 दरीगृहद्वारिविलम्बिविम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥
 तस्मिन् ममारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रविष्टे ।
 काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं हन्द्धानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥ इति ॥

देशाविशेषस्योद्दीपनाविमाषनां प्रतिपादयति, उद्दीपिताश्वते सविभ्रमभ्रूकटाक्षविशेषालापसम्भू-
तस्त्रितानि विमाषानुभावैरभिब्यज्यन्ते । तेऽपि किन्नरीमुद्ये यद्योक्तगुणयुक्ते युक्तितो भवन्त्येवेति,
रत्युपचारश्चेहसयोऽपि सर्वोपकरणप्रशुणयैव विशिष्टदेशकालोपकल्पितः प्रतीयते । तथा हि—

रम्या नत्रद्युतिरपैति न शाद्वलेभ्यः श्यामीभवन्त्यनुदिनं नलिनीवनानि ।
अस्मिन्विचित्रकुसुमस्तवकाचितानां शाखाभृतां परिणमन्ति न पल्लवानि ॥
त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणरक्तगीतिरस्मिन्मृदुर्मुदितपद्मलरुद्धकङ्कः ।
कात्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धि . . . गगीव सक्तिमधिकं विषयेषु वायुः ॥
सम्मूर्च्छतां रजतभित्तिमयूखजालैरालोलपादपलतान्तरनिर्गतानाम् ।
. . . मुहुः पटलानिघाम्ना मादर्शमण्डलनिभानि समुल्लसन्ति ॥
श्रीमल्लताभवनमोपघयःप्रदीपाः शय्यानवानिहरिचन्दनपल्लवानि ।
अस्मिन्नतिश्रमजितश्च सरोजवाताः स्सतुं दिशन्ति नदिवः सुरमुन्दरीभ्यः ॥

सैषं रतेरभिव्यक्त्यवस्था । अत उत्तरं त्रिपावरणविप्रियाकरणाभ्यां प्रवर्धमाना रतिः
प्रागुक्तैरेव विमाषानुभावव्यभिचारिभिरनुबन्धते, तच्च तदोपपद्यते यदेतिसतमासाद्यते मनीषितं च
नस्य . . . पराधीनवृत्तीनां मुनिबननिर्मासनिर्भयानां भयाहारमैथुनमात्रघेदिनामुपनतमनोऽमि-
लपितांपुष्पशृणुसल्लुकीमृणालतरुतोयवर्षानिर्भृतानामलिमृगमातङ्गरयाङ्ककिन्नरोर्धोबहमिथुनानाममिथ्यैव
भवन्ति, सैषा रतेरनुबन्धसंज्ञकावृत्तीयावस्था । अनुर्थ्यपि प्रकर्षसंज्ञिका विद्यते . . . तु यद्यपि सु . .
इत्येहोपदिष्टा, तथापिचात्रविशेषोपदर्शनैरुपदिष्टेभ्यमवति, तद्यथा—मधुभिरेफ इत्यादि । तत्र
विदग्धकामिनामन्योऽकिपु भ्रमर एव प्रकल्पते, तत्र शठघृष्टदक्षिणानुकूलनापकधर्माः कविभिरारोप्य-
माणा उपलभ्यन्ते, तेषु शठधर्मो यथा—

पिबन्मधुययाकामंभ्रमर.फुल्लपङ्कजे ।
क्षप्यसन्नद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुट्मलम् ॥

शृङ्खलामो यथा—

श्वसनचलितपल्लवाघरोष्ठी नवनिहितेर्ष्यमिवावधूनयन्ती ।
मधुसुरभिणि षट्पदेन पुष्पे मुख इव साललतावपूश्चुम्बे ॥

दक्षिणधर्मो यथा—

धमराः कुन्दलतायां चिररूढप्रणयभङ्गभीरुतया ।
दयिततमामपि त्रिपिने चूनलतां निभृतमभिलषन्ति ॥

अनुकूलधर्मो यथा—

अन्यासुतावदुपमर्दसहामुभृङ्ग लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ॥
बालामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थकदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः ।

तस्यच परवति तरसङ्गमसुभगमानिनः स्वयोपितिरतिस्तपानस्वदते यथामिधोवियुक्त
मृगयूनोरिति तदुत्तरार्धेन प्रतिपादयति, प्रकृष्टश्च मृगश्रेष्ठ इति सावैलौकिकी गाथा—

रष्णास्मितणं रष्णस्मिपाणिअंसवओसअंगाहं ।
तहत्रिमिआणमईणअआमणंताइपेम्माइ ॥

मृगश्रेष्ठाद्गजश्रेष्ठ इति प्रकृष्टमन्यदपि विलोकितम् । यथोच्यते—

त्रेयापयः किसलयानिचसल्लुकीनां विन्ध्योपकण्ठत्रिपिनं विपुलं विहाय ।
किं शोचसे गज गतोऽसि वशं करिण्याः स्नेहोहि कारणमनर्थपरम्परायाः ॥

गजश्रेष्ठाद्यक्रयाकश्रेष्ठो विशिष्यत इत्यपि विलोकितं । सद्धि प्रियतमया विद्युज्यमानः किलैवमाह, यथा—

. . . व्यथतिमनोदुर्बलावासरश्री रेह्यालिङ्ग क्षपय
रजनीमेकिका चक्रवाकी । नान्यासक्तो न खलुकुपितो
नानुरागच्युतोवा दैवाधीनस्तदिह भवतीमस्वतन्त्रस्यजामि ॥

तदुभयमपि द्वितीयश्लोकेनाच्छेद, चक्रवाकश्रेष्ठादपि किन्नरस्मिधुनश्रेष्ठः प्रकृत्यते, तद्धि
मिधोवियुक्तं क्षणमपि नजीवति, तत्तृतीयश्लोकेनाभिधत्ते । ततोऽपि धृक्षवल्लीप्रेमप्रकृष्टम्, ते
इतरथा मिधो व्यतिपज्येते यथा पावज्जीवं तथैवार्धनारीश्वरवदधतिष्ठेते, तद्यतुर्थश्लोकेनाह । सोऽयं
चतुरस्रलोऽपि सम्भोगशृङ्गारः सामान्यरूपवक्तः । अथैव विशिष्टेनायकविषयो विशेषरूप उच्यते,
स च सात्रिकदिनायकमेदात् स्थिरास्थिरतादितारतम्यात् प्रबन्धेनोपवचमानो द्वादशप्रकार
हरयते । प्रथमसन्दर्शनक्षण एव संक्षेपेणोत्पन्नः संक्षिप्त इत्युच्यते । अथैव द्वितीयावस्थायां
विभाधानुभाष्यमिचारिसंयोगैरमिष्यज्यमानः स्वभावात्कुटिलयाद्दयजनसम्बन्ध . . . स्तोऽपि
द्वादशप्रकार एव विप्रयते । सङ्कीर्णमाणवाच्य सङ्कीर्ण इत्युच्यते, अथायमेव ईप्सितमासादयन्

जिह्वासितं जिह्वानः परप्रकर्षोन्मुखस्तृतीयधवस्थाया धर्मार्थकामाननुबन्नाति, तद्वशाच्चद्वादशप्रकारो जायते । सम्पूर्णरूपत्वात्सम्पूर्ण इत्युच्यते । अथ चतुर्धावस्थायामयमेव प्राप्तप्राप्यप्रकर्षितभूतकरण-सामग्र्यतो द्वादशप्रकारः । यथापाकाद्य सम्पगास्वाद्यत्वमुपगतः सम्पगित्युच्यते । तत्र संक्षेपपक्षे-रागोपाधिः प्रेमापि द्वादशप्रकारं भवति । तत्र हरिद्रारागं रोचनारागं काम्पिह्यरागं रीतिरागमिति सात्त्विकस्य, कुसुमरागं स्वरा . . . अक्षीयरागं मञ्जिष्टारागमिति राजसस्य, कर्दमरागं, कपायरागं, सकलरागं, नीलीरागमिति तामसस्य । तेप्रयेण पुरुषाणां विशेषत उपजायन्ते । तत्राल्पकारिणाप्यनेयः हरिद्रारागः, तदतिस . . . रस्य सहितथा न कामेन बाध्यते । यथा . . . सर्वोद्रेकात्कठणादिमिक्षेनासौ नातितरामतिचिरधा रज्यते । अतो हरिद्रारागः इति, नागानन्दे . . . जीमूतवाहनः—

नतथा सुखयति मन्ये मलयवती मलयचन्दनरसार्द्रा ।

अभिवाञ्छितार्थसिद्ध्यै बध्यशिलेयं यथाश्लिष्टा ॥

अनल्पकारणोपनेयो रोचनारागः, तन्महासत्त्वस्य, सहि कामेनावध्यमान धर्मादिप्रवृत्तिरेष-स्वकारणसामग्र्यतो जायते, तेनास्य नातिदुरपनेया नातिरक्ताया रोचनाया इव रागलेखा भवति । यथा शाकुन्तले दुर्वाससः शापेनापनीतस्मृतेर्दुष्पत्नस्य—

सुननु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते किमपिमनसः सम्मोहोमे

तदा बलवानभूत् । प्रचलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

— स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशाङ्कया ॥

अनल्पकारणोपनिपाठेऽपि प्रयत्नापनेयं काम्पिह्यरागं तदतिसात्त्विकस्य, यथा हरिश्चन्द्रचरिते विभ्रामिन्नमोचनाय दारविक्रयिणो हरिश्चन्द्रस्य—

हेधन्याः शृणुतावधत्त धनिनः सेयं मया प्रेयसी मत्पाणिग्रहदूषणादिति

दशां याता जगत्पावनी । दुर्वृत्तेन दुरन्तपातकशतध्वस्तेहितः पौरुषे

स्वामित्वैरुसहा . सुदती विक्रीयते क्रीयाताम् ॥

कारणोपनिपाठे मद्व्यास्यप्रयत्नेनापनेतुं शक्यते । तद्गीतिरागं, तदतिमहासत्त्वस्य, यथा—
“जनापेयादभीरुतया निर्घासितायामपि सीतायां रामायणे रामस्य—

ततः कैरप्युक्ते परिणयविधौकाप्रमुनिभिः पुराणै रातंकल्पित-

हृदयेन क्षितिभृता । विनावाचं नैतत्क्षममिति निघाथाननमधः

पतद्वाण्याम्भोभिर्लिखितमिव दत्तं प्रतिवचः ॥

एतेषु च सत्यच्छायाधिपया स्रतथाविधा रागच्छायानुवृत्तिरिस्थापीतपवरगवर्णो भवति ।
सहि न तथा धर्मार्थयोरनुषङ्गते, तथाकामं तेनातितरां रज्यते, गुणेषु च यथोत्तरेच्छत्वारकामि-
नामनुरागेपि शीघ्रमेव विरज्यते । यथा हरिवंशे, वासुदेवः—

पान्थ द्वारवतीं प्रयासि यदि हे तद्देवकीनन्दनो वक्तव्यः स्मरमन्त्र-
मोहविवशाः गोप्योनकामोज्झिताः । एताः केतकपुष्पधूलिपटलैरा-
लोक्य रम्यादिशः कालिन्दीतटभूमयोऽपि तवहे नायान्ति चिन्तास्पदम् ॥

मनस्वकारणेनापनेयं लाक्षारामम्, तदपि रजोबहुलस्यैव जायते, यथा विक्रमोर्वेदपां ऊर्वशी-
विलोकनापहतमहादेवीप्रेमसम्पदः पुरुरवसः—

देव्या दत्त इति यदि व्यापारं व्रजसि मेशरीरेऽस्मिन् ।
प्रथमं कस्यानुमते चोरि हतंमेत्वया हृदयम् ॥

कारणोपनिपाते महाप्रयत्नापनेयमङ्गीमरागं यथा यौगन्धरायणादिप्रयत्नतो राज्यलामाय
तापसघरसराजे वासवदत्तायां घरसराजस्य—

चक्षुर्यस्य तवाननाद्रुपगतं नाभूत्कचिन्निर्वृतं येनैपा सततं
त्क्षदेकशयनं वक्षस्यली कल्पिता । येनोक्तासि विना त्वया मम
जगच्छून्यं क्षणाज्जायते सोऽयं दम्भधृतव्रतः प्रियतमे कर्तुं किमप्युद्यतः ॥

महाप्रयत्नेनापनेतुमशक्यं मञ्जिष्ठारामम्, यथा मदालसोपाश्याने मदालसायामेव कृपलयाश्वस्य—

श्रेणीभूतामिवाशासु निखातामिवचेतसि ।
प्रोतामिव विकल्पेपु राजसू नुरमंस्तताम् ॥

इदं चाह—

यदि सा मम तन्वङ्गी न स्याद्भार्या मदालसा ।
अस्मिञ्जन्मनि . . . साभित्रीसहचारिणी ॥

एतेषु च रजोभूविष्टत्वाद्भागभूविष्टेषु रागाग्तरोपनिपातात् रक्ततायामेव वर्णोरकषो भवति ।
अपान्स्वकारणापनेयमेव तामस्य कर्दमरागं यथामालविकागिजमित्रे . . . त मालविकाविलोकनाप-
हतचेतसो महादेव्यांघारिण्यामिराबल्यां च प्रणयवत्यामभिहितस्य—

मन्ये प्रियाहितमनास्तस्याः प्रणिपातलङ्घनं सेवा ।
एवं हि प्रणयवती सा शक्य . . . . ता ॥

कारणापनेयं तामसस्यैव कषायरागं यथा विक्रान्तशूद्रके शिवगणस्य—

सा वक्षःपरिवर्तनैकललिता विश्वासभूमिः प्रिया बालानिष्करुणेन
मुग्धतपसा दग्धा वराकी मया । भर्तुर्भक्तिरपेक्षिताननु पुनः स्त्रीदाहदोषो
महान् जातं सच्चरितैषिणो ममपुनः म्लेच्छस्य यन्नोचितम् ॥

कारणापनिपाते महाप्रयत्नतोऽपि सर्वथा दुरपनेयं सकलरागम्, तदपि तामसस्यैव यथा
इन्द्रमत्याः प्रमादतायामपि वर्षकतिपयजीविनो जनस्य ।

तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथंचिद्बालत्वादवितथसूनृत्नेन सूनीः ।
सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥

सर्वथैवापनेतुमशक्यं नीलीरागम्, तदतितामसस्य, यथा कादम्बरीकषायां महाश्वेताधिपये
वैशम्पायनस्य—

दूरं मुक्तालतया त्रिससितया त्रिप्रलोभ्यमानो मे ।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वयानीतः ॥

एषां च तामसानां तमोऽतिरेकाद्भाग्योस्त्वै . . णतिरस्कारे वर्णान्तरमुत्पद्यते । सोऽयमुपस
. . . धंः अथ सङ्करार्थपक्षे . . . प्रेम द्वादशप्रकारं भवति । आवृत्तव्याजं, शनुवृत्तव्याजं,
परिणतव्याजं, अध्याहतव्याजं, बहुव्याजं, निर्व्याजमिति । सर्वव्याजमि . . णस्त्रीणां विशेषत
इव . . यते, तत्रावृत्तव्याजं यथा—

चतुरचट्टभिर्गाढाश्लेषैर्हठात्परिचुम्बनैः अल . . . वारं
गतोऽप्यतिमन्दताम् । . . .
. . . नवतां गतः ॥

अनुवृत्तव्याजं यथा—

योषिदुद्धतमनोभवभावा मानवत्यपि ययौ दयिताङ्गम् ।
कारयत्यनिभृता गुणदोषं वारुणी खलु रहस्य . . ॥

परिणतव्याजं यथा—

अञ्चो अणुणमसुहर्किं खिरीएअकअंकअंकुणंतीए ।
सरळसहावेवि पिओ अविणअमग्गंअळाणीओ ॥

अभ्याहृतव्याजं यथा—

अण्णदइआपसंगं देदेव्रकुणेसुमःइदइअरस ।
पुरिसाएक्कं तरसाणहदोसगुणे विआणंति ॥

यथा—

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्याने स्थितां सखीम् ।
वालाभ्रमङ्गजिह्वाक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ॥

अपेक्षितव्याजं यथा—

भङ्गस्फुरितोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनैः ।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥

अन्तव्याजं यथा—

अन्ययान्यवनितागतचित्तं चित्तनाथमभिश्ङ्कितवत्या ।
पीतभूरिसुरयावि - - - - - तिमनसोममहेतुः ॥

बहिर्व्याजं यथा—

आननैर्विचकसे हपिताभिः वल्लभानभितनूभिरभावि ।
आर्द्रतां हृदयमाप च रोपो लोलितः स्म वचनेषुवधूनाम् ॥

एकव्याजं यथा—

शङ्कयान्ययुधतौ वनिताभिः प्रत्यभेदि दयितः स्फुटमेव ।
नक्षमं भवति तत्त्वविचारे मत्सरेण हतसंवृति चेतः ॥

बहुव्याजं यथा—

कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रियेस्खलितोत्तरे विरहकृशया कृत्वाव्याजं
प्रकल्पितमश्रुतम् । असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादससम्भ्रमं
विवलितदृशा शून्येगेहे समुच्छ्वसितं पुरः ।

अपेक्षितव्याजं यथा—

मागमन्मदविमूढधियोनः - - - - - रन्तुमिति शङ्कितनाथाः ।
योपितो न मदितां भृशमीपुः प्रेमपश्यति भयान्यपदेऽपि ॥

निर्व्याजं यथा—

द्वारिचक्षु रधिपाणिकपोलं जीवितं त्वयि कुतः कलहोऽस्याः ।

योपितामिति वचः - - - - - ये नवनवत्वमियाय ॥

सोऽयमुपर . . . . धं, अथ सम्पूर्णतापक्षे अनुबन्धोपाये प्रेमद्रादद्यप्रकारं भवति
धर्मोऽनुबन्धमर्थोऽनुबन्धं धर्मोऽनुबन्धमधर्मोऽनुबन्धं इत्यादि ।

—॥ ग्रन्थपातः ॥—

. . . अस्तपत . . . सं . . . रसो होइ ।

आद - - - - - ॥.

. . . . .

- - - - - प्रोक्तावदुच्छ्रान्ना ।

तत्सर्वं प्रणतस्य मेऽद्यदयिते दाक्षायणि क्षम्यता

मित्युक्त्वा - - - - - ॥

शापादसिप्रतिहता स्मृतिरोधरूक्षे भर्तृर्यपेततमसिप्रसुता तवैव ।

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे शुद्धे तु दर्पणतले मूलभावकाशा ॥

भाषन्तयोरस्वादुपिच्छुमन्दपाकं यथा—

जइदेवतुं पसण्णो माकारिहिमञ्जमाणुसंजल ।

जइजम्मं अहपेम्मं माजणेदुल्लहे ॥

मनवरतपाकं कपिरथपाकं, यथा—

सोतुं सुहंणलंमइअ अंबोपेम्मरसवक्खविसमरसवो ।

दुग्घडिअमंचअस्सव खणेखणेपाअपडणेण ॥

पयोत्तरस्वादु क्रमुकपाकं, यथा—

- - - सर्वास्त्रवस्थासु य - - द्विस्रम्भो हृदयस्य

यन्नरजसा यस्मिन्नहार्यो रसः । कालेनावरणात्सयात्परिणते

यत्स्नेहसारोत्थितं भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥

तदेतत्कामसर्वस्वं तदेतत्काव्यजीवितम् ।

य एष द्विप्रकारोऽपि रसः शृङ्गारसंज्ञकः ॥

• तारका मधिदग्धा यथा—

गोष्ठीनि - - - - - । यथांशुम . पीतांशु र्यथानर्चिर्हुताशनः ॥

यथाऽप्रतापीनृपति रशृङ्गारस्तथा पुमान् । यथेन्दुना निशा भाति निशाभिश्च - ॥

. . . . शृङ्गारेण तथाङ्गना । यथा तटिदनम्भोदा पयोदस्त . . . ॥

.. शृङ्गाराः शृङ्गाराच्चानहङ्कृतिः । रसः शृङ्गार एवैको भाषा रत्यादयो मताः ॥

प्रकर्षगामिनोऽपीह प्रेमग्लानिश्रमादिवत् ॥

इति निगदितभङ्गयानङ्गसर्वस्वमेतद्द्विविधमपिमनोभिर्भावयंतोऽस्य भेदम् ।

तदनुभवसमुत्थानन्दसंमीलिताक्षाः परिपदि परितोषं हन्त सन्तः प्रयान्तु ॥

यावन्मूर्ध्निहिमांशुकन्दलवतीस्वर्वाहिनीधूर्जटे र्यावद्वक्षसि

कौस्तुभस्तत्रकिने पद्मा मुरद्वेषिणः । यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजय-

प्रोच्चं धनुः कौमुमं भूयात्तात्रदियं कृतिः कृतधियांकर्णावतंसोत्पलम् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीभोजदेव विरचिते शृङ्गारप्रकाशे संभोगावस्थाप्रकाशोनाम

पट्टत्रिंशः प्रकाशः ॥

॥ ग्रन्थश्च परिसमाप्तः ॥

॥ भगवान् जनार्दनः प्रीयताम् ॥

॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि पुनःपुनः ॥

